

ISSN: 2299-7237

STUDIA UCRAINICA VARSOVIENSIA

3

UNIwersYTET WARSZAWSKI
KATEDRA UKRAINISTYKI

STUDIA UCRAINICA
VARSOVIENSIA

3

UNIwersytet Warszawski
Katedra Ukrainistyki

STUDIA UCRAINICA
VARSOVIENSIA
3

Warszawa 2015

Rada Naukowa – prof. dr hab. **Stefania Andrusiw** (Katolicki Uniwersytet Lubelski),
prof. dr hab. **Lidia Hnatiuk** (Uniwersytet im. T. Szewczenki w Kijowie),
prof. dr hab. **Pawło Hrycenko** (Narodowa Akademia Nauk w Kijowie), dr **Katarzyna Jakubowska-Krawczyk** (Uniwersytet Warszawski), dr hab. **Iryna Kononenko** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Witalij Kononenko** (Uniwersytet Przykarpacki w Iwano-Frankiwsku),
prof. dr hab. **Hałyna Maciuk** (Uniwersytet im. I. Franki we Lwowie), dr **Paulina Olechowska** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Switłana Medwid’-Pachomowa** (Uniwersytet Użhorodzki), dr **Switłana Romaniuk** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Marian Skab** (Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet im. J. Fed'kowycza w Czerniowcach),
prof. dr hab. **Wiktor Szulhacz** (Narodowa Akademia Nauk w Kijowie),
prof. dr hab. **Wanda Szulowska** (Polska Akademia Nauk, Warszawa),
prof. dr hab. **Roman Wasyluk** (Lwowska Narodowa Akademia Sztuki),
prof. dr hab. **Ewa Wolnicz-Pawłowska** (Uniwersytet Warszawski)

Redaktor naczelny – dr hab. *Irena Mytnik*

Sekretarze redakcji – dr *Katarzyna Jakubowska-Krawczyk*, mgr *Magdalena Jeż*

Adres redakcji – Katedra Ukrainistyki, ul. Szturmowa 4, 02–678 Warszawa, Uniwersytet Warszawski, tel./fax (22) 55 34 252, e-mail: studiaucrainica.ku@uw.edu.pl, www.ukraina.uw.edu.pl

Publikację opiniowali do druku: dr Oksana Baraniwska, dr Hałyna Czuba, dr Iryna Dudko, prof. dr hab. Wasyl Greszczuk, prof. dr hab. Lidia Hnatiuk, dr hab. Stepan Iwanyk, dr Roksołana Kosiw, dr hab. Natalia Kostusiak, dr Ryszard Kupidura, prof. Hałyna Maciuk, dr Ołena Małanij, dr Łukasz Małecki, dr hab. Ołeksandr Meżow, dr Dagmara Nowacka, dr Albert Nowacki, dr Ołena Nowikowa, dr Roman Ostasz, dr Maria Red’kwa, dr hab. Jakub Sadowski, dr Ołeksij Worobec’, prof. dr hab. Gennadij Zeldowycz

Redakcja językowa – Switłana Romaniuk (język ukraiński), Marian Skab (język ukraiński), Marta Saniewska (język polski), Alasdair Cullen (język angielski)

ISSN 2299–7237

© Copyright by Katedra Ukrainistyki UW, 2015

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015

Publikacja sfinansowana przez Prorektora UW ds badań naukowych i współpracy

Edycja papierowa jest wersją pierwotną czasopisma

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

www.wuw.pl; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel. (48 22) 55-31-333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl/ksiegarnia

Skład i łamanie – Dariusz Górski

Spis treści

Słowo wstępne	13
<i>Mytnik Irena</i> Warszawska ukrainistyka – wczoraj i dziś. Przemówienie z Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Ukrainistyka – tradycje i współczesność” (Warszawa, 6 grudnia 2013)	15
JĘZYKOZNAWSTWO	
<i>Арешенкова Олександра</i> Концепти „Україна” та „Європа” як засоби увиразнення рекламних текстів	21
<i>Дядечко Людмила</i> Трансформація прецедентних рекламних текстів	37
<i>Коваленко Борис</i> Фонетичні особливості казок XIX ст. з Поділля	47
<i>Коваленко Наталія</i> Фітоніми у творенні фразеологічного значення „нерозумний”	57
<i>Колоїз Жанна</i> Проблема диференціації власне паремій	63
<i>Кудрейко Ірина</i> Соціолінгвістичні портрети міст Амвросіївки, Єнакієвого та Шахтарська: порівняльний аналіз	77
<i>Лавриненко Світлана</i> Фольклорний текст як джерело культуроправової інформації	89
<i>Малюга Наталія</i> З досвіду мовної політики	99
<i>Мацюк Галина</i> Розвиток теорії соціолінгвістики: формування змісту поняття „мова ворожнечі” як форми дискурсивної дискримінації	111
<i>Микитюк Оксана</i> Руйнування фонетичної системи мови під впливом соціальних чинників	123
<i>Михальчук Оксана</i> Ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст	135
<i>Мовчун Лариса</i> Лінгвістичне дослідження української рими: завдання, проблеми, перспективи	143

Олійник Тетяна

Зіставне дослідження засад порівняльної стилістики англійської та української мов і лінгвістики перекладу	153

Романюк Світлана

Формулювання комунікату в українському політичному дискурсі: невміння чи свідоме маніпулювання?	165

Samadowa Aleksandra

Номінації їжі в українських і польських фразеологізмах	179

Скаб Мар'ян

Спільне й відмінне у комунікаційній поведінці українців та поляків	187

Українець Людмила

Конотаційні стратегії шиплячих приголосних у відображенні мовної картини світу (на матеріалі українського поетичного дискурсу XX-XXI ст.)	195

Шарманова Наталія

Комунікативно-прагматичний потенціал кліше в українському медіапросторі	213

Зінчук Руслана

Вплив іменників давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ на формування субстантивної словозміни західнополіських і суміжних говірок	227

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO*Бігун Ольга*

Псалмодія Тараса Шевченка у компаративних студіях	237

Гарбузюк Майя

Дискурс України у просторі польського театру (на прикладі репертуару польської сцени у Львові першої половини XIX ст.)	251

Horniatko-Szumilowicz Anna

Antynomia, apoteoza, adaptacja. O wzajemnych relacjach miasto - wieś w literaturze ukraińskiej	271

Гудзенко Олена

Літературна дуель Булгакова і Куліша з позиції сьогодення.	283

Іваник Степан

Про етичні погляди Степана Балея	291

Яцимірська Марія

Дипломатична місія Євгена Онацького та її роль в україністиці XX століття	299

Jakubowska-Krawczyk Katarzyna

Rekonstrukcja pamięci miasta w lwowskiej sztuce XXI wieku	307

<i>Кравченко Ярослав</i> Karol Hiller: від бойчукізму до європейського авангарду	317
<i>Olechowska Paulina</i> Ukraina w esejach Tarasa Prochaški, Juriја Andruchowycza, Serhija Żadana	325
<i>Пришляк Володимир</i> Культурний простір Гетьманщини доби Данила Апостола	331
<i>Студницький Ростислав</i> Іконостаси церков Галицької митрополії кінця XIX – першої третини XX ст.: архітектоніка, іконографія та програма декорування	347
<i>Tkaczenko Roman</i> Artystyczna interpretacja postaci H. Skoworody w powieści I. Srezniewskiego <i>Majorze, Majorze!</i>	359
<i>Тимошик Микола</i> Українознавчі проекти видавництва „Наша Культура” у Варшаві (20-30-ті роки XX ст.) та їх актуальність для сучасності	367
<i>Zambrzycka Marta</i> Charkowska szkoła fotografii społecznej. Między dokumentem a sztuką	381
<i>Зінченко Наталія</i> Стильові особливості ідеологічних творів Івана Нечуя-Левицького	389
RECENZJE I SPRAWOZDANIA	
<i>Jakubiak Olga</i> Sprawozdanie z Konferencji Dydaktycznej pt. „Dydaktyka akademicka: tradycja i nowoczesność” (Gdańsk, 28 marca 2014)	401
<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i> O współczesnym malarstwie monumentalnym	405
<i>Jeż Magdalena</i> С. Булик-Верхола, Г. Наконечна, Ю. Теглівець, <i>Основи термінознавства: навчальний посібник</i>	409
<i>Кононенко Ірина</i> Т. Космеда, <i>Его і Alter Его Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу</i>	415
<i>Samadova Aleksandra</i> Sprawozdanie z Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Ukrainistyka: tradycje i współczesność” (Warszawa, 6 grudnia 2013)	419
INFORMACJE O AUTORACH	429

Contents

Introduction.....	13
<i>Mytnik Irena</i> Ukrainian Studies in Warsaw – yesterday and today. Speech at the International Conference „Ukrainian Studies – traditions and modernity” (Warsaw, 6th December 2013)	15
LINGUISTICS	
<i>Areshenkova Oleksandra</i> Concepts „Ukraine” and „Europe” as a means of expressiveness of the advertising	21
<i>Dyadechko Lyudmyla</i> The transformation of case advertising texts	37
<i>Kovalenko Borys</i> Phonetic features of fairytales of the 19th century in the Podillya region	47
<i>Kovalenko Nataliya</i> Phytonyms in the creation of words with the phraseological meaning „foolish”	57
<i>Koloyiz Zhanna</i> The problem of differentiating sayings	63
<i>Kudreyko Iryna</i> Sociolinguistic portrait of the cities of Amvrosiyivka, Yenakievo and Shakhtarsk: a comparative analysis	77
<i>Lavrynenko Svitlana</i> Folk texts as a source of cultural and legal information	89
<i>Malyuha Nataliya</i> From experience with language policy	99
<i>Matsyuk Halyna</i> Development of sociolinguistic theory: formulating the notion of ‘hate speech’ as a form of discourse discrimination	111
<i>Mykytyuk Oksana</i> Destruction of the Ukrainian phonetic system under the influence of social factors	123
<i>Mykhalchuk Oksana</i> Attitudes to language from the perspective of linguistic behaviour: the case of Ukraine	135

<i>Movchun Larysa</i>	
Linguistic research into Ukrainian rhyme: tasks, problems, prospects	143
<i>Oliynyk Tetyana</i>	
Comparative investigation of English and Ukrainian contrastive stylistics and translation linguistics	153
<i>Romaniuk Svitlana</i>	
Formulation of comments in Ukrainian political discourse: the inability to communicate or deliberate manipulation?	165
<i>Samadowa Aleksandra</i>	
Food names in Ukrainian and Polish phraseology	179
<i>Skab Maryan</i>	
Common and distinct traits in communicative behaviour of Ukrainians and Poles	187
<i>Ukrayinets Lyudmyla</i>	
Connotative strategies of sibilants in a portrait of the linguistic world (based on Ukrainian poetic discourse of the 20th-21st centuries)	195
<i>Sharmanova Nataliya</i>	
Communicative and pragmatic potential of clichés in the Ukrainian mass media	213
<i>Zinchuk Ruslana</i>	
Influence of Old *-ǫ- and *-jǫ-stem Nouns on the Formulation of Substantive Word Modification in the Western Polissian and Adjacent Dialects	227
LITERATURE AND CULTURE	
<i>Bihun Olha</i>	
The psalmody of Taras Shevchenko: comparative analyses	237
<i>Harbuziuk Maja</i>	
Ukrainian discourse in the field of Polish theatre (the case of the Lviv polish theatre's repertoire in the 1st half of the 19th century.)	251
<i>Horniatko-Szumilowicz Anna</i>	
Antinomy, apotheosis, adaptation. About mutual relations "city – country" in Ukrainian literature	271
<i>Hudzenko Olena</i>	
Literary duel of Bulhakov and Kulish in the light of nowadays	283
<i>Stepan Ivanyk</i>	
The ethical views of Stefan Baley	291
<i>Jatcymirska Maria</i>	
Jevhen Onacki's diplomatic mission and its role in the Ukrainian studies of the 20th century	299

<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
Reconstruction of urban memory in Lvov's art of the 21st century	307
<i>Kravchenko Jaroslav</i>	
Karol Hiller: from Boyczukism to European avant-garde	317
<i>Olechowska Paulina</i>	
Ukraine through the essays of Taras Prochaska, Yuri Andruchowych and Serhiy Żadan	325
<i>Pryshliak Volodymyr</i>	
Cultural space of the hetmanate in the times of Danylo Apostol rule	331
<i>Studnyckyj Rostyslav</i>	
Iconostases in churches of Galician metropolises from the end of the 19th to the first third of the twentieth centuries: architectonics, iconography and decoration programs.	347
<i>Tkachenko Roman</i>	
Artistic interpretation of H. Skovoroda's personality in the story "Major, Major!" by I. Sreznevsky	359
<i>Tymoshuk Mykola</i>	
Ukrainian studies projects by the Warsaw-based publishing house "Our culture" in the twenties and thirties 20th and their impact on the present	367
<i>Zambrzycka Marta</i>	
Kharkiv school of social photography: between documentary and art.	381
<i>Zinchenko Natalia</i>	
Stylistic features of Ivan Nechuy-Levytsky's ideological works	389
REVIEWS AND REPORTS	
<i>Jakubiak Olga</i>	
Proceedings of the Teaching Conference „Academic Teaching: tradition and modernity” (Gdansk, 28th March 2014)	401
<i>Jakubowska -Krawczyk</i>	
On modern monumental painting	405
<i>Jeż Magdalena</i>	
С. Булик-Верхола, Г. Наконечна, Ю. Теглівець, <i>Основи термінознавства: навчальний посібник</i>	409
<i>Kononenko Iryna</i>	
Т. Космеда, <i>Ego i Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу</i>	415
<i>Samadova Aleksandra</i>	
Proceedings of the International Conference „Ukrainian Studies – traditions and modernity” (Warsaw, 6th December 2013)	419
INFORMATION ABOUT AUTHORS	429

Słowo wstępne

Prezentowana publikacja stanowi trzeci tom serii wydawniczej Katedry Ukrainistyki UW *Studia Ucrainica Varsoviensia*, poświęconej aktualnym problemom ukrainistyki, badaniom z zakresu językoznawstwa, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa.

Studia Ucrainica Varsoviensia to seria wydawnicza, która ma na celu integrację badań ukraińskich oraz środowisk naukowych, to forum wymiany myśli i poglądów badaczy z ośrodków naukowych Polski i Ukrainy oraz innych krajów europejskich.

Studia prezentowane na łamach wydawnictwa mają charakter interdyscyplinarny i wykraczają poza ramy tradycyjnych dyscyplin naukowych.

Niniejszy tom przedstawia prace z zakresu stylistyki, frazeologii i fonetyki języka ukraińskiego, problematyki socjolingwistyki, psycholingwistyki i lingwokulturologii, dialektologii oraz językoznawstwa porównawczego.

Studia z dziedziny literaturoznawstwa dotyczą przede wszystkim literatury ukraińskiej XIX-XXI wieku. Koncentrują się wokół komparatystyki literackiej, antropologii literatury, polsko-ukraińskich stosunków literackich, współczesnych dyskursów, w tym dyskursu tożsamościowego.

W prezentowanym tomie znalazły się również artykuły kulturoznawcze prezentujące zagadnienia związane z historią filozofii, sztuką oraz teatrologią. Przedstawione badania poświęcone są szerokiemu spektrum zjawisk społeczno-kulturowych, problematyce pogranicza kultury oraz antropologii.

Irena MYTNIK

Uniwersytet Warszawski

**Warszawska ukrainistyka –
wczoraj i dziś**
(przemówienie wygłoszone na
międzynarodowej konferencji z okazji
jubileuszu 60-lecia Katedry Ukrainistyki
*UW Ukrainistyka – tradycje
i współczesność*)

Jubileusz 60-lecia, który obchodzi Katedra Ukrainistyki UW, skłania do podjęcia refleksji i podsumowań obejmujących jej osiągnięcia i wkład w pomnażanie dorobku warszawskiej humanistyki, w prowadzoną strategię edukacyjną oraz rozwijanie więzi między Polską i Ukrainą.

W murach Uniwersytetu Warszawskiego ukrainistyka istnieje od 1953 r. Jest najstarszym w Polsce ośrodkiem studiów ukrajinistycznych, który kontynuuje tradycje wcześniejsze, jeszcze przedwojenne, związane z tym, że na naszej uczelni pracowali uczeni ukraińscy, m.in. prof. Iwan Ohienko, teolog, językoznawca i historyk kultury, prof. Roman Smal-Stocki, językoznawca, dyplomata i polityk oraz prof. Myron Korduba, historyk. Katedra Ukrainistyki została założona przez prof. Przemysława Zwolińskiego, absolwenta Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, wybitnego polskiego językoznawcę, który zajmował się zagadnieniami onomastyki, słowotwórstwa i historii języków słowiańskich. Profesor kierował katedrą przez wiele lat, współpracując m.in. z dr Tatianą Hołyńską i z prof. Florianem Nieuważnym, jej późniejszym kierownikiem, literaturoznawcą, tłumaczem i popularyzatorem literatury ukraińskiej w Polsce. Pracownicy zapamiętali profesora jako człowieka o wielkim sercu i życzliwości, widzieli w nim naukowca – pasjonata, otwartego na kontakty z ukraińskim środowiskiem naukowym i literackim.

Historię ukrainistyki tworzyło wiele osób. Nie sposób wymienić wszystkich. Pragnęłabym jednak pochylić się nad trzema jeszcze postaciami, które wniosły

wiele, zarówno jeśli chodzi o kondycję naukową i funkcjonowanie katedry, jak też wartości ludzkie. Szczególnie bliską mi osobą był prof. Marian Jurkowski, promotor mojej pracy magisterskiej i doktorskiej, wybitny ukrainista, lingwista o niezwykle szerokim profilu zainteresowań, co sugestywnie zawiera się w tytule jednej z jego prac: „Od wieży Babel do języka kosmitów”. Profesor prowadził badania historycznojęzykowe i z zakresu onomastyki, terminologii, polszczyzny kresowej i nauczania języka polskiego jako obcego, chętnie oddawał się działalności popularyzatorskiej oraz tłumaczeniowej. Za prace z dziedziny językoznawstwa polskiego został uhonorowany nagrodą im. prof. Witolda Doroszewskiego. Był wspaniałym dydaktykiem i niezwykle człowiekiem, skromnym, głębokim, taktownym, pełnym życzliwości i szacunku do innych.

Słowa uznania dla zasług w rozwój warszawskiej ukrainistyki kieruję również pod adresem prof. Stefana Kozaka, jej wieloletniego kierownika, dla którego głównymi kierunkami badawczymi były i pozostają literatura ukraińska w kontekście nawiązań do historii, religii i kultury oraz dzieje Cerkwi na Ukrainie, a także rozwój świadomości narodowej i stosunków polsko-ukraińskich. Profesor przez wiele lat był inicjatorem i organizatorem odbywających się corocznie na naszej uczelni międzynarodowych konferencji naukowych, pod wspólnym tytułem *Polsko-ukraińskie spotkania: historia, język, literatura i kultura*. Owocem tych spotkań była nie tylko konsolidacja środowisk naukowych z Polski i z zagranicy, ale również ciesząca się dużym uznaniem seria wydawnicza *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Pamiętamy Profesora jako popularyzatora kultury ukraińskiej w Polsce, animatora interdyscyplinarności studiów i badań ukrajinoznawczych oraz orędownika polsko-ukraińskiego dobrosąsiedztwa i partnerstwa.

Swoją wdzięczność kieruję również pod adresem Pani dr Grażyny Pazdro, która polskiej humanistyce przybliżyła postać Iwana Franki i całe swoje życie zawodowe związała z katedrą, wychowując kolejne pokolenia ukrainistów. Grażynko, byłaś wzorem zaangażowania i prawości, swoją osobą ubogacałaś nas wszystkich. Bardzo nam Ciebie brakuje. Przyjmij, proszę, nasze najserdeczniejsze podziękowania i najlepsze życzenia.

W 60-letnią tradycję Katedry Ukrainistyki wpisane zostały starania ludzi, którzy tę katedrę tworzyli, oraz ich wychowanków – studentów. Dzisiaj jest ona jednym z najważniejszych centrów studiów ukrajinoznawczych poza Ukrainą. Przez lata swojej historii wychodziła naprzeciw nowym, często niełatwym, wymaganiom i wyzwaniom kolejnych epok. Starła się włączyć w proces kolejnych przemian i sprostać nowym potrzebom. Tak jest również dzisiaj.

Po kilku trudnych latach pracownicy Katedry podjęli wysiłek jej reorganizacji, wychodząc naprzeciw rzeczywistości związanej z nowymi oczekiwaniami rynkowymi oraz wymaganiami systemowymi podyktowanymi obecnością Polski w strukturach unijnych, dołożyli starań, by odnowić współpracę z uczelniami ukraińskimi i europejskimi, wymianę zagraniczną wykładowców, studentów oraz by uczestniczyć we wspólnych przedsięwzięciach naukowych.

Problematyka obecnie prowadzonych w KU badań wyrasta po części z tradycji wcześniejszych. Prace z dziedziny literaturoznawstwa i kulturoznawstwa ukraińskiego skupiają się wokół zagadnień związanych z literaturą doby Rusi Kijowskiej, baroku i neobaroku, okresu romantyzmu i realizmu, a także z literaturą emigracyjną i odrodzeniem ukraińskiego życia literackiego w niemieckich obozach dla uchodźców oraz z literaturą współczesną: problematyką miasta we współczesnej prozie ukraińskiej i specyfiką dyskursu feministycznego. Pracownicy prowadzą także badania nad pograniczem polsko-ukraińskim, a w szczególności nad związkami literackimi oraz kulturą i sztuką tego obszaru. W kręgu zainteresowań naukowych pozostają również zagadnienia związane z metodyką nauczania literatury ukraińskiej.

Prowadzone w Katedrze prace językoznawcze poświęcone są zagadnieniom socjolingwistyki oraz problematyce statusu języka ukraińskiego na Ukrainie, etnolingwistyki i lingwokulturologii. Badania dotyczą także gramatyki języka ukraińskiego rozpatrywanej w ujęciu porównawczym, słowotwórstwa języka ukraińskiego i innych języków słowiańskich, semantyki, zagadnień onomastyki polskiej i ukraińskiej, zwłaszcza problematyki kontaktów językowych w antroponimii historycznej pogranicza polsko-ukraińskiego, leksykografii, translatoryki oraz metodyki nauczania języka ukraińskiego w Polsce.

Owocem tych prac jest znaczący i systematycznie pomnażany dorobek naukowy pracowników katedry: monografie, podręczniki, opracowania leksykograficzne, artykuły. Powstała nowa seria wydawnicza *Studia Ucrainica Varsoviensia*, poświęcona aktualnym problemom ukrainistyki, badaniom z zakresu językoznawstwa, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa. Naszą intencją było stworzenie forum dialogu oraz integracji ukraińskich środowisk naukowych. Ukazały się dwa tomy *Studiów*, kolejny, sfinansowany przez władze rektorskie UW, ukaze się na początku 2015 r. Powstała w katedrze seria wydawnicza *Z ukraińskim na Ty*, w ramach której, przez zespół pracowników i doktorantów, przygotowane i wydane zostały dwa podręczniki do nauki języka ukraińskiego na poziomie B1. W przygotowaniu są kolejne: *Podręcznik do nauki prawniczego języka ukraińskiego* autorstwa Magdaleny Jeż i Ireny Mytnik oraz *Podręcznik do nauki języka ukraińskiego na poziomie C1, Dialog kultur. Ukraina-Polska* Switłany Romaniuk we współautorstwie z wykładowcami Uniwersytetu im. I. Franki we Lwowie oraz Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego – Ołeksandry Antoniów i Ołeny Synczak (wydanie współfinansowane przez WLS, Studium Europy Wschodniej UW, Uniwersytet im. I. Franki we Lwowie oraz Ukraiński Uniwersytet Katolicki).

W ciągu kilku ostatnich lat ukazały się cztery monografie z zakresu językoznawstwa, tj. *Прикметник у слов'янських мовах* oraz *Українська та польська мови: контрастивне дослідження* autorstwa Iryny Kononenko, *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові* Switłany Romaniuk oraz *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII w.* Ireny Mytnik. W 2013 r. opublikowane zostały dwie prace z dziedziny literaturoznawstwa w ramach kolejnej nowej serii monograficznej pt. *W kręgu języka, literatury i kultury*, wydawanej we współ-

pracy z Uniwersytetem Przykarpackim: monografia *Kobieta we współczesnej kulturze ukraińskiej* pod red. Katarzyny Jakubowskiej oraz *Mission Impossible: MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945–1948)*, autorstwa Lidii Stefanowskiej. W kolejnym roku ukaże się praca Marty Zambrzyckiej *Sacrum i profanum w prozie Walerija Szewczuka*, Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk *Kształtowanie się ukraińskiej tożsamości narodowej a literacki obraz Polaka i Ukraińca*, monografia zbiorowa *Przemiany we współczesnej literaturze ukraińskiej* pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Pauliny Olechowskiej i Marty Zambrzyckiej, a także dwie prace z zakresu językoznawstwa: *Ekwiwalencja w tłumaczeniu tekstów prawnych i prawniczych na przykładzie polskiego i brytyjskiego prawa spadkowego* autorstwa Anny Kizińskiej oraz monografia zbiorowa *Тенденції розвитку української лексики та граматики* pod red. Iryny Kononenko, Ireny Mytnik i Switłany Romaniuk. W przygotowaniu są kolejne prace: *Barok ukraiński. Teksty i konteksty* Walentyny Sobol, *Dyskurs feministyczny we współczesnej prozie ukraińskiej* Pauliny Olechowskiej, *Agresywna wypowiedź jako sposób realizacji polityki perswazyjnej. Analiza środków werbalnych w ukraińskim dyskursie politycznym w latach 2000–2013* Switłany Romaniuk, a także *Frazeologia polska i ukraińska w aspekcie porównawczym* – praca zbiorowa przygotowywana we współpracy z naukowcami Uniwersytetu Przykarpackiego, pod kier. naukowym Iryny Kononenko oraz *Imiennictwo w dawnej ziemi chełmskiej w XVI–XVII w.* Ireny Mytnik. Ostatnie lata przyniosły ponadto trzy opracowania leksykograficzne: *Polsko-ukraiński słownik tematyczny*, autorstwa Iryny Kononenko, Ireny Mytnik, Elżbiety Wasiak oraz *Tezaurus enologii (polsko-angielski)* i *Thesaurus of Oenology (English-Polish)* Piotra Nagórki. W ramach nowej leksykograficznej serii wydawniczej pt. *Myśli uczesane* już wkrótce ukaże się *Ilustrowany tezaurus winiarski* autorstwa Piotra Nagórki. W przygotowaniu są kolejne: *Polsko-ukraiński oraz ukraińsko-polski słownik terminologii prawa cywilnego* Magdaleny Jeż oraz *Etymologiczno-historyczny słownik antroponimii ziemi chełmskiej w XVI–XVII w.* Ireny Mytnik.

Wyrazem aktywności naukowej jest także czynny udział pracowników w konferencjach i towarzystwach naukowych, organizowanie i współorganizowanie konferencji z ośrodkami partnerskimi wspólnie z UW oraz z uczelniami w Kijowie, Lwowie, Iwano-Frankowsku, realizowanie wspólnych projektów z ośrodkami akademickimi w Słowacji i na Ukrainie, jak również współorganizowanie polsko-ukraińskich wystaw ikonograficznych w kooperacji z lwowską Akademią Sztuk Pięknych, Konsulatem Rzeczypospolitej Polskiej oraz Związkiem Artystów Plastyków.

Od dwóch lat uczestniczymy w wymianie pracowników i współpracujemy z ośrodkami partnerskimi w krajach Unii Europejskiej: w Niemczech, na Węgrzech i w Słowacji oraz z centrami ukrainistycznymi przy Uniwersytecie Harvarda i na Uniwersytecie w Edmonton. Podjęte zostały starania w celu podpisania kolejnych umów. W ramach programu stypendialnego „Nowoczesny Uniwersytet (...)” zostały podjęte kroki umożliwiające przyjazdy profesorów wizytujących z uczelni ukraińskich.

Wymiernym efektem wzrostu potencjału naukowego pracowników są nadawane stopnie i tytuły naukowe. Od roku 2009 stopień naukowy doktora habilitowanego nauk humanistycznych otrzymało troje pracowników katedry. Jednej osobie przyznany został tytuł profesora zwyczajnego, dwu osobom nadano stopień doktora w zakresie literaturoznawstwa, dwie kolejne finalizują prace nad rozprawą doktorską i habilitacyjną. Na zaawansowanym etapie są również prace nad habilitacjami z zakresu literaturoznawstwa i językoznawstwa. Nasi pracownicy są beneficjentami stypendiów i grantów naukowych. Szansą na dalsze umacnianie kondycji katedry są studia doktoranckie, cieszące się zainteresowaniem zarówno naszych absolwentów, jak też absolwentów uczelni ukraińskich. Obecnie studia na WLS odbywa 6 doktorantów naszej jednostki.

Od roku akademickiego 2012/2013 prowadzimy nowe, dwustopniowe studia w zakresie ukrainistyki z językiem rosyjskim i angielskim. Dotychczasowy program studiów został gruntownie zmieniony, zarówno jeśli chodzi o ofertę przedmiotową z dyscyplin podstawowych, tj. językoznawstwa, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa ukraińskiego, jak i poprzez wprowadzenie dodatkowego modułu lingwistycznego. Osiągnięciu zamierzonych kompetencji lingwistycznych służą ponadto zajęcia z kultury i literatury prowadzone w tych językach. W ramach studiów I stopnia studenci mają do wyboru jedną z dwóch specjalizacji: językoznawczo-tłumaczeniową lub literaturoznawczo-kulturoznawczą, natomiast na studiach magisterskich specjalizację o nazwie *ukraińskie dziedzictwo kulturowe* lub specjalizację językoznawczą. Wznowiona została specjalizacja pedagogiczna. Obecnie na studiach licencjackich i magisterskich studiuje ponad 150 osób.

W Katedrze Ukrainistyki duże znaczenie przypisuje się kontaktom i wymianie naukowej nie tylko kadry, ale również studentów. W ramach podpisanych umów międzyrządowych i międzyuczelnianych z Ukrainą nasi studenci mają dziś możliwość odbywania studiów semestralnych w uczelniach partnerskich. Po przerwie, opiekę nad naszymi studentami roztoczył Uniwersytet Przykarpacki im. W. Stefanyka w Iwano-Frankowsku. Od dwóch lat, dzięki uprzejmości i nieocenionej życzliwości władz rektorskich Uniwersytetu im. I. Franki we Lwowie oraz Uniwersytetu Przykarpackiego, studenci i pracownicy korzystają z 1–2-tygodniowych staży (finansowanych przez strony przyjmujące). Wyjazdy te służą pomocą w poznawaniu kultury Ukrainy, a nade wszystko w rozwijaniu umiejętności językowych i nawiązywaniu cennych kontaktów. Dużą aktywność w tym względzie wykazują sami studenci, którzy w ramach działalności samorządu aktywnie współpracują z organizacjami studenckimi uczelni ukraińskich w Kijowie i w Tarnopolu.

W ramach programu Erasmus nasi studenci wyjeżdżają na studia semestralne do Katedry Ukrainistyki Eötvös Loránd Tudományegyetem w Budapeszcie oraz do Instytutu Sławistyki Ludwig-Maximilians-Universität w Monachium. Od 2014 r. mają możliwość odbywania studiów semestralnych w Instytucie Sławistyki Ernst Moritz Arndt Universität w Greifswaldzie. Cieszy również zainteresowanie młodzieży z Ukrainy prowadzonymi przez nas studiami. Obecnie jest to 20-osobowa grupa studentów na studiach I i II stopnia.

Ważną, aktywizującą rolę w doskonaleniu wiedzy i sprawności językowej odgrywają działające w katedrze koła naukowe: ukraiноznawcze i literaturoznawcze, których celem jest wspieranie aktywności badawczej i naukowej członków, a tym samym współtworzenie studenckiego ruchu naukowego, upowszechnianie wiedzy na temat literatury, języka i kultury Ukrainy. Wyrazem tych aktywności są coroczne międzynarodowe konferencje naukowe młodych ukrainistów, zainicjowane i przygotowywane przez dr hab. Irynę Kononenko, przy współudziale pracowników i doktorantów KU. Odbyło się już X edycji spotkań naukowych. Na uwagę zasługuje również zaangażowanie naszych studentów w działalność teatru „Niebieski Okręt”, popularyzującego literaturę ukraińską. Teatr od wielu już lat prowadzony jest przez prof. Walentynę Sobol.

Kończąc, chciałabym podkreślić raz jeszcze znaczące osiągnięcia warszawskiej ukrainistyki oraz jej zasługi na rzecz utrwalania więzi między Polską i Ukrainą. Z nakreślonych pokrótce refleksji i podsumowań wyłania się obszar prowadzonych w katedrze badań i przyjęty kierunek rozwoju, a także przyszła realizacja wynikających zeń planów.

Katedra wczoraj i dziś to tworzący ją ludzie, którzy byli i są, niezależnie od zmieniających się i nierzadko trudnych okoliczności. Tym, których wspomniałam, oraz wszystkim, których nie wymieniłam, a którzy przecież także budowali wizerunek katedry, jeszcze raz składam serdeczne podziękowania. Najcieplejsze jednak słowa kieruję do obecnych pracowników KU, moich koleżanek i kolegów, którzy swoje życie zawodowe poświęcili nie tylko działalności naukowej, ale również wychowywaniu nowego pokolenia ukrainistów, przyszłych ambasadorów dobrze rozumianego partnerstwa obu naszych narodów. Jesteście najlepszym zespołem, jaki można mieć. Dziękuję wam za waszą odwagę, dzięki której mogliśmy pozostać na naszym Wydziale, dziękuję za wszystkie trudy, którym chcieliście sprostać, za waszą prawość, mądrość i cierpliwość, za koleżeńskość i wszelką pomoc, której otrzymałam od was tak wiele.

Słowa wdzięczności kieruję również pod adresem władz rektorskich za udzielane katedrze wsparcie. Dziękuję władzom dziekańskim poprzedniej i obecnej kadencji za dużą życzliwość i wychodzenie naprzeciw potrzebom naszej katedry. Bez tej pomocy nie byłibyśmy tu gdzie jesteśmy i nie moglibyśmy podążać w kierunku, który obraliśmy.

Na koniec serdeczne podziękowania kieruję do naszych studentów. Dziękuję wam za młodzieńczą otwartość, zaangażowanie, za wszelką życzliwość i wreszcie za to, że swoje studenckie życie zechcieliście związać z ukrainistyką.

Олександра АРЕШЕНКОВА

Криворізький національний університет

Концепти „Україна” та „Європа” як засоби вираження рекламних текстів

Сила реклами, її ефективність залежать від чіткого уявлення цільової аудиторії про зовнішній вигляд та зміст об'єкта реклами. Володіючи основними психологічними методами сприйняття рекламних текстів, копірайтери вдаються до створення різноманітних рекламних оголошень, які поетапно виконують наступні психодії: привертають увагу → викликають інтерес → збуджують бажання → аргументують на користь товару / послуги → допомагають прийти до рішення зробити покупку або скористатися послугою¹.

Хоча тексти сучасної реклами наповнені великою кількістю мовних засобів, що реалізують ці завдання, все частіше можемо помічати й інший спосіб виконання прагматичної функції рекламних повідомлень – психологічний вплив на свідомість споживача шляхом маніпулювання на культурно-ментальному рівні. Так, В. Бугрим у статті „Ментальність і реклама” зауважує, що „кожному народові притаманні свої потреби, настанови, бажання; у кожного народу є своя, власна душа та вдача. Кожний народ, нація, держава виробляють свою культуру, а значить, і свою рекламу”².

Актуальність дослідження зумовлена тим, що концепти „УКРАЇНА” та „ЄВРОПА” в рекламних текстах поки не досліджували в сучасному мовознавстві. У своїй статті ставимо за мету виявити оцінний та експресивний потенціал концептів „УКРАЇНА” та „ЄВРОПА” в рекламному дискурсі. Матеріалом для дослідження стали тексти друкованої, зовнішньої та медійної реклами.

Проблемою концепту займалися багато сучасних вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, зокрема Ю. Апресян, О. Бабушкін, Г. Вальчук, А. Вежицька, С. Воркачов, Р. Джекендофф, В. Жайворонок, В. Івашенко, В. Карасик,

¹ Д. Розенталь. *Язык рекламных текстов*, Москва 1981, с. 12.

² В. Бугрим, *Ментальність і реклама* [в:] Телерадіовісник України, № 5, 1997, с. 10.

В. Кононенко, В. Кравченко, В. Красних, О. Кубрякова, Т. Кузнецова, Д. Лихачов, С. Ляпін, А. Пейвіо, З. Попова, Т. Радзієвська, Г. Слишкін, І. Стернін, І. Чесноков, Г. Яворська та ін.

У „Стилістичному енциклопедичному словнику російської мови” зазначено, що „у лінгвокультурології концепт мислиться як „культурно-ментально-мовне” утворення, свого роду згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, той „пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, який супроводжує слово... На відміну від понять концепти не тільки мисляться, вони переживаються. Вони – предмети емоцій, симпатій та антипатій, а інколи й зіткнень”³. Концепти здатні викликати безпомилкове визначення культурологічного плану, дають характеристику того чи того народу”⁴.

У межах мегаконцепту „УКРАЇНА” можна виділити слова-поняття, які представлені в текстах реклам найширше. Ми зосередили увагу на таких групах: географічні назви; природа; пори року; свята (свято); дім / оселя та стіл.

Географічні назви. **Україна** = Вкраїна – 1) країна, держава в Східній Європі, основне населення якої становлять українці; 2) країна, край⁵; батьківщина, земля. Для рекламних текстів слово-поняття „Україна” набуває значення „вітчизняний”, „національний”, „рідний”, „наш” та под. Такі ознаки дозволяють певною мірою підвищити національний рівень самосвідомості українців. Наприклад: *Світ починається з України! „Оболонь”. Пиво твоєї Батьківщини.* (Ін, 8.8.13), де *світ починається з України* – надання Україні як державі важливого світового значення та визнання, а *пиво твоєї Батьківщини* вказує на національного виробника продукту та масового його споживача в масштабі всієї країни. Тобто, „Оболонь” – твоє (українське) пиво, яке п’ють твої земляки”.

Схожим за семантичним значенням є рекламний текст ТМ „Чернігівське”: *Я люблю цю землю: вона робить мене тим, хто я є... Пиво „Чернігівське” вариться з кращого українського ячменю. „Чернігівське”. Народжене в Україні.* (Н, 7.8.13). *Земля* виступає у двох значеннях – 1) країна, край, держава; 2) ґрунт, який обробляється для вирощування рослин⁶. У контекстах „земля” = країна / держава → *народжене в Україні*; „земля” = ґрунт → *український ячмінь*. Іншими словами: *я люблю цю землю* = „я люблю Україну”; *я люблю цю землю* = „ця земля подарувала кращий ячмінь”; *народжене в Україні* = „зварене в Україні”, „зварене з українського ячменю”. Такі тексти реклам дозволяють переконати споживача в якості та природності продукту. Адже всесвітньо

³ *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, под ред. М. Кожиной, Москва 2006, с. 182.

⁴ І. Кочан, *Лінгвістичний аналіз тексту*, Київ 2008, с. 76.

⁵ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Київ 2006, с. 610.

⁶ *Ibidem*, с. 243.

відомо, що український чорнозем славиться своєю родючістю, тому в наведених прикладах і стверджується про високу якість українського ячменю, про визнання її українськими споживачами.

Значення слова „Україна” = „вся територія” зустрічаємо у текстах: *COMFY. Кращі ціни в Україні!* (РП, С, 11.10-31.10.2010, ст. 1); „*Cutty Sark*” – *світлий віскі № 1 в Україні!* (Viva!, № 5, 2004, ст. 91) та под. Така модель рекламних текстів створюється задля враження статистичного моніторингу („тільки в COMFY кращі / найдешевші ціни на всій території держави”; „на Україні серед світлих віскі тільки „Cutty Sark” кращий”).

Варто зазначити, що назви областей, міст, сіл, річок та под. у текстах реклам трапляються не зовсім часто. Можливо, це пов’язано із заміною назви конкретної географічної території на загальну – „Україна”. Та все ж існують певні „стратегічні” уточнення, які розкривають позитивний бік реклами.

Так, не тільки українцям відомо, що Українські Карпати – мальовничий куточок України, що славиться вражаючим рослинним світом та цілющими джерельними водами. Тому копірайтери цілком справедливо залучають до текстів реклам різноманітні синонімічні ряди продуктів карпатського походження, що означають „джерельність”, „прозорість”, „кришталевість”, „цілющість”, „силу”, „здоров’я” та под.: *Саме „Моршинська” завдяки карпатському походженню щодня дарує природне оновлення. Як результат – відмінне самопочуття та чудовий вигляд. „Моршинська”. Ви відчуваєте, інші бачать.* (СТБ, 8.8.13); *Мінеральна вода – сила природи Карпат. „Мороша”. Вперше на мінеральній воді.* (СТБ, 8.8.13).

Як правило, слово „Україна” не вживають у рекламних текстах задля позначення географічних назв як місця виготовлення продукту. Найчастіше вона називає природні властивості, якості рекламованого товару: *земля* (чорнозем), *ячмінь*; *карпатське походження*; *мінеральна вода*, *сила природи Карпат*; національну належність до України та її території: *пиво твоєї Батьківщини*; *я люблю цю землю* (Україну); *народжене в Україні*.

Природа. „Великий тлумачний словник сучасної української мови” дає одне з визначень: **природа** – 1) сукупність особливостей рослинного й тваринного світу, кліматичних умов, рельєфу й т. ін. якої-небудь місцевості, країни; навколишнє географічне середовище; 2) рослинний світ навколишньої місцевості⁷. У свою чергу, **п р и р о д н и й** – 1) створений природою, а не людиною; 2) який є в природі; 3) зумовлений, спричинений законами природи⁸.

Українців оточує багатий, різноманітний світ рослин. Їх використовують у господарській діяльності, як продукти харчування й оздоровчі засоби. Крім того, дерева, трави, зілля й квіти посідали значне місце в язичницьких, а нині

⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови, укл. і голов. ред. В. Бусел, Київ 2009, с. 945.

⁸ Ibidem, с. 945.

– у християнських обрядах, слугували оберегами. Рослинні символи становлять значну частину символіки української культури⁹.

У рекламних текстах іменник „природа” та прикметник „природний” несуть у собі особливе значення – вони підкреслюють натуральність, свіжість та органічність продукту: „*Lenor*” – *свіжий аромат природи на весь день*. (Н, 8.8.13); *Вода – це дорогоцінний дар природи, джерело життя, яке неможливо вдосконалити. Ну, хіба що, перетворити її на пиво... „Bavaria”... (Н, 7.8.13); Питна вода „Прозора”... несе живильну прохолоду в кожній краплі. „Прозора” від природи. (Н, 8.8.13); Моя дівчинка любить природу так само сильно, як і ми: ніжний аромат квітів та їх природну свіжість. З дорогоцінними ароматами нового „Silan” ми можемо насолоджуватися природою навіть удома. Отримуйте задоволення від довготривалої свіжості ароматів, натхнених природою. (Н, 7.8.13); За що ми любимо справжнє молоко? За натуральний природний смак! Такий, як у молока „Смаковеньки”!* (РЛ від компанії „Молвест”).

Окрім прямого вживання слова-поняття „природа” / „природний” копірайтери активно долучають до текстів реклам і самі назви рослин або похідні продукти / речовини від них, що додатково підсилює враження про лікарські властивості та корисність рекламованого товару (здебільшого це гігієнічні косметичні засоби). Наприклад: *15 років досліджень в інституті „Чистая линия” допомогли нам створити фіто-дезодоранти з календулою, жасмином та шавлією без консервантів та спирту... (Н, 7.8.13); В інституті „Чистая линия” ми створили новий шампунь на чистому березовому відварі: він зміцнює волосся від коренів та робить його м’яким... Тепер волосся – це Ваша гордість! (Н, 7.8.13); На відміну від звичайних ополіскувачів, які просто освіжають подих, „Лесной бальзам Форте” з потрійною концентрацією відвару цілющих трав, що має потрійну дію, забезпечує комплексний догляд... (Н, 7.8.13).*

Отже, у текстах реклам слово-поняття „природа” має такі основні компоненти значень: свіжість (*свіжий аромат природи; природна свіжість*), якість (*природний смак; „Прозора” від природи; дар природи*), екзистенційність, спрямованість на внутрішнє буття людини (*любить природу; насолоджуватися природою; натхнених природою*). Слова-похідні від „природа” з’являються в рекламних текстах косметичних засобів та препаратів. Ці поняття відомі українцям як цілощодо-лікарські засоби, тому сприймають позитивно та з достатньою довірою (*календула, жасмин, шавлія; березовий відвар; відвар цілющих трав*).

Пори року. Здавна для українців календарний цикл мав особливе значення, адже все життя та побут були підпорядковані господарству та роботі в полі. Тому – **весна** за народним календарем – початок господарського й календарного року; пора, багата віруваннями, ритуалами, гаданнями, прикметами; весна

⁹ Е. Данилюк, *Україна в словах*, Київ 2004, с. 551.

– торжество на честь богині Лади та її доньки – богині кохання Лелі; ... весна асоціюється з радістю, здійсненням бажань, добрими сподіваннями, молодим коханням; ... супроводжується веселощами, співом (хороводами), танцями...¹⁰.

Літо – найтепліша пора року між весною та осінню; з цієї порою в народі пов’язані сподівання на врожай, тому кажуть: „Літо родить, а не поле”; у цю пору хлібороб багато працює, бо знає: „Раз на рік літо буває”; народ не жалує ледарів, кажучи: „Ціле літо просвистав”; літові раділи: „Бджоли раді цвіту, люди – літу”...¹¹.

У рекламному просторі переважно фіксуємо тексти зі словами-поняттями „весна” та „літо”: *METRO: зустрічаємо весну*. (РК, М, 03-30.04.2013, ст. 1); *Prostor – Ваш весняний подарунок*. (РК, мережа магазинів краси та догляду „Prostor”, 07-20.05.2013, ст. 2); „Торчин”. *Весняні рецепти*. (РП від ТМ „Торчин”, ст. 1); *Вентилятори та кондиціонери в METRO. Прохолода влітку*. (РЛ, М); *В METRO літній фестиваль*. (РК, М, 29.05-25.06.2013, ст. 1).

Лексему „весна” вжито в значенні „пора року” = „свято” (*зустрічаємо весну*); „весна” = „радість”, „здійснення бажань” (*весняний подарунок*); „весна” = „свіжість / користь продуктів” (*весняні рецепти*). Лексема „літо” використана в значенні „найтеплішої пори року” (*прохолода влітку*), що досить актуально підкреслюють копірайтери – „з нашими вентиляторами та кондиціонерами Вам улітку гарантована прохолода, а не спека”; „літо” = „врожай” (*літній фестиваль*).

Свята (свято). Словник-довідник „Знаки української етнокультури” подає таке визначення: **свято** – відзначуваний народним звичаєм або церквою день на честь якої-небудь події чи святого...¹². У рекламних текстах наявне вживання двох назв найбільших свят для українців: християнське – Великодень та календарне – Новий рік.

Великодень – за церковним календарем, Свята Пасха, Воскресіння Господа Ісуса Христа, одне з найбільших після Різдва Христового свят; відзначають в Україні ще з X ст.; у перший день свята з червоним яйцем вітають одне одного словами „Христос воскрес!” і чують у відповідь „Воістину воскрес!”...¹³. Як правило, рекламні тексти закликають святкувати Великодень або вітають українців із цим святом.

Заклик до святкування: *Широкий асортимент товарів для святкування Великодня за шалено низькими цінами! Metro. Готуймося до Великодня!* (РК, М, 17-30.04.2013, ст. 1) – копірайтери чітко знають, що для нашого народу це свято має особливе значення, адже переважна більшість громадян України – віруючі християни: здебільшого родини ретельно готуються до цього. Зазвичай,

¹⁰ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Київ 2006, с. 80.

¹¹ *Ibidem*, с. 339.

¹² *Ibidem*, с. 532.

¹³ *Ibidem*, с. 69–70.

центральне місце усіх Великодніх свят посідає святковий стіл з великою кількістю різноманітних страв, а отже, великі, значні покупки напередодні. Тому рекламні заклики: *широкий асортимент товарів для святкування Великодня за шалено низькими цінами та готуймося до Великодня* цілком успішно забезпечують потенційному споживачу впевненість, що „за низькими цінами мені запропонують великий асортимент товарів / послуг до Великодня”, „тут я знайду все, що мені потрібно буде для приготування й святкування Великодня”.

Привітання зі святом. Текст на рекламній листівці: „*Щедрий Дар*”. Вітаємо з **Великоднем!** (РЛ Щедрий Дар) має чіткий маркетинговий розрахунок. Так, лінійка рекламованих товарів цієї торгівельної марки має продукти, які будуть цілком актуальні на святковому столі в кожній родині. Психологічний „хід” особистого звернення до адресата „Ми вітаємо Вас зі святом” сприймається покупцем наступним чином: „Цей виробник привітав мене з Великоднем... Мені це дуже приємно... Чому б не купити саме їхню продукцію?”. Психологами доведено, що такі рекламні „трюки” є цілком успішними, особливо напередодні святкових днів, коли людям за невеликий проміжок часу необхідно швидко зробити багато справ. Яскраво це простежуємо в супермаркетах, коли при вході до торгівельної зали дарують такі „вітальні листівки”. У той момент, коли потенційний покупець тільки глянув та прочитав „привітання”, на підсвідомому рівні він уже зробив свій вибір на користь торгівельної марки, що вітає його.

Новий рік – наступний рік і перший день січня як початок наступного року...; календарне свято; з Новорічною ніччю пов’язано багато легенд; у цю ніч для набожних і праведних розкривається небо...¹⁴. Новорічні свята для українців пов’язані із засніженими вихідними та канікулами; це – родинне свято. Молодь часто зустрічає Новорічну ніч великим дружнім колом. Для дітей це – казка з уранішніми солодкими подарунками. Новий рік – ніч феєрверків, веселі прогулянки до „центральных” ялинок, які стоять, як правило, на головних площах міст / сіл, ніч гарного настрою, бажань, дарунків. Та копірайтери знають, що Новий рік – це ніч великого застілля, до якого готуються завчасно, ретельно все продумуючи.

Рекламні тексти „Солодка **Новорічна пропозиція** від „ABK”. (РЛ, М) та „Зустрічаємо **Новий рік** з METRO!” (РБ, М, 28.11-11.12.2012, ст. 1) допомагають зекономити час на виборі подарунків до Нового року (ТМ ABK) та супермаркету для покупок до Новорічного свята (ТЦ METRO), де *солодка Новорічна пропозиція* = „Новорічний цукерковий подарунок”, а *зустрічаємо Новий рік з METRO* = „святкуємо разом із METRO” / „купуємо тут усе на Новий рік + й у наступному році”.

Дім / оселя (хата) в українській культурі – це символ космічного зв’язку зі Всесвітом, домівки, сімейного затишку, родинного вогнища, рідної землі,

¹⁴ Ibidem, с. 400.

батьківщини. Українці уявляли хату як оберіг від нещасть, хвороб, злих сил, тому для її будівництва вибирали „чисте” місце. Традиційно хата мала чотиригранну будову, всі її боки відповідали сторонам світу. З півночі, як правило, не робили вікон. Дах, на думку наших предків, символізував небо. Тут, за давнім повір'ям, жив домашній дух – „домовик”. Піч і комин обожнювали як захисток вогню. Вважали, що вікна – це очі хати, тому вони завжди виходили на вулицю. Вночі їх закривали ставнями або занавісками. На дверях і вікнах вирізьблювали знаки-обереги¹⁵.

У сучасних текстах реклам зустрічаємо слова-поняття „дім”, „оселя” та прикметникові від іменника „дім” – „домашній”, „по-домашньому”: „Zelmer” – *надійна техніка для всього дому*. (РК, Ф, ст. 11); *Тільки в АТБ! З турботою в кожен дім!* (РК, АТБ, 23-29.08.2013, ст. 3); *Домашні кінотеатри та LCD-телевізори від Samsung та LG. Яскравого домашнього перегляду!* (РК, Ф, ст. 8); „Верес”. *Смачно по-домашньому*. (РЛ, М, 01.04.-15.05.2013).

За допомогою цих „ключових” слів рекламні тексти створюють чіткий образ хатнього добробуту та сімейного затишку: „дім” = „помешкання, де живуть люди” – *техніка для дому; домашній перегляд* (перегляд удома); „дім” = „родина” – *турбота в дім* (турбота про родину); *домашній перегляд* (перегляд усією сім'єю); „дім” = „традиції” – *смачно по-домашньому* (традиційні домашні рецепти).

Слово-поняття „оселя” у текстах реклам трапляється значно менше: *Як з чистого листа „Нова лінія” створює затишну оселю та надає звичайним речам надзвичайний характер...* (Н, 7.8.13); *Освіжіть Ваш інтер'єр з новим Air Wick Frashmatic! Подбайте про свою оселю*. (РЛ, М). „Оселя” є синонімом до „хата”, „дім” та називає житлове приміщення, іншими словами – сучасне: „будинок”, „квартира” (*затишна оселя; подбайте про оселю*); у вищеназваних текстах реклам воно є цілком удалим, адже сприймається від „оселитися”, „заселяти”.

Стіл. Місце столу в хаті – біля покутя. Він завжди повинен бути застелений скатертиною. На столі обов'язково мали бути хлібина й сіль як ознака достатку і родинної злагоди. Кожен із членів сім'ї мав своє постійне місце за столом. Першим зазвичай сідав господар або старша людина – на покуть, потім усі решта. Почесних гостей також садили на покуті. Уся родина їла разом в один і той самий час... Коли сім'я переїжджала в нову оселю, першим із меблів заносили стола – „господаря” хати¹⁶.

Сьогодні в текстах реклам слово-поняття „стіл” асоціюється, як правило, із „застіллям”, тобто – час їжі, пригостання, родинні свята, под. та вживається в значеннях: 1) вид меблів для споживання їжі (*Делікатеси від Metro – вишукана їжа на вашому столі*. (РБ, М, 06-19.02.2013, ст. 1); *Рибний*

¹⁵ Е. Данилюк, *op. cit.*, с. 295.

¹⁶ *Ibidem*, с. 333–334.

маркет „Дон Маре”. Відкриття 18.05.13. Швидко до **столу**. (РІ Дон Маре); „Чумак”. З лану до **столу**. (5, 10.08.13); 2) для святкування (Розпочніть день з філіжанкою міцної кави, відчуйте розмаїття та розкіш смаку світових сортів чаю, доповніть Ваш **святковий стіл** багатством наших повсякденних столових та вишуканих міцних пропозицій. (РБ, Віл, ст. 4); 3) для святкування родинних свят (Збирайтеся частіше за сімейним **столом**. „Олейна”. Готуємо з любов'ю! (СТБ, 10.04.13).

Відтак використання в рекламних текстах різних „слів-понять” у складі мегаконцепту „УКРАЇНА” є цілком ефективним, адже українці за своїм психотипом відзначаються глибокою емоційністю та чуттєвістю, що робить їх особливо сприйнятливими до етнокультурних символів. Таким чином, реклама у своїй комунікативно-прагматичній настанові несе духовно-емоційне навантаження та стає, певною мірою, продуктом культури з етичними ідеалами народу, естетичними поглядами та смаками, традиціями та звичаями.

Дещо по-іншому сприймають тексти реклам з **концептом „ЄВРОПА”**. У словнику-довіднику „Знаки української етнокультури” зазначено: **Європа** – частина світу, що разом з Азією становить материк Євразію¹⁷. У свою чергу, європейський – 1) прикметник до *європейці* і *Європа*; 2) стосується до народів і держав Західної Європи; західноєвропейський; 3) відомий усій Європі¹⁸.

Так, І. Чесноков у своєму дослідженні зауважує, що уявлення про Європу складається з наступних ознак-асоціацій: емпіричні (чисті вулиці, пам'ятники культури, гарні автошляхи, інший клімат, туристи, море та ін.); логічні (прогрес, заможність, цивілізація, гуманність, гроші, подорожі, свобода) та модально-оцінні (гарне життя та ін.). У словосполученнях „європейський стандарт”, „європейський рівень” та „європейська якість” слово „європейський” є синонімом до слова „високий”¹⁹.

У рекламних текстах концепт „ЄВРОПА” репрезентує прикметник „європейський” та географічні назви, належні до континенту Європа: Англія, Італія, Німеччина, Франція, Чехія, Швейцарія.

У свою чергу, слово-репрезентант „європейський” означає поняття „стандарт” та вказує на споживацькі якості рекламованого товару, представлені в продукції німецьких, швейцарських та чеських торгівельних марок / компаній. Інколи в значенні „висока якість” поняття „європейський стандарт” підсилюється традиційними особливостями таких європейських країн: Англії, Італії, Франції.

Прикметник „європейський”. „Європейський стандарт – рівень – якість” протиставлений вітчизняному стандарту – рівню – якості як „високе” – „низь-

¹⁷ В. Жайворонок, *op. cit.*, с. 213.

¹⁸ *Словник української мови*, т. II, Київ 1971, с. 494.

¹⁹ І. Чесноков, *Концепт Европа в языковом сознании российских студентов* [в:] „Вестник ВолГУ”, вып. 3, 2004, с. 70.

кому”. (Варто відзначити, що в мовленні практично не трапляється словосполучення „азіатський стандарт – рівень – якість”).

Проаналізувавши фактичний матеріал, можемо стверджувати: якщо рекламований продукт / товар / послуга має європейське походження або стосунок до Європи, прагматична настанова копірайтерів одразу реалізується шляхом активізації прикметника „європейський”. Найбільше його вживають у словосполученнях „європейський бренд” (*Tarrington House – це європейський бренд товарів для дому, який об’єднує широку лінійку товарів, покликаних зробити Ваше життя комфортнішим та приємнішим.* (РБ, М, 13.02-19.05.2013, ст. 3); *Легендарний рецепт 1895 – унікальний кавовий купаж, який ушановує рік заснування легендарного європейського бренда Jacobs.* (РБ, Jacobs Monarch, ст. 2); рідше „європейський шедевр” (*Смакуй європейський шедевр! Jacobs Monarch.* (РБ, Jacobs Monarch, ст. 2) та „європейське життя” (*„Комфорт Таун” – почни європейське життя! (1+1, 9.04.13).*

Звідси, „європейський бренд” = „виготовлений / створений у Європі”, „яким користуються європейці”. У свою чергу, „брендом” називають уже розрекламовану торгівельну марку певного товару, тому „європейський бренд” – уже апіорі є „відомим та визнаним у Європі”. „Європейський шедевр” схожий за семантичним значенням до „європейський бренд”, але в цьому випадку, „шедевр” = „зразковий витвір кавової майстерності та кращого смаку, що є найвищим досягненням європейської ТМ „Jacobs Monarch”; „європейське життя” = „високий рівень життя”.

Таким чином, уживання в рекламних текстах словосполучень з прикметником „європейський” (*європейський бренд; європейський шедевр; європейське життя*) значно підвищує ефективність сприймання реклами та надає тексту й рекламованому товару в ньому позитивно оціненого значення.

Споживацькі якості товару. Прикмета якості властива продукції наступних країн – Німеччині, Швейцарії та Чехії. Варто наголосити, що копірайтери, задля підкреслення особливості та унікальності товару, часто вдаються до певних розповідей про походження або до історичних екскурсів щодо торгівельної марки. Це цілком удалий прийом, адже такий метод додатково підкреслює багатолітнє існування на торгівельному ринку, що говорить про надійність компанії, її відданість традиціям та дотримання європейських стандартів якості впродовж десятиліть.

Так, Німеччина славиться своєю чіткістю, точністю, економічністю та надійністю. Коли говоримо про товари з Німеччини, уявляємо щось ретельно продумане, стильне, потужне й надійне. Переважно це – технічні та технологічні досягнення. Це підтверджують зафіксовані нами тексти, що рекламують такі товари з Німеччини: шини, товари для дому й кухонну та побутову техніку.

Наприклад, коли в рекламному тексті говориться: „*Continental*”. *Шини. Розроблено в Німеччині.* (УТ, № 43, 2012, ст. 2), то зміст такої лаконічної реклами не втрачає своєї суті. Словосполучення „*розроблено в Німеччині*”

є конденсатом усього тексту: *розроблено в Німеччині* → „якість”, „надійність / упевненість”. Тому реклама не потребує інших якісних означень, окрім основної характеристики „розроблено в Німеччині”.

„Рекламна розповідь” торгівельної марки „EMSA” наповнена дещо іншими „ключовими словами”: *EMSA – товари для дому, відомі в європейських країнах уже протягом 64 років. Завод пластикових виробів було засновано Францем Вульфом у місті Гревен у 1949 році... Продукція EMSA виготовляється в Німеччині, тому може вважатися синонімом якості, надійності, інноваційності.* (РБ, М, 17.04-07.07.2013, ст. 6).

Словосполучення „товари... відомі в європейських країнах уже протягом 64 років” несе позитивне навантаження. Іншими словами, „цими товарами користуються європейці вже 64 роки”, що говорить про довірливе ставлення до цих товарів європейських споживачів. Підтвердження багаторічного існування заводу посиляється на історичну розповідь – „завод пластикових виробів було засновано Францем Вульфом у місті Гревен у 1949 році...”. І основним показником якості є заключна частина рекламного тексту „продукція EMSA виготовляється в Німеччині, тому може вважатися синонімом якості, надійності, інноваційності.” Тобто, „виготовлено в Німеччині” – „синонім якості, надійності, інноваційності”.

Так само: Відомий **німецький** бренд Grundig був заснований у 1930 році. Засновник Макс Грюндіг почав виробництво кухонної та побутової техніки в місті **Фьюрт (Німеччина)**. Найвищої популярності бренд Grundig досяг у 1960 році. Цей виробник побутових приладів і досі відомий у світі, особливо в Західній Європі. Grundig отримав визнання завдяки дотриманню стандартів високої якості продукції... Тепер і Ви маєте можливість оцінити якість цієї торгівельної марки. (РБ, М, 01.08.2012-11.11.2012, ст. 3).

Вищеназваний рекламний текст переконує в якості рекламованої продукції за допомогою наступних прийомів: 1) прикметник „німецький” → „якість”; 2) іменник „бренд” → уже розрекламована торгівельна марка; 3) історична нотатка „... був заснований у 1930 році...” → „довго на торгівельному ринку”, „створюється за давніми технологіями → гарантована якість, перевірена часом”; 4) географічне посилення до *Західної Європи* → „цим брендом користуються західноєвропейські споживачі” → „вони є вимогливими до якості продукції”; 5) кінцевий результат → *Grundig отримав визнання завдяки дотриманню стандартів високої якості продукції...*; 6) після такого ланцюжка переконливих аргументів залишається лише особисто оцінити якість цієї торгівельної марки.

Схожими є рекламні тексти продукції швейцарського походження: використовується прийом „історичної розповіді” про торгівельну марку; уживаються „сталі словосполучення” для реклами продуктів з Європи („європейський стандарт”, „європейська якість”); активність прикметника „швейцарський” на позначення якісних характеристик товару.

Наприклад: „**Швейцарська якість**” – це синонім бездоганності й надійності, властивий якомусь предмету. Значення цьому виразу надали такі видатні **швейцарські** досягнення, як шоколад, годинники, ножі й дорожні аксесуари. Компанія „Alfred Willer” пропонує дорожні валізи й сумки, зроблені за **швейцарською** технологією з дотриманням високих стандартів європейської якості. (РБ, АТБ, 04.04.2013-30.05.2013, ст. 5).

У наведеному рекламному тексті досить удалим є прийом імплікації, тобто відсилання до попередньої загальновідомої інформації – видатні **швейцарські** досягнення, як шоколад, годинники, ножі й дорожні аксесуари, тому, недарма в рекламному тексті й дають визначення „швейцарської якості” – „це синонім бездоганності й надійності, властивий якомусь предмету”. Крім того, словосполучення „швейцарська технологія” є індикатором професійних знань, відомостей про послідовність виготовлення дорожніх валіз, що, безперечно, позитивно впливає на споживача та переконує його в якості товару.

Рекламний текст ТМ „Wenger” виокремлює свій персональний винахід для національної армії: *Wenger. Бездоганий стиль. У 1886 році швейцарська армія прийняла рішення про оснащення кожного свого солдата складаним ножем з одним регульованим лезом. Внаслідок цього створено універсальний багатофункціональний інструмент, який поряд зі стандартним ножовим лезом має інші леза – викрутку, розвертку та консервний ніж – саме в такий спосіб з’явився швейцарський армійський ніж... Продукція фірми Wenger виробляється згідно зі строгими стандартами якості. Швейцарська увага до деталей визначає якість кожного продукту з логотипом Wenger, гарантуючи споживачам його високу якість та надійність.* (РБ, Сіл, 01.03.2013-20.06.2013, ст. 8).

Такий рекламний текст є яскравим зразком реалізації прагматичного завдання реклами: 1) привертає увагу – локальність першої фрази захоплює та потребує пояснення (*Wenger. Бездоганий стиль.*); 2) викликає інтерес – розповідь про виникнення унікального армійського ножа; 3) збуджує бажання – детальний опис специфічних особливостей інструмента, який хочеться побачити та власноруч перевірити його на функціональність; 4) аргументує на користь товару – „продукція фірми Wenger виробляється згідно зі строгими стандартами якості.”; 5) допомагає прийти до рішення зробити покупку – „швейцарська увага до деталей визначає якість кожного продукту з логотипом Wenger, гарантуючи споживачам його високу якість та надійність”.

Таким чином, тексти реклам швейцарських торгівельних марок у своєму арсеналі мають наступні словосполучення, що гарантують споживачу впевненість у надійності та якості продукту: „швейцарська якість”, „швейцарські досягнення”, „швейцарська технологія” та „швейцарська увага до деталей”.

Чехія славиться своєю майстерністю пивоваріння, тому всесвітньовідома як „королева пива” (визнано, що чехи дуже багато п’ють пива; крім того, Чехія варить найякісніше пиво у світі): *Кажуть, прочув головний чеський пивовар про пиво, що варили з ароматним жатецьким хмелем і вирішив*

непомітно пробу зняти... „Zatecky Gus”. З ароматним **жатецьким** хмелем із **Чехії**. (СТБ, 8.8.13); *Зібрав король кращих пивоварів, щоб визначити золотий стандарт **празького** пива з ароматним хмелем, з м'яким смаком, легко п'ється... І замкнув їх у королівській пивоварні. „Zlata Praha”. Золотий стандарт смаку.* (ICTV, 8.8.13).

Основна складова смачного пива – якісний хміль. Чехи пиво варять з найкращого хмелю, що підкреслено в наведених рекламних текстах (*ароматний жатецький хміль; ароматний хміль*). Позитивного враження надає рекламному тексту прийом переказу легенди (*„кажуть, прочув головний чеський пивовар...”, „зібрав король кращих пивоварів, щоб визначити золотий стандарт празького пива...”*) – це підсилює враження про рекламований продукт як „пива, що вариться за старовинними рецептами”. Словосполучення „золотий стандарт смаку” є центральним у слогані реклами ТМ „Zlata Praha”. Експресія цієї метафори підкреслює якість пива „Zlata Praha” та всевітнє визнання чеського пива як найкращого: „стандарт смаку” = „пиво / смак пива, що відповідає всім вимогам за якістю”; „зразок пива”; „золотий” = „пиво” → „пиво за кольором (золотистий відтінок)”; „якість пива порівнюється із золотом”; „золотий стандарт смаку” → 1) „зразок пива, де „золотий” – відтінок кольору”; 2) „найкращий, де „золотий” – „якісний”, „дуже цінний”, „визнаний” зразок пива”.

Інколи якість рекламованого товару підсилюють згадками про традиційні особливості європейських країн. У контекстах реклами ми розглядаємо „традицію” як національний звичай, що передається з покоління до покоління. У рекламних текстах європейської продукції ми зафіксували ознаки традиційності низки країн: Англії, Італії та Франції.

І. Чесноков у дослідженні Європи як осереддя духовності та культури вказав на такі асоціації з європейськими країнами: 1) „література”: Англія – Лондон, туман, Шерлок Холмс, порядність, Біг Бен; Італія – Венеція, Рим, Пізанська вежа, взуття, голуби на площах; Франція – косметика, Париж, Ейфелева вежа, мода, увічливість; 2) культура: Англія – туман, Шекспір, чаювання, монархія, специфічний гумор; Італія – спагеті, піца, Відродження, Рим, Папа Римський; Франція – мода, вино, парфуми, революція, кохання²⁰.

Англія представлена в рекламних текстах у контексті з традиційністю чаювання та специфічною британською кухнею: *CHELCEY. Чай в англійських традиціях!* (1+1, 9.04.13); *Велике задоволення у тоненькому шматочку „Фіш енд чіпс”. Поєднання риби, смаженої у клярі до хрусткої скоринки, із золотистими скибками картоплі фрі – невід'ємний атрибут британської кухні.* (РК, М, 20.03-02.04.2013, ст. 6).

Уживання словосполучення „в англійських традиціях” запевняє споживача, що „цей чай дуже добрий, адже його створено за англійськими традиціями / він цілком відповідає за своїми якостями англійському чаюванню”. Наступний

²⁰ І. Чесноков, *op. cit.*, с. 71.

реklamний текст ТМ „Фіш енд чіпс” підкреслює той факт, що їхній продукт – „невід’ємний атрибут британської кухні”. Тобто, його споживають британці, як національну страву.

Такі „мовні трюки” (*англійська традиція; атрибут британської кухні*) активізують адресата до покупки, тому що на підсвідомому рівні виконується певна синхронізація образу країни з рекламованим продуктом: Англія = традиція чаювання → „якісний чай”; Англія = велика увага до здоров’я → „корисна їжа”.

Італійці відомі своєю любов’ю до кави еспресо, чим і користуються копірайтери, уводячи в тексти реклам кавової продукції прикметникові ряди на позначення походження кави, культури її споживання та под.: „*Jardin Espresso Stile Di Milano*” – для цінителів стилю *італійського еспресо*. Утілює кращі традиції еспресо розкішного *Мілана...* (РБ Jardin); Кава „Жокей” *Caffe Italiano*. „Найкращий еспресо – *італійський еспресо*” – вважають жителі *Італії*, які перетворили каву у витвір мистецтва та спосіб життя одночасно. Кава Жокей *Caffe Italiano* ще раз підтверджує це: створена в *італійському стилі*, вона відкриває справжній характер напою. (РБ, Жокей, ст. 3); „*NESCAFE Dolce Gusto Espresso*” – інтенсивна ароматна кава *ЕСПРЕСО* з натуральних мелених кавових зерен з оксамитовою золотистою пінкою, що підтверджує – Ви п’єте справжній *італійський ЕСПРЕСО...* (РБ, NESCAFE Dolce Gusto KRUPS, ст. 10).

У наведених рекламних текстах іменник „еспресо” завжди вживають з прикметником „італійський”, що стало вже означувальним словом для цього різновиду кави: „еспресо” → „італійський”. Дієво впливає на адресата й аргументація про споживання цього напою як певної культури для поціновувачів: для цінителів стилю *італійського еспресо*, кращі традиції еспресо; жителі *Італії* перетворили каву у витвір мистецтва та спосіб життя.

Копірайтери використовують у рекламних текстах і символ ф р а н ц у з ь к о г о сніданку: „*NESCAFE Dolce Gusto Café Au Lait*” – класична велика чашка насиченої натуральної кави з легкою молочною пінкою створить атмосферу неперевершеного *французького* сніданку у Вас удома. (РБ, NESCAFE Dolce Gusto KRUPS, ст. 19). Реклама розкриває традицію сніданку у Франції – це „класична велика чашка насиченої натуральної кави з легкою молочною пінкою” + як правило, такий сніданок доповнює хрусткий круасан, що „створює атмосферу неперевершеного французького сніданку у Вас удома”. Такий прийом також є досить удалим, адже французи переважно асоціюються з елегантністю та вишуканістю смаку, що надає позитивної оцінки рекламованій каві.

ВИСНОВКИ:

1. Мегаконцепт „УКРАЇНА” та концепт „ЄВРОПА” є важливими засобами підкреслення якості та споживацьких особливостей рекламованого товару.

2. Мегаконцепт „УКРАЇНА” виразно представлений у значеннях „національний виробник” та „українські традиції”.
3. Слова-поняття на позначення географічних назв, природи, пір року, свят, дому / оселі та столу входять у склад мегаконцепту „УКРАЇНА” та позитивно сприймаються адресатом.
4. Концепт „ЄВРОПА” репрезентується прикметником „європейський” та географічними назвами, належних до континенту Європа: Англія, Італія, Німеччина, Франція, Чехія, Швейцарія.
5. Поняття „стандарт якості” є позитивно-оцінним компонентом концепту „ЄВРОПА”, у рекламних текстах найчастіше виражається прикметниковим рядом.

Умовні скорочення:

Bil – супермаркет „Billa”

АТБ – національна мережа продуктових магазинів „АТБ”

Ін – „Інтер”

М – ТЦ METRO

Н – „Новий канал”

РБ – рекламний буклет

РК – рекламний каталог

РЛ – рекламна листівка

РП – рекламний проспект

С – магазин COMFY

Сіл – торгівельна мережа супермаркетів „Сільпо”

Укр – ТРК „Україна”

УТ – суспільно-політичний журнал „Український тиждень”

Ф – ТМ „Фокстрот техніка для дому”

БІБЛІОГРАФІЯ

Бугрим В., *Ментальність і реклама*, Телерадіовісник України, № 5, 1997, с. 30–31.
Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. і голов. ред. В. Бусел, Київ 2009.

Данилюк Е., *Україна в словах*, Київ 2004.

Жайворонок В., *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ 2006.

Кочан І., *Лінгвістичний аналіз тексту: навчальний посібник*, Київ 2008.

Розенталь Д., *Язык рекламных текстов: учеб. пособие для фак. журналистики вузов*, Москва 1981.

Словник української мови: в 11 т., редкол.: І. Білодід та ін.; т. II, Київ 1971.

Стилистический энциклопедический словарь русского языка, под ред. М. Кожиной, Москва 2006.

Україна в словах: Мовокраїнознавчий словник-довідник, упоряд. і кер. авт. кол. Е. Данилюк, Київ 2004.

Чесноков И., *Концепт Европа в языковом сознании российских студентов* [в:] „Вестник ВолГУ”, вып. 3, 2004, с. 69–72.

CONCEPTS UKRAINE AND EUROPE AS A MEANS OF EXPRESSIVENESS OF THE ADVERTISING

The forms of expression and functioning of concepts „UKRAINE” and „EUROPE” in advertisement texts are examined. The features of forming of evaluation and expressive constituent of conceptual maintenance are traced.

Key words: advertising text, concept, mega concept, assessment, evaluative meaning.

Людмила ДЯДЕЧКО

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Трансформація прецедентних рекламних текстів

Реклама належить до однієї з соціальних сфер, „де природна мова та невербальні засоби спілкування використовуються з метою комунікативного впливу”¹. Беззаперечним є той факт, що на початку ХХІ століття реклама стала вагомим чинником багатьох суспільних процесів і складовою національної культури, змінюючи соціальні норми, культурні традиції, менталітет людей і їх вербальну поведінку. Прецедентні рекламні тексти стали частиною когнітивної бази соціуму. Такі вислови, як-от: *два в одному, додай драйву, все буде в шоколаді, не гальмуй – снікерсуй, райська насолода, солодка парочка, не дай собі засохнути* уже не сприймаються як цитати з рекламних текстів – вони живуть своїм повноцінним життям, функціонуючи в різних дискурсах. Українці, особливо молодь, не тільки часто хочуть бути схожими зовні на героїв рекламних роликів, а й наслідують їх вербальну поведінку. Якщо раніше прототекстами для цитації в усно-розмовному дискурсі були літературні твори, фільми або популярні пісні, то на сучасному етапі на перше місце виходить реклама. При цитації текст може зазнавати деяких змін (трансформуватися). Таке явище фіксує відомий російський лінгвіст М. Кронгауз, який зазначив: „Із рекламного тексту або слогана вилучається одне або кілька слів, у результаті чого він трансформується, і така фраза стає готовим мовним кліше, котре використовують комуніканти в різних мовленнєвих ситуаціях”².

Упродовж останніх років мовознавці активно досліджують різні аспекти мови рекламних текстів. Зокрема, рекламному дискурсу присвятили свої праці такі вчені, як В. Музикант, Є. Ромат, О. Семенюк, І. Морозова, Ю. Бернадська, О. Балакинський, Р. Мокшенцев, А. Матанцев, М. Старолетов, О. Ткачук-Мірошніченко, О. Медведєва, А. Міллер, Д. Огілві; рекламному слогану –

---

¹ С. Бибики, *Усна літературна мова в українській культурі повсякдення*, Ніжин 2013, с. 325.

² М. Кронгауз, *Русский язык на грани нервного срыва*, Москва 2009, с. 144.

А. Литвинова, І. Морозова, В. Кеворков, К. Шидо, Н. Коваленко; аргументації як засобу впливу на споживача – М. Дудіна, Н. Кравченко, Н. Лиса; маніпулятивній грі, що застосовується в рекламі, – О. Дмитрук, О. Доценко, В. Зірка, С. Кара-Мурза, Ю. Рождественський, М. Кочкін, Ю. Пікулева, А. Плохінова, Л. Рюмшина, Є. Попова, Г. Шиллер; психології сприйняття й інтерпретації рекламного тексту – Р. Аткинсон, У. Джеймс, Е. Плессі, А. Лурія, А. Смирнов; стилістичні і прагматичні аспекти рекламних текстів вивчали Л. Баркова, Л. Винарська, Д. Розенталь, М. Кохтев, Є. Рябцева, О. Дмитрієв, О. Дорофєєва, Т. Лівшиць, Н. Паршук, І. Крюкова (на матеріалі російської мови); власне лінгвістичний аспект на матеріалі української мови досліджували О. Зелінська, С. Федорець; поетику та рецептивно-жанрологічні ресурси рекламного тексту вивчила А. Сажина; рекламу в соціокультурному аспекті аналізували такі вітчизняні соціологи і культурологи, як Н. Лисиця, О. Оленіна, Н. Удріс, західні дослідники в галузі соціології – Ж. Бодріяр, А. Моль, Г. Хубер; рекламні тексти в психолінгвістичному аспекті досліджували Т. Ковалевська, А. Ковалевська, О. Селіванова, С. Форманова.

Незважаючи на значну кількість наукових праць у лінгвістиці, соціології, психології, спрямованих на різнобічне вивчення рекламних текстів, на сьогодні бракує ґрунтовних наукових праць, у яких дається системний аналіз рекламних текстів у соціо- і психолінгвістичному аспектах на матеріалі української мови. З огляду на це актуальність пропонованого дослідження є очевидною.

Об'єктом вивчення даної наукової розвідки є сучасні прецедентні рекламні тексти, предметом – трансформація рекламних текстів в усно-розмовній комунікації. Метою дослідження є виявлення різних типів трансформацій, які зазнають рекламні тексти й крилаті рекламні вислови в усно-розмовній комунікації. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: виокремити типи трансформацій прецедентних текстів рекламного походження, дослідити комунікативний потенціал рекламних текстів, які можуть набувати ознак крилатих висловів.

Те, що реклама сьогодні є одним із головних джерел крилатих висловів і цитат, „цілком відповідає суспільним очікуванням, оскільки рекламоцентрична масова свідомість [...] максимально готова до того, щоб утілювати свої ідеї, думки та погляди за допомогою рекламних формул. Залишені в пам'яті завдяки експресивності, афористичності та багаторазовій повторюваності рекламні вислови стають домінуючим джерелом інтертексту”³.

На початку XXI ст. мовна і ментальна свідомість людини часто відходить від стандартів. Виникнення прецедентних текстів у мові зумовлюється осо-

---

³ Л. Хавкіна, *Реклама як джерело крилатих виразів: на межі соціальної та індивідуальної комунікації* [в:] „Вісник Львівського національного університету”, вип. 34, Львів 2011, с. 262.

бливостями концептуальної картини світу етносу, що, у свою чергу, визначається як рисами національного менталітету, так і особливостями історичного, соціального і політичного розвитку народу. Сукупність прецедентних текстів певної мови варто, на нашу думку, досліджувати як знаки сучасної доби, своєрідні морально-ціннісні концепти, а крилаті рекламні вислови – як „своєрідні ідеологеми або інформеми”.

Прецедентні рекламні тексти функціонують у вузькому контексті, їх активне цитування в соціальній комунікації нерідко продукує видозміну. „У мовленні постійно відбуваються спонтанні зрушення значення і певною мірою форми. Ці зрушення обумовлюються функціонально-семантичними властивостями фразеологічних одиниць як експресивних, здатних називати й оцінювати специфіку контекстуальних, одиничних ситуацій”⁴, – зазначає Н. Скиба. Дослідниця також вказує на те, що трансформації прецедентних текстів часто використовуються з метою збільшення їхнього експресивного потенціалу й посилення впливу на реципієнта. У результаті таких перетворень відбувається втрата образно-узагальнювального смислу. За рахунок оригінальності й несподіваності нова текстова форма привертає увагу комунікантів і посилює експресивний потенціал. Н. Скиба, досліджуючи трансформування фразеологізмів, зауважила, що це є надзвичайно поширеним стилістичним прийомом, який, „з одного боку, сприяє руйнуванню традиційної фразеологічної системи, а з іншого, є потужним імпульсом до оновлення її виражальних засобів”⁵. Таку якість фразеологізмів, виявлену Н. Скибою, ми екстраполюємо в даній науковій розвідці на рекламні тексти, оскільки вони, функціонуючи в інтертекстах, часто стають крилатими.

У процесі дослідження прецедентних рекламних текстів було визначено різні види їх трансформацій. Досить частотними є **власне семантичні** трансформації крилатих висловів рекламного походження. Семантичні трансформації – це смислові зміни крилатого вислову, що спричинені його актуалізацією в певному контексті, унаслідок чого узуальне значення набуває конотативних відтінків або реалізується семантична двоплановість вислову. Специфіка таких власне семантичних трансформацій полягає в оновленні семантично цілісного змісту крилатого вислову, структура якого залишається незмінною. Такі трансформації можна фіксувати в різних контекстах, наприклад: „**Взула і забула. Всупереч обіцянкам Юлії Тимошенко, темпи інфляції в січні зросли...**” (рубрика „Про гроші”, 08.02.2008, news.finance.ua) – вислів *взула і забула* переважно має значення ‘зручне взуття; зручність; відчуття легкості; комфорт’, у наведеному контексті вислів набуває жаргонного звучання і означає ‘обдурити’, у „Словнику жаргонної лексики” Л. Ставицької *взути* означає: 1) „відібрати, відняти у когось щось, пограбувати когось”; 2) „обдурити, продати комусь щось по високій

⁴ Н. Скиба, *Активні фразеотворчі процеси в українській публіцистичній і художній прозі кінця XX – початку XXI століть: дис. ... канд. філол. наук*, Київ 2005, с. 81.

⁵ *Ibidem*, с. 177.

ціні”;³⁾ „здійснити статевий акт”⁶⁾. У даному контексті обігрується жаргонний вислів *взути когось*, а фразема *взула і забула* набула okazіонального прагматично-зниженого звучання, що, на нашу думку, віддзеркалює стосунки адресанта й адресата. „*Солодка парочка, горілка та цигарочка...*” (09.11.2010, tua.info) – у зазначеному контексті *солодкою парочкою* названо горілку і цигарку, які стали причиною трагічного випадку, крім того, даний вислів вжито автором із відтінком іронії, а прикметник *солодка* тут має антонімічне значення, якщо порівняти його з усталеним – фразема *солодка парочка*, як свідчить соціолінгвістичне дослідження, означає ‘закохані; коханці; друзі; партнери’⁷⁾. *Студент телефонує другові з університету, у якому ще тривають заняття, і питає: „Ти де?.. А я на морі!”* (з живого мовлення) – первинне значення вислову – *Ти де? А я на морі!* – ‘відпочинок; ти де зараз?; відпочинок на морі; я відпочиваю, а ти?; знаходитися в цікавому місці’⁸⁾ – у даній комунікативній ситуації можна пояснити внутрішню форму рекламної фраземи зовсім інакше – ‘я ще не відпочиваю’, що є антонімічним до звичної семантики і має іронічний підтекст.

До семантичних трансформацій можна також віднести вживання вислову *кіндер-сюрприз* у досить оригінальний спосіб, а саме: журналісти часто називали А. Яценюка *кіндер-сюрпризом*, коли той уперше став Головою Верховної Ради України. В інтертексті семантизувалось два компоненти: *кіндер*, що означає в даній ситуації ‘молодий, недосвідчений’ (А. Яценюк став наймолодшим спікером Верховної Ради в історії незалежної України), і *сюрприз* – тобто, несподіванка. Соціолінгвістичне дослідження дало змогу з’ясувати, що лексему *кіндер-сюрприз* українці в усній індивідуальній комунікації найчастіше вживають у значенні ‘несподіванка; вагітна жінка; дитина; сюрприз, подарунок-сюрприз для дитини; приємна несподіванка; дитина, яка щось накоїла; щось неочікуване, несподіване’⁹⁾. Безумовно, назвати відомого політика *кіндер-сюрпризом* – явище, на нашу думку, okazіональне, і коли А. Яценюк навесні 2014 р. обійняв посаду Прем’єр-міністра України, він був уже досвідченим політиком, тому таке прізвисько втратило актуальність.

У багатьох випадках зміна семантики рекламних текстів базується на їх ігровому потенціалі. Відбувається метафоризація або метонімізація, в результаті чого первинне значення змінюється. Внутрішня форма імплементованого в розмовний дискурс рекламного тексту виконує функцію конотації й орієнтована не тільки на те, щоб дати назву особі, предмету, явищу чи ситуації, але й щоб виразити ставлення комуніканта до предмета розмови. Рекламний вислів, відриваючись від першоджерела, отримує в узусі додаткові ознаки і стилістично видозмінюється, що продукує і зміну в семантиці.

⁶⁾ Л. Ставицька, *Український жаргон: словник*, Київ 2005, с. 79.

⁷⁾ Л. Дядечко, *Крилаті вислови рекламного походження. Асоціативно-атрибутивний словник*, Київ 2012, с. 80.

⁸⁾ *Ibidem*, с. 82.

⁹⁾ *Ibidem*, с. 57.

Структурно-семантичні трансформації рекламних висловів – явище частотне для сучасних комунікативних процесів. З метою посилення експресивності вислову та задля уникнення одноманітності комуніканти часто використовують у мовленні трансформовані, змінені прецедентні рекламні тексти, які стали крилатими. Трансформації можуть призводити до зміни денотативно-сигніфікативного та стилістичного аспектів значення фразеологічної одиниці, що відбувається одночасно зі зміною зовнішньої форми вислову¹⁰. Структурно-семантичні трансформації крилатих рекламних висловів включають **лексичну субституцію, семантичне нарощування і мовну компресію**.

Крилатий вислів рекламного походження часто перетворюється на оказіональну мовну одиницю. Відбувається це в результаті **лексичної субституції**, тобто заміни одного або кількох компонентів тексту, в результаті чого вислів отримує новий конотативний відтінок, додаткову експресію. Варто зауважити, що вислів при цьому характеризується оригінальністю, а семантика або змінюється, або залишається незмінною, надаючи контексту особливого колориту. Самі рекламисти інколи використовують трансформовані крилаті вислови в текстах реклами, надаючи їм нових конотацій, наприклад: *Прийшов, побачив – повечеряв* (напис на кав'ярні, у якому дієслово „переміг” замінено на „повечеряв”; першоджерело – крилаті слова, автор яких Юлій Цезар, „*прийшов, побачив – переміг*”) або *Покупці всіх країн, єднайтеся!* (реклама в метрополітені „Даринки”, що знаходиться в Києві; трансформовано відомий лозунг радянських часів, у якому іменник „пролетарі” замінено на „покупці”, першоджерело – „*пролетарі всіх країн, єднайтеся!*”). Структурно-семантичний інваріант стійких словосполучень, який схематично повторює форму і значення первинної структури фраземи, В. Мокієнко називає „структурною моделлю”¹¹. Варто розглянути характерні приклади трансформованих у результаті лексичної субституції прецедентних рекламних текстів, у яких змінилась і семантика висловів: *не гальмуй – релаксуй* (напис при вході до косметологічного салону) – першоджерело: „*не гальмуй – снікерсуй*”; *любов закрутили – дружбу згубили* (з живого мовлення) – першоджерело: „*Любов закрутили – на дружбу забили*”; *сподобається тобі і твоєму гаманцю* (з живого мовлення) – першоджерело: „*Галабальзам – сподобається вам і вашому гаманцю*”; *усе заради дитячої втіхи* (напис на кіоску, у якому продають дитячі іграшки, Черкаси) – першоджерело: „*Усе заради жіночої втіхи*”; *відпочинь – вона працює* (жарт) – першоджерелом є ряд рекламних лозунгів чинного в 2009 році Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко, а саме: „*Вони блокують. Вона працює*”, „*Вони крадуть. Вона працює*”, „*Гральний бізнес закрито. Вона працює*” тощо; *кожна киця знає – такого*

¹⁰ Н. Скиба, *op. cit.*, с. 65.

¹¹ В. Мокиєнко, *Проблемы европейской фразеологической неологии* [в:] *Slowo. Tekst. Czas. Nowa frazeologia w nowej Europie (Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej)*, pod red. M. Aleksiejnki, W. Mokijenki, H. Waltera, Szczecin-Greifswald 2002, s. 64.

не буває (з живого мовлення) – першоджерело: *„кожна киця знає – смачніше не буває”*; *„Жизнь удалась – ми в шоколаді”* (коментар Антона Мухарського щодо картини, на якій зображено жінку з чоловіком у дорогому кабріолеті, програма „Репортаж” від 5.04.2009 р., „Новий канал”); *всі футболісти „Динамо” – в шоколаді* (коментар футбольного оглядача І. Циганика щодо гри київської футбольної команди „Динамо”, яка перемогла команду „Кривбас”, програма „Про футбол”, ефір від 21 серпня 2011 р.) – першоджерело: *„все буде в шоколаді”*; *солодка чарочка* (з анекдоту) – першоджерело: *„солодка парочка”*; *успіх там, де тебе нема* (з розмови) – першоджерело: *„Балтика – успіх там, де ти”*; – *Ну, як вам мій домашній сир?* – *У-у-у, смакота! Шкода, мурчик здох...* (анекдот) – першоджерело: – *Ну, як вам мій домашній сир?* – *У-у-у, смакота! Шкода, Мурчику не дісталося. У стійкому словосполученні все буде в шоколаді при трансформації замінюється займенникова лексема *все*, і вираз в інтертексті набуває таких форм: *увесь світ у шоколаді, ми в шоколаді, усі футболісти „Динамо” в шоколаді* тощо.*

Приклади трансформованих рекламних висловів за допомогою лексичної субституції свідчать про величезний ігровий потенціал рекламних текстів. Недаремно цитати з реклами часто використовують у міському фольклорі і є джерелом для створення великої кількості анекдотів і пародій. У результаті заміни однієї лексеми іншою відбувається переосмислення всього виразу і надання йому гумористичного ефекту. За допомогою цього прийому з’явилися оновлені прецедентні рекламні тексти.

Зафіксовано ряд прикладів рекламних фразем, які зазнали лексичної субституції, не змінивши при цьому своєї семантики: *не просто чисто, а суперчисто* (з живого мовлення) – першоджерело: *не просто чисто, а бездоганно чисто*; *життя – чудова річ, з якого боку не глянь* (з живого мовлення) – першоджерело: *життя – чудова річ, як не крути*; – *Ти де? На морі? А ми вдома. „Домотехніка”... А вдома краще...* (реклама торг. марки „Домотехніка”, 2009 р.) – першоджерело: – *Ти де? А я на морі.*

Процес трансформації стійкого вислову відбувається на тлі метафоричного переосмислення вже існуючої мовної формули, в основі чого лежить інтралінгвальний чинник. Це своєрідна мовна гра. Субституційовані рекламні фрази, функціонуючи в соціальній комунікації, посилюють або змінюють своє традиційне значення і набувають яскравішого стилістичного забарвлення, нової образності, збільшуючи ефект впливу на комуніканта і викликаючи ряд асоціацій. Певна комунікативна ситуація, у якій мовцем використовується крилатий вислів рекламного походження, нагадує аналогічну – ту, яка була, наприклад, зображена в рекламному відеоролику. У такий спосіб відбувається поява оновлених рекламних прецедентних текстів, можуть також з’являтися на тлі вже існуючих нові фразеологічні одиниці.

Трансформація прецедентних рекламних текстів може відбуватись з допомогою розширення семантики вислову за рахунок залучення ад’єктивів. Такий

процес називається **семантичне нарощування**. До усталеного словосполучення залучається додатковий компонент (слово або словосполучення), за допомогою чого розширюється не тільки склад, а й семантика вислову. Залучення додаткових компонентів відбувається відповідно до комунікативної ситуації і мети висловлювання. Яскравими прикладами таких трансформацій є: *не гальмуй – голосуй за Зелених* (один із політичних лозунгів партії Зелених, 2004 р.) – першоджерело: *не гальмуй – снікерсуй*, дієслівна лексема замінена на словосполучення; *веселий кіндер-сюрприз* (в усно-розмовній комунікації використовується для назви веселої дитини); *рух без будь-якого болю* (у живому мовленні використовується у значенні „вільний рух; життя без проблем; рух без перешкод; безболісне подолання труднощів; стрімка кар’єра”¹²); *весело / круто шиканено, бебі* (у соціумі використовується у значенні „розважимося; розважимося з дівчиною; відпочинемо на повну; запалимо пристрасі”¹³).

Додаткові компоненти в одному і тому ж вислові в різних комунікативних ситуаціях часто змінюються, наприклад, дитину або подарунок для дитини можуть називати *веселий кіндер-сюрприз, шкідливий кіндер-сюрприз, розумний кіндер-сюрприз, маленький кіндер-сюрприз* (до прецедентного тексту додається прикметник-означення, що розширює семантику вислову). Трансформацію прецедентних текстів, які стають крилатими, можна пояснити тим, що „у конкретному мовному оточенні словесний вміст фразеологізму іноді виявляється недостатнім, з’являється потреба поповнити його, пов’язати з тематикою тексту, з характеристикою ситуації тощо”¹⁴. Наведені приклади свідчать, що при трансформації рекламного вислову, яке набуло форми крилатого, змінюється не тільки лексичний і граматичний склад, а й семантика. Розширення прецедентного тексту словами вільного вжитку допомагають наблизити його до тієї комунікативної ситуації, у якій він використаний, а також адаптувати до мовних смаків комунікантів.

При використанні рекламних текстів у комунікації інколи відбувається їх скорочення – опускаються деякі компоненти усталеного прецедентного рекламного тексту, що називається **мовною компресією**. Семантика при цьому, як правило, залишається без змін. Це зумовлено прагненням мовця до стислості, до економії мовних зусиль. Л. Шевченко зазначає, що, враховуючи психологію сприйняття людини, мовець урізноманітнює своє повідомлення різними мовними прийомами¹⁵. На нашу думку, неповні за своєю формою усталені прецедентні рекламні тексти можуть використовуватись лише тими комунікантами, які живуть в одному соціокультурному середовищі і які розуміють

¹² Л. Дядечко, *op. cit.*, с. 76.

¹³ *Ibidem*, с. 92.

¹⁴ Н. Скиба, *op. cit.*, с. 76.

¹⁵ Л. Шевченко, *Трансформація фразеологічних одиниць у газетному тексті* [в:] *Особливості мови і стилю засобів масової інформації*, за ред. А. Коваль, Г. Солганик, О. Пінчук, Київ 1983, с. 70–79.

семантику крилатих висловів рекламного походження. Якщо комунікант знає національні рекламні прецедентні тексти, то зрозуміє й оновлені в результаті мовної компресії вислови: *снікерсуї / снікєрсни* (першоджерело – *не гальмуй – снікерсуї*); *імідж – ніщо* (першоджерело – *імідж – ніщо, справа – все*); *іноді краще жувати* (першоджерело – *іноді краще жувати, ніж говорити*); *ти де, на морі?* (першоджерело – *Ти де? А я на морі*); *Ася приїхала* (першоджерело – *тютья Ася приїхала*); *життя – чудова річ* (першоджерело – *життя чудова річ, як не крути*); *тоді ми йдемо до вас* (першоджерело – *Ви все ще сумніваєтесь? Тоді ми йдемо до вас!*); *Мурчику не дістанеться* (першоджерело – „*Як вам мій сир? – Смакота! Шкода, Мурчику не дістанеться!*”).

Трансформацію крилатих рекламних висловів, що відбувається в результаті мовної компресії, можна пояснити тим, що вони використовуються найчастіше в усно-розмовній комунікації, яка, у свою чергу, характеризується експресивністю, динамізмом, стислістю висловлювань, використанням загальноновживаної лексики й соціолектів. Крім того, у комунікативному просторі сьогодні відбувається велике нагромадження інформаційного потоку. Н. Скиба зауважує, що „компресія базується на характерній особливості фразеологізмів, суть якої в тому, що значення фразеологізму не є простою сумою значень його компонентів. Тобто, важливим є семантичний зсув, який відбувається в словах, що стають компонентами фразеологізму, та спричинена ним втрата семантичних зв'язків; [...] це дає змогу опускати окремі компоненти фразеологізму, зберігаючи при цьому його загальне значення”¹⁶.

Мовна компресія крилатих висловів посилює експресивність інтертексту і, як уже зазначалось, надавати йому гумористичного відтінку. Комунікант, почувши неповний, але відомий текст, може бути заінтригованим і доміслити ситуацію, надати їй своєї інтерпретації, врешті-решт – розважитись, наприклад: *Господарка пригощає гостей смачними стравами і запитує: „Як вам мій салат?”. На це один із гостей, чоловік веселої вдачі, відповідає: „Неймовірно смачно! Мурчику не дістанеться!!!”* (з живого мовлення).

Вислів „*Мурчику не дістанеться*” був зрозумілим для всіх учасників комунікації і мав гумористичний підтекст, оскільки вживався в переносному значенні, адже господарі не тримали ніяких тварин. У даній комунікативній ситуації мовна компресія була спричинена не стільки спонуканням до стислості, скільки бажанням комунікантів пожартувати, що є невід'ємною рисою української ментальності. Життєва ситуація нагадала ту, яка зображалась у рекламному відеоролику сиру „Президент”. Уривок із цього рекламного тексту став мовним кліше для іншої схожої мовної ситуації. За такою аналогією часто і використовуються в мовленні цитати з рекламних текстів, які швидко стають крилатими.

Отже, мовна компресія крилатих висловів рекламного походження – це один із засобів створення гумористично-іронічного ефекту в соціальній комуніка-

¹⁶ Н. Скиба, *op. cit.*, с. 76.

ції. У процесі структурно-семантичних трансформацій рекламний текст може втрачати образно-узагальнюючий зміст і, часто функціонуючи в нетипових комунікативних ситуаціях, набувати оказіонального звучання.

Крилаті вислови, прототекстом яких є реклама, виступають як своєрідні знаки сучасного демократизованого суспільства. Прецедентні рекламні тексти можуть зазнавати змін у результаті власне семантичних або структурно-семантичних трансформацій. Вони виникають з метою посилення експресивності вислову, а також задля урізноманітнення форм спілкування комунікантів. Дослідження рекламних текстів є перспективним в аспекті їх фразеологізації, зокрема варто визначити, на якому етапі прецедентний рекламний текст набуває ознак фразеологізму.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бибик С., *Усна літературна мова в українській культурі повсякдення*, Ніжин 2013.
- Дядечко Л., *Крилаті вислови рекламного походження. Асоціативно-атрибутивний словник*, Київ 2012.
- Кронгауз М., *Русский язык на грани нервного срыва*, Москва 2009.
- Мокиєнко В., *Проблеми європейської фразеологічної неології* [в:] *Słowo. Tekst. Czas. Nowa frazeologia w nowej Europie (Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej)*, pod red. M. Aleksiejenki, W. Mokijenki, H. Waltera, Szczecin–Greifswald 2002.
- Скиба Н., *Активні фразеотворчі процеси в українській публіцистичній і художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова*, Київ 2005.
- Ставицька Л., *Український жаргон: словник*, Київ 2005.
- Хавкіна Л., *Реклама як джерело крилатих виразів: на межі соціальної та індивідуальної комунікації* [в:] „Вісник Львівського національного університету”, вип. 34, Львів 2011, с. 257–263.
- Шевченко Л., *Трансформація фразеологічних одиниць у газетному тексті* [в:] *Особливості мови і стилю засобів масової інформації*, за ред. А. Коваль, Г. Солганик, О. Пінчук, Київ 1983, с. 70–79.

THE TRANSFORMATION OF CASE ADVERTISING TEXTS

The purpose of the suggested scientific research was the identification of specific transformations that are subject to advertising texts and proverbial expressions in oral colloquial speech, and the study of their communicative potential. It is stated that advertising at the beginning of the 21st century became a crucial factor of many social processes and the part of the national culture, changing social norms, cultural traditions, people's mentality and their verbal behavior. Case advertising texts became a part of society cognitive basis,

and they may change when cited. In particular, the number of conclusions were made: advertising texts in oral colloquial discourse may be subject to semantic transformations (the update of semantically coherent advertising content words), structural and semantic transformations that involve lexical substitution, semantic extension and speech compression. In particular, lexical substitution occurs as a result of the replacement of one or more text components, resulting in the expression gets a new connotative shade, additional expression. Semantic extension is due to the expansion of the expression semantics as a result of involving additional language units. Speech compression is a reduction of the proverbial advertising expression, namely some case text speech components are omitted. The changed as a result of speech compression expressions enhance the expressiveness of the intertext and often add a humorous shade of meaning.

Key words: precedent text, advertising texts, intertextuality, advertisement, proverbial expressions, socio-functional aspect, speech discourse, communicative situation, word game.

Борис КОВАЛЕНКО

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Фонетичні особливості казок XIX ст. з Поділля

Фольклорні та етнографічні записи з Поділля є важливим джерелом історичного вивчення говірок. Фонетичні, лексичні, словотвірні, синтаксичні мовно-структурні рівні подільських говірок були і є об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців.

Фольклор Поділля здавна привертав до себе увагу шанувальників і збирачів усної народної творчості. Саме завдяки збереженням архівам і столітнім записам сучасні нащадки мають змогу ознайомитися із невичерпною скарбницею народної творчості.

Ще в першій половині XIX ст. зароджується інтерес до вивчення фольклору Поділля. Одним із перших збирачів матеріалів з цієї території був мовознавець і фольклорист В. Даль. У 1846 р. тут записував перекази, пісні, прислів'я та приказки Т. Шевченко. Відомо й про записи, що їх здійснили О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Чубинський. Окремі мотиви та сюжети, зафіксовані на Поділлі, використали у своїх творах Марко Вовчок та Опанас Маркович.

Збагаченню та утвердженню надбань культури рідного Поділля сприяли історики, фольклористи й письменники: К. Шейковський, А. Коціпинський, Є. Сіцінський, С. Руданський, А. Свидницький, М. Коцюбинський та ін.

Лексикографічні праці, що були укладені або побачили світ у XIX ст., містять чимало лексем і фразем, записаних на території Поділля. Так, цінний матеріал зафіксовано у виданні „Етнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича”¹, де автор подає 150 паремійних одиниць.

На початку 50-х років XIX ст. сформувалася фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А. Свидницький,

---

¹ *Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича* [в:] „Вестник русского географического общества”, кн. I, ч. VI, СПб. 1852, с. 23–40.

С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич, К. Широцький та ін. Так, С. Руданський записав чимало приказок і прислів'їв у с. Хомутинцях Вінницького повіту. 298 таких одиниць він передав Матвію Номису, який частину із них вмістив у свій збірці².

Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти) охопила і фольклорно-етнографічна експедиція П. Чубинського, що була організована в 70-х роках XIX ст. У матеріалах семи-томного видання „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872–1877) вміщено 1800 паремій і фразем та близько 200 загадок, узятих упорядником з рукописних джерел, зокрема з Поділля він використав записи А. Димінського. Зазначимо, що П. Чубинський був першим, хто в публікації народних висловлювань вбачав і певні лінгвістичні інтереси.

Діяльність А. Димінського відіграла значну роль у вивченні народної поетичної творчості та побуту. Його заслуги в галузі дослідження народної культури полягають передусім у тому, що він зібрав величезну кількість казок, пісень, етнографічних матеріалів. Підтримуючи якнайтісніші зв'язки з визначним етнографічним центром – Російським географічним товариством, постійним членом якого він був, а також з іншими науковими осередками, які вивчали народну культуру й побут (зокрема, із Подільським статистичним комітетом), А. Димінський свою фольклорно-етнографічну діяльність спрямував на розв'язання особливо важливого на той час завдання науки про народну творчість – збирати її зразки. Незважаючи на важкі життєві умови, він встиг зробити багато. Через Подільський статистичний комітет А. Димінський передав понад 2000 пісень, збірник вірувань, загадок і різних етнографічних записів. Вони частково опубліковані в „Трудах этнографическо-статистической экспедиции...”. П. Чубинський з цього приводу пише: „Подільський Статистичний комітет подав у розпорядження експедиції збірник А. Димінського, що містить у собі до 2000 пісень, враховуючи в тому числі й варіанти, п. Димінський (надав) – збірник повір'їв, загадок і взагалі етнографічних матеріалів”³. Далі П. Чубинський зазначає: „По Ушицькому повіту Подільської губернії більша частина приказок повідомлена нам п. Димінським”⁴.

Д. Зеленін у своїй праці „Описание рукописей Ученого архива имп. Русского Географического Общества” зазначає, які матеріали А. Димінського ввійшли в „Труды этнографическо-статистической экспедиции ...” (т. 5, с. 458, 465, 466,

² *Українські приказки, прислів'я, і таке інше*, уклад М. Номис, упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка, Київ 1993.

³ *Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. Чубинским*, т. I, вып. I, СПб. 1872–1877, с. XVI.

⁴ *Ibidem*, с. 227.

489, 514, 519, 523, 541, 558, 562, 564, 576-578, 8, 99)⁵. На думку О. Новицького, це важливо згадати в зв'язку з тим, що П. Чубинський не скрізь зазначав, які записи належать подільському фольклористу⁶.

Велика фольклорно-етнографічна спадщина А. Димінського є невичерпним джерелом матеріалів для дослідників – етнографів, фольклористів, а також лінгвістів, особливо ж діалектологів. Науковий доробок фольклориста (за неповними даними) складає близько 2500 різних за жанром народних пісень, 2000 казок, 2000 прислів'їв, приказок і загадок тощо. Записи мають варіанти, вони позначені впливом територіального колориту мови, місцевих традицій тощо. А. Димінський розумів, що будь-який варіант має значення для науки.

На жаль, більшість етнографічних записів А. Димінського не збереглася. До нас дійшли „Коллекция подольских сказок, которые в 1850–60-х гг собрал волостной писарь Дыминский” (частково опублікована в „Трудах этнографическо-статистической экспедиции...”), „Подольские и малороссийские любовные песни” (1859), „Рассказ крестьянина о тюремных обычаях” (1864).

З ініціативи і під керівництвом академіка АН УРСР А. Кримського було зібрано, підготовлено й видано в 1928 році велику збірку „Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-их рр.”. Упорядник збірки М. Левченко в передмові зазначав: „Ті подільські казки та оповідки, що ми їх тут видаємо, то записи переважно 1850-их років двох видатних подолян: відомого поета Степана Васильовича Руданського та дуже працюючого етнографа Андрія Івановича Димінського”⁷.

М. Левченко мав твердий і непохитний принцип – додержатися всіх індивідуальних особливостей оригіналу і не виправляти орфографію записувачів, навіть якщо вона була не систематичною і не витриманою⁸. Саме такий підхід дає змогу виявити лінгвальні особливості збирачів фольклору на різних мовно-структурних рівнях.

На матеріалі українських казок, записаних на Поділлі у середині ХІХ ст., виявлено такі фонетичні особливості:

1. Ненормативне вживання голосних: *велитні*, *бире*, *мине* (=мене), *міні*, *питльований*, *чикай*, *думовина*, *платети*, *в шею* тощо, наприклад: „Колись то були такі *велитні*-люди, що еден другому за милю подавав сокиру. Але їдного часу дитина велитньова найшла теперішних людей, що чоловік орав шістьма волами, плугом, погоничом”⁹; „Ну, вже на святій вечер бире і нисе бідний до

⁵ Д. Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива имп. Русского географического об-ва*, вып. 1–3, Пг. 1914–1916. (рец: ЭО 1914 № ¾, с. 191–192; ЖС 1915 вып ½, с. 173–175 и др.).

⁶ О. Новицький, *Фольклористична та етнографічна діяльність А. Димінського* [в:] „Народна творчість та етнографія”, № 6 (166), листопад-грудень 1980, с. 38–42.

⁷ *Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-х рр.*, упоряд. М. Левченко, вип. 1–2, Київ 1928, с. VII.

⁸ *Ibidem*, с. XVI.

⁹ *Ibidem*, с. 2.

свого брата вечеру”¹⁰; „І каже жид: „Ну вже Івани, як будиш мене бити, то я тобі дам рубля, іно ни розбігайся, іно так бий!””¹¹; „І **чикав** его там батько аж до рання, заким він не прийшов”¹².

2. Вживання [ф] замість [хв]: **фостик**: „І приходит вовк. Поїв яйці і чіхраєся в лисину. Той злавав вовка за **фіст**, крикнув, і той его вовк з болота витягнув. І піп додому прийшов”¹³; „Ось прилітає пташок. Він его злавав і **фостик** єму вирвав”¹⁴.

3. Уподібнення приголосних: **росказуют**, **горопчик**, **пчола**, **коришма**: „Взяв Бог землю, поблагословив, давай з пригоріці **роскидати**, **роскинув** по всім мору; і де тільки впала хоць пилінка, то зараз виросла і земля”¹⁵; „Прийшов до ліса, зрубав дуба, **росколов** до половини і каже до медвідя: „Возьми та **росколи**, бо ти сильний”¹⁶; „Бо то кажут, що Бог, як сотворив чоловіка і жінку, то вони зовсім **ропорені** були”¹⁷; „Али в ідного чоловіка внадилися **горопці** на тік до проса і дужи спивали. І той чоловік злавав того самого **горопця**”¹⁸; „Їдут коло **коришми**, – і співають мазурі літанє під **коришмою** і в **коришмі**”¹⁹.

4. Поширення приголосного [в] на місці [л]: **горівка**: „Зварила жінка вечеру, він приніс **горівки**, повечерали, як має бути”²⁰; „Але дід вимацав у себе півторака, баба такожє, – післали **горівки**, начали пити: і скілько пили, а **горівка** все була”²¹.

5. Випадання звука у дієслові **хотіти** (явище синкопи): „Єдна гадюка **хтіла** кусати тоту дівку, але він, – видно, що король їх, – зашипів, і вони ніц її не казали”²²; „І не було чим людий приймати, бо ніхто ни **хтів** саджі їсти”²³; „Али єму ся спати ни **хтіло**, али іно слухав, коли німий засне”²⁴; „Али їму **захтілося** їсти, і вкусив того хліба, що вона єму дала, – і хочися дрімати; вкусив сира – і зараз ся звирнув і заснув”²⁵.

6. Стверділий кінцевий [т’]: **стоят**, **мают**, **сплинут**, **порат**, **досит** тощо: „**Кличут** его до другого покою, **приймают** его соленні, вся вигода для него:

¹⁰ Ibidem, с. 29.

¹¹ Ibidem, с. 257.

¹² Ibidem, с. 60.

¹³ Ibidem, с. 138.

¹⁴ Ibidem, с. 358.

¹⁵ Ibidem, с. 1.

¹⁶ Ibidem, с. 294.

¹⁷ Ibidem, с. 1.

¹⁸ Ibidem, с. 450.

¹⁹ Ibidem, с. 93.

²⁰ Ibidem, с. 19.

²¹ Ibidem, с. 70.

²² Ibidem, с. 4.

²³ Ibidem, с. 110.

²⁴ Ibidem, с. 268.

²⁵ Ibidem, с. 400.

коні взяли до стані, дали їсти, фурманови горівки, вичерати”²⁶; „Вони часом нап’ються, аж ледво **стоят** в церкві, али святого пристолонька тремаються, і таки й **відправляють**”²⁷; „Ну, вийшли вони з хати. Ось ту **приходить** вона. А вони за нею і просяться: „**Прийміт** нас, будьти ласкаві, на-ніч”²⁸.

7. Стверділий кінцевий [ц’]: **конець**, **старець** та ін.: „Тільки що вона взяла дитину, зав’язала **пупець** і поставила коло роділі, хтось застукав в вікно і закликав бабу на мня”²⁹; „Вони собі танцювали, а за кожний **танець** по жмені гроший давали”³⁰; „Дивится, нема нікого, тільки сидит той **старець** і каже му: „Сідай!”³¹; „Али на дорозі надигає єго **заяєць** – питається: „Де ідеши, коти?”³²; „І іде, іде той **хлопець**. Захопила го ніч. Попросився до якогось чоловіка на ніч”³³.

8. Звукосполука [ст] переходить у [с’ц’]: **госьці**, до **косцьола**: „Той прийшов до **косцьола**. Єго зачинили”³⁴; „Ну, коли ти так сказав, то я преїду до тебе в **госьці** на самі виликодні свята, аби-сь ся мав на поготові”³⁵; „Той [чоловік] зі **злосьці** хтів єї забити – і забив коня”³⁶; „Той вертаєся додому, дивится: вже не той дїм, не таке сило, отожд і **косцьол** інший”³⁷.

9. Вставні приголосні [л], [н] після губних: **поломлят** (=поламають), **здоровля**: „То він спитався свого фурмана: „ІЦо там такого, що так ся коні **полошат**, що мало дишля не **поломлят**?”³⁸; „А він каже до пана: А мені що, пані, молитися от нещастя? я-но молюся, щоби мені Бог дав **здоровля** і кусок хліба!”³⁹; „Бо, як я бачу, то ти не хочиш хліба, іно якогось иншого **безголов’я**”⁴⁰; „Чоловік ввійшов до хати, звитався з жінкою і питається, як вона жила, як єї **здоровля**”⁴¹.

10. Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник **один**, що підтверджують дані південно-західних діалектів. У текстах аналізованих казок маємо: **єдного**, **єден**, **їдного**, **їдна**, **оден** тощо: „Колись-то, дуже вже давно, як ще Господь-бог ходив по землі, хліб родив не так як тепер, по **їдному** колоску, але так, що і стебла не знати було під

²⁶ Ibidem, с. 103.

²⁷ Ibidem, с. 130.

²⁸ Ibidem, с. 179.

²⁹ Ibidem, с. 26.

³⁰ Ibidem, с. 27.

³¹ Ibidem, с. 53.

³² Ibidem, с. 328.

³³ Ibidem, с. 380.

³⁴ Ibidem, с. 367.

³⁵ Ibidem, с. 7.

³⁶ Ibidem, с. 301.

³⁷ Ibidem, с. 65.

³⁸ Ibidem, с. 20.

³⁹ Ibidem, с. 156.

⁴⁰ Ibidem, с. 181.

⁴¹ Ibidem, с. 468.

колосьом"⁴²; „На Андрія **їдна** стара дівка в Балабанівді просила баби, щоб її зробила, аби ся віддала"⁴³; „**Єдна** дівка пішла в ліс по дрова. Зайшовши далеко, заблудила"⁴⁴; „**Єден** чоловік ішов на той острів, що єст напротів Ісаковець"⁴⁵; „Молотіт **оден** одного, поки котрийсь признається"⁴⁶. Рядом варіантів представлено в текстах казок числівник **чотири**: „В селі сидів орендар, але на Судний день вибрався до міста, може за **штири** милі"⁴⁷; „І той [середущий] взяв корабель, і їди по морю. І той поїхав і бавився через **штери** роки, і нема по нім жадної чутки"⁴⁸. Трапляються фонетичні варіанти й інших числівників: „І всі **девіт** приїжджают до того міста"⁴⁹; „То наш пан посилає тих **десіть** до розумний панів, а тих **десіть** до дурних"⁵⁰. Ряд відмінностей спостерігаємо і в складних числівниках. Так, у назвах чисел другого десятка в казкових текстах маємо діалектні фонетичні варіанти: „І той [Мурин] приїхав до него. Дивится: стоїт їх **одинайцїть**"⁵¹; „І все собі ходили на польованя **одинадцїть**, а **дванадцїтий** все лишався коло неї для ослуги"⁵²; „А той прийшов до тих **одинайцятъох** і кождому такий нумир написав на чолі"⁵³; „Був собі пан. І мав жінку. І мам іно єдного сина, і той син вже мав зо **тринадцїть** літ, і все вдома"⁵⁴; „Пирийшли вони тії всі покої, прийшли до **тринайцїтого**"⁵⁵; „Який то дурний москаль! За їдну шкіру взяв **двацятъ** п'ять рублів"⁵⁶. Мають фонетичні варіанти і складні числівники на позначення сотень: „І батько заким прийшов додому, вибрав за него **чотиреста** рублів"⁵⁷.

11. Внаслідок асиміляції [i] до [y] в наступному складі може переходити в [y]: **поцюлювалися**: „Той прийшов, **поцюлював** в руку і положив на груди"⁵⁸; „А в тії панні було три гадюки. І гадюка іно хочи єго **поцюлювати**, — а той хлопиц був в головах, і відітне [язик] тії гадюці"⁵⁹; „А вона дурна ни знає, що вона єго **поцюлювала** не в уста"⁶⁰.

⁴² Ibidem, с. 4.

⁴³ Ibidem, с. 14.

⁴⁴ Ibidem, с. 3.

⁴⁵ Ibidem, с. 45.

⁴⁶ Ibidem, с. 258.

⁴⁷ Ibidem, с. 25.

⁴⁸ Ibidem, с. 419.

⁴⁹ Ibidem, с. 548.

⁵⁰ Ibidem, с. 555.

⁵¹ Ibidem, с. 279.

⁵² Ibidem, с. 486.

⁵³ Ibidem, с. 530.

⁵⁴ Ibidem, с. 92.

⁵⁵ Ibidem, с. 598.

⁵⁶ Ibidem, с. 248.

⁵⁷ Ibidem, с. 456.

⁵⁸ Ibidem, с. 72.

⁵⁹ Ibidem, с. 363.

⁶⁰ Ibidem, с. 580.

12. Твердість приголосного [р]: *по мору, мірає, кураче*: „А я вже житеткою **міраю** гроші!” (108); „Завинув собаку в **радно**, та й ся ни торбує”⁶¹; „І він їди. Надибає своїх братів, що по **мору** пливають”⁶²; „Бо то кажут: хто хоче мати чорта на услуги, то той най дістане **кураче** яйце, „зносом” называе-мое”⁶³; „Знов Сідун глянув по **зорах**, – пізнав. Покинув баталью, їде додому”⁶⁴.

13. Вживання [и] на початку слова **інший**: „Бо то була така паня, що дужи горілку пила. Али єї **инші** ни казали пити”⁶⁵; „І король козака відправив, і він десть став за кухара [у короля в **иншій** землі]”⁶⁶.

14. Відсутність подовжених приголосних в іменниках середнього роду II відміни: *волося, створіня, вісіля, зіля*: „Бо то ще як Господь-бог ходив по світі і сотворив світ, і кожного **створіня** питався, на що пристає”⁶⁷; „Дивится: входить кобіта, розплетена, **волося** скрізь по плечіх і на грудях по ні, в білім убрана”⁶⁸; „То та розказала свою пригоду і просила, чи ує знає якого **зіля** на теє”⁶⁹; „А вже як взяла четвертий раз рвати четвертий волосок, то той хлопци, як потягнув, вирвав знов цілу жменю **волося**: али вже мало чортowi голови не вірвав”⁷⁰.

15. Вживання [ц'] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоча*: „Взяв Бог землю, поблагословив, давай з пригорці роскидати, роскинув по всім мору; і де тільки впала **хощ** пилинка, то зараз виросла і земля”⁷¹; „Але **хощ** єго приймали так, що аж впився, – а горівка всьо була”⁷²; „Дяк **хощ** добре співає, – але як за своє ся впоминає, – то вже злий, – і до того дурний”⁷³.

16. Спорадичне вживання дієслівних форм із нескладовим [і] у слові *пійшов*: „Ото вони й **пійшли** над море, а море таке темне-темне, – сказано безодня!”⁷⁴; „Але ото раз **пійшла** поголоска, що він хоче проповідь говорити. Збирається народ із цілого світа послуhati єго”⁷⁵.

17. Звукосполюка [вн] нерідко переходить у [мн]: „А разу єдного, ще в осени, купив собі бідний за **grimню** огіркового насія, приніс додому, поставив під

⁶¹ Ibidem, с. 125.

⁶² Ibidem, с. 420.

⁶³ Ibidem, с. 18.

⁶⁴ Ibidem, с. 345.

⁶⁵ Ibidem, с. 220.

⁶⁶ Ibidem, с. 559.

⁶⁷ Ibidem, с. 4.

⁶⁸ Ibidem, с. 41.

⁶⁹ Ibidem, с. 186.

⁷⁰ Ibidem, с. 375.

⁷¹ Ibidem, с. 1.

⁷² Ibidem, с. 70.

⁷³ Ibidem, с. 85.

⁷⁴ Ibidem, с. 161.

⁷⁵ Ibidem, с. 172.

подушку, і тоє насіння висипалося під постіль”⁷⁶; „Стают обедва і сідают на коні і б’ються, – али оба собі **рімні**”⁷⁷; „Надибают пиеницю, таку-то дужжи ладну, як лава – така **рімна**”⁷⁸.

18. Помітна тенденція до вживання приставних [г], [в]: „Ото засіяв **Гадам**, запригся в борону та й волочит”⁷⁹; „**Ворганистий** приніс соломи, зачав в грубі палити, – та й їх там подушив”⁸⁰; „Намовив кум **гатамана**, як би ту кума вигнати з дому; а **гатаман** каже: Купи ми горівки, то я єго вижину”⁸¹.

Отже, аналіз мови подільських казок дозволяє зробити висновок, що, по-перше, лише автентичні тексти можуть слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, по-друге, їх мова відбиває ряд діалектних рис, зокрема фонетичних, збережених дотепер, що свідчить насамперед про давність та живучість цих говірок.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Зеленин Д., *Описание рукописей Ученого архива имп. Русского географического об-ва*, вып. 1–3, Пг. 1914–1916. (рец: ЭО 1914 № ¼, с. 191–192; ЖС 1915 вып ½, с. 173–175 и др.). *Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр.* Упоряд. М. Левченко, вип. 1–2, Київ 1928.
- Новицький О., *Фольклористична та етнографічна діяльність А. Димінського* [в:] „Народна творчість та етнографія”, № 6 (166), листопад-грудень 1980, с. 38–42.
- Українські приказки, прислів’я, і таке інше*, уклад М. Номис, упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка, Київ 1993.
- Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. Чубинским*, т. I, вып. I, СПб. 1872–1877, с. XVI.
- Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича* [в:] „Вестник русского географического общества”, кн. I, ч. VI, СПб. 1852, с. 23–40.

PHONETIC FEATURES OF FAIRYTALES OF THE 19TH CENTURY IN THE PODILLYA REGION

In the article it is shown that folklore and ethnographic records are an important source of historical research into Podillya dialects. S. Rudanskiy, K. Sheykovskiy, A. Kopitskiy,

⁷⁶ *Ibidem*, с. 217.

⁷⁷ *Ibidem*, с. 277.

⁷⁸ *Ibidem*, с. 377.

⁷⁹ *Ibidem*, с. 167.

⁸⁰ *Ibidem*, с. 146.

⁸¹ *Ibidem*, с. 241.

A. Dymynskiy, Marko Vovchok and O. Markovych played an important role in researching oral folk art. The author of the research analysed the texts of Ukrainian fairytales, which were recorded in the Podillya region in the middle of the 19th century by A. Dymynskiy and S. Rudanskiy, and composed by M. Levchenko. The texts of these fairytales fix a great number of Podillian phonetical features, which still exist even now and which demonstrate the remoteness and vitality of these dialects. It has been proved that only authentic texts can serve as a valuable and reliable source for linguistic study of the dynamic Podillyan people's dialect.

Key words: folk and ethnographic records, Podillya, Podillian dialect, dialect, dialectal features, phonetic features, fairytales.

Наталія КОВАЛЕНКО

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Фітоніми у творенні фразеологічного значення „нерозумний”

Фразеологізми українського діалектного мовлення стали об'єктом ґрунтовних досліджень останніх десятиліть (праці Г. Аркушина, М. Демського, А. Івченка, Г. Добролюжі, Г. Ступінської, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін.), хоч існують труднощі у збиранні матеріалів, пов'язані з рівнем компетенції мовця (не кожен носій говірки володіє майстерністю емоційно та образно виловлювати свої думки, почуття та емоції), з його розумінням натуральності буття.

Емпіричну базу фразеологічного рівня мови постійно наповнюють матеріали статей, дисертацій, монографій, атласів говорів української мови тощо. Зауважимо, що для вирішення актуальних проблем просторового буття фразеологізмів і їх компонентів, виявлення ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її лексичного наповнення збігається (повністю або частково) чи не збігається, є потреба у лексикографічних працях, що фіксують особливості говіркового мовлення українського простору, а також збірках текстів.

Предметом статті є структурно-семантичний опис фразем із компонентами-фітонімами, що наповнюють фразеосемантичний ряд „нерозумний, дурний”. Матеріалом вивчення є системно зібрані автором записи живого мовлення подільських, волинських, буковинських і наддністрянських говірок, а також сучасні словники фраземики українських діалектів.

Лексикографічні праці підтверджують надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів у структурі українських (та й слов'янських) говірок, які є генетичною базою літературної мови.

Сьогодні цінний реєстр фраземики говорів найповніше представлений у фразеологічних словниках, що презентують три наріччя української мови. Найповніше представлені східнословобжанські й степові говірки Донбасу у фразеологічному словникові В. Ужченка, Д. Ужченка (у 6-му виданні подано більше восьми тисяч одиниць із ілюстративним матеріалом

і коментарями)¹. З південно-східного наріччя, а саме з територій Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, зібрав і впорядкував розмовно-просторічні ареальні фраземи (три тисячі одиниць) В. Чабаненко². Північне наріччя представлено переважно зразками фразем західнополіських говірок у словнику Г. Аркушина „Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині”³. З. Мацюк у словнику західнополіських фразеологізмів „Що сільце, то нове слівце”⁴ усі варіанти подає фонетичною транскрипцією, що надалі уможливило вивчення й інших рівнів територіального мовлення. Середньополіські упорядкувала Г. Доброльожа у „Фразеологічний словник говірок Житомирщини”⁵, у якому подано понад сім тисяч одиниць і за алфавітом стрижневого слова, і за тематикою.

Найбільше з говірок південно-західного наріччя описано архаїчні лемківські, що належать до карпатської групи. „Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини”⁶ Н. Вархол, А. Івченка знайомить з розмаїттям фразеосинонімів, є цінним для збереження й вивчення цих говірок, тому що у записах використано фонетичну транскрипцію. Лексичне розмаїття компонентів лемківських фразем, архаїчні фонетичні та граматичні елементи відбито у словнику Г. Ступінської, Я. Битківської⁷. У „Словнику волинських фразеологізмів” Н. Кірілкової⁸ подано майже дві тисячі сталих виразів, які не зафіксовані в складі літературної мови і є традиційними для носіїв волинського говору. Окрім того, опубліковані матеріали до словників буковинських говірок (Н. Бабич), покутсько-гуцульських (М. Лесюк), подільських (М. Доленко, Н. Коваленко) та ін. уможливлюють діалектологічний підхід до об'єкта дослідження – підвищену увагу до розмовного тексту, до проблеми „життя” слова й фразеологічної одиниці в просторі й часі.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальну площину, які саме знання набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні. Значення фразем позначене складними внутрішніми семантичними й мотиваційними процесами, тому що

¹ В. Ужченко, Д. Ужченко, *Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*, Луганськ 2013.

² В. Чабаненко, *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці*, Запоріжжя 2001.

³ Г. Аркушин, *Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*, Люблін-Луцьк 2003.

⁴ З. Мацюк, *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*, Луцьк 2013.

⁵ Г. Доброльожа, *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*, Житомир 2010.

⁶ Н. Вархол, А. Івченко, *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*, Братіслава 1990.

⁷ Г. Ступінська, Я. Битківська, *Фразеологічний словник лемківських говірок*, Тернопіль 2013.

⁸ Н. Кірілкова, *Словник волинських фразеологізмів*, Острог–Рівне 2013.

значення слів-фітонімів переплітаються зі змістом інших компонентів, таким чином витворюючи лінгвістичну універсалію.

Серед одиниць семантичного ряду „нерозумний, дурний” помітне місце посідають компаративні фраземи, де іменники називають дуже звичні городні рослини, що є продуктами щоденного чи традиційного вжитку: у західноподільських говірках *дур'ний (дур'не) йак бара'бол'а* (тут і далі зберігаємо правопис словників); наддністрянських *дурни'й йак фасо'л'е*; закарпатських *дб'вгий, йак тб'пбл'а, а дурны'й йак фасб'л'а; дурны'й, ги пасу'л'а*; лемківських *глу'пный як фасо'ля*; степових, слобожанських *дурний як квасоля*. Зауважимо, що територіальні назви рослин є абсолютно природним компонентом говірок і повністю закріпилися в сталих відтворюваних виразах. Таким чином, маємо приклади накладання ареалів лексики та фраземики.

За матеріалами записів середньополіських говірок, чітко простежується перевага назв дерева в компаративних сполуках: *дурний як дуб, тупий як сибірський дуб, тупий як дерево*. Зауважимо, що у слов'янських говорах флоризм *дуб* часто виступає у загальному значенні *дерево*. У носіїв новостворених слобожанських говірок найвищий вияв ознаки „дурний” реалізується у виразах: *як три дуби разом; упасти з дуба в (на) сосну; упасти з дуба на кактус*. Саме ці фраземи можна віднести до новостворених. Архаїчні лемківські говірки вираз *як з дуба хпасті* фіксують зі значенням „несподівано, зненацька з'явитися”, на Житомирщині *упасти з дуба* – „не знати чогось”.

Структурно-семантичну модель „мати + фітонім + в голові = дурний” виявляємо у таких фраземах: середньополіських говірок *в голові гнила капуста*; західноподільських *ка'пуста ў голо^{ов}в'і; дур'ман ў 'голову посе^{ел}ли'с'а*; лемківських *в го'лові тендеріза* (кукурудза); закарпатських *в гб'лб'і'мох*; східностепових *голова травною напхана*.

Найпоширенішими є одиниці структурно-семантичної моделі „наївся + отруйної речовини = збожеволіти; дурний”, що репрезентована в трьох наріччях української мови: західноподільські *бе^{ел}ле^{ел}ни на'йісти^{ес}'*; дур'ману *на'йісти^{ес}'а*; лемківські *ша'лены гри'бы по'їв (по'їла, по'їло); на'їв ша омы'лки* (ріжки маткові); *надрагу'лю вы'пив / з'їв, са надрагу'лі наїв; мадрегулі наївся*; середньонаддніпряньська *маку наївся*; бойківська *мандритулі наївся, та 'голий 'гопки тне* „збожеволів”; східностепова *белени об'ївся*; слобожанська *блекоти об'ївся*; середньополіські *як блакату наївся; як блекоту об'ївся; як чемериці наївся, як собачої петрушки наївся; беладонни наїстися; об'їстися блекоти* „говорити дурниці; втратити розум”. Активність побутування одиниць на позначення розумових здібностей пояснюється загальною типологічною рисою фраземних систем: переважання фразем для лінгвалізації негативних рис характеру, вчинків, гострих (трагічних) переживань людини.

Численні поля лексичних і фразеологічних номінацій, їх просторове поширення (накладання чи розбіжності) дають нові дані для досліджень конкретних мовних процесів на тлі аналогічних процесів говіркового мовлення.

Діалектизми-фітоніми виступають образним конкретизатором діалектних фразем, підтверджують тезу про те, що ареали вживання цих мовних одиниць і їх компонентів можуть не збігатися. Про те, що лексема на позначення отруйної рослини є, але носії говірок не знають стійкого сполучення, засвідчує приклад: у полтавських говірках *бовкун* уживається зі значеннями 1. дурман, дурний. *А вона сидить, насупившись, як той бовкун.* 2. Ярмо для запрягання одного вола⁹, але не зафіксовано фраземи з таким компонентом.

У східностепових говірках побутує фразема *два рази диню бачив* зі значенням „дурний”, що, ймовірно, розвинулося з означення недосвідченості людини. Структуру „прикметник + голова” (за синтаксичною моделлю „adjective + substantive”) мають фраземи з прозорою мотивацією, що побутують у сучасних східностепових говірках (*солом'яна голова*) й архаїчних закарпатських (*голова солом'яна*), у лемківських *диняна голов* – „нерозумна, нетямуща людина”. Ад'єктивний компонент передає негативно-оцінну характеристику і не поєднується семантично з субстантивним компонентом, внаслідок чого з'являються відповідні судження про людину.

За структурно-семантичною моделлю „мати + щось непотрібне + в голові = дурний”, де мотиваційним компонентом може виступати похідна лексема (частина дерева, залишки збіжжя), побудовані фраземи лемківських говірок *ма'ти поло'ву в го'лові; пилови'на (полова) в го'лові (отру'би)*; середньополіських *дурний як пеньок, пень гороховий; дурний як дуб; тупий як пеньок неотесаний; тупий як сибірський дуб; тупий як дерево*; східностепових *опилки в голов; голова соломою (травою) напхана*.

Уживаною в говірках південно-західного наріччя є лексема *слуп*, що походить з польської мови, а в „Словнику української мови” фіксується з ремаркою *застаріле*¹⁰. У говірках цього наріччя *слуп* – це стовп з дерева, відповідно зафіксовано активне вживання фраземи *дурний як слуп*. У буковинських говірках, наприклад, аналізована лексема вживається з двома значеннями: *слуп* – 1. стовп, наприклад: *Хто цей слуп від радії вікришив*; 2. перен. дурень: *Та ви що смієтеся, би я за цього слупа ішла?*¹¹. Носії боржавських говірок Закарпаття вживають лексему *стовп* (і як компонент фразем), а в сучасних волинських говірках уживається *стовп* у складі фразеологізмів, хоч у словнику говірок Рівненщини зафіксовано *слуп* – стовп у стіні будівлі¹². У середньополіських говірках та наддніпрянських говірках південно-східного наріччя, у лемківських компонентом фразем є лише *стовп*: *дурний як стовп*.

Отже, на відміну від тотожних фразем, більшість яких фіксована в суміжних зонах, сталі вислови, які протиставляються діалектизмами, побутують, як

⁹ В. Ващенко, *Словник полтавських говорів*, Харків 1960.

¹⁰ *Словник української мови*, т. 9, Київ 1978, с. 381.

¹¹ *Словник буковинських говірок*, за заг. ред. Н. Гуляванюк, Чернівці 2005, с. 502.

¹² О. Євтушок, *Вивчення лексики говірок Рівненщини*, Рівне 1997, с. 116.

правило, у дистантних ареалах. Фраземи українських суміжних чи дистантних зон, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, але виявляється в цьому фразеосемантичному полі.

Досліджувані фраземи з компонентами-фітонімами виявляють здебільшого значення „дурний, нерозумний”, але воно ніяк не дорівнює поняттям „психічно хворий, розумово відсталий”. Носії говірок, за матеріалами текстів усного мовлення, такі вислови вживають для характеристики невдало виконаної роботи, помилки, незграбності чи недосвідченості, характеристики незмістовного мовлення тощо. Осіб з дійсно розумовими вадами називають, вживаючи евфемізми, таким чином намагаються не образити, пом’якшити сказане: *Бог забрав (відібрав) розум; слабенський на голову* тощо.

Фраземний фонд українських говірок засвідчує його численність у мовленнєвій практиці їх носіїв та беззаперечний чітко виражений антропоцентричний характер діалектних фразем. Ці мовні одиниці мають здатність зберігати в компонентному складі лексичні діалектизми, консервувати фонетичні та граматичні особливості говірок. Навіть представлений матеріал доводить існування чисельних відмінностей у компонентах і схожість у виборі конкретних мотивацій і структур. Фітоніми у складі стійких сполучень слів активно вживаються і поза їх межами, отже, ареали побутування названих мовних одиниць переважно збігаються.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин Г., *Сказав, як два зв’язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*, Люблін–Луцьк 2003.
- Вархол Н., Івченко А., *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*, Братіслава 1990.
- Вашченко В., *Словник полтавських говорів*, Харків 1960.
- Доброльова Г., *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*, Житомир 2010.
- Євтушок О., *Вивчення лексики говірок Рівненщини*, Рівне 1997.
- Кірілкова Н., *Словник волинських фразеологізмів*, Острог–Рівне 2013.
- Мацюк З., *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*, Луцьк 2013.
- Словник буковинських говірок*, за заг. ред. Н. Гуйванюк, Чернівці 2005.
- Словник української мови*, т. 9, Київ 1978.
- Ступінська Г., Битківська Я., *Фразеологічний словник лемківських говірок*, Тернопіль 2013.
- Ужченко В., Ужченко Д., *Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*, Луганськ 2013.
- Чабаненко В., *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини*, Запоріжжя 2001.

PHYTONYMS IN THE CREATION OF WORDS WITH THE PHRASEOLOGICAL MEANING “FOOLISH”

Research into the phraseological component of dialects in different Ukrainian areas is especially relevant due to the fact that during the last decade the phraseology of dialects has been studied very intensively, despite all the difficulties connected with collecting dialect material and the unrefined methods of their researching.

The article is devoted to the structural/semantic description of phraseological units with phytomyn components, which make up the phraseologic/semantic line “unclever, stupid”. The source for this research was material from dictionaries, phrasal dictionaries, and from collections of modern words from three dialects of the Ukrainian language. Analysis of phraseological units and their components in space allowed for the determination of either non-fixed phrases or the absence of their expected components, the firmness of different dialectal phenomena, and system phenomena within phraseology.

Key words: phraseological unit, phytonym, dialect unit, dialect language, phraseological component, area.

Жанна КОЛОЇЗ

Криворізький національний університет

Проблема диференціації власне паремій

Термін „паремія”, як відомо, є багатозначним: з одного боку, він використовується для означення певного уривка з книги Старого Заповіту (пор.: грец. *paremia* – притча), що містить пророцтво або повчання і читається в православної церкві під час відправи, з іншого, – його кваліфікують як „народний вислів, виражений реченням, а також коротким ланцюжком речень, які передають елементарну сценку або найпростіший діалог”¹; як „афоризм народного походження, що характеризується лаконічністю форми, відтворюваністю значення і переважно повчальним смислом”². Причому відбувається здебільшого ототожнення понять „паремія” та „народний вислів”, що, вважаємо, не є чітко обґрунтованим, адже ці два поняття співвідносяться як загальне і часткове, оскільки так звані народні вислови становлять лише частину, нехай і переважну, усього паремійного корпусу української мови, диференційованого нами на власне паремійний та афористичний.

Основу паремійного корпусу, безумовно, становлять власне паремії, або, як їх ще називають, народні паремії, народна мудрість, афоризми народного походження, фольклорні афоризми, практична філософія, моральні формули, історична пам’ять народу і т. ін. Усі означення навіть важко перерахувати, як і ті різновиди „народного мудрослів’я”, що у своїй сукупності репрезентують власне паремійний корпус (власне паремійний простір, власне паремійний фонд і т. ін.), який, як з погляду фольклористики, так і лінгвістики, „об’єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів’я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости”³. Наприклад:

---

¹ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *Мала філологічна енциклопедія*, Київ 2007, с. 291.

² Н. Алефиренко, Н. Семененко, *Фразеологія і пареміологія*, Москва 2009, с. 242.

³ М. Лановик, З. Лановик, *Українська усна народна творчість*, Київ 2005, с. 536.

Побачив лопатки в горосі; Бідному все в очі вітер віє; Усе недогода бабиній дівці; На хотіння є терпіння; Де з маслом каша, там милість ваша; Не микайся, Грицю, на дурницю, бо дурниця тобі боком вилізе; Найнявся – продався: скажуть дверима скрипати, то і скрипай; З ворон почати, а на сороки перевести; Знайшов сокиру під лавкою; Хоч вовки кобилу з'їли, так ми воза не дали; Недавно осліп, а нічого не бачить; Юрба, коли нікого нема; Сідайте, на чому стоїте, ще й ноги звійшуйте; Давай удвох, бо самому нема чого; Дай, Боже, сто кін, де був торік один сніп!; Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати!; Мовчи, глуха, буде менше гріха; – Ти що привіз? – Лій. – Трохи постій; – А ти що? – Мед. – Ставай наперед. – А ти що привіз? – Горілку! – Берись за мірку; Овес каже: сій мене в грязь – буду я князь, а ячмінь каже: сій мене в болото – буду золото, а гречка каже: сій мене хоч і в воду, аби впору; Сій овес в кожусі, а жито в брилі; Посій впору, будеш мати зерна гору і т. ін. Їх розмежування та систематизація залишається однією з актуальних проблем як у фольклористиці, так і в лінгвістиці. Адже диференційні ознаки цих різновидів досить нечіткі: у багатьох наукових доробках названі поняття чи то зіставляються, чи то протиставляються, чи то ототожнюються, чи то взагалі не розглядаються. До того ж подекуди не просто відсутня однастайність думок, а висловлюються абсолютно протилежні погляди. Ми не претендуємо на заповнення відповідної лакуни в межах запропонованої наукової розвідки, бо не ставили собі таку мету. Однак, гадаємо, окреслені проблеми можуть бути порушені в межах не однієї дисертаційної праці.

Під власне паремійним корпусом розуміємо сукупність основних одиниць пареміології – власне паремій, що вирізняються афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальноним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, передають специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначають типові життєві ситуації.

Ядерними елементами власне паремійного корпусу, так званим паремійним мінімумом, на чому сходиться більшість науковців, слід вважати прислів'я та приказки, які являють собою своєрідні „інтерпретативні акти”, є знаками етнічної „традиційної” культури, що виконують роль „архіву” народної мудрості⁴, характеризуються планом вираження та планом змісту, мають системну організацію, утворюють тематичні / семантичні поля і групи, маніфестують синонімічні й антонімічні відношення, різні їх варіанти утворюють варіантні парадигми і т. ін. В окремих наукових доробках прислів'я та приказки зазвичай не розмежовують, розглядаючи їх як невеликий за обсягом жанр, але розмаїтий за формою і змістом, походженням і художньо-образною структурою: „Прислів'я і приказки – це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські

⁴ Г. Пермяков, *Основы структурной паремологии*, Москва 1988, с. 212.

риси, вчинки у їх характерних і специфічних ознаках”⁵. Водночас ніколи й ні в кого не виникало сумнівів, що прислів’я і приказки відрізняються певними структурними особливостями: перші витлумачуються здебільшого як завершені за змістом вислови, граматично й інтонаційно оформлені судження, другі – як елементи, сегменти відповідних суджень, частини прислів’їв, „прості вислови без притчі, без судження, без висновку” (В. Даль). Існує чимало різних витлумачень прислів’їв та приказок залежно від аспекту та царини дослідження, та жодне з них не претендує на універсальність чи загальність, оскільки зазвичай не репрезентує повної, вичерпної кваліфікації відповідних понять. Наприклад, пор.: а) „прислів’я – це стійкі вислови переважно фольклорного походження, у яких зафіксований досвід народу та його оцінка різних подій і явищ”⁶; „прислів’я – стислий і влучний народний вислів (часто афористичний і заримований), у якому в образній формі виражена повчальна думка чи емоційна оцінка якогось явища”⁷; „прислів’я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує явища життя”⁸; „прислів’я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, синтаксично завершений, що має повчальний зміст”⁹ тощо; б) „приказка – стійкий вислів переважно фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки”¹⁰; „приказка – влучний, афористичний, іноді римований вислів, який, на відміну від прислів’я, не має повчального змісту та обґрунтування висновку”¹¹; „приказка – поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до прислів’я, але без властивого прислів’ю повчального змісту”¹²; „приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів’я, але без повчального змісту”¹³; „приказка – це образний вислів чи мовний зворот, який влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і т. ін., і є елементом ширшого судження”¹⁴ тощо.

Аналогічні витлумачення прислів’їв та приказок наявні не лише у вітчизняній науці¹⁵. Здебільшого актуалізуються одні і ті ж інтегральні / диференційні

⁵ М. Лановик, З. Лановик, *op. cit.*, с. 537.

⁶ *Українська мова, Енциклопедія*, Київ 2000, с. 492.

⁷ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *op. cit.*, с. 336.

⁸ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ 2009, с. 1131.

⁹ А. Мойсієнко та ін., *Сучасна українська літературна мова*, Київ 2010, с. 137.

¹⁰ *Українська мова...*, с. 487.

¹¹ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *op. cit.*, с. 332.

¹² *Великий тлумачний словник...*, с. 1117.

¹³ А. Мойсієнко та ін., *op. cit.*, с. 137.

¹⁴ М. Лановик, З. Лановик, *op. cit.*, с. 537.

¹⁵ В. Гвоздев, *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке*, Москва 1983; В. Жуков, *Предисловие о словаре пословиц и поговорок*, Москва 2000; Е. Иванова, *Пословичные картины мира*, Санкт-Петербург 2002; Е. Жигарина, *Паремиологические жанры: проблема структурно-семантической и функциональной дифференциации*, Воронеж 2006.

ознаки, подекуди конкретизуються, доповнюються чи то, навпаки, спростовуються. Наприклад: „прислів'я (рос. поговорка) – стислий, усталений у мовленнєвому вжитку, переважно ритмічно організований вислів повчального характеру, у якому зафіксований багатовіковий досвід народу; має форму закінченого речення (простого чи складного)”¹⁶; „приказка (рос. поговорка) – стислий вислів, нерідко повчального характеру, що має, на відміну від прислів'я, тільки буквальный зміст і у граматичному плані являє собою закінчене речення”¹⁷ (пор.: „прислів'я = поговорка – влучний образний народний вислів, часто римований за будовою, який у стислій формі узагальнює, синтезує різні явища життя і має переважно повчальний, настановчий, філософський характер”¹⁸; „приказка = поговорка – поширений у мові влучний, часто римований фольклорний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю узагальненого й повчального змісту; має характеристичний зміст або орнаментальне спрямування”¹⁹). Виникає низка цілком слушних запитань: має чи не має, скажімо, приказка узагальнений і повчальний зміст; уживається чи не вживається в образному метафоричному значенні; співвідноситься чи не співвідноситься зі словосполученням або, навпаки, з реченням і т. ін.

При встановленні диференційних ознак між прислів'ями та приказками з лінгвістичних позицій рекомендувалися різні підходи, відштовхувалися як від плану вираження (прислів'я – речення, приказка – частина речення, його будівельний матеріал), так і від плану змісту, апелюючи до пізнавального значення, характеру узагальнення предметів і явищ дійсності, які вони відображають (прислів'я має узагальнювальний характер за змістом, приказка – засіб узагальнення за функцією). Наприклад: усталену конструкцію на зразок *Доки грім не вдарить, Іван не перехреститься* варто кваліфікувати як прислів'я, бо вона організована як складне речення з узагальнювальним значенням – „необхідні заходи не вживаються доти, доки обставини не змусять кого-небудь до невідкладних дій”; використовується в найрізноманітніших контекстах, коли треба підкреслити безпечність, незібраність, непередбачуваність кого-небудь, а також при оцінці чиїхось поспішних, метушливих дій, до яких вдаються, опинившись перед несподіваними обставинами. Ґрунтується на народних уявленнях про те, що грім наймогутніша божественна сила, яка карає. Аби уберегтися від грому, здійснювали попереджувальні магичні дії, але найбільш доступним засобом захисту від грому було, а десь-не-десь і залишається хресне знамення. План вираження стійкого вислову на зразок *Аж вуха пухнуть* дозволяє зарахувати його до приказок; до того ж план його змісту подібний до фразеологічно зв'язаного значення („кому-небудь неприємно, нестерпно, гидко слухати що-небудь”),

¹⁶ *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 379.

¹⁷ *Ibidem*, с. 379.

¹⁸ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Київ 2006, с. 482.

¹⁹ *Ibidem*, с. 480.

маніфестує образно виражене значення ідіоматичного характеру, що набуває максимальної виразності в межах конкретних комунікативних ситуацій.

Здебільшого саме план вираження і план змісту лягли в основу не лише витлумачення, але й розмежування прислів'їв і приказок. Так, скажімо, свого часу Л. Скрипник визначала прислів'я як „виражене структурою речення народне висловлення повчального змісту (буквального чи алегоричного плану), яке формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду”²⁰. Такі підходи до кваліфікації прислів'їв спостерігаються як у вітчизняних, так і зарубіжних наукових доробках, зокрема й на сучасному етапі розвитку лінгвістики загалом та пареміології зокрема. Проте зауважимо: якщо зміст поняття „прислів'я” вважають більш-менш окресленим, то термін „приказка” і до сьогодні тлумачиться по-різному.

Більшість лінгвістів сходиться на тому, що приказка висловлює незавершену думку, є частиною судження, яке має форму незамкненого кліше. Іноді актуалізуються твердження про те, що за змістом така паремія завжди однопланова, а класично правильна приказка передає тільки прямий зміст висловлення і що приказкові паремії можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті. Наприклад: – *Сідайте, розкажіть, коли є що розказувати, – трусонув чорними кучерями темнолиций Сагайдак. – Я й постою, бо в ногах, кажуть, нема правди, – знову вдався до народної творчості Ступач* (М. Стельмах); – *От розкажу я вам про це притчу-казочку. Колись давно, ще за царя Тимка, як земля була тонка, виорав на полі один мудригайло баняк із золотими побрязкачами, ледве їх на воза висадив, притрусив соломою, привіз додому, та й то щастя не зазнав, бо знайшлись на нього різні та всякі ложкохвати, і від скарбу залишився один надцерблений баняк; – А я сподівався, що ви поцікавитесь, хто захоував хліб. – **Не вчи ученого.** Тепер ми з вами побалакаємо в іншому місці, хоча мені й жаль вашої гордої молодості. Пор.: за царя Тимка, як земля була тонка – „давно; дуже давно”; **Не вчи вченого** ← *Не вчи вченого, <бо з'їси товченого (печеного)>* – „не варто давати порад тому, хто їх не потребує” (в останньому разі так звана приказка, згідно з традиційними підходами, є сегментом прислів'я, що вивільнився з її структури; прислів'я побудовано на грі слів: *вчений – товчений (печений)*, засвідченій і в інших зразках власне паремій відповідної тематичної групи: *Вчений, але недовчений* – „говорять про того, хто буцімто і вчився, але нічого не навчився”; *Вчений, але не товчений* – „говорять з іронією про давню педагогіку, яка не обходилася без биття, стусанів”; *І я вчений на хліб печений* – „говорить той, хто знає, чого хоче і що йому корисно”; *Хто вчений, їсть хліб печений* – „говорять, аби підкреслити корисність науки”).*

Однак, мабуть, важко погодитися з твердженням, що приказки, на відміну від прислів'їв, які мають як буквальный, так і переносний зміст, характери-

²⁰ Л. Скрипник, *Фразеологія української мови*, Київ 1973, с. 25.

зуються лише прямим значенням. У зв'язку з цим Л. Скрипник наголошує: „Визначення приказки як сталого народного висловлення-речення, що має лише буквальний зміст, корисно звужує обсяг терміна, виводить за межі приказок усі народні звороти, які функціонально зближуються зі словом. Але межа між приказками і безобразними прислів'ями залишається все ж недостатньо вираженою, тим більше, що не заперечується здатність приказки розвивати й алегоричний план висловлення”²¹. До того ж численна група власне паремійних висловів поєднує ознаки і прислів'їв, і приказок. Наприклад: *Бідному всюди біда; Усе на бідного дригота; Добрий та на доброго наскочив: один другому не видасть; Трапилося, як сліпий купці просо; Не все говорене – творене; Не лякай вогню кочергою; Не страши kota салом; Згадала баба, як дівкою була; Чужим добром не забагатіси; І мене мати не в голову била; Не місце людину красить, а людина місце; Наука в ліс не веде, а з лісу виводить; Хто вчиться замолоду, не знає на старість голоду; Коли не прийду до церкви, то все паски святять; Не купив батько шапки, нехай вуха мерзнуть* тощо.

Розмежування прислів'їв і приказок, як, до речі, і решти „народних висловів”, як бачимо, залишається досить проблемним завданням і на сьогодні майже не розв'язуваним. Це пояснюється зокрема й тим, що тривалий час поза увагою науковців залишався, так би мовити, історичний аспект. Для цього варто, очевидно, з'ясувати, що є первинним, а що вторинним, яке з двох слів має глибше коріння. У цьому разі на допомогу приходять спеціальні лексикографічні праці, які переконливо засвідчують: обидва слова побутували в українській мові вже в XVII – XVIII ст., що підтверджує „Словник української мови” П. Білецького-Носенка (1840–1842 рр.). Щоправда, лексема прислів'я репрезентувала зовсім інше значення – „**Прислів'є** (и. с. ср. р.). Худая слава. Молва. Злоріччє. Нарѣканіє. Хула”²². Значно ближчим до „народного мудрослів'я” виявляється слово приказка: „**Приказка** (и. с. ж. р.). Сказка. Повѣсть. Баснь. См. **Кáзка. При́повість**”²³, де, відповідно, „**Кáзка** (и. с. ж. р.). Сказка; небылица. „**Кáзки**” (мн. ч.). Сказки, притчи. **Кáзочка, кáзонька** (уменьш.). Сказочка. См. **При́казка. Побрехѣнька**”²⁴; „**При́повість** (и. с. ж. р.). Притча евангельская. По-польски подобно же (Уч. ев. митр. Петра Могилы, напеч. въ Кієвѣ 1637)”²⁵ (пор.: польськ. *przypowieść* – притча); „**Побрехѣнька** (и. с. ж. р.). Сказка. Повѣсть. Притча. См. **При́казка. Кáзка**”²⁶. Лексикографічна праця не містить у своєму реєстрі інших слів, певним чином пов'язаних із „народними висловами”. Подекуди в ремарках трапляється російськомовне Посл. (пословица). Наприклад:

²¹ Л. Скрипник, *op.cit.*, с. 34.

²² П. Білецький-Носенко, *Словник української мови*, Київ 1966, с. 300.

²³ *Ibidem*, с. 299.

²⁴ *Ibidem*, с. 177.

²⁵ *Ibidem*, с. 300.

²⁶ *Ibidem*, с. 285.

Прина́дити (г. д.) Приманить. Приучить. Посл. „Одныёю крѡплею мѣда прина́дишь бѣльше мухъ, ни́жъ ба́риломъ ѡ́цета”. Одною каплею меда больше приманишь мухъ, нежели боченком укуса. См. **Пона́дити**²⁷.

Запозичена з польської мови лексема „приповідь” прижилася на українському ґрунті й у модифікованому вигляді („приповістка”, „приповідка”) досить активно використовувалася наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема в західному варіанті української мови (пор.: приповідка – 1. Жартівливий вислів, переважно у віршованій формі; те саме, що приказка. 2. Назва народних прислів'їв, приказок, крилатих висловів у західних областях України²⁸). Свого часу І. Франко скористався саме цим терміном для означення всього розмаїття стійких висловів, записаних ним чи кимось іншим із уст народу. У „Галицько-руських народних приповідках” лексема „прислів'я” маніфестована як компонент низки приповідок, однак у значенні, що суттєво відрізняється від сучасного, яке упорядник сам і розтлумачує (пор.: *А прислів'їи би ті вкрило!* – „прислів'є в значінню нещастя”; *То це прислів'є буде моє* – „буде якесь диво, скандал”; *Ще прислів'я якогось наробиш* – „наробиш лиха”; *Я ще до якогось прислів'є прийду* – „дійду до якогось нещастя”; *Я ще ту прислів'я нароб'ю* – „нароблю лиха, клопоту”²⁹).

У значенні, з яким лексема закріпилася в сучасному науковому обігу, слово „прислів'я”, мабуть, уперше використав М. Номис („Українські приказки, прислів'я и таке инше” (1864 р.). Примітним є те, що, по-перше, у назві збірника на першому місці перебуває все ж таки слово „приказки”, „прислів'я” відсувається на задній план; по-друге, у передмові „Од видавця” жодного разу не використано звуковий комплекс „прислів'я”, натомість, упорядник активно послуговується лексемою „приказка”³⁰; по-третє, у реєстрі немає жодної паремії, складовим компонентом якої було б слово „прислів'я” у значенні „влучний образний вислів”. Зрідка трапляються власне паремії, до складу яких входить лексема „приказка” (пор.: *Ні здумати, ні згадати, ні в приказці сказати; Нема казки без приказки; Нема приказки без правди; Правду в приказках шукай* і т. ін.). Натомість, як стверджують Н. Алефіренко, Н. Семененко, російська „пословица” сама говорить про специфіку своєї форми і змісту (пор.: *Пень – не околица, глупая речь – не пословица; На рынке пословицы не купишь; Пословица груба, да правда любя; Пословица не мимо молвится; Не всякое слово – пословица; Без углов дом не строится, без пословицы речь не молвится; На пословицу ни суда, ни расправы; Поговорка – цветочек, пословица – ягодка* тощо)³¹.

Провести диференційну межу між прислів'ями і приказками (в оригіналі „пословицами” та „поговорками”) слідом за В. Далем намагався О. Потебня:

²⁷ *Ibidem*, с. 300.

²⁸ *Великий тлумачний словник...*, с. 1127.

²⁹ І. Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 2, Львів 2006, с. 794.

³⁰ *Українські приказки, прислів'я и таке инше*, СПб 1864.

³¹ Н. Алефіренко, Н. Семененко, *op. cit.*, с. 247–248.

„Поговорка относится къ *пословицѣ*, какъ поэтическая эмблема (см. выше) къ баснѣ. Пословица, какъ и басня, служитъ отвѣтомъ на вопросъ, возбуждаемый житейскимъ случаемъ, расчлененнымъ на одно или нѣсколько дѣйствующихъ лицъ съ ихъ качествами, одно или нѣсколько дѣйствій съ ихъ признаками и условіями. Поговорка, какъ эмблема, есть образъ не этого сцѣпленія лицъ и дѣйствій, а отдѣльно взятаго лица, качества, дѣйствія. Она есть элементъ пословицы, частью происшедшій изъ нея (остатокъ, продуктъ сгущенія), частью недоразвившійся до нея. Напр., „свинья подъ дубомъ”, „собака на снѣгъ”, волчій ротъ – лисій хвостъ, „похилеє дерево” (ср. на похилеє дерево и кози скачуть), волкъ въ овчарнѣ; мѣдной посуды – крестъ да пуговица и пр. = бѣдень, Даль, 63–4 <...> „убилъ бобра!” (не убить бобра, не нажить (не видать) добра, Д. 26) <...> Черезъ поговорку доходимъ до слова, какъ поэтическаго произведенія”³². Цілкомъ імовірно, що саме від „теорії словесності” О. Потебні бере свої початки витлумачення приказки як частини (сегмента) прислів’я.

У реєстрі „Словаря української мови” Б. Грінченка лексема „прислів’я” репрезентує значення, з яким ми його використовуємо сьогодні, витлумачується через російські відповідники „пословица”, „поговорка” з покликанням на М. Номиса: „**Прислів’я, в’я**, с. Пословица, поговорка. *Українські приказки, прислів’я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис.* Спб 1864”³³. Подібна словникова стаття супроводжує і реєстрове слово „приказка”, що пояснюється тими ж російськими відповідниками, щоправда, у зміненому порядку: „**Приказка, ки**, ж. 1) Поговорка, пословица. *Українські приказки, прислів’я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис.* (Спб 1864). 2) У Гребінки: басня. (Греб. 361)”³⁴.

Можливо, саме це сприяло тому, що прислів’я та приказки починають використовуватися паралельно, зокрема й у назвах різних паремійників, усвідомлюватися як основні різновиди власне паремійного корпусу, згодом стають предметом наукового зацікавлення й отримують наукові визначення. Інше питання, що такі наукові визначення подекуди не містять релевантних диференційних ознак того чи того явища. Навіть якщо у визначенні диференційні ознаки начебто й простежуються, то на практиці виникає чимало проблемних моментів. Наприклад: паремії на зразок *Казала Настя, як удасться; Як казав Гаврило, я вже не мотовило* і т. ін. римовані, не мають повчального змісту, значить, їх варто кваліфікувати як приказки; водночас вони організовані як складні речення, а для приказок така структурна організація не характерна. У такому разі дехто з науковців пропонує їх зараховувати до примовок, витлумачуючи примовку як „жартівливий, переважно римований фольклорний вислів, що влітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у від-

³² А. Потебня, *Басня. Пословица. Поговорка*, Харьков 1905, с. 337–338.

³³ *Словарь української мови*, Київ 1996, т. 3, с. 438.

³⁴ *Ibidem*, с. 418.

повідний контекст”³⁵. Однак і приказка, і прислів’я „вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у відповідний контекст”: – *Що ж, бери, Власе, корівчину, ховай десь подалі від людського ока, а мені привези з своєї крамниці солі, бо, по-всьому видать, сутуж буде на неї. Ми ж із тобою добре знаємо, як жити без солі.* – **Припас ніколи не завадить**, – погодився Кундрик; – *Як там Оксана? – Така ж гарна, ніби весняна година. А теж за чоловіком журиється. – І стишила голос: – Ваш Семен чогось хоче сколупнути його. – Тупоум він. Уже й виріс, та розуму не виніс; – Пізнали? – ніби дивується Чигирин і вітається з усіма. – Тебе та ще не пізнати. Куди ж проти ночі зібрався? – До вас, діду Корнію. Старий засміявся: – **Вези візок, а ми послухаєм.** – Таки справді до вас, – і почав стирати паморозь з вусів і борідки тощо. До того ж сама примовка то ототожнюється з приказкою, то розуміється по-різному (пор.: примовка – „1. Жартівливий, часто римований вислів, яким починається й завершується казка. 2. Дотепне зауваження, яке вплітається в розповідь чи текст твору”³⁶).*

Попри численні спроби розмежувати прислів’я і приказки, установити їхні диференційні ознаки, ґрунтуючись на яких, дати їм наукове, а не „поетичне” визначення, лінгвістична наука не має на сьогодні універсальної дефініції. Такі ознаки обох різновидів власне паремійного корпусу, як влучність, стислість, лаконічність, народне (фольклорне) походження, узагальненість і типізація здебільшого не викликають жодних спростувань. Вони сприймаються як інтегральні, об’єднувальні.

Завдяки влучності, стислості, лаконічності ці одиниці легко запам’ятовуються. Їхня матеріальна форма є оптимальною для акумулювання та трансляції життєвого досвіду народу, який їх витворив, відшліфував і передає від покоління до покоління. Ніхто не згадує прислів’я чи приказку без приводу і без причини, мимохіть чи випадково, вони завжди співвідносні з типовою ситуацією, у межах якої виявляється їхня істинна природа, є узагальненим трудовим, моральним, художнім досвідом поколінь, життєвою філософією, що маніфестує суперечності побутового, соціального чи політичного життя того чи того етносу і т. ін. Наприклад: *Хоч би на яку часину зглянулась вона на нього – і то було б щастя... Сьогодні не витанцювалось, та є ще в бога дні: як не вишло тепер, вийде в четвер. А як і в четвер не вийде, все одно з цього сватання він має якийсь зиск: зараз, коли освідчився, Оксана вже ніяк не зможе подумати, що він причетний до вбивства Ярослава. Он воно як! Старого вовка за хвіст не впіймаєш; – Ось я рибки спіймаю, то ми знову юшки наваримо, – обізвався Володимир. Але на це Миколка серйозно відказав: – **Воду скільки не вари – водою буде; – Рибки я в тебе, Сташе, не візьму. – Чому ж? – Чому? – помовчав Магазаник. – Знаєш, як люди кажуть: грушка***

³⁵ В. Жайворонок, *op.cit.*, с. 481.

³⁶ О. Скопненко, Т. Цимбалюк, *op.cit.*, с. 335.

– *минушка, сливка – слинка, риба – вода, хліб – усьому голова*. Цього року гріх за дармовину – за рибу значить – давати хліб; Магазаник люто зриває з плеча рушницю, підводить мишку під серце Данила і – *пан чи пропав* – хрипить якимсь незнайомим, розтрісканим голосом: – *Стій! Стріляти буду!*; – *Бо мало буде радості в усіх судах і тобі, і мені. Ти, скажімо, почнеш топити мене, а я впруть на своєму: не моє просо, не мої й горобці*. Свідків же в тебе нема, а за мене хтось може й заступитись, ще й тінь на когось кинути; І думка наша така: пошлемо тебе в своє село головою колгоспу. – Мене?! – оторопів Данило. – „Від суду до посади...” – Тебе!.. Злякався? – Та вже ж не зрадів. – Одним тебе втішати можу: *не святі горишки ліплять*. Скільки разів чув цю приказку Данило, але, здається, тільки тепер він збагнув її вимір. Виражаючи узагальнену думку, такі одиниці ніколи не оскаржуються, а тому, відповідно, є максимально авторитетними.

Щодо диференційних, розрізнявальних, ознак, то, як свідчать наведені вище визначення прислів'їв і приказок, вони досить суперечливі; відбувається зіставлення за такими основними характеристиками: а) синтаксична завершеність / незавершеність; б) граматично й інтонаційно оформлене судження / частина судження; в) наявність / відсутність моралізаторського спрямування; г) наявність / відсутність узагальнено-метафоричного, переносного значення; г) наявність / відсутність повчального змісту тощо. Однак майже кожен із цих моментів є дискусійним. Суперечності спостерігаються навіть у межах одного наукового доробку. Установлюючи відмінності між прислів'ями та приказками, С. Гаврін, з одного боку, наголошує: „Розмежування прислів'їв і приказок з погляду граматичної форми становить безумовний практичний інтерес своєю очевидною простотою; прислів'я – речення, приказка – частина речення, його будівельний матеріал”, з іншого, – зауважує: „Приказки – це стійкі народні вислови, які відзначаються лаконічною будовою і використанням засобів образної виразності, але не формулюють певної закономірності і правила. Усі приказки розпадаються на два типи: приказки-речення і приказки-словосполучення”³⁷. Не зрозумілою залишається позиція автора: приказка – це лише „частина речення, його будівельний матеріал” (*Крутиться, як білка в колесі; Примостився, як сорока на тину; Б'ється, як риба об лід; Ні кола, ні двора, ні рогатого вола; Голий, як турецький святий* тощо) чи вона може бути організована й за структурою речення? Наявність приказок, співвідносних за структурою з реченням, підтримується багатьма науковцями, зокрема і в україністиці. Щоправда, акцентується на тому, що такі приказки організовані лише за моделями простих речень. Тоді чому серед ілюстративного матеріалу репрезентовані й зразки, співвідносні аж ніяк не з простим реченням? Наприклад: *Вали на сірого, сірий повезе; Аби мені місяць світив, а зорі як хочуть* і т. ін.³⁸.

³⁷ Л. Скрипник, *op.cit.*, с. 29.

³⁸ *Ibidem*, с. 30.

Не є переконливою й думка, що „при збігові форм вираження присудка у прислів'ях і приказах можна знайти й помітне розходження: у половині приказок (у формі речення) присудок виражений дієсловом минулого часу (*Не мала баба клопоту, так купила поросля; Переплив море, а в калюжі втопився; Купило – притупило* тощо), тим часом у прислів'їв присудок, виражений у формі минулого часу, трапляється рідко”³⁹. До того ж, при такому підході, очевидно, доведеться переглянути й твердження на зразок „На відміну від приказок вони (прислів'я – авт.) являють собою самостійні судження, інтонаційно та граматично оформлені як прості або складні речення”⁴⁰ (пор.: *судження* – „1. Думка про що-небудь, погляд на щось; виклад своїх думок, поглядів. 2. лог. Думка, у якій стверджується або заперечується що-небудь відносно предметів і явищ”⁴¹; лінгв. Головна одиниця мислення, що складається із суб'єкта, предиката і зв'язки, виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним). Так, скажімо, паремії на зразок *У кишені вітер гуляє; Бідному ніхто не подарує; З розкоші не йдуть у міхonoші; З хазяйської правди наймитові очі лізуть; Навчить лихо з маком коржі їсти; Ситий голодного не розуміє* і т. ін. є граматично й інтонаційно оформленими судженнями, що мають характер чи то ствердження, чи то заперечення, зберігають пряму номінативність, що впливає із суми значень слів компонентів, дієслово-присудок (головний член) маніфестує граматичне значення не „минулого часу”, відповідно, є всі підстави зараховувати такі одиниці до розряду прислів'їв; однак наведені ілюстрації не мають повчального змісту, моралізаторського спрямування, не формулюють певної закономірності чи правила – у такому разі їх варто було б кваліфікувати як приказки.

Ще один суперечливий момент ілюструють конструкції на зразок *Рідна мова – не полова* <її за вітром не розвієш>; *Собака на сні: <і сам не гам, і другому не дам>; На козаку нема знаку, <буде дівка відповідати>; Не щодня котові масниця: <буде і великий піст>; Слово не горобець: <вилетіло – не зловиш>* і т. ін. та їх еліптичні відповідники *Рідна мова – не полова; Собака на сні; На козаку нема знаку; Не щодня котові масниця; Слово не горобець*, які зазвичай розглядають як такі, що демонструють перехід прислів'їв у приказки. Така модифікація прислів'їв не пов'язується з утратою визначальних характерних для них ознак і переведенням до іншого розряду, а швидше є стилістично зумовленою, стосується не лише структури, але подекуди й семантики. Пор., наприклад: *Не плюй у криницю, <бо прийдеться води напиться>* і *Не плюй у криницю* – „використовуються в ситуації, коли хочуть підкреслити, що не слід робити неприємностей, шкодити кому-небудь, бо цим можна позбавити себе в майбутньому підтримки, допомоги” та *Не пий з криниці, бо*

³⁹ Ibidem, с. 30.

⁴⁰ Українська мова..., с. 492.

⁴¹ Великий тлумачний словник..., с. 1411.

плювати *прийдеться* – „говорять тоді, коли хочуть кого-небудь застерегти від якогось негативного впливу, від того, за що в майбутньому доведеться розплачуватися”.

Деякі структурно модифіковані одиниці, зокрема еліптичні, настільки утвердилися в системі мови, що їх вихідні форми поступово забуваються і майже не використовуються, як-от: *Наскочила коса на камінь*: <коса не втне, камінь не подається> – „говорять тоді, коли хочуть підкреслити, що зіштовхнулися дві вперті або непохитні люди, при цьому кожна наполягає на своєму і ні в чому не поступається іншій”; *Щастя як трясця*: <на кого схоче, на того й нападе> – „після невезіння, відсутності достатку раптово приходить удача, успіх, багатство” тощо.

Акцентуємо й на тому, що місце власне паремій спонукальної, як і питальної, модальності (*Не завжди кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш; Давай, жінко, перцю – мед закушу!; З’їж півбідиди та напийся води!; Глядіть, хлопці, щоб не було вам такого, як пастухові коло конопель; Чекай, собачко, здохне конячка – матимеш м’ясо; Мило чи не мило, – вези, сива кобило!; Хоч сядь та плач, хоч стоячи кричи!; Розірвись надвоє – скажуть: чому не начетверо?; Лясь, як дурний батогом по воді, та й дивиться: чи смуг не знати?!*) також не є чітко окресленим: з одного боку, їхня поліпредикативність, згідно з усталеними підходами, не дозволяє зараховувати їх до приказок, з іншого, – питальна, спонукальна, бажальна модальність не дає змоги кваліфікувати їх як судження, а відтак – і як прислів’я.

Хисткість межі між прислів’ями та приказками спричинилася до того, що вислови, які мають однотипний характер, аналогічну граматичну організацію, часто кваліфікуються по-різному й у спеціальних лексикографічних (пареміографічних) працях. Проблема диференціації прислів’їв і приказок порушувалася ще період становлення й розбудови фразеологічної царини. У зв’язку з цим В. Архангельський писав, що „тільки монографічні дослідження, присвячені семантичній і синтаксичній структурі <...> приказки, а також з’ясуванню особливостей її синтаксичного вживання, допоможуть визначити чіткі лінгвістичні критерії, які відмежовують приказки, еквівалентні реченню, від прислів’їв”⁴². Однак минуло майже півстоліття, а чіткі диференційні ознаки принаймні між двома ядерними різновидами так і не встановлені. І напевно чи найближчим часом ця проблема буде успішно розв’язана.

Насамкінець зауважимо: власне паремійний корпус української мови репрезентований різними одиницями фольклорного походження, які характеризуються усталеністю (їх компонентний склад здебільшого є постійним), відтворюваністю (регулярно повторюються в типових комунікативних ситуаціях), узагальненим образом (в основі якого лежить метафора, уособлення, метонімія, синекдоха

⁴² В. Архангельский, *Устойчивые фразы в современном русском языке: основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии*, Ростов-на-Дону 1964, с. 168.

і т. ін.) чи безобразним значенням, мають предикативність, маніфестовану граматично оформленою чи неоформленою синтаксичною конструкцією.

Ядром власне паремійного корпусу є прислів'я та приказки, кваліфікація яких є досить проблемним питанням, як і визначення їхніх диференційних ознак. Не викликає жодних спростувань хіба що твердження про те, що більшість одиниць власне паремійного корпусу мотивується образами, ґрунтованими на специфічно українських реаліях, на українській культурі.

Культурно-мовні характеристики власне паремій є важливим компонентом національної культури, відображають специфіку національної картини світу і можуть бути досліджені за допомогою концептуальної структури.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алефиренко Н., Семененко Н., *Фразеология и паремиология*, Москва 2009.
- Архангельский В., *Устойчивые фразы в современном русском языке: основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии*, Ростов-на-Дону 1964.
- Білецький-Носенко П., *Словник української мови*, Київ 1966.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусела, Київ 2009.
- Гвоздев В., *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке*, Москва 1983.
- Галицько-руські народні приповідки*, упоряд. І. Франко, т. I-III, Львів 2006.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури*, Київ 2006.
- Жигарина Е., *Паремиологические жанры: проблема структурно-семантической и функциональной дифференциации [в:] „Филологические записки”, вып. 24, 2006, с. 52–61.*
- Жуков В., *Словарь русских пословиц и поговорок*, Москва 2000.
- Иванова Е., *Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц)*, СПб 2002.
- Лановик М., Лановик З., *Українська усна народна творчість*, Київ 2005.
- Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990.
- Мала філологічна енциклопедія*, уклад. О. Скопненко, Т. Цимбалюк, Київ 2007.
- Пермяков Г., *Основы структурной паремиологии*, Москва 1988.
- Потебня А., *Басня. Пословица. Поговорка*, Харьков 1905.
- Скрипник Л., *Фразеологія української мови*, Київ 1973.
- Стельмах М., *Чотири броди*, Київ 1983.
- Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика*, упоряд. А. Мойсієнко та ін., Київ 2010.
- Словарь української мови*, упоряд. Б. Грінченко, т. III, Київ 1996.
- Українська мова: Енциклопедія*, упоряд. В. Русанівський та ін., Київ 2000.
- Українські приказки, прислів'я та таке инше*, спорудив М. Номис, СПб 1864.

THE PROBLEM OF DIFFERENTIATING SAYINGS

This article deals with sayings, which are supposed to be one of the basic varieties of folk set expressions. Their differentiation and systematisation problems remain urgent both in folklore and linguistics. The main focus is the problem of nuclear element differentiation in sayings corpora, which are made up of proverbs and sayings primarily. This reveals various approaches in defining differential features between proverbs and sayings. Expressions of a similar nature and grammatical organisation are often classified in special lexicographic works in different way. This therefore shows the diverse interpretations of the outlined concepts examined in the works of different periods, ranging from the seventeenth century.

Key words: sayings corpus proper, paremias, proverbs, sayings, structure, semantics.

Ірина КУДРЕЙКО

Донецький національний університет

Соціолінгвістичні портрети міст Амвросіївки, Єнакієвого та Шахтарська: порівняльний аналіз

Останнім часом суттєво активізувалися дослідження загальноукраїнського мовного простору. Аналіз різних виявів українсько-російської, російсько-української, українсько-національної та національно-української двомовності в різних регіонах України вимагає розширення теоретичних напрацювань двомовності в різних її вимірах, що вкрай необхідні для створення оптимальної моделі державної мовної політики. Стаття продовжує студії, пов'язані з вивченням мовної ситуації на Сході України.

Метою дослідження є визначення регіональних особливостей вибору мов (української або російської) мешканцями аналізованих міст. Мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити структурні елементи соціолінгвістичного портрета; 2) розкрити особливості мовної ситуації на території міст Донеччини й схарактеризувати соціолінгвістичні портрети досліджуваних міст; 3) проаналізувати функційне навантаження мов у різних комунікативних сферах міст Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська.

Донеччина є промисловим регіоном, на території якого комунікативні потреби населення протягом тривалого часу задовольняють дві мови: українська та російська, що зумовлено історичними, географічними, соціально-економічними, культурними, національними чинниками.

Загальну мовну ситуацію на території Донецької області можна схарактеризувати як російсько-українську двомовність, тому що на сьогодні більшість населення послуговується російською. Підтвердженням цього є результати перепису 2001 року і результати нашого опитування, проведеного на території міст Донеччини у травні 2006 року. За даними перепису 2001 року, українську мову вважають рідною 24,09% від загальної кількості населення області, російську мову назвали рідною 74,8% мешканців Донеччини. Щодо нашого дослідження, то на території міст Амвросіївки, Докучаєвська, Єнакієвого, Сніжного, Тореза,

Шахтарська українську мову вважають рідною 36,74% від загальної кількості опитуваних (7461 ос.), відповідно російську – 63,2% респондентів.

Незважаючи на загальну мовну ситуацію, у якій на території Донецької області і досліджуваних міст домінувальною є російська мова, цікавим постає соціолінгвістичне портретування кожного названого міста.

Категорія соціолінгвістичного портрета

Соціолінгвістичний портрет міста – це детальна характеристика соціуму (певних груп), які мешкають на досліджуваній території, за віковими, гендерними, освітніми, професійними, статусними показниками з урахуванням мовних пріоритетів у різних комунікативних ситуаціях (сферах).

Подано порівняльно-зіставне портретування досліджуваних міст Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська, тому що на території цих міст спостерігаємо різні типи білінгвізму: українсько-російський (Амвросіївка) і російсько-український (Єнакієве, Шахтарськ).

Важливими чинниками під час створенні соціолінгвістичного портрета міста є: 1) географічний аспект; 2) історія заселення; 3) національний склад; 4) соціальний статус мешканців; 5) співіснування різних колективних і вікових груп; 6) корпоративні інтереси, сфера контактів крупного, середнього, мілкового бізнесу; 7) співвідношення центру і периферії, мовленнєві пріоритети мешканців; 8) мова освіти в місті; 9) освітній рівень: наявність училищ, технікумів, вишів, їхніх філій; 10) відстань від великих міст; 11) інформаційне мовне тло: газети, журнали, радіо, телебачення; 12) розвиток міста; 13) наявність/відсутність поповнення складу населення сезонними робітниками; 14) наявність/відсутність білінгвізму.

Порівняльний аналіз соціолінгвістичних портретів Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська

Амвросіївка (колишня назва Донецько-Амвросіївка) – місто районного підпорядкування, районний центр; розташоване в східній частині Донецької області у прикордонній з Росією зоні (82 км до обласного центру).

Територія міста та його околиць була заселена здавна: ще за доби раннього палеоліту.

У зв'язку з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці тут у 1869 році виникло пристанційне селище, яке успадкувало назву сусідньої волоської слободи Амвросіївки (тепер с. Благодатне). Проте розвиток селища пов'язаний із заснуванням поблизу нього цементних заводів, що сприяло переселенню до цих місць робітників з різних районів України та Росії.

Задля аналізу національного складу мешканців досліджуваного міста, звернімося до таблиці 1, де за даними переписів видно, як змінювалося кількісно-відсоткове співвідношення національного складу населення (див. табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка національного складу мешканців Амвросіївки за даними переписів 1923 р., 1939 р.

Національність	1923 р.	1939 р.
Усього населення	2885 / 100%	15001 / 100%
Українці	1390 / 48,18	10323 / 68,8
Росіяни	1296 / 44,92	4188 / 27,91
Євреї	-	128 / 0,85
Німці	41 / 1,42	73 / 0,48
Поляки	19 / 0,66	-
Греки	8 / 0,28	64 / 0,42
Татари	-	39 / 0,26
Болгари	3 / 0,1	
Інші	49 / 1,7	133 / 0,88
Невідомі	79 / 2,74	

Отже, як видно з даних переписів 1923 р.¹, 1939 р.², кількість українського населення на підприємствах Амвросіївки зросла більше ніж на 20 відсоткових пунктів. Щодо росіян, то їхня кількість зменшилася на 17 відсоткових пунктів. Причина – постійні міграційні процеси на території області. За даними перепису 2001 року, національний склад на території Амвросіївського району такий: українців – 39015 осіб.

(71,0% від загальної кількості мешканців району), росіян – 14401 особа (26,2%), білорусів – 334 особи (0,6%), вірмен – 261 особа (0,5%). Незважаючи на те, що Амвросіївка розташована у прикордонній з Росією зоні, починаючи з 1939 року, переважна більшість населення як міста, так і району, є українцями, про це свідчать дані переписів.

Снакієве (колишні назви: Рикове, Орджонікідзе) – місто обласного підпорядкування; розташоване за 50 км на північний схід від Донецька. Перші

¹ Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь, февраль 1923 г.) т. четв. Итоги демографической переписи Донбасса, Харьков: Типо-лито-фото-цинкография Военно-Редакц. Сов. УВО им. Фрунзе, 1923, с. 264, 266, 268, 270.

² Ф. Р – 4249. оп. 1 доп. Спр. 12. Сводные таблицы Центрального управления народно-хозяйственного учета Госплана СССР о распределении населения по национальности и родному языку, занятиям и возрасту по итогам Всесоюзной переписи населения в целом по области и г. Сталино (Ф. Д–О, Д – в), 1939 г., л. 7–10.

населені пункти на території сучасного міста виникли наприкінці 18 століття. Розвиткові міста сприяло засноване в 1895 році Російсько-бельгійське металургійне товариство, яке в 1897 році побудувало новий Петровський завод. Це призвело до збільшення кількості населення на цій території.

За даними переписів 1923 р., 1939 р., 1989 р., простежимо зміни у національному складі населення Єнакієвого (див. табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка національного складу населення Єнакієвого за даними переписів 1923 р., 1939 р., 1989 р.

Національність	1923 р.	1939 р.	1989 р.
Усього населення	26621 / 100%	88566 / 100%	189078 / 100%
Українці	7045 / 26,46	34991 / 39,5	77410 / 40,9
Росіяни	16033 / 60,26	46533 / 52,5	103345 / 54,7
Євреї	2251 / 8,46	3293 / 3,71	967 / 0,5
Німці	367 / 1,37	991 / 1,11	-
Поляки	386 / 1,44	-	254 / 0,1
Греки	13 / 0,05	156 / 0,17	230 / 0,1
Татари	43 / 0,16	315 / 0,35	734 / 0,4
Болгари	40 / 0,15	-	165 / 0,1
Білоруси	-	1049 / 1,18	3414 / 1,3
Вірмени	-	-	341 / 0,2
Азербайджанці	-	-	249 / 0,1
Молдавани	-	-	429 / 0,2
Литовці	-	-	109 / 0,1
Цигани	-	-	167 / 0,1
Грузини	-	-	134 / 0,1
Мордва	-	-	184 / 0,1

За даними переписів 1923 р.³, 1939 р.⁴, 1989 р.⁵ переважною кількістю населення на території міста Єнакієвого протягом тривалого часу були росіяни. Дотепер Єнакієве залишається одним із трьох міст Донецької області, де більшість населення – росіяни.

³ Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии..., с. 224, 236, 238.

⁴ Ф. Р – 4249. оп. 1 доп. Спр. 12. Сводные таблицы Центрального управления народно-хозяйственного учета Госплана СССР..., л. 54.

⁵ Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Статистический сборник № 4. – Донецк: Ротапринт упрстат, 1992, с. 17.

Шахтарськ (колишні назви: Олексіїво-Орловка, Катик, Ольховчик) – місто обласного підпорядкування, яке розташоване на сході Донецької області (66 км до обласного центру).

У другій половині XVIII століття на території сучасного міста виникли селища. У 1764 році – селище Олексіїво-Орлівка, яке належало поміщику Орлову. У 1784 році поблизу річки Ольхівчик військовим старшиною Васильєвим було побудовано корчму, навколо якої розташувалося селище Ольховське (Ольхівчик).

Наприкінці XVIII століття тут почали видобувати вугілля.

Селище Катик було засноване в 1905 році московським купцем Катиком.

У 20-ті роки XX століття в Олексіїво-Орлівці та Ольхівчику було організовано колгосп. На місці старого Катика виникло селище міського типу. Села Олексіїво-Орлівка та Ольхівчик стали селищами міського типу в 1939 році.

У 1953 році внаслідок злиття селищ Олексіїво-Орлівки, Катика, Ольхівчика утворилося місто Шахтарськ. Тут розпочалося інтенсивне шахтне будівництво.

Щодо національного складу мешканців Шахтарська, звернімося до таблиці 3, де за даними переписів 1923 р.⁶, 1989 р.⁷, 2001 р.⁸ подано динаміку національного складу населення міста (див. табл. 3).

Таблиця 3. Динаміка національного складу населення Шахтарська за переписами 1923 р., 1989 р., 2001 р.

Національність	1923 р.	1989 р.	2001 р.
Усього населення	4282 / 100%	88819 / 100%	72711 / 100%
Українці	1172 / 27,37	46665 / 52,5	41951 / 57,7
Росіяни	2845 / 66,44	37525 / 42,2	27412 / 37,7
Євреї	3 / 0,07	-	-
Німці	11 / 0,26	-	-
Поляки	20 / 0,48	156 / 0,2	-
Греки	16 / 0,37	198 / 0,2	-
Татари	80 / 1,87	989 / 1,1	689 / 0,9
Болгари	6 / 0,14	88 / 0,1	-
Білоруси	-	1862 / 2,1	1080 / 1,5
Молдавани	-	323 / 0,4	189 / 0,3
Вірмени	-	150 / 0,2	-
Інші	38 / 0,88	/ 1,0	/ 1,9
Невідомі	91 / 2,12	-	-

⁶ Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии..., с. 292, 294, 440, 441.

⁷ Национальный состав населения Донецкой области..., с. 19.

⁸ Національний склад та рідна мова населення Донецької області (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року), Донецьк 2003, с. 20.

За даними переписів видно, як змінювався національний склад населення досліджуваного міста: у 1923 році в місті переважали росіяни, однак за період з 1923 року по 2001 рік ситуація значно змінилася: на території Шахтарська найчисленнішими є українці, відсоткове співвідношення яких з кожним роком зростає щодо представників інших національностей, які розселилися на території міста, і на 5 грудня 2001 року дорівнює 57,7% від загальної кількості зареєстрованого міського населення.

Задля визначення національно-мовної потужності української та російської мов розглянемо табл. 4.

Таблиця 4. Динаміка національно-мовного складу населення Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська (1923 р., 1926 р.⁹, 2001 р., 2006 р. (власне опитування))

	1923 р. укр. / рос. % від з. к. Населення	1926 р. укр. / рос. % від з. к. населення	2001 р. укр. / рос. % від з. к. населення	Результати власного дослідж. 2006 р. укр./рос. % від з. к. населення
Амвросіївка	47,60/44,47	34,70/62,25	43,33/54,59	51,70 / 48,30
Єнакієве	26,43/60,20	16,86/71,54	20,89/84,59	14,0 / 86,0
Шахтарськ	27,37/ 66,44	-	57,7/37,7	42,80 / 57,20

З висвітлених даних видно, що протягом тривалого часу на території досліджуваних міст домінувальною була російська мова, виняток – Амвросіївка (дані перепису 1923 року і нашого дослідження).

Для адекватного встановлення особливостей соціолінгвістичних портретів досліджуваних міст було продумано модель анкетування, яке проводилося серед учнів шкіл і членів трудових колективів. Кожному опитуваному пропонувалося заповнити лист анкети, до складу якої входили 24 альтернативним способом побудовані питання про рівень володіння українською мовою, мовні пріоритети, а також „паспортички” – питання про національність, освітній ценз, характер трудової діяльності.

Мешканцям досліджуваних міст пропонувалося оцінити їхній рівень володіння українською мовою і зазначити сфери соціального життя, в яких вони користуються українською мовою: вдома, на роботі, у колі друзів, спонтанно відповідають на вулиці.

В Амвросіївці (загальна кількість респондентів – 1299 осіб) вільно володіють українською мовою 984 особи (75,75%); розуміють, але не розмовляють, – 183 особи (14,08%); мають труднощі в розумінні – 132 особи (10,1%). У Єнакієвому

⁹ Всесоюзний перепис людності 1926 року. Т. XIII. Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність. Рідна мова. Вік. Писемність, Москва 1929.

на питання анкети відповідали 1236 осіб, серед них кількість мовців, які вільно володіють українською мовою, дорівнює 690 особам (55,82%); кількість мовців, які розуміють, але не розмовляють, – 468 особам (37,86%); респонденти, які мають труднощі в розумінні – 78 осіб (6,31%). У Шахтарську загальна кількість респондентів – 1297 осіб, із них вільно володіють українською мовою – 735 осіб (57,1%); розуміють, але не розмовляють, – 468 осіб (36,36%); мають труднощі в розумінні – 84 особи (6,52%).

Щодо ступеня розповсюдження української і російської мов у різних сферах родинно-побутового і суспільного життя (див. табл. 5).

Таблиця 5. Сфери поширення та застосовування української та російської мов

Назва населеного пункту	Заг. кільк. респондентів	Вдома укр. / рос., %	На роботі укр. / рос., %	У колі друзів укр. / рос., %
Амвросіївка	1299	762 (58,66) / 528 (40,64)	733(56,42) / 566 (43,57)	700 (53,88) / 593 (45,65)
Єнакієве	1236	118 (9,54) / 1115 (90,21)	175 (14,15) / 1061(85,84)	18 (1,45) / 1218 (98,55)
Шахтарськ	1287	364 (28,28) / 923 (71,71)	190 (14,79) / 1097 (85,23)	108 (8,39) / 1179 (91,6)

Варто зауважити, що незначний відсоток мовців Амвросіївки вдома і в колі друзів спілкуються вірменською. Більшість сфер ужитку в Амвросіївці обслуговує українська мова, в Єнакієвому та Шахтарську – російська.

У складеній нами анкеті вміщено питання про спонтанну відповідь на вулиці, що мало метою визначити кількість мовців, для яких українська мова є дійсно рідною, оскільки мова мислення, за Л. Щербою, є рідною.

Результати одержаних відповідей дозволяють проаналізувати їхню динаміку на території досліджуваних міст (див. табл. 6).

Таблиця 6. Кількісні показники спонтанних відповідей респондентів

Назва населеного пункту	Загальна кількість опитуваних	Спонтанна відповідь українською, %	Спонтанна відповідь російською, %
Амвросіївка	1299	164 / 12,6	1135 / 87,4
Єнакієве	1236	63 / 5,1	1173 / 94,9
Шахтарськ	1287	80 / 6,2	1203 / 93,77

Респондентам у досліджуваних містах пропонувалося відповісти на питання анкети „Якою мовою навчалися в школі?”

В Амвросіївці українською мовою в школі навчалися 435 осіб, що складає 33,48% від загальної кількості опитуваних, і, відповідно, 864 особи навчалися російською мовою (66,52%).

У Єнакієвому в школах з українською мовою навчання одержали освіту 57 респондентів (4,6%), з російською – 1179 осіб (95,4%).

У Шахтарську 381 особа (29, 61%) одержала шкільну освіту українською мовою, інші 906 осіб (70,39%) навчалися в російськомовних школах

Ці дані є результатом наявності / відсутності українськомовних шкіл на території міст за радянських часів (див. табл. 7).

Таблиця 7. Динаміка навчання в середній школі українською / російською мовами

Навчальні роки	Амвросіївка кількість укр. шк. / рос. шк.	Єнакієве кількість укр. шк. / рос. шк.
1946/1947		– / 21 (100%)
1947/1948	4(28,6%) / 10(71,4%)	
1950/1951	5(33,3%) / 11(66,7%)	– / 31 (100%)
1958/1959	3 (27,3%) / 8 (72,7%)	2 (5,7%) / 33 (94,3%)
1970/1971	– / 12 (100%)	4 (8,3%) / 44 (91,7%)
1974/1975	–/ 12 (100%)	2 (5,3%) / 36 (94,7%)

З наведеної таблиці видно, як поступово зменшувалася кількість українськомовних шкіл на території міст Амвросіївки та Єнакієвого. На кінець 80-х років минулого століття українськомовні школи залишилися лише в сільській місцевості, у 1989 році на території Донецької області лише 3,2% учнів від загальної кількості дітей шкільного віку навчалися в школах з українською мовою навчання, а 405 учнів було взагалі звільнено від вивчення української мови.

Серед вікової категорії опитуваних 10–19 років, кількість яких дорівнює 347, жоден не назвав українську мову мовою навчання. Це свідчить лише про недбале ставлення більшої кількості українців до рідної мови.

Наступне питання у нашій анкеті – „Якою мовою навчалися в вищах?” – надало можливість проаналізувати кількісно-відсоткове співвідношення респондентів щодо мови освіти у вищих навчальних закладах (див. табл. 8).

Таблиця 8. Кількісні показники реакцій респондентів на здобуття освіти певною мовою

Назва міста	Вища освіта українською мовою ос. / %	Вища освіта російською мовою ос. / %
Амвросіївка	231 / 41,84	321 / 58,15
Єнакієве	95 / 9,73	455 / 90,27
Шахтарськ	95 / 25,17	315 / 76,83

Варто наголосити, що респонденти, які в анкеті зазначили, що навчалися у вишах українською мовою, за віковим розподілом належать до груп опитуваних 1940 – 1950 років народження, тож можна припустити, що вищу освіту вони одержували в 1960 – 1970 рр.

Вибір мови, якою навчатиметься дитина, завжди здійснювався батьками і визначав ставлення батьків до тієї чи іншої мови. За радянських часів навчання в Україні здійснювалося або українською, або російською мовою, батьки надавали перевагу російській, бо саме вона обслуговувала найважливіші сфери суспільного життя. Вибір батьків показував, якій мові у родині надають перевагу, російськомовною чи україномовною вони бачать свою дитину в майбутньому, за якою мовою майбутнє.

Відповіді питання складеної нами анкети : „Якою мовою, на Вашу думку, повинно відбуватися навчання в школі?“, „Якою мовою бажаєте, щоб навчалися в вузах?“ дають можливість з'ясувати, наскільки громадяни країни усвідомлюють необхідність знання державної мови.

У досліджуваних містах серед опитуваних кількість осіб, які бажають, щоб навчання в школах відбувалося українською мовою в Амвросіївці – 780 осіб (60,05%), Єнакієвому – 216 осіб (17,4%), Шахтарську – 732 особи (56,88%). Вважають необхідним здійснювати навчання у школах російською мовою в Амвросіївці – 819 осіб (39,95%), Єнакієвому – 1020 осіб (82,52%), Шахтарську – 555 осіб (43,12%). З одержаних даних видно, що найбільший відсоток респондентів, які бажають, щоб навчання у школах здійснювалося українською мовою, – в Амвросіївці (60,05%).

Щодо мови викладання у вишах, то українську мову підтримують 2554 особи (34,23%): в Амвросіївці 729 осіб (56,12%), Єнакієвому – 224 особи (18,12%), Шахтарську – 699 осіб (54,31%). Російську мову назвали мовою викладання у вишах в Амвросіївці – 570 осіб (43,88%), Єнакієвому – 1012 осіб (81,88%), Шахтарську – 588 осіб (45,69%).

Ці дані свідчать про те, що українська мова серед українськомовного і не українськомовного населення з часом стає престижнішою. У суспільній свідомості поступово підвищується показник її комунікативних якостей і естетичної цінності, спинився процес падіння „лояльності” щодо української мови – посилюється мовно-національна свідомість українців, а також представників інших етносів¹⁰, що, у свою чергу, привело до збільшення кількості українськомовних шкіл і класів (див. табл. 9, 10).

Отже, якщо на 1989/1990 навчальний рік на території міст Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська не було жодної українськомовної школи, то, як свідчать дані таблиць, кількість українськомовних шкіл на території названих міст поступово зростає.

¹⁰ О. Куць, *Мовна політика в державотворчих процесах України*, Харків 2004, с. 99.

Таблиця 9. Динаміка кількості українськомовних шкіл в Амвросіївці, Єнакієвому, Шахтарську (2007 – 2010 рр.) (за даними управління освіти Донецької області)

Назва населеного пункту	2007 / 2008 навч. р.		2008 / 2009 навч. р.		2009 / 2010 навч. р.	
	Усього шкіл	Повністю укр.	Усього шкіл	Повністю укр.	Усього шкіл	Повністю укр.
Амвросіївка та район	28	17	27	16	27	16
Єнакієве	34	5	34	5	34	8
Шахтарськ	16	3	16	4	16	6

Таблиця 10. Динаміка кількості українськомовних шкіл в Амвросіївці, Єнакієвому, Шахтарську (2011 – 2013 рр.) (за даними управління освіти Донецької області)

Назва населеного пункту \ Роки	2010/ 2011 навч. р.		2011 / 2012 навч. р.		2012 / 2013 навч. р.	
	Усього шкіл	Повністю укр.	Усього шкіл	Повністю укр.	Усього шкіл	Повністю укр.
Амвросіївка та район	26	15	26	15	26	15
Єнакієве	25	6	24	6	25	9
Шахтарськ	16	8	16	8	16	8

В анкеті досліджуваним мовцям було запропоновано дати відповідь на таке питання: „Якій мові надаєте перевагу під час перегляду телепередач?”.

Питання про вибір мови у засобах масової комунікації розв’язується з урахуванням культурно-історичних, соціально-економічних умов і особливостей соціально-демографічного і соціально-лінгвістичного складу аудиторії в кожному окремому випадку. Поняття „вибір мови у сфері масової комунікації” має два значення: по-перше, це реалізація певної мовної і національної політики через засоби масової комунікації; по-друге, це рішення кожного окремого слухача або аудиторії загалом про те, якій мові надавати перевагу під час перегляду телепередач.

Дані анкетування засвідчують, що українській мові надають перевагу під час перегляду телепередач в Амвросіївці – 267 осіб, Єнакієвому – 147 осіб, Шахтарську – 246 осіб.¹¹ Щодо друкованих засобів масової інформації, то тут

¹¹ І. Кудрейко, *Сучасні вияви і тенденції соціолінгвістичної ситуації в Донеччині* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 19, 2009, с. 243.

спостерігається ще гірша ситуація, оскільки в жодному з досліджуваних міст немає місцевих періодичних друкованих видань українською мовою.

Усі українськомовні газети на території Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська є передплатними, тож відсоток респондентів, які передплачують українськомовні друковані періодичні видання, складає 1,78% від загальної кількості опитуваних.

Здійснене соціолінгвістичне портретування міст Амвросіївки, Єнакієвого, Шахтарська крізь призму кількісних і якісних показників виявляє риси, асиметричні загальній мовній ситуації на території Донецької області: в Амвросіївці домінувальною є українська мова, хоча загальне мовне тло області є російсько-українським.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Кудрейко І., *Сучасні вияви і тенденції соціолінгвістичної ситуації в Донеччині* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 19, 2009, с. 242–245.
- Куць О., *Мовна політика в державотворчих процесах України*, Харків 2004.
- Всесоюзний перепис людності 1926 року. Т. XIII. Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність. Рідна мова. Вік. Писемність, Москва 1929 р.
- Національний склад та рідна мова населення Донецької області (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року), Донецьк 2003.
- Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь, февраль 1923 г.) т. четв. Итоги демографической переписи Донбасса, Харьков: Типо-лито-фото-цинкография Военно-Редакц. Сов. УВО им. Фрунзе, 1923.
- Ф. Р – 4249. оп. 1 доп. Спр. 12. Сводные таблицы Центрального управления народно-хозяйственного учета Госплана СССР о распределении населения по национальности и родному языку, занятиям и возрасту по итогам Всесоюзной переписи населения в целом по области и г. Сталино (Ф. Д –О, Д – в), 1939 г.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. IV. Национальный состав населения СССР. [отв. Орехов], Москва 1973.
- Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Статистический сборник № 4, Донецк 1992.

SOCIOLINGUISTIC PORTRAIT OF THE CITIES OF AMVROSIYIVKA, YENAKIEVO AND SHAKHTARSK: A COMPARATIVE ANALYSIS

In the article the peculiarities of the sociolinguistic situation in Donetchina have been examined, and a comparison of the varied sociolinguistic portraits of the cities of Amvrosiyivka, Yenakievo, Shakhtarsk with the general contemporary language situation in the

Donetsk region has been made. In addition, using the census, the dynamics of the national language of the study population has been traced. A sociolinguistic portrait of these Donbass cities enabled the detection of territorial inclusions, asymmetric to the general language situation, with an opposition between city/small town.

Key words: sociolinguistic portrait of city, the linguistic situation, bilingualism, language community, communicative, demographic, national output languages.

Світлана ЛАВРИНЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Фольклорний текст як джерело культуросправової інформативності

Метою статті є обґрунтування наявності в українському фольклорному конструкті лінгвокультурних знаків інформативності правової сфери.

Як елемент структури буденної свідомості, народнопоетична творчість виявляє власну специфіку через художньо-образне відображення освоєної людьми дійсності, в ідеальному її представленні за допомогою фіксації естетичних, моральних, соціальних та інших духовних цінностей, а також через емоційно-почуттєве вираження поглядів, потреб, сподівань носіїв традиції. М. Алефіренко підкреслює: „На початковому етапі соціалізації культура актуалізується у вигляді фольклорних дискурсів, основними репрезентантами яких виступають народні пісні, билини, прислів'я, приказки та інші структури мови, що фіксують народну мудрість”¹.

На думку В. Воробйова², В. Маслової³, О. Хроленка⁴, С. Єрмоленко⁵, В. Жайворонка⁶, В. Кононенка⁷, О. Селіванової⁸, Л. Мацько⁹ та інших дослід-

---

¹ Н. Алефіренко, *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка*, Москва 2010, с. 143.

² В. Воробьев, *Лингвокультурология*, Москва 2008, с. 56.

³ В. Маслова, *Лингвокультурология*, Москва 2001, с. 23.

⁴ О. Хроленко, *Основы лингвокультурологии*, Москва 2009, с. 27.

⁵ С. Єрмоленко, *Фольклор і літературна мова*, Київ 1987, с. 7; *Idem*, *Мова і українознавчий світогляд*, Київ 2007, с. 3; *Idem*, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009, с. 5–6.

⁶ В. Жайворонок, *Етнолінгвістика в колі суміжних наук* [в:] „Мовознавство”, №5–6, 2004, с. 23–35; *Idem*, *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007, с. 19.

⁷ В. Кононенко, *Мова і народна культура* [в:] „Мовознавство”, № 3, 2001, с. 62–69; *Idem*, *Концепти українського дискурсу*, Івано-Франківськ 2004, с. 248.; *Idem*, *Українська лінгвокультурология*, Київ 2008, с. 15.

⁸ О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008, с. 261.

⁹ Л. Мацько, *Українська мова у освітньому просторі*, Київ 2009, с. 358.; *Idem*, *Стилістика й історія української літературної мови у лінгводидактичному полі підготовки*

ників, фольклорний масив є акумулятором і ретранслятором лінгвокультурологічної інформативності, джерелом лінгвокультурологічної компетенції. У монографії „Мовно-естетичні знаки української культури” С. Єрмоленко переконливо доводить, що „Українська мова, література, фольклор або українська словесність – це невичерпна криниця думок і почуттів, скарбниця мовно-естетичних знаків культури”¹⁰. Отже, як частина національної культури, надбання цивілізації й віддзеркалення суспільної свідомості етносу, народнопоетична творчість містить багатий матеріал для лінгвокультурологічних студій. О. Хроленко зауважує: „Для лінгвокультурознавця вельми привабливими є фольклорні тексти, оскільки вони колективно-анонімні, мінімально суб’єктивні, традиційні, стійкі, є сповіддю народу і презентацією зразків високої культури. Фольклорні тексти здаються тим ідеальним дослідницьким полем, на якому можна виробити методологію лінгвокультурознавства”¹¹.

Лінгвокультурологічне дослідження фольклорного масиву дозволяє зробити істотний крок у напрямку виявлення лінгвокультурних рис етноспільноти, дешифрації її мовомислення, опису культурних компонентів у семантиці мовних знаків, віднайдення у мові окремих культурних кодів. Актуальність і перспективність лінгвокультурологічного вивчення фольклорних текстів чітко сформулював В. Кононенко: „Українська народна творчість створила неповторний образ світу. Вивчення художньо-ціннісних орієнтацій, символічних образів, що їх виплекало українство, у свою чергу, відкриває шлях до підняття етнокультурологічних засад національного світосприйняття, закладає підвалини картини світу, що виокремлює національну спільноту. Побачити в узагальнених категоріях національно окреслене, історично й традиційно опрацьоване, осмислене у вимірах часу, ввійти в коло споконвічних народних прагнень і сподівань з орієнтацією на сучасні процеси національного відродження означає спрямувати опис концептуальних засад духовності у річище національної культури, національної мови”¹².

Культурна інформація закодована у фольклорі засобами мови. Мова фольклору не лише фіксує та зберігає у своїх одиницях концепти й настанови культури: через неї зазначені концепти й настанови відтворюються у менталітеті народу чи окремих його соціальних груп і передаються від покоління до покоління. За допомогою трансляторної функції культури мова здатна впливати на спосіб світорозуміння, властивий тій чи тій лінгвокультурній спільноті. „Мова усної народної творчості створює особливу фольклорну дійсність, яка в багатьох своїх аспектах становить ідеальну дійсність”¹³. „Мова фольклору свого

українських філологів [в:] „Вісник Львівського університету”, Серія „Філологія”, № 50, 2010, с. 112–116.

¹⁰ С. Єрмоленко, *Мовно-естетичні знаки української культури...*, с. 6.

¹¹ О. Хроленко, *Основы лингвокультурологии...*, с. 24.

¹² В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія...*, с. 98.

¹³ И. Оссовецкий, *Очерки по стилистике художественной речи*, Москва 1979, с. 76.

часу виконувала функцію пізнання та осягнення світу. Вона не просто відображала, копіювала навколишню дійсність у національній свідомості, а й створювала свою особливу мовну картину світу, яка певним чином відрізняється від загальномовної і тих, що формуються в художньому тексті під впливом індивідуально-мовних образів”¹⁴.

Українські мовознавці (С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононенко, О. Селіванова, О. Тищенко, П. Мацьків, Н. Мех та ін.)¹⁵, простежуючи певне бачення світу через призму фольклорного конструкту, аналізують мову народнопоетичної творчості як феномен культури, резервуар культурного змісту, засіб проникнення до ієрархії культурних цінностей, інструмент інтерпретації, категоризації й концептуалізації вторинних семіотичних систем¹⁶. С. Єрмоленко у фундаментальній праці „Фольклор і літературна мова” підкреслює: „Мова усної поетичної творчості трудового народу передає наступним поколінням і факти героїчної історії, і картини соціального і родинного побуту, і найрізноманітніші гами людських почуттів, оцінок, утілених у відшліфовані словесно-виражальні форми”¹⁷. У монографії *Мова і українознавчий світогляд* дослідниця зазначає: „Народно-пісенна мова – скарбниця мовних знаків національної культури, пов’язаних із характером мислення й почування народу”¹⁸. Отже, фольклорний текст становить складне закодоване повідомлення, яке можна інтерпретувати лише володіючи вербальним кодом, що розкриває особливості народнопоетичної картини світу.

Текстовий масив українського фольклору містить лінгвосеміотичні індикатори буденної філософсько-правової картини світу. Народнопоетична творчість транслює актуальні для української етносвідомості концептотвірні смисли правової сфери. До складу правової інформативності фольклорного конструкту входять етнокультурні уявлення про права і можливості людини, що витікають з усвідомлення носіями народнопоетичної спадщини низки понять, як-от: розум, воля, потреба, інтерес, примус, влада, порядок, порушення порядку, відновлення порядку та ін. Представлені у текстах різних фольклорних жанрів реалізації співвідносних із зазначеними категоріями смислів стосуються правового сегменту картини світобачення, властивої українському народу і втіленої у його традиціях, звичаях, віруваннях, процесах моделювання довкілля тощо.

¹⁴ Н. Данилюк, *Поетичне слово в українській народній пісні*, Луцьк 2010, с. 91.

¹⁵ С. Єрмоленко, *Фольклор і літературна мова*, Київ 1987; О. Тищенко, *Обрядова семантика у слов’янському мовному просторі*, Київ 2000; В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007; П. Мацьків, *Концептосфера Бог в українському мовному просторі*, Дрогобич 2007; В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008; О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008; Н. Мех, *Лінгвокультурологія „ЛОГОС” у науковій, релігійній та художній картинах світу*, Київ 2011.

¹⁶ Н. Данилюк, *Етнолінгвістичні дослідження у другій половині XX – на початку XXI століть і вивчення мови фольклору*, [в:] „Українська мова”, № 3, 2008, с. 90–97.

¹⁷ С. Єрмоленко, *Фольклор і літературна мова...*, с. 3.

¹⁸ *Idem*, *Мова і українознавчий світогляд...*, с. 117.

Вважаємо, що саме шляхом лінгвокультурологічного дослідження й опису можливо схарактеризувати складний та дискусійний у плані інтерпретації масив культуроправової інформативності українського фольклору, що слугує своєрідним корелятом понять *людина, дія, оцінка*.

В українському фольклорі широко представлені мовні позначення правосуб'єктності, правосвідомості, правоздатності. Ідентифікація суб'єкта права спирається на усвідомлення перспективності ролі персонажу в реалізації конкретного різновиду правової активності. Основні правові прецеденти, інтерпретовані усною творчістю, стосуються держави, народу, влади, території, податків, органів правотворчості, кордонів, зовнішніх відносин, війська, наказів, каральних заходів, конфліктів, оборони, охорони правопорядку, державної символіки, виборчої системи, громади, інформації, казни, правосуддя, миру й війни, угод, розпорядження земельними ресурсами, керування майном, договорів, проступків, співучасті, необережності, недбалості, втрати власності, купівлі, продажу, спадкування, заповідання, шлюбу, піклування, захисту честі й гідності тощо.

Наївно-мовне розуміння фольклороправової інформативності суттєво відрізняється від наукових уявлень юридичної сфери й пов'язується з відтворенням рефлексивного досвіду утилітарного сприйняття правових явищ. Вивчення особливостей фольклороправового конструкту (буденного розуміння правосуб'єктності, правосвідомості, правоздатності) можливе через розгляд смислового наповнення відповідних мовних сегментів народнопоетичного масиву.

Обраний нами аспект наукового пошуку лежить у царині лінгвокультурології. Адже, за твердженням В. Воробйова, лінгвокультурологія досліджує різні форми опосередкування знаків, які передають не лише власне мовний, а й позамовний зміст, і має робити акценти на тому, що стосується глобальної, а не подієвої історії¹⁹. До того ж, лінгвокультурологічне дослідження правової інформативності фольклорного тексту відповідає загальній тенденції сучасної лінгвістики – переходу від лінгвістики іманентної, структурної, до лінгвістики антропологічної, що розглядає явища мови у тісному зв'язку з людиною, її мисленням, духовно-практичною діяльністю²⁰. Лінгвокультурологія вивчає знаки культури, закріплені у різних формах побутової та ритуальної поведінки, у мові, зокрема, у фольклорних текстах. Лінгвокультурологічний підхід має бути застосований до вивчення правової інформативності фольклорного тексту ще й тому, що феномен право є частиною культури. Право належить до соціальних категорій культури, що відтворюють специфіку наявної системи цінностей і задають зразки соціальної поведінки та сприйняття світу²¹. В. Маслова

¹⁹ В. Воробьев, *Лингвокультурология (теория и методы)*, Москва 1997, с. 34.

²⁰ В. Постовалова, *Картина мира в жизнедеятельности человека* [в:] *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*, под. ред. Б. Серебрянникова, Москва 1988, с. 8.

²¹ В. Маслова, *Лингвокультурология*, Москва 2001, с. 51.

справедливо зауважує: „Культура – це сукупність усіх форм діяльності суб’єкта у світі, основана на системі настанов та приписів, цінностей та норм, зразків та ідеалів, це спадкова пам’ять колективу”²².

Когнітивний поворот науки поставив у центр дослідницьких зацікавлень інформацію, що набувається шляхом пізнання світу в ході сприйняття та узагальнення досвіду. Власне предметом когнітивної рецепції є ментальна інформація, яку Дж. Фодор визначив як внутрішній код, Дж. Миллер і Ф. Джонсон-Лерд назвали концептуальною структурою, що, на переконання Р. Джекендоффа, має вивчатися з позицій когнітивної теорії²³. Концептуальна інформація є результатом пізнавальної діяльності, смисловою субстанцією, яка вже стала продуктом здійсненої людиною обробки й структуризації знання. Згаданий феномен виникає у процесі осмислення всієї інформації, що надходить людині з різних каналів і може включати сегменти об’єктивного (пов’язаного з відтворенням реалій світу) й суб’єктивного (співвідносного з уявленнями про можливе) планів.

Широке розуміння інформації, характерне для сучасних лінгвістичних досліджень, ототожнює її зі значенням, значущістю й дозволяє тлумачити як повідомлення про факти, події, процеси, оформлені та представлені мовними засобами. У зв’язку з розвитком когнітивної лінгвістики загальноновизнаним стає трактування інформації як знання, репрезентованого й трансльованого мовними формами²⁴. „Фундаментальне значення має той факт, що знання, аби бути переданим іншій людині, має концептуалізуватися у мовні форми”²⁵. Отже, інформація концентрується текстом, у процесі інтерпретації якого активізується не лише базове, але й усе релевантне знання, акумульоване пам’яттю, логічно чи евристично виведене.

Осмислення певного масиву інформації пов’язується з поняттям інформативності. Інформативність – кількість відомостей, елементів змісту, насиченість змістом, інформацією, поінформованість²⁶. Інформативність – певна сума знань про якісь події, чиюсь діяльність. Термін інформативність стосується сукупності усіх смислових структур, що надходять до людини ззовні різними чуттєво-перцептуальними та сенсорно-моторними каналами, а також тих, що вже перероблені центральною нервовою системою, інтеріоризовані та реінтерпретовані людиною й представлені її свідомістю у вигляді ментальних репрезентацій.

Культуроправова інформативність фольклору – це закодзовані мовними сегментами різножанрових народнопоетичних текстів знання про явища та

²² *Ibidem*, с. 17–18.

²³ J. Fodor, *The Language of Thought*, Cambridge 1975, p. 214; G. Miller, P. Johnson-Laird, *Language and perception*, Cambridge 1976, p. 760; R. Jackendoff, *Patterns in the Mind. Language and Human nature*, New York 1994, p. 246.

²⁴ Е. Кубрякова, В. Демьянков, Ю. Панкрац, Л. Лузина, *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва 1997, с. 36.

²⁵ *Ibidem*, с. 35.

²⁶ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ 2005, с. 511.

події, які мають проекцію у сферу правової культури. Культуроправова інформативність реалізується через культуроправові смисли, що суміщають універсальні та ідіотетнічні узагальнення правового досвіду. „Смисл – особливий зміст, яким людина наділяє вияви своєї життєдіяльності, предмети та явища об’єктивного світу в процесі його духовного та практичного освоєння і внаслідок цього надає їм певного значення в системі людської культури, в ієрархії суспільних цінностей”²⁷. У працях О. Кубрякової смисл ототожнюється з певною ідеєю, що існує у свідомості як оперативна одиниця мисленнєвих процесів²⁸. На відміну від мовного значення, смисл характеризується недоступністю для прямого спостереження, інваріантністю, що регламентує різного роду перефразування, ситуативністю, суб’єктивністю²⁹. Смисл не дорівнює значенню, адже передбачає перехід на рівень текстового розуміння³⁰. За твердженням О. Леонтьєва, смисл створюється фіксованим у голові людини об’єктивним ставленням до того, що спонукає її до дії, до того, на що її дія спрямована як на безпосередній результат³¹. Іншими словами, свідомий смисл виражає ставлення мотиву до мети. Смисл акцентує етнокультурні параметри мовного знаку. Як наслідок, формуються різні одиниці культурного смислу: від потреб та настанов – до складних ціннісно-сміслових структур³². Смисли постають із поєднання різноманітних кодів суспільного, етнокультурного та індивідуального типів свідомості: вербального, поведінкового, міфологічно-ідеологічного, предметно-символічного. Для висвітлення смислу потрібне залучення широкого набору додаткових щодо значення мовної одиниці показників, семантичних конотацій, які лише у своїй сукупності дозволяють наблизитися до смислу. Лінгвокультурологічна інтерпретація смислів потребує звернення до різносубстратної інформації, у тому числі й орієнтацію на тексти традиційної культури, у яких закодовані асоціативні параметри та різного роду аперцепції, породжені традиційним мовним простором.

Процесуально окреслене розпізнавання смислів як відтворення національного мовного типу має власні механізми реалізації й передбачає включення комплексу чинників (фонові знання, історико-культурне тло, мовленнєвий досвід, чуття мови, лінгвокультурологічно орієнтовані пресупозиції та ін.)³³. Культуроправові смисли українського фольклору виходять далеко за межі лексичних значень ключових слів правової сфери (закон, наказ, кара, суд та ін.), зафіксованих народною творчістю, та реалізуються у вигляді лінгвокультурем

²⁷ *Философский энциклопедический словарь*, Москва 1983, с. 590.

²⁸ Е. Кубрякова, *Язык и знание*, Москва 2004, с. 316.

²⁹ Э. Сулейманова, *Понятие смысла в современной лингвистике*, Алма-Ата 1989, с. 31.

³⁰ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія...*, с. 128.

³¹ А. Леонтьев, *Основы психолингвистики*, Москва 1997, с. 287.

³² Н. Алефиренко, *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка...*, с. 93.

³³ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія...*, с. 73.

різних іпостасей і обсягів на базі необмеженої кількості текстів. Як накопичувальні елементи української культури, вербалізації правових смислів фольклору відтворюють параметри національного психотипу, відповідні ментефакти й становлять фрагмент етномовної картини світу. Тож вивчення культуроправових смислів народнопоетичного конструкту зорієнтоване не на окремий текст, а на гіпертекст, адже мережа гіпертексту забезпечує можливість гарантовано вловити культурні смисли, акумульовані мовою казок, пісень, дум, балад тощо. Антропометричність культуроправових смислів українського фольклору виявляється у їхній маніфестації крізь призму бачення певного явища носієм традиції. Саме через це навколо смислу групуються знання й когнітивні уявлення. Категорія смислу є характерологічною кваліфікацією концепту, оскільки когнітивні нашарування співвідносяться з елементами смислів. За смислом нерідко вбачається концепт. Когнітивна семантика послуговується категорією смислу з метою пізнання механізмів вербалізації об'єктів позамовної дійсності. Дослідники розглядають можливість паралельного використання таких двох суміжних понять когнітивної семантики, як концепт і смисл³⁴. У фольклорному матеріалі ці поняття не завжди співпадають: досить часто сукупність культуроправових смислів утворює певний концепт.

Базисом вивчення культуроправової інформативності народнопоетичних творів слугує скероване сприйняття правових смислів як об'єктів рецепції. Ідентифікація культуроправового смислу забезпечується фокусом інтенційності, роль якого полягає у фільтрації інформативного потоку, опрацьованого реципієнтом.

Культуроправовий смисл фольклорного тексту – вербалізація прямого чи прихованого (асоціативного) сигналу значення, співвідносного з буденним правовим досвідом носія певної культури. В українських народних казках, піснях, думах, баладах культуроправові смисли представлені цілою низкою вербальних проєкцій, одиницями різних рівнів мовної системи – словами, словосполученнями, сегментами текстів, тематичними групами текстів, гіпертекстовими структурами тощо. Сутність правової інформативності фольклору виявляється у здатності до оприявлення ядерних та периферійних культуроправових смислів, пов'язаних із об'єктом рецепції. Правові смисли, супровідні чи основні, закладені у мовне втілення переважної більшості фольклорних образів та колізій. Критерій культуроправової інформативності є запорукою розпізнавання відповідних смислів фольклорного масиву. При цьому інтенсивність та якість реалізації правової інформативності у текстах різних жанрів не є однаковою.

Таким чином, фольклорний конструкт увібрав кванти інформації, співвідносні з параметрами правової реальності, оскільки право є невід'ємною формою буття людини, органічно вплетеною у суспільні відносини, здатною

³⁴ Н. А ле ф и р е н к о, *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка...*, с. 135.

виступати ефективним засобом задоволення життєвих потреб та інтересів. Правова культура творців уснопоетичної традиції постала з сукупності матеріальних і духовних артефактів людської діяльності, відображених у системі знаків, символів, норм, які були сформовані у ході історичного розвитку різними поколіннями етноспільноти. Мова, як важливий компонент і знаряддя культури, що виконує комунікативну, гносеологічну, семіотичну, регулятивну, аксіологічну та інші функції, стала провідним засобом передачі зазначеного типу знання. Вербалізована текстами різних жанрів правова інформативність українського фольклору становить складне ментальне утворення, яке є частиною національної культури й характеризується низкою ознак, закорінених у наївно мовну та буденну правову свідомість носіїв традиції. Дослідження вербального підґрунтя ментально закорінених правових феноменів визначається потребами осягнення закодованих мовною системою світоглядних засад та ціннісних орієнтирів українців. Аналіз мовних знаків правової культури, представлених у фольклорних текстах, дозволяє унаочнити механізми вербалізації елементів первісних уявлень сфери становлення правотворчої та правозастосувальної практики, відкриває новий ракурс лінгвокультурологічного висвітлення суб'єктно-антропологічних і ментально-ціннісних основ права, сприяє виробленню типології вивчення широкого спектру фрагментів національної концептосфери.

Перспективи дослідження пов'язуються з подальшим осмисленням системи лінгвокультурних феноменів фольклорного тексту.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алефиренко Н., *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка*, Москва 2010.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови, Київ 2005.
- Воробьев В., *Лингвокультурология*, Москва 2008.
- Данилюк Н., *Етнолінгвістичні дослідження у другій половині XX – на початку XXI століть і вивчення мови фольклору* [в:] „Українська мова”, № 3, 2008, с. 90–97.
- Данилюк Н., *Поетичне слово в українській народній пісні*, Луцьк 2010.
- Єрмоленко С., *Мова і українознавчий світогляд*, Київ 2007.
- Єрмоленко С., *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009.
- Єрмоленко С., *Фольклор і літературна мова*, Київ 1987.
- Жайворонок В., *Етнолінгвістика в колі суміжних наук*, [в:] „Мовознавство”, № 5–6, 2004, с. 23–35.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ 2006.
- Жайворонок В., *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007.
- Закувала зозуленька. *Антологія української народної творчості*, Київ 1989.
- Калинова сопілка. *Антологія української народної творчості*, Київ 1989.
- Кононенко В., *Мова і народна культура* [в:] „Мовознавство”, № 3, 2001, с. 62–69.
- Кононенко В., *Мова у контексті культури*, Івано-Франківськ 2008.

- Кононенко В., *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008.
- Кубрякова Е., Демьянков В., Панкрац Ю., Лузина Л., *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва 1997.
- Кубрякова Е., *Язык и знание*, Москва 2004.
- Леонтьев А., *Основы психолингвистики*, Москва 1997.
- Маслова В., *Лингвокультурология*, Москва 2001.
- Мацьків П., *Концептосфера Бог в українському мовному просторі*, Дрогобич 2007.
- Мацько Л., *Стилістика й історія української літературної мови у лінгводидактичному полі підготовки українських філологів* [в:] „Вісник Львівського університету”, Серія „Філологія”, № 50, 2010, с. 112–116.
- Мацько Л., *Українська мова у освітньому просторі*, Київ 2009.
- Мех Н., *Лінгвокультурологема „ЛОГОС” у науковій, релігійній та художній картинах світу*, Київ 2011.
- Мойсієнко А., *Мова як світ світів. Поетика текстових структур*, Умань 2008.
- Мойсієнко А., *Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі* [в:] „Українська мова”, № 3 (47), 2013, с. 39–44.
- Мойсієнко А., *Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша*, Київ 2006.
- Оссовецкий И., *Очерки по стилистике художественной речи*, Москва 1979.
- Постовалова В., *Картина мира в жизнедеятельности человека* [в:] *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*, под. ред. Б. Серебренникова, Москва, 1988.
- Селіванова О., *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава 2008.
- Сулейманова Э., *Понятие смысла в современной лингвистике*, Алма-Ата 1989.
- Тищенко О., *Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі*, Київ 2000.
- Философский энциклопедический словарь*, Москва 1983.
- Хроленко О., *Основы лингвокультурологии*, Москва 2009.
- Jackendoff R., *Patterns in the Mind. Language and Human nature*, NewYork 1994.
- Miller G., Johnson-Laird P., *Language and perception*, Cambridge 1976.
- Fodor J., *The Language of Thought*, Cambridge 1975.

FOLK TEXTS AS A SOURCE OF CULTURAL AND LEGAL INFORMATION

The article is devoted to problems regarding the linguistic and cultural analysis of folklore. It has been proved that linguistic signs, related to the routine knowledge of order, the forms of its disruption and ways of restoring it, decipher ethnically determined parameters of certain categories, including legal subjectivity, legal consciousness and legal capacity that have been coded in folk poetic texts. The research focuses on the problems of linguistic culturological description of legal information in Ukrainian folk epic texts. The systematisation of theoretical notions that ground the necessity of cognitive and interpretative comprehension of a folk text, as an initial legal knowledge transmitter, has been carried out for the first time. The choice of the linguistic culturological method for the

analysis of the legal segment of oral folk creativity can be explained by the fact that culture, during its formation, is actualised in the form of folk discourses, represented by folktales, epic lyrical songs, ballads and other texts that reflect the intellect of the many generations who created and used them. Folk texts transmit elements of social knowledge, verbalise the codes of a nation's world view and become exclusive material for the philological study of various forms of ethnic and cultural experience. The perspectives of the investigation are based on the possibility to penetrate the legal sphere of sacral knowledge, coded in different Ukrainian folk genres, by means of a broad spectrum of language means.

Key words: language, conscience, culture, legal information, cognition, concept, Ukrainian folklore.

Наталія МАЛЮГА

Криворізький національний університет

З досвіду мовної політики

Держава послуговується ідеологічними, законодавчими, адміністративно-організаційними, фінансово-економічними важелями, тому наділена великими можливостями впливу на мовну ситуацію. За всієї різноманітності форм і методів національно-мовної політики сам принцип впливу на багатомовну ситуацію полягає в тому, що держава визначає соціальний статус і соціальні функції окремих мов.

Національно-мовна політика не завжди має бажані, заплановані результати. Звичайно це пов'язано з помилками і недоглядами у плануванні мовної політики. Урахувати все: вікові традиції народів, що спільно живуть на одній території, нові тенденції етнічного розвитку в усьому світі, соціально-економічну ситуацію, рівень народної освіти, силу релігійних переконань, розгалуженість каналів масової комунікації, гостроту класових протиріч і загальнолюдську психологію – завдання надзвичайно складне. Однак помилки в національно-мовній політиці тільки дискредитують ідею розумного впливу суспільства на мовну ситуацію. Негнучкі, прямолінійні заходи здатні викликати мовний хаос, роздути етнічні розбіжності в міжнаціональний конфлікт, у результаті – серйозно перешкодити взаєморозумінню народів. Зусилля людей мають бути спрямовані на саму мову: суспільство нормує, упорядковує, обробляє мову.

Ще за двадцять п'ять років до створення держави Ізраїль її майбутній перший президент Хаїм Вейцман сказав: „Хай ми сини гендлярів, зодягнутих у лахміття, але ж ми онуки пророків”. Удаючись до паралелі, можемо припасувати цю вдалу формулу до українців: хай ми мовні безбаченки, сірістю маси без'язикові запламовані, але ж ми нащадки слави козацької, що ствердилася в слові. Ізраїльські вчені вважають, що після розбудови всіх державних інститутів саме відновлення психофізично адекватних мовних коренів стало потужним прискорювачем поступу, який висунув Ізраїль чи не в перший ряд соціально й економічно розвинутих країн. Очевидно, досвід „єврейського дива” може бути використаний і щодо української мови.

Аналізуючи зміст Закону України „Про засади державної мовної політики” від 8 серпня 2012, володіючи інформацією про мовну ситуацію,

розуміючи багатовимірність мовних проблем, скажемо, перефразовуючи Володимира Жаботинського, що законотворці від лінгвістики так само компетентні в оцінці національних почуттів того народу, якого вони зреклися, як дезертир компетентний в оцінці патріотизму та бойового духу тієї армії, з якої він утік. Попри те, що „рідномовна політика стара, як сам світ”, видається за необхідне навести визначення Івана Огієнка: „Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури, зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов’язки”¹.

Самостійність, життєздатність, перспективність мови визначають не філологи, а свідомість народів. Коли мова перетворюється на символ влади, вона водночас стає потужним чинником у формуванні суспільної мовної свідомості, а надто в тоталітарному й посттоталітарному суспільстві, де значення всього, що пов’язане з владою, гіпертрофоване.

На цьому тлі сарказм Ліни Костенко видається дуже доречним: *„Оскільки для не-громадян найріднішою є не-мова, тобто не українська і не російська, а гібрид-ерзац-мішанка, то, може б, саме їй надати статус державної? Думаю, це дуже об’єднало б суспільство – єдина державна, на всіх рівнях функціонуюча мова. Общепонятний суржик на субстраті фені і мата”*. Той, хто за допомогою мови вдається до соціальної мімікрії, внутрішньо стає калікою, зовнішньо – ненатуральним і, як кожна підробка, викликає відразу в людей, які володіють розвиненим естетичним смаком.

У багатонаціональному соціумі представники меншин повинні оволодівати державною мовою насамперед для того, щоб уникнути конфліктів нерозуміння логіки розвитку й особливостей країни, аби мати змогу свідомо солідаризуватися в процесі державотворення.

Конфліктують не мови, а носії мов, коли на соціолінгвістичну проблему починають дивитися крізь специфічні 3D окуляри, коли мова стає „спецефектом”, козирною картою або таким собі роялем у кушах.

Відомо, що долю мови визначають три чинники: її культурна вага, характер соціальної бази і втручання політичних сил. Якою є мовна політика сучасної незалежної України? Вона є такою ж „флюгерною”, як і та влада, що її, так би мовити, здійснює. На разі ми маємо погану мову політиків і, на жаль, не маємо політики мови.

Так само, як держави не дозволяють іноземним потугам створювати опорні пункти на своїх землях, так і деякі мови, борючись протягом багатьох поколінь, не дають чужим мовам створити в собі „плацдарми”².

Небажання чехів „натуралізувати” германізми, чи корейців приймати запо-

¹ І. Огієнко, *Наука про рідномовні обов’язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства*, Київ 1994, с. 5–6.

² Д. Фішман, *Не кидайте свою мову напризволяще*, пер. з англ., Київ 2009, с. 46.

зичення з японської, чи ісландців дарувати „гостьовий” статус будь-яким запозиченням загалом усім добре відомі. Так, у листопаді 1905 р. Японія уклала з Кореєю договір про захист, за яким встановила над нею японський протекторат, а в серпні анексувала країну і та стала генерал-губернаторством Чосон – частиною Японської імперії. Перший період японського колоніального врядування, який тривав до березневого повстання 1919 р., історики називають „шабельним режимом”. Офіційною мовою на території Кореї стала японська, корейців намагалися прискорено і насильно „японізувати”. Корейська мова була вилучена з суспільної сфери вжитку, у навчальних закладах навчання вели японською мовою, нею видавали газети, журнали, книги, ділову документацію. Заборонено розмовляти корейською в громадських місцях. Включно по 1945 рр. корейська мова підпадала під потужний тиск з боку японської. Після звільнення корейська інтелігенція виступила за найшвидше очищення мови від запозичень з японської. Як наслідок таких зусиль повсякденна японська лексика, що вкорінилася в період окупації, на сьогодні майже вся вилучена. До останнього часу було офіційно заборонене поширення в країні продукції японської масової культури (наприклад, до 1998 р. прокат японських фільмів уважали кримінальним злочином). Але в промисловості, будівництві, сервісному обслуговуванні тощо залишилося порівняно багато термінів, запозичених із японської мови³.

1928 року замість арабського письма Османської імперії Національні збори Турецької республіки прийняли латиницю, а використання арабської абетки заборонили (з 01.01.1929). Турки прагнули звільнитися від незрозумілих знаків, які протягом століть тримали їхні думки в залізних лещатах. Проведено багаторічну кампанію очищення турецької мови від арабських слів і виразів в освіті, науці, літературі тощо. Для підтримки реформи мови засновано мовну асоціацію, що готувала та публікувала список чужих слів (перських і арабських), яких треба було позбутися. Науковці складали словники „суто турецьких” слів, знаходячи їх у діалектах, інших тюркських мовах, стародавніх текстах, вводили в обіг неологізми, які створювали на основі наявних коренів і суфіксів, активно запозичували терміни з європейських мов. Журналісти писали свої статті османською турецькою, віддавали їх „замінювачам слів”, які, користуючись словником, виправляли кожне арабське чи перське слово на відповідний новотурецький еквівалент (з 1932 по 1966 р. частка власне турецьких слів зросла з 35% до 72%). Усі громадяни у віці від 16 до 40 років мали відвідувати школи для вивчення латинського письма. Чинників, які не знали його, звільняли. Ув’язнених, які відбули терміни покарання, не випускали з тюрем, якщо вони не вміли читати та писати по-новому (1935 року певну частину арабських і перських запозичень у мові відновили)⁴.

³ *Ibidem*, с. 185.

⁴ *Ibidem*, с. 180–181.

Законну основу використання баскської мови встановила іспанська Конституція 1978 і Статус Автономної спільноти басків 1979 року, за яким баскська мова – офіційна мова автономної спільноти поряд з іспанською, офіційною мовою держави. Цей закон дав змогу заснувати низку засадничих інституцій у питанні мовної політики: посаду генерального секретаря мовної політики, Консультаційну раду баскської мови, Баскський інститут державної служби, Баскський інститут, відповідальний за вивчення баскської мови дорослими. Перед автономною спільнотою басків одразу ж постали два величезні завдання: 1) модернізувати свою стародавню мову для того, щоб вона і її мовці могли ефективно діяти в сучасному світі, та 2) прихилити до цієї мови близько 80% басків, які вже давно цілком забули баскську (та некорінне населення, що шукало колись роботу в Країні басків і залишилося там жити). Керуючись планом, запропонованим провінційним урядовим Секретаріатом мовної політики, великих зусиль доклали баскський Департамент освіти та засоби масової інформації, щоб покращити знання баскської у тих, хто досі напіврозмовляв нею, та перетворити їхню мову на грамотну. Небаскомовні (і діти, і дорослі) отримали змогу пройти мовні курси. Документи про уміння різного рівня надають їх пред'явникам право претендувати на заохочення, підвищення, отримання роботи та інші вигоди на робочому місці⁵.

Чинний Кодекс про адміністративні порушення Литовської республіки передбачає засоби адміністративного впливу (від попередження до грошового покарання в еквіваленті 500 доларів США) за невживання державної мови на печатках, бланках, вивісках, в описі товарів; під час виконання службових зобов'язань, у внутрішньодержавному діловодстві; за представлення документів недержавною мовою, уживання недержавної мови в теле- і радіопередачах, кіно- і відеофільмах; невживання автентичних форм литовських топонімів; невиконання рішень Державної комісії литовської мови.

Французька тривалий час була мовою прогресу та „міжнародного” наслідування, принаймні на більшій частині Європи. Пізніше німецька стала загальною мовою науки та техніки, особливо в Центральній та Східній Європі. Поразка Німеччини у двох світових війнах та пов'язування її з ненависним нацистським режимом (нагадаємо, що в повоєнній Австрії випускники шкіл в атестатах мали запис: „оцінка за мову, якою проводяться заняття”) зруйнували її шанси на широке визнання як основної бази корпусного розширення для по-новому осучаснюваних мов. Англійська, що фактично належить до „найпізніших Іванів” на європейській мовній арені, перетворилася на головну модель модернізації. Джошуа Фішман у праці *Не кидайте свою мову напризволяще* наводить цікаві роздуми про залежність зміни мовних уподобань від зміни політичного вектора: „...представники німецької мови нещодавно оголосили, що, з огляду на образу Америкою Об'єднаних Націй, у зв'язку з її одностороннім вторгненням

⁵ *Ibidem*, с. 64–65.

в Ірак 2003 року, число запозичень з французької в німецьку буде збільшено за рахунок американізмів, попри світову поширеність останніх. Іншими словами, „галліцизми” – не так погано, як „англіцизми”, оскільки останні мають погіршувальний вплив на німецьку. Ми ще раз пересвідчуємось, наскільки світ міждержавних справ, а не мовознавчих міркувань, сам по собі чи навіть насамперед, може впливати на удавання до пуризму чи статусу „найпривілейованішого донора” в корпусному плануванні”⁶.

Мартен Феллер у книзі з промовистою назвою *Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам’ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них* пише: „Мовне питання” для діда було якимось само собою зрозумілим: **Є свята мова** – для науки і розмови з Богом. Нею вів дискусії з друзями – такими ж старими євреями, як він, – у складних випадках прояснюючи думку на ідиш.

Є ідиш – нею розмовляють на побутові теми і з друзями: ідиш дід ніколи не зрікався, хоч і на відміну від святої мови – називав „жаргон”.

Була **мова селян (крістн** – християн, українців; „крістн” для діда позначало саме українців, на відміну від **руси** – росіяни) – українська, спілкувався нею з українцями – селянами і горожанами. **Російською** – не дуже вправно – звертався до пристава, городского, військового начальника, а в роки мого дитинства – до „управдома”, міліціонера”⁷.

Нам імponує думка Дж. Фішмана: „...мови ніколи не є функціонально еквівалентними в будь-який конкретний час, точно так, як і не є культурно еквівалентними, але всі вони потенційно можуть бути відремонтовані, хоч би де були розпізнані виломи в досягнутій функціональності порівняно з бажаною, а ремонт цих виломів можна авторитетно здійснити”⁸. Досвід „єврейського дива” – відродження мови Біблії до функціонування в сучасному суспільстві, на що поклав своє життя Еліезер Бен-Єгуда (Лейзер-Іцхок Перельман), – є прикладом застосування романтичного підходу до „капітального ремонту” мов. Саме цей підхід захищає існуючу для кожної мови картину світу, сприяє збереженню національних особливостей мислення і поведінки.

29 жовтня 1922 р. іврит був проголошений однією з офіційних мов Британського мандату в Палестині, разом з арабською та англійською мовами. На відміну від „офіційної” версії про відродження мертвої мови [revival], Дж. Фішман користується поняттям *revernacularization* [vernacular – рідна (національна мова), місцевий діалект] – повернення літературній мові розмовних функцій, повторне зрідномовлення (спростомовлення) або дроблення її буденною (повсякденною). Найважливіше і найскладніше в такому процесі, на його

⁶ *Ibidem*, с. 50.

⁷ М. Феллер, *Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам’ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них*, Дрогобич 1994, с. 119–120.

⁸ Дж. Фішман, *op. cit.*, с. 132.

думку, – відновити природне передання мови в сім'ї. Б. Спольський пропонує інший термін – „ревіталізація” [revitalization], відновлення життєвої сили мови [vitality].

Будь-яка спільнота потребує білінгвів як посередників між своєю та чужою культурами. Масовий білінгвізм – явище, принципово відмінне від індивідуальної двомовності, викликане колоніальною залежністю країни. Сама по собі двомовність ще не є ознакою демократії. Ситуація двомовності неприродна, нестабільна, навіть загрозлива та руйнівна, вона характеризується не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і змаганням. У світі не існує двомовності, а є лише проблема двомовності, яку намагаються вирішити, виходячи з ідеологічних засад політики поліетнічної держави. Уряд може стимулювати розвиток багатомовності в країні або ж стримувати і звужувати функціонування мов недержавних націй, нерідко доводячи їх до повного вимирання, як це було, зокрема, у Німеччині. Так, унаслідок онімечення у XVIII ст. зникли полабська й пруська мови, ледь животіє лужицька (у Дрезденському і Котбуському округах говорять близько 100 тис. осіб). За роки панування тоталітарного комуністичного режиму в СРСР зникло понад 100 мов: за переписом населення 1926 року, у Радянському Союзі проживало 194 етнічні групи, перепис 1979 року фіксує вже 101 народність. Математична дія віднімання засвідчує зникнення 93 мов разом з їхніми носіями. На межі вимирання перебувають понад 40 мов, серед яких навіть ті, які раніше викладали в школах (наприклад, іжорська, зараз має близько 200 носіїв).

Будь-які референдуми з мовного питання в Україні є неприйнятними. З таким же успіхом можна ініціювати проведення референдуму щодо скасування сплати податків фізичними особами. Хоч зрозуміло, що це нонсенс, держава не може існувати без налагодженої податкової системи, проте ця ідея, безперечно, знайшла б підтримку в масах. Держава не має права змушувати етнічного українця, як і поляка, литовця чи естонця, на споконвічній землі своїх предків користуватися будь-якою іншою мовою, окрім рідної. Коли ж проводити референдум з мовного питання, то в ньому, як нам видається, мають право брати участь лише ті громадяни України (незалежно від національності), предки яких проживали на її сучасній території принаймні впродовж трьох поколінь.

Українське суспільство отримало комплекс проблем на мовному ґрунті у спадок після розпаду Радянського Союзу, у якому здійснювалася мовна політика не на користь етнічним групам. У Радянській Україні за показником збереження рідної мови українці посідали лише четверте (після росіян, угорців, кримських татар) місце: 87% українців послуговувалися українською мовою. Натомість 98% росіян, які проживали в Україні, говорили рідною мовою. Російськомовність підсилювалася суттєвою допомогою з боку 91% (від загальної кількості всього єврейського населення України) російськомовних євреїв, 79% (від загальної кількості грецького населення України) російськомовних греків, відповідно 67% німців, 67% мордвинів, 61% корейців, 55% білорусів,

54% чувашів, 51% марійців (статистичні дані наведено лише стосовно тих національностей, серед яких відсоток російськомовних носіїв перевищував 50%). Саме ці національності в Україні виявляли найвищу асиміляцію до російської мови. Українську ж за рідну вважали 67% поляків, 45% чехів, 33% словаків, від 6 до 11% циганів, білорусів, румунів, німців і молдаван; менше 2% представників інших національностей.

Другою мовою спілкування українську мову вважали 85% чехів, 54% поляків, 47% євреїв, 43% словаків, 33% росіян та ін. Лише 2% росіян ідентифікували українську мову як рідну (пор.: 13% українців визнавали російську мову за рідну і 67% – за другу)⁹.

Людина перебуває в режимі життя, на яке специфічно впливають етнічна спільнота й суспільство. Узаємодія особистості з поліетнічним „чужим” середовищем наштовхується на сукупність узаємопов’язаних різноманітних факторів, серед яких визначальними стають асиміляційно-конвенціональні. Протягом століть українці не мали своєї сталої державності, яка б охороняла національні інтереси й права, регулювала суспільне життя, етнічну й духовну неущербність, це змусило націю скористатися так званим „захисним імунітетом” самозбереження. Нині не втратив своєї актуальності заклик Івана Огієнка до „вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства” опанувати науку про рідномовні обов’язки¹⁰.

Микола Рябчук, назвавши Україну „культурним уламком імперії” зазначив: „Цей уламок складається з регіонів, які поки що на культурному рівні, крім колоніальної „малоросійськості”, мало що об’єднує: вони розмовляють різними мовами, – і то не лише в прямому, а й, що гірше, в переносному значенні: послуговуються різними семіотичними системними кодами, різними історичними та культурними мітами; вони читають різні книжки, слухають різну музику, дивляться різні телепрограми, передплачують різні газети, – і погано не те, що „різні”, а те, що немає „тих самих”, немає нічого спільного, об’єднавчого, що б витворювало спільний дискурс, спільний культурний код, без якого, властиво, немає повноцінної нації. Поки що є різні регіони, різні міста і села, що в різні часи і за різних обставин опинилися в УРСР, об’єднані більше совєтськістю, ніж українськістю. Фактично вони і досі не можуть витворити спільного культурного, ба інформаційного простору, живучи у своїх „тутешніх” світах і розмовляючи якщо й не на різних мовах, то, в кожному разі, на різних звукових частотах”¹¹.

У мовному питанні (як і в національному загалом) простежується практика подвійних, навіть потрійних стандартів: якщо від особи певної національності

⁹ О. Воловина, *Українська мова в Україні: матірня мова за національністю і мовою навчання* [в:] *Про український правопис і проблеми мови*, відп. ред. Л. Оніщенко, Нью-Йорк–Львів 1997, с. 210–212.

¹⁰ І. Огієнко, *op. cit.*, с. 7.

¹¹ М. Рябчук, *У пошуках „українського Маркеса”. До підсумків літературного року* [в:] „Критика”, № 1 (3), 1998, с. 7.

можна отримати зиск, контакт із нею бажаний, то зацікавлений у задоволенні своїх потреб мовець переходить на мову співрозмовника; якщо ж представники різних етносів, що послуговуються близькоспорідненими мовами, співіснують у паралельних вимірах або ж ситуація контакту не спричиняє чи й не передбачає позитивних наслідків, годі очікувати такого ситуативного відступу з позицій.

Складна геополітична ситуація, що блокувала процеси самопізнання та самоідентифікації, покликала до життя явище, яке деформує уявлення про самих себе, породжує численні комплекси, руйнує повноцінну картину цілісного українського світу. Лариса Масенко пише: „Умови формування так званого советського народу як гомогенної лінгво-культурної спільноти на основі російської мови ставили українців перед необхідністю пристосування до панівної нації. Глибинна деформованість ситуації, яка не могла не позначитись на психічному складі українців, полягала в тому, що змушувала переходити на іншу мову спілкування не приїжджих росіян (це було б цілком природно на території України), а потребувала пристосованої до новоприбульців зміни мовної поведінки від місцевих мешканців”¹².

Українське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення і дискомфортні для тих, хто зберігає вірність рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного середовища. Можна сказати, що мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську – мовою протистояння:

„В переповненому залі всі люди – всі! – говорили ...тією мовою, якою він думав і говорив вдома з батьками. Невже так може бути, Господи? Не один, не троє, а – всі?! Так має бути, чом би й ні, але невіжже таке є насправді?! Але ж є... є...

Зал поплив у Пашика перед очима. Все життя він сприймав свою мову і мову своїх батьків як щось потаємне, яке треба ховати від стороннього ока, щоб не потривожити спокою масного людського кім'яха, що сопить і приплямкує навкруги, і тоді все буде гаразд – ти такий, як і всі, хто знає про твої ганджі? Не спаде ж комусь на думку сміятися з необрізаних нігтів, якщо їх не видно крізь взуття і шкарпетки. Пашок звикся – цією мовою, та ще й чистою, правильною, разом можуть говорити від сили п'ять-шість осіб, та й то якщо відразу обидва дядьки приїдуть до них додому, проїздом зі своїх кримів та київів. Це якась підпільна друга сигнальна система, що засвідчує приналежність її поодиноким носіїв не до нації, мабуть, думає Пашок, ні, а скоріше до якоїсь підпільної організації, похмурої і зазнаної. Ця загнаність його гнітить трохи не до блювоти” (Павло Вольвач, „Кляса”).

¹² Л. Масенко, *Мовна поведінка особистості у ситуації білінгвізму. Питання мовної стійкості* [в:] „Незалежний культурологічний часопис”, № 35, 2004, www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko, [16.01.2014].

Наша ситуація не безприкладна. Подібне роздвоєння, пристосуванство свого часу описав Карел Чапек у „Пригодах бравого вояки Швейка”: *„Поручник Лукаш був типовим кадровим офіцером струхнілої австрійської монархії. Кадетська школа виховала з нього гібрида. В товаристві говорив по-німецьки, писав по-німецьки, але книжки читав чеські, а коли вчив у школі добровольців, що склалися з самих чехів, говорив їм на вухо: „Будьмо чехами, але про це ніхто не повинен знати. Я – теж чех”*.

Він дивився на чеську національність, як на таємну організацію, яку найкраще обходити здалеку”.

Як переконливо доводять описувані ситуації, саме мова є засобом формування суспільної свідомості, засобом створення єдиної ментальності, єдиного духу суспільства. Хоч би як кому хотілося, однак побудувати єдине суспільство з кількома центрами ментальності не вдається.

На думку Вадима Васютинського, „у сьогоденній Україні переважають два основні типи громадянсько-етнічної ідентичності, що набувають вираження у формі психоідеологічного тяжіння до україно- або російськомовного дискурсу. В основі більш чи менш наполегливої україномовності лежить переживання й утвердження власне української ідентичності – більш тривкої й усталеної на заході, менш ґрунтовної, але такої, що дедалі більше посилюється, – у центральних регіонах. Підставу більш чи менш принципової російськомовності становить раніше набута мішана, строката ідентичність – радянсько-російсько-українсько-регіональна”¹³.

Нині „носії української (та україномовної) ідентичності перебувають у процесі подолання своєї вторинності і відображення перспектив позитивного утвердження ідентичності цілісної, упевненої, захищеної. Російськомовні громадяни, навпаки, опинилися в ситуації, яку більшість їх переживає як загрозу своїй ідентичності. Раніше сформована як варіант такої собі „зразкової” ідентичності, сьогодні вона наражається на різного роду переоцінки – зовнішні і внутрішні”¹⁴.

Мова дає владу та вплив, прив’язує колонізованих до колонізаторів. Російська – це „лінгва франка” комунізму. Шкода, але свої „ковбасні” („газові” чи „шоколадні”) проблеми українці навчені задовольняти або ж залагоджувати за допомогою російської мови. Важко сперечатися з Дж. Фішманом, на думку якого „французьку, німецьку і російську мови й нині слід вивчати мовцям навіть маленьких мов у відповідних сферах діяльності та для їх же користі (наприклад, читання Вольтера, Гердера і Троцького тією мовою, якою вони писали), а не як мови ширших комунікацій з непередбаченими додатковими перевагами (виділення наше – Н. М.)”¹⁵.

¹³ В. Васютинський, *Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні: між ідеологією і мораллю* [В:] „Український центр політичного менеджменту”, № 2, 2009, www.politik.org.ua/vid/magcontent/, [12.01.14].

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Дж. Фішман, *op. cit.*, с. 72–73.

Історичні події зумовлюють зміну ментальних настанов, на одне з чільних місць виходить прагматизм, проте не можна уявити сучасний світ поза лояльним ставленням людини до свого етносу, до своєї мови. Виринають з пам'яті щемкі рядки з „Незабутнього” Олександра Довженка: *„Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє виграло в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи.*

Хотілось би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними, як говорила колись про себе моя скорбна мати”.

Поняття мовної політики охоплює всю практику свідомого регулювання стихійних мовних процесів, і національно-мовна політика – складова мовної політики. Кожна держава, суспільний клас, партія виходять із певної концепції національного питання, тобто зі свого розуміння того, що таке народ, нація, народність; як пов'язані нація і мова, культура, держава, релігія; як співвідноситься національне й загальнолюдське, національне й класове в культурі, політиці, ідеології; у чому полягає прогрес і справедливість у національному питанні. Слід пам'ятати, що збільшення влади над мовою є збільшенням відповідальності для тих, хто контролює цю владу чи може на неї впливати.

Наука руйнує кордони, а не зводить їх. Корисний досвід спільної розробки соціолінгвістичних проблем фахівцями-практиками здатний змінювати „курс мов” на біржі лінгвістичного ринку.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Васютинський В., *Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні: між ідеологією і мораллю* [в:] „Український центр політичного менеджменту”, № 2, 2009, www.politik.org.ua/vid/magcontent/, [12.01.2014].
- Воловина О., *Українська мова в Україні: матірня мова за національністю і мовою навчання* [в:] *Про український правопис і проблеми мови*, відп. ред. Л. Онишкевич, Нью-Йорк–Львів 1997, с. 210–212.
- Малюга Н., *Мова. Етнос. Ментальність* [в:] „Література. Фольклор. Проблеми поетики”, вип. 14, 2002, с. 471–479.
- Малюга Н., *Мова, нація: прагматичний аспект* [в:] „Література. Фольклор. Проблеми поетики”, вип. 21, ч. 1, „Аспекти духовності української літератури”, Київ 2005, с. 205–211.
- Малюга Н., *Суспільні мовні процеси в ретроспекції через призму української літератури* [в:] „Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету”, вип. 3, 2009, с. 93–101.
- Масенко Л., *Мовна поведінка особистості у ситуації білінгвізму. Питання мовної стійкості* [в:] „Незалежний культурологічний часопис”, № 35, 2004, www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko, [16.01.2014].

- Огієнко І., *Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства*, Київ 1994.
- Рябчук М., *У пошуках „українського Маркеса”*. До підсумків літературного року [в:] „Критика”, № 1 (3), 1998, с. 7.
- Феллер М., *Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них*, Дрогобич 1994.
- Фішман Дж., *Не кидайте свою мову напризволяще*, пер. з англ., Київ 2009.

FROM EXPERIENCE WITH LANGUAGE POLICY

The article deals with the means of impacting on language policy. It is emphasised that national language policy does not always have the desired and planned results and these mistakes discredit the idea of a reasonable social influence on the language situation. It is proved that remaking language through force is a powerful means of forming social language awareness. The existence of dual standards in the language problem is described. Making use of successful international experience in language policy is proposed.

Key words: language, language situation, national language policy, social language awareness.

Галина МАЦЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

Розвиток теорії соціолінгвістики: формування змісту поняття „мова ворожнечі” як форми дискурсивної дискримінації

Мовна ситуація в Україні вимагає аналізу такого нового питання, як мова ворожнечі, або форма дискурсивної дискримінації, яку реалізують віртуальні ЗМІ. Результати соціологічного моніторингу українського суспільства за 1992–2012 рр. засвідчують, що в Україні зростають показники дискримінації та утиску прав та інтересів українців (якщо в 2010 р. цей показник був 7,8, то в 2012 р. вже 8,4) і зменшуються показники дискримінації, наприклад, щодо росіян (з 4,3 до 3,7) та євреїв (з 4,6 до 3,4)¹. Мета статті – розкрити зміст поняття „мова ворожнечі” на матеріалі міжнародного та українського законодавства та виявити шляхи дослідження цього явища для характеристики сучасної мовної ситуації в Україні. Методика дослідження цієї проблеми базується на використанні теорій соціальної комунікації, мовної особистості, дискурс-аналізу. Труднощі вивчення полягають в тому, що в українській соціолінгвістиці ще невироблена теоретична модель для опису дискримінації та її дискурсивного різновиду, мови ворожості. У статті розглянемо досвід вивчення проблеми дискримінації в західній науці, з’ясуємо, як формується зміст поняття „мова ворожнечі” в міжнародному та українському законодавстві і які є шляхи аналізу мови ворожнечі як ознаки дискурсу віртуальних ЗМІ.

1. Досвід вивчення дискримінації в західній науці

Питання дискримінації досліджують з метою допомоги роботі соціальних працівників. Про це свідчить низка праць: Lena Dominelly, *Anti-Racist*

---

¹ *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*, за ред. В. Ворони, М. Шульги, Київ 2012, с. 565.

Social Work: A Challenge for White Practitioners and Educators (1988); Michael Banton, *Discrimination* (1994); Neil Thompson, *Promoting Equality. Challenging Discrimination and Oppression in the Human Services* (1998); Phil Clements, Tony Spinks, *The Equal Opportunities. Handbook. Third edition. How to Deal with Everyday Issues of Unfairness* (2000); Moris Polanco, *The Philosopher and the Democratic Construction of Society* (2006); Kavin Lang, *Poverty and Discrimination* (2011) та ін. Зміст цих досліджень ілюструє міжпредметний підхід до вивчення сутності дискримінації в тісному зв'язку із питаннями етнічності, раси. В основу підходу покладено співпрацю соціологів, антропологів, соціальних філософів та ін., результати досліджень, які взаємодоповнювальні і стосуються розкриття змісту підпорядкованих понять, зокрема шовінізму, міфів, нації, ностальгії, маргіналізації, упередження, нетолерантності та інших категорій, див.: *Dictionary of Race, ethnicity and Culture* (2003)².

Чому важливо вивчати дискримінацію? Щоб сприяти тим, хто виріс у своїй культурі і чия свідомість на новому етапі життя зазнає нових впливів навколишнього середовища, історії, в тому числі релігії, наукового знання і медіакомунікації як порушення прав, в тому числі і мовних.

Сутність дискримінації насправді складна, це явище має психологічні, соціологічні, економічні та політичні корені. В основі дискримінації лежить розуміння нерівності та ідеології, які важливо вивчати в науці. Подібно до термінів *демократія*, *свобода*, термін *рівність* вживають різні політичні групи, щоб обґрунтувати і реалізувати на практиці власні цінності чи інтереси. У цьому розумінні „рівність” стає ідеологічним поняттям. Один добре відомий підхід до показу переваг рівності – це рівність можливостей. Саме така філософія рівності підкреслює можливості більше, ніж результат (адже він може бути будь-яким).

Оскільки дискримінацію підтримує ідеологія як влада ідей, то саме ідеологія та дискурс стають центральними в аргументації. Сьогодні соціолінгвістика, як і всі гуманітарні дисципліни, повинна вирішувати питання дискримінації у всіх аспектах теорії, політики, практики. (Ідея полягає в доказі переваг рівності засобами науки, а не просто в посиленні захисту).

Дискримінація і гноблення – близькі поняття, що пов'язані із нерівністю. На рівні економіки цей зв'язок виявляється в різному розподілі фінансових ресурсів і вигод, що є ключовим чинником основи бідності і становить частину форм дискримінації. На соціальному рівні зрозуміло, що людина інтегрується в суспільство з погляду соціальних показників, зокрема класу, раси чи статі. На етнічному рівні боротьба з дискримінацією є питанням моральності та цінностей. На ідеологічному – нерівність передбачає контроль ідей, знань, інформації і подібних ресурсів у створенні структурованої нерівності між групами

² *Dictionary of Race, ethnicity and Culture*, ed. by G. Bolaffi, R. Bracalenti, P. Braham, S. Gindro, London, New Delhi 2003.

чи окремими особами. На психологічному рівні важливими є три аспекти – когнітивний, емоційний, конотативний³.

Отже, розглянуті праці ілюструють, що розкриття дискримінації, а звідси і мови ворожнечі як її форми зокрема, потрібно здійснювати з урахуванням міжпредметного підходу. У соціолінгвістиці все ще небагато праць присвячених подібним питанням. Як правило, вони розглядають аспекти дискримінації у зв'язку із вивченням мовної політики, мовної ситуації та її ознак. Насамперед, дискримінацію розглядають як реалізацію мовних прав людини взагалі: J. Baugh, *Linguistic Discrimination in Educational Contexts* [in:] *Language Policy and Political Issues in Education*, vol. 1, ed. R. Wodak, D. Corson (1997); у контексті праць про мовні права меншин: *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*, ed. T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, M. Rannut (1995); T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, *Linguistic human rights, past and present* [in:] *Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language* (1994); T. Skutnabb-Kangas, *Human Rights and language policy in education* [in:] *Language Policy and Political Issues in Education*, vol. 1, *Encyclopedia of Language and Education*, 2nd edition (2008).

Проблему мовної дискримінації в Україні почали доносити до суспільства журналісти⁴. Сьогодні в ньому вже є запит на вивчення питання у зв'язку із мовною ситуацією в Україні та політичними спекуляціями щодо мовних прав російськомовного населення. Тому так важливо створити теоретичну модель аналізу дискримінації та її форм у соціолінгвістиці. Це посприє розкриттю мови ворожнечі як форми дискурсивної дискримінації та ознаки мовної ситуації.

2. Формування змісту поняття „мова ворожнечі” в міжнародному та українському законодавстві

За нашими спостереженнями, семантичне поле *дискримінація*, як і семантичне поле *мова ворожнечі*, відсутнє у словниках. Це опосередкована ознака того, що проблема нова не тільки для соціолінгвістики, але і для інших наук (не дивно, адже сам закон про попередження дискримінації прийнятий в Україні щойно в 2012 р.).

Ознаку „дискримінація на мовному ґрунті” не розкриває тлумачний словник, фіксуючи значення слова *дискримінація*: це „обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними та релігійними переконаннями. У міжнародних відносинах – створення умов, які ставлять яку-небудь державу (групу держав), її організації та громадян у гірше становище порівняно з іншими”⁵. Мовну підставу для дискримі-

³ M. Banton, *Discrimination*, Open University Press, Buckingham, 1994, p. 4-10.

⁴ O.I. Kramar, *Linguistic Discrimination in Modern Ukraine*, <http://ukrainianweek.com/Society/78764>, [16.04.2014].

⁵ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ 2001, с. 223.

нації не відображає й словник-довідник соціального працівника Л. Кизименко і Л. Бедної, див. визначення: дискримінація – це „обмеження в правах, позбавлення рівних прав окремих осіб і певних категорій населення країни за ознаками національної належності, соціального походження, політичних та релігійних поглядів, статі, віку та ін.”⁶. У юридичній енциклопедії є терміни *дискримінація* та *дискримінація релігійна* без висвітлення мовної ознаки, а терміни *мова ворожості/ворожнечі/ненависті* відсутні⁷. У словнику соціологічних термінів і понять термін *дискримінація* реалізує значення без вказівки на мову, а термін *мова ненависті* теж відсутній⁸.

Проаналізована джерельна база показує, що міжнародні та українські нормативно-правові акти спочатку прописали дії – злочини на ґрунті ненависті, лінгвістичним виявом яких є мова ворожнечі. Першим документом, який розкрив дії, що розцінюються як прояви мови ворожнечі, була Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийнята Генеральною Асамблеєю 21 грудня 1965 (Україна підписала і ратифікувала документ в 1994 році)⁹. Ст. 4 цього документа проголошує, що „держави-учасниці осуджують всяку пропаганду і всі організації, які ґрунтуються на ідеях або теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження або намагаються виправдати, або заохочують расову ненависть і дискримінацію в будь-якій формі”, а також „оголошують злочином, що карається за законом, всяке поширення ідей, оснований на расовій перевазі або ненависті, всяке підбурювання до расової дискримінації”¹⁰. Тобто дії, виражені мовою ворожнечі (як заохочення або виправдання дискримінації, підбурювання до дискримінації), почали трактувати як злочини на ґрунті ненависті.

Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р. (Україна ратифікувала документ 9 вересня 1997 року) конкретизувала ознаки, які характеризують дискримінацію, див. статтю 6: „Сторони зобов’язуються вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об’єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності”¹¹.

⁶ Л. Кизименко, Л. Бедна, *Словник-довідник соціального працівника. Для студентів та соціальних працівників*, <http://ipp.lp.edu.ua/Library/004/004.html>, [16.04.2014].

⁷ *Юридична енциклопедія: в 6 т., редкол. Ю. Шемшученко та ін.*, Київ 1998, <http://leksika.com.ua/legal/dip-dok/>, [16.04.2014].

⁸ Є. Біленький, М. Козловець, І. Саух, В. Федоренко, А. Котвицький, В. Цибульський, А. Жиловага, В. Дебой, *Соціологія: Словник термінів і понять*, за ред. Є. Біленького, М. Козловця, Київ 2006, с. 81.

⁹ *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*, http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105, [16.04.2014].

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Рамкова конвенція про захист національних меншин*, http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_687, [16.04.2014].

Дефініцію терміна *мова ворожнечі* запропоновано тільки в 1997 р. в Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № 97(20) Про „наклепницькі висловлювання” (в українському перекладі). Термін позначав „всі форми висловлювань, які поширюють, підбурюють, заохочують чи виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, що ґрунтується на нетерпимості, у т. ч. нетерпимості, що знаходить своє вираження у воєвничому націоналізмі й етноцентризмі, дискримінації та ворожості стосовно меншин, мігрантів і осіб іммігрантського походження”. У цьому розумінні мова ненависті поширюється на всі висловлювання, які спрямовані проти якоїсь однієї особи або групи осіб. Визначення деталізує перелік дій та їх виконавців, які мова ворожнечі позначає.

У 2003 р. ухвалено Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність (набув чинності в Україні з 1 березня 2006 р.). Держави-сторони цього документа зобов’язані вжити законодавчих та інших заходів, що необхідні для визнання відповідно до національних правових норм злочинами таких дій, які містять прояви нетерпимості та ненависті. Дефініція об’єднала дискримінацію і її засіб вираження – мову ворожості: „расистський та ксенофобний матеріал” означає будь-який письмовий матеріал, будь-яке зображення чи будь-яке інше представлення ідей або теорій, які захищають, сприяють або підбурюють до ненависті, дискримінації чи насильства проти будь-якої особи або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій” (ст. 2)¹².

У цьому ж документі окреслено перелік злочинів, вчинених на основі нетерпимості. Їх характеристика містить імпліцитну та експліцитну апеляцію до засобу вираження – мови ворожнечі: „розповсюдження або іншим чином надання громадського доступу через комп’ютерні системи расистського та ксенофобного матеріалу” (ст. 3); зроблені через комп’ютерну систему погрози вчинити тяжкий злочин, який карається згідно з національним законодавством, „проти (і) осіб з причини їх належності до групи, яка відрізняється за ознаками раси, кольору шкіри, національним або етнічним походженням, а також віросповіданням, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій” (ст. 4); публічні образи „через комп’ютерну систему (і) осіб з причини їх належності до групи, яка відрізняється за ознаками раси, кольору шкіри, національним або етнічним походженням, а також віросповіданням, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій; або (ii) групи осіб, яка відрізняється за будь-якою з цих характеристик” (ст. 5); „розповсюдження або іншим чином надання громадського доступу через комп’ютерні системи до матеріалу, який заперечує, значно мінімізує, схвалює або виправдовує дії, які

---

¹² Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп’ютерні системи, http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_687, [16.04.2014].

є геноцидом або злочинами проти людства, як це визначено в міжнародному праві і як це визнано заключними та обов'язковими рішеннями Міжнародного військового трибуналу, заснованого згідно з Лондонською угодою від 8 серпня 1945 року, або будь-якого іншого міжнародного суду, заснованого відповідними міжнародними документами ” (ст. 6)¹³.

У 2009 р. Бюро ОБСЄ опублікувало методичний посібник „Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування”, в якому описані форми злочинів на ґрунті ненависті, серед них і мова ворожнечі, тобто „різні види висловлювань, які базуються на ворожнечі, що демонструють чи розпалюють ворожнечу по відношенню до групи осіб (чи окремої особи з причини її приналежності до групи)”. До терміна *мова ворожнечі* вживався синонім *пропаганда ненависті*¹⁴.

У Раді Європи мову ненависті розглядають і щодо дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності. Комітет міністрів ухвалив Рекомендацію (2010), в якій є визначення *промов ненависті*: „держави-члени повинні вживати належних заходів для боротьби з усіма формами висловлювань, у тому числі в ЗМІ та Інтернеті, які можуть розумно вважатися такими, що спрямовані на розпалення, поширення чи пропаганду ненависті або інших форм дискримінації”. Стверджується, що „промови ненависті” „повинні заборонятися і публічно спростовуватися кожного разу, коли б вони не відбувалися”¹⁵. Цей підхід реалізує і навчальний посібник з проблематики „Мови ненависті”, в якому запропоновано узагальнене значення терміна і розкрито ситуації розпалювання ненависті: проти осіб або груп осіб з мотивів їхньої расової належності, з релігійних міркувань чи розпалювання інших видів ненависті, які викликані нетерпимістю і „виявляються у формі агресивного націоналізму та етноцентризму”¹⁶. Узагальнене значення терміна *мова ворожнечі* дає організація „Міжнародна амністія”: „Мова ворожнечі (англ. „hate speech”) в широкому розумінні – це будь-яке самовираження з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах”, термін використовується для позначення „будь-якої публічної „мовної дії”, яка „видозмінює, спотворює соціальні відносини, слугує причиною агресії, насилля, ворожнечі та конфліктів за принципом національного, релігійного, соціального, іншого розрізнення, є потужним деструктивним та дестабілізуючим фактором у розвитку сучасної світової спільноти”¹⁷.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Злочини на ґрунті ненависті: запобігання та реагування, Харків 2012, с. 9.

¹⁵ Рекомендація СМ/Rec(2010)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, gay.org.ua/documents/recommendation_CE_KM-u.doc, [16.04.2014].

¹⁶ А. Вебер, Навчальний посібник з проблематики „мови ненависті”, пер. з англ. Східно-Європейського Інституту Розвитку, за заг. ред. О. Павліченка, Київ 2010, с. 8-9, <http://www.irf.ua/files/ukr/hatespeech.pdf>, [16.04.2014].

¹⁷ Ю. Чумак, Зазначення етнічного походження правопорушників як вияв мови ворожнечі, <http://umdpl.info/index.php?id=1235568614>, [16.04.2014].

В українському законодавстві заборону пропаганди та підбурювання до расової дискримінації містить ст. 161 Кримінального кодексу України та Закон „Про громадські організації”. Наприклад, ст. 161 про Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань ККУ окреслює карний злочин на ґрунті ненависті і виявлений в мові ворожнечі: „Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв’язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”¹⁸.

Учасники Моніторингу проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету засвідчили, що обидва закони не дають можливості їх застосовувати для переслідування за злочини, пов’язані з мовою ворожнечі: „Частково це пов’язано із невдалим формулюванням ст. 161, що робить майже неможливим кримінальне переслідування підозрюваних у пропаганді ненависті чи ворожнечі, через практичну неможливість довести саме умисність цієї дії, а також неможливість застосування цієї статті, коли мова йде про образу почуттів та гідності не окремих громадян, а представників цілої спільноти чи меншини”¹⁹.

У 2012 р. Верховна Рада вперше прийняла Закон України „Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” (від 06.09.2012). Він фіксує дефініцію терміна *дискримінація* („це рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (далі – певні ознаки), якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина”), а також подає опис виду дискурсивної дискримінації, який можна співвіднести із мовою ворожості. Так, ст. 1 розкриває підбурювання до дискримінації: „вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками”²⁰,

¹⁸ Кримінальний кодекс України, http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-161.htm, [16.04.2014].

¹⁹ І. Федорович, С. Ковбасюк, В. Ліхачев, М. Буткевич, *Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі, як зброя для правої риторики)*, за ред. І. Федоровича, Київ 2011, http://noborders.org.ua/wp-content/uploads/2011/11/cyberhate_2011.pdf, [16.04.2014].

²⁰ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>, [16.04.2014].

що відповідає сутності мови ненависті. Також у Законі є дефініція терміна *утииск* як „небажаної для особи та/або групи осіб поведінки, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери”²¹. Розглянуті приклади дають підставу вважати, що український закон уникає терміна *мова ворожнечі*, хоча і враховує дії проти особи чи групи осіб, які ним позначаються.

Очевидно, що поняття „мова ворожнечі” як форма дискурсивної дискримінації розглядається з площини прав людини, зокрема свободи вираження поглядів. Ознаки поняття обґрунтовували міжнародні та українські законодавчо-правові акти, які регулюють згадані питання. Досьогодні вже існують певні параметри, за якими можна відрізнити висловлювання, які є образливими, але повністю захищені правом на свободу вираження поглядів, від тих висловлювань, на які подібний захист не поширюється. Перспективи аналізу проблеми пов’язані із потребою мовозначного обґрунтування і конкретним аналізом дискурсу ЗМІ, який реалізує мову ворожнечі як вияв дискурсивної дискримінації.

3. Мовознавчий підхід до розкриття змісту поняття „мова ворожнечі”

Питання стало актуальним у зв’язку з розпалюванням міжетнічних конфліктів у пресі. В українському мовознавстві про це все ще поодинокі публікації, як „Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі як зброя для правої риторики)”²².

Отриману характеристику різновидів мови ворожнечі можна покласифікувати за тематикою, розкриттям об’єкта номінації, способом поширення мови ворожості в соціумі та її відповідністю складу злочину.

1. *Різновиди мови ворожнечі щодо виявленої тематики.* Палітра тем широка, це заклики до ворожнечі, „до дискримінації, зокрема у вигляді загальних гасел; завуальовані заклики до насильства та дискримінації (пропаганда „позитивних” історичних та сучасних прикладів насильства та дискримінації, вислови щодо бажаності цього); створення негативного образу тієї чи іншої дискримінованої групи без конкретних звинувачень; виправдання історичних випадків насильства чи дискримінації; публікації та окремі висловлювання, що ставлять під сумнів загальновідомі історичні факти насильства та дискримінації; твердження про неповноцінність (у широкому розумінні) тієї чи іншої дискримінованої групи; твердження щодо історичних злочинів тієї чи іншої дискримінованої групи як

²¹ *Ibidem*.

²² І. Федорович, С. Ковбасюк, В. Ліхачев, М. Буткевич, *op. cit.*

такої; твердження щодо кримінальності тієї чи іншої дискримінованої групи; твердження щодо моральних недоліків тієї чи іншої дискримінованої групи; роздуми щодо непропорційного домінування тієї чи іншої дискримінованої групи (у питаннях матеріального добробуту, представництва в органах влади тощо); звинувачення тієї чи іншої дискримінованої групи або її представників в негативному впливі на суспільство чи державу; згадка тієї чи іншої дискримінованої групи або її представників у негативному контексті; заклики не дозволити закріплення у певному регіоні мігрантів, що належать до тієї чи іншої групи; цитування явно дискримінуючих висловлювань та текстів без коментарів, що дозволяють відмежовувати позицію видання чи журналіста від позиції цитованої особи чи організації; надання місця для явної пропаганди дискримінації без редакційного коментаря чи полеміки; звинувачення дискримінованої групи у спробах захопити владу чи територіальній експансії, у буквальному значенні; заперечення громадянства (згадка громадян України як іноземців на основі їхньої етнічної ідентифікації); згадка про етнічну належність чи громадянство у кримінальній хроніці, коли це не є невід'ємною частиною картини кримінального інциденту”²³.

2. *Різновиди мови ворожнечі за способом розкриття об'єкта номінації.* Мова ворожнечі буває пряма та непряма. Перша називає об'єкт ненависті, друга, поділивши людей на різні групи, виокремлює роль однієї з них, враховує історичний чи культурний контекст, намагаючись диференціювати значущість однієї групи щодо іншої.

3. *Різновиди мови ворожнечі за способом поширення в соціумі.* Існує публічний вияв мови ворожнечі, його ілюструють заяви, вислови, інтерв'ю, заклики щодо осіб та цілого народу, зафіксовані в нормативних актах, у ЗМІ чи рекламі. Приватний вияв мови ворожнечі розкривають приклади некоректного та дискримінаційного ставлення до представників інших груп у міжособистісній комунікації.

4. *Різновиди мови ворожнечі щодо відповідності складу злочину.* Криміналізована мова ворожнечі – та, що містить склад злочину (він передбачений законодавством), вказівку на дії (погрозу, підбурювання, наклеп, заклик до дій певного характеру, заперечення (наприклад, Холокосту), пропаганду переваги однієї групи над іншою. Усі ці ознаки виступатимуть елементами злочину.

Мова ворожості постає як спосіб „мовного конструювання моделей і практик соціальної нерівності”²⁴. Вироблено шкалу вираження дискримінаційних лозунгів та закликів у трьох групах: *жорсткий рівень мови ворожості* (прямі та приховані заклики до насильства; заклики до насильства у вигляді загальних

²³ Ibidem.

²⁴ Э. Понарин, Д. Дубровский, А. Толкачева, Р. Акифьева, *Индекс (ин) толерантности прессы* [в:] *Язык вражды против общества*, сост. А. Верховский, Москва 2007, с. 91.

гасел; заклики до дискримінації; заклики до дискримінації у вигляді загальних гасел; завуальовані заклики до насильства та дискримінації (пропаганда і історичних та сучасних випадків насильства та дискримінації); *середній рівень мови ворожості* (виправдання випадків насильства та дискримінації; публікації, які ставлять під сумнів загально визнані випадки історичних злочинів; звинувачення етнічної групи в історичних злочинах; твердження про кримінальність етнічної чи релігійної групи; твердження про непропорційну перевагу тієї чи іншої групи в плані матеріального достатку або у владних структурах; звинувачення у негативному впливі тієї чи іншої групи на суспільство; заклики не допустити вкорінення тієї чи іншої етнічної групи в певному регіоні); *порівняно м'який рівень мови ворожості* (створення негативного образу етнічної групи; згадка назви етнічної групи в негативному контексті; твердження про неповноцінність; твердження про моральні вади тієї чи іншої етнічної групи; згадка тієї чи іншої етнічної групи в принизливому контексті; цитування ксенофобних висловлювань без коментаря, який засвідчує відмежування автора від представленої позиції)²⁵. Окремого аналізу вимагають і засоби вираження, зокрема нейтральні слова чи словосполучення з негативною конотацією, спеціалізовані лексеми²⁶.

Систематизовані ознаки змісту поняття „мова ворожнечі” в міжнародному та українському законодавстві, мовознавчий аналіз засобів мови ненависті в дискурсі ЗМІ – це лише перші кроки в дослідженні мови ворожості як форми дискурсивної дискримінації та ознаки мовної ситуації в Україні. Нові завдання полягають в уніфікації змісту категорій та значень відповідних термінів „дискримінація”, „дискурсивна дискримінація”, „мова ворожнечі”, які сьогодні не тільки ілюструють розвиток теорії соціолінгвістики і нових семантичних полів *дискримінація* чи *мова ворожнечі* в її терміносистемі, але й повинні використовуватися в ролі нового інструментарію для аналізу сучасної мовної ситуації в Україні.

ДЖЕРЕЛА

Біленький Є., Козловець М., Саух І., Федоренко В., Котвицький А., Цибульський В., Жиловага А., Дебой В., *Соціологія: Словник термінів і понять*, за ред. Є. Біленького, М. Козловця, Київ 2006.

Великий тлумачний словник сучасної української мови, Київ 2001.

Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_687, [16.04.2014].

Злочини на ґрунті ненависті: запобігання та реагування, Харків 2012.

²⁵ *Ibidem*, с. 81–82.

²⁶ О. Коробкова, *Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолингвистический аспект* [в:] „Известия Российского государственного педагогического университета имени Герцена. Филология”, № 111, 2009, с. 200.

- Кизименко Л., Бедна Л., *Словник-довідник соціального працівника. Для студентів та соціальних працівників*, <http://ipp.lp.edu.ua/Library/004/004.html>, [16.04.2014].
- Кримінальний кодекс України*, http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-161.htm, [16.04.2014].
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*, http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105, [16.04.2014].
- Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні*, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>, [16.04.2014].
- Рамкова конвенція про захист національних меншин*, http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055, [16.04.2014].
- Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи – № 97(20) Про „наклепницькі висловлювання”*, [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(97\)20.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(97)20.htm) [16. 04.2014].
- Рекомендація СМ/Rec(2010)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності*, gay.org.ua/documents/recommendation_CE_KM-u.doc, [16.04.2014].
- Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*, за ред. В. Ворони, М. Шульги, Київ 2012.
- Юридична енциклопедія: в 6 т., редкол. Ю. Шемшученко та ін.*, Київ 1998, <http://leksika.com.ua/legal/dip-dok/>, [16.04.2014].
- Kramar Ol., *Linguistic Discrimination in Modern Ukraine*, <http://ukrainianweek.com/Society/78764>, [16.04.2014].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вебер А., *Навчальний посібник з проблематики „мови ненависті”*, пер. з англ. Східно-Європейського Інституту Розвитку, за заг. ред. О. Павліченка, Київ 2010, <http://www.irf.ua/files/ukr/hatespeech.pdf>, [16.04.2014].
- Коробкова О., *Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолінгвістический аспект* [в:] „Известия Российского государственного педагогического университета имени Герцена. Филология”, № 111, 2009, с. 200–205.
- Понарин Э., Дубровский Д., Толкачева А., Акифьева Р., *Индекс (ин)толерантности прессы* [в:] *Язык вражды против общества*, сост. А. Верховский, Москва 2007.
- Федорович І., Ковбасюк С., Ліхачев В., Буткевич М., *Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі, як зброя для правої риторики)*, за ред. І. Федоровича, Київ 2011, http://noborders.org.ua/wp-content/uploads/2011/11/cyberhate_2011.pdf, [16.04.2014].
- Чумак Ю., *Зазначення етнічного походження правопорушників як вияв мови ворожнечі*, <http://umdp1.info/index.php?id=1235568614>, [16.04.2014].
- Banton M., *Discrimination*, Buckingham 1994.
- Baugh J., *Linguistic Discrimination in Educational Contexts* [in:] *Language Policy and Political Issues in Education*, vol. 1, ed. R. Wodak, D. Corson, 1997, p. 33-42.

- Clements P., Spinks T., *The Equal Opportunities. Handbook: How to deal with Everyday Issues of Unfairness*, Kogan Page 2000.
- Dictionary of Race, Ethnicity and Culture*, ed. by G. Bolaffi, R. Bracalenti, P. Braham, S. Gindro, London, New Delhi 2003.
- Dominelly L., *Anti-Racist Social Work. A Challenge for White Practitioners and Educators*, Macmillan/BASW, Basingstoke 1988
- Lang K., *Poverty and Discrimination*, Princeton University Press 2011.
- Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*, ed. T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, M. Rannut, Berlin-New York 1995.
- Polanco M., *The Philosopher and the Democratic Construction of Society* [in:] R. Elveton (ed.) *Educating for Participatory Democracy. Paradoxes in Globalizing Logic*, 2003.
- Skutnabb-Kangas T., Phillipson R., *Linguistic human rights, past and present* [in:] *Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language*, Berlin-New York 1994, p. 71–110.
- Skutnabb-Kangas T., *Human Rights and language policy in education* [in:] *Language Policy and Political Issues in Education*, vol. 1, Encyclopedia of Language and Education, 2nd edition 2008, p. 107–119.
- Thompson N., *Promoting Equality. Challenging Discrimination and Oppression in the Human Services*, MacMillan Press 1998.

DEVELOPMENT OF SOCIOLINGUISTIC THEORY: FORMULATING THE NOTION OF ‘HATE SPEECH’ AS A FORM OF DISCOURSE DISCRIMINATION

The article formulates the need for studying the problem of hate speech, which is a form of discrimination, in sociolinguistics. The author describes the experience of studying discrimination in Western science (interdisciplinary approach) as well as aspects of formulating the notion in international and Ukrainian legislation. The paper also tracks the linguistic principles involved in examining the problem. The prospects for further research consist in the unification of category content and the meanings of the terms *discrimination*, *discourse discrimination* and *hate speech* in sociolinguistics with the purpose of applying these categories as tools for analysing the language situation in Ukraine.

Key words: sociolinguistic, sociolinguistic theory, ‘hate speech’, discrimination, discourse discrimination.

Оксана МИКИТЮК

Національний університет „Львівська політехніка”

Руйнування фонетичної системи мови під впливом соціальних чинників

Фонетико-правописні засоби – це самоідентифікація певної спільноти, її внутрішня єдність, належність до певного етносу, зрештою – неповторність. Звук, будучи акустично універсальним, відтворюється у специфічній для кожного народу вимові, на яку впливають не лише історія, традиції, а й територія. „Деякі мови, що живуть у горах, насичені, а часом перенасичені приголосними і, навпаки, мови народів, так би мовити, „океанійських” надміру багаті на скупчення голосних... Є всі підстави припустити, що в цьому випадку зв'язок між звуковою картиною мови і середовищем, де живуть її носії, існує, бо гори з їхньою жорстокістю, твердістю, гуркотом лавин найприродніше зображати мовою із скупченням приголосних, переливчату водну стихію з її м'якістю і плинністю – мовою з набором голосних, між якими немає перепон”¹. Зрештою, відмінність артикуляційного апарата, тобто участь мовних органів у звукотворенні, спричиняє різну вимову слів і призводить до відмінного мовного колективу.

Фонетичний принцип був основою розмежування слов'янських мов, а вже 1686 року звукове тло України зазнає руйнування, бо саме тоді запроваджено російську вимову для читання церковнослов'янських текстів. У 30-ті рр. ХХ століття відбулося варварське втручання в систему української мови (ліквідація Інституту української наукової мови, видання низки бюлетенів зі забороненими до вживання словами), що спричинило руйнування фонетичної норми, яке триває донині. До соціальних чинників, що спотворюють фонетичну гармонію української мови, належать:

а) відсутність мовного законодавства. В Україні не розроблено концепції державного мовного будівництва, не напрацьовано належної законодавчої бази,

---

¹ О. Ткаченко, *Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу)*, Київ 2006, с. 8–9.

що забезпечувала б духовну цілісність держави, не створено спеціалізованих інституцій для виконання програм мовного розвитку, що сприяли б всебічному розквіту української мови як державної. Закон *Про засади державної мовної політики* № 5029-VI, відомий серед громадськості як закон Колесніченка-Ківалова (8 серпня 2012 року його підписав Президент В. Янукович), припиняє дію закону *Про мови в Українській РСР* та вносить зміни до мовного законодавства, зокрема: поновлює політику російщення України, розширює використання регіональних мов, дозволяє вибирати мову навчання. У підсумку міністерства, держслужба, адміністрація, посадові та службові особи, судді на території, де мові надано регіональний статус, можуть послуговуватися не державною, а регіональною мовою, здебільшого російською. Оприлюднений указ Президента України № 344/2013 (від 25 червня 2013 року) *Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року* є антиукраїнський за суттю, позаяк містить тези про вільний вибір мови навчання, утворює привілейоване становище російської мови, реанімує поняття „мова міжнаціонального спілкування”, підмінює поняття державної мови поняттям рідної, – усе це суперечить засадничим ідеям, закріпленим законодавчо, зокрема статтею 10 *Конституції*, яка фіксує, що „державною мовою в Україні є українська мова”. Отже, ухвалені на сьогодні мовні документи не відповідають *Концепції державної мовної політики* (від 15 лютого 2010 року), в якій ішлося про розширення сфери функціонування української мови, і навіть *Європейській хартії регіональних мов*, що передбачає: заходи з розвитку мов національних меншин не мають суперечити розвиткові державної мови;

б) руйнівна сила зросійщеного інформаційного простору. Російськомовні FM-станції поглинають українськомовні; кількість теле- та радіопередач недержавною (або частково державною) мовою не відповідає поділові населення за етнічною ознакою та перевищує допустимі межі; тираж періодичних видань українською мовою катастрофічно зменшується, система російщення видань через систему двомовності не втратила, на жаль, своєї актуальності й досі, російський шоу-бізнес витісняє українську пісню, українські етикетні форми, українські жарти. На сході та півдні України відсутнє навіть зорове сприйняття української мови, позаяк назви вулиць, крамниць, освітніх, урядових та релігійних закладів написано мовою окупанта, у сфері обслуговування, транспорті, громадських закладах панує також російська мова.

Відокремившись від Росії, Україна, як типово постколоніальна держава, залишилася у спільному з нею монокультурному просторі, відтак російська ідеологія і далі панує в царині культури, призводячи до руйнування українського способу думання, до деформації національної свідомості, зрештою, до дискримінації українців в Україні;

в) вплив колоніального минулого. Методами репресій та голодомору було знищено національну еліту та асимільовано значну частину українців. Пересічним мешканцям України ЗМІ постійно накидає думку про багатонаці-

ональність Української держави, що бере свій початок від політики комуністичного режиму, метою якої було створити советський народ. Проте останній перепис населення засвідчує моноетнічність нації – українців 77,8% (у більшості областей (у 17 з 24) українці становлять від 80% до 97,5%). У таких умовах спроби надати російській мові особливого статусу (державної чи офіційної) призводять до перетворення на російську одномовність та до винищення українськомовного населення в Україні;

г) втручання держави у внутрішні закони мови. Усі заборони української мови, починаючи з часів Петра I і закінчуючи указами новітнього часу, нівелювали історичні відмінності української та російської мов, забороняли самобутні національні лексеми, нищили словотвірні та граматичні моделі, витісняли українську мову з низки стилів, що, зрештою, мало утворити нову советську мову. У мовному плані механізм денаціоналізації проходив через етап двомовності: „молоде покоління слід навчити перемикає мовленнєвий код з українського на російський, а далі – перехід цього покоління на російську одномовність – лише справа часу”². Зрештою, 30-ті рр. XX століття – це волонтаристське нищівне втручання у систему української мови (ліквідація Інституту української наукової мови, видання низки бюлетенів зі забороненими до вжитку словами), а це спричинило загрозу для її самостійного органічного розвитку. Правописна (як вислід і орфоепічна) система, що діє сьогодні, була насильно впроваджена на території України за вказівкою Сталіна, відтак відбиває систему більше російської, а не української вимови. На сьогодні владні структури знову розробили цілу систему витіснення мови зі закладів освіти (закриття українськомовних шкіл, заборона українськоцентричних підручників), що руйнує українське тло України.

Проаналізовані соціальні чинники стали основою численних порушень мовних норм, а російська вимова, створюючи ілюзію присутності чужої (російської) держави на споконвічно українській території, стала основою руйнування самобутніх українських фонетичних рис. „Мову, не без огляду на її звукову форму, швейцарський мовознавець Фердинан де Сосюр порівняв із симфонією, реальність якої не залежить від способу її виконання. Себто помилки, яких припускаються музиканти (буквально – це ми, мовці), ніяк не шкодять цій реальності. Бо вона просто є. Вона самодостатня. Симфонія – це свято. Для її виконання завжди шукають вправних музик, а то й віртуозів. А мова всюди: все у ній, і вона у всьому. От тільки виконавці мови такі, яким є їхнє розуміння мови, і найчастіше це розуміння невідповідне до мовної природи”³. Найсильнішої асиміляції зазнав засадничий мовознавчий розділ – фонетика, який є найстійкішою і найдавнішою (існує звукова теорія походження мови,

² Л. Масенко, *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2004, с. 71.

³ І. Фаріон, *Звуки – національні коди мови* [в:] „Мова і культура”, т. II, вип. 5, 2002, с. 183–184.

тобто люди первісно наслідували звуки природи) ланкою мовної системи. Відтак руйнування українського звукового поля призвело до низки помилок:

а) напружена вимова [и], близька до рос. [ы], наприклад: *p[ы]ба, c[ы]p, в[ы]p*, хоча нормою української мови є ненапружена вимова [и]: *p[и]ба, c[и]p, в[и]p*. Специфічний звук [и] (верхньо-середнього ряду), що утворений злиттям давнього звука *ы* та *і*, відомий в українській мові з IX ст. та завжди був поширений в українській мові. Борис Грінченко у *Словарі української мови* (1907–1909 рр.) подає 99 слів з цією літерою, а він зареєстрував словниковий запас української мови перших трьох чвертей XIX ст., в доборі лексики (а це понад 65000 слів та зворотів) практикував соборницькі засади і використовував джерела з усієї України (Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття)⁴. Проте вже *Правопис 1929-го року* спростив ортографію, викинувши початкове *и* з українського мовлення. [и] – це самостійна фонема, що має: а) словорозрізнявальне значення: *кит – кіт, лис – ліс, мий – мій, мис – міс*; б) особливу вимову – високо-середнє підняття; в) свідчення донині в діалектному мовленні. Відтак, аби припинити руйнування фонетичної системи мови, *Проект правопису 1999-го року* пропонує відновити цей звук як початковий у словах: *инакше, иноді, инколи, инакодумець, иншомовний, переинакшити, инородець, инопланетянин, индик, иній, иржа, иржавіти, иржати, ирій, ирод, икати, икавка*;

б) акання: вимова звука [а] на місці [о] ([а]ксана, *p[а]бота, [а]пнився*), проте нормою є: [о]ксана, *p[o]бота, [o]пнився*. Показовим для української мови є початкове [о], коли в російській чи церковнослов'янській маємо [а] чи [е] (пор.: *Ізборник Святослава*, наприклад, подає: *Олексій, Орина, Остафій, Огафія, Оксина*)⁵. Російська мова взагалі не мала передумов для послідовного проведення зміни початкового [je] в [о]. Про це свідчать запозичені власні назви: рос. *Емельян* – укр. *Омельян*, рос., ц.-с. *Ефрем* – укр. *Охрім*, рос., ц.-с. *Евстахій* – укр. *Остан*. Звук [о] є характерною ознакою української мови, він, як круглий і повний, асоціюється з українською народною казкою *Колобок*: *Запишався колобочок Аж чотири маю О* (Л. Біленька). Позитивна ясно-золота сонячна барва від круглого [о] в Олександра Олеся: *А вже красне сонечко припекло, припекло, Яснощире золото розлило, розлило*. Щодо особливостей голосних, свого часу Артур Рембо писав: „Я винайшов колір голосних!.. Я погодив форму і плин кожної приголосної й тішив себе надією... Я записував безгоміння ночі. Я занотовував невимовне. Я фіксував запаморочення”. Саме твердження поета про „колір голосних” – „віртуозне поєднання зорових вражень зі слуховими”⁶. А. Рембо вважає, що [о] сучасність і античність замикає в коло;

в) відсутність асиміляції (*в[е]ликий, м[и]неться, з[о]зуля*), проте для правильної мови притаманна асиміляція: *в[e^u]ликий, м[и^u]неться, з[o^y]зуля*. У фонетичній системі української мови звук [e] ([e^u]) творить довгість, повторюваність

⁴ С. Караванський, *Секрети української мови*, Київ 1994, с. 116.

⁵ С. Губерначук, *Як гул століть, як шум віків – рідна мова*, Київ 2002, с. 48.

⁶ Н. Науменко, *Райдуга звуків і почуттів* [в:] „Дивослово”, № 3, 2005, с. 49.

і нескінченність: *Сидить пряха та пряде – сніг іде – іде – іде – нитка рветься де-не-де – а вона пряде й пряде...* (Л. Костенко);

г) редукція (ослаблення і скорочення) голосних (*Укра[і]на, Ки[іф], гуля[е]*), проте необхідно вимовляти усі звуки: *Укра[йі]на, Ки[йіу], гуля[йе]*;

г) вимова [ɛ] замість [ɾ]: *а[ɛ]рус, [ɛ]рунт, [ɛ]удзик*, але, враховуючи фонетичну норму, необхідно вимовляти *а[ɾ]рус, [ɾ]рунт, [ɾ]удзик*. Літеру *ɾ* на означення звука [ɾ] запровадив 1619-го року в українське письмо Мелетій Смотрицький, позаяк для відтворення грецького [g] українська абетка вимагали однієї літери, а не звукосполуки [кɛ], яку вживали на той час (наприклад, П. Беринда). [ɾ] присутнє у творах Л. Боровиковського, *Граматиці* П. Куліша, журналі *Основа*, збірнику *Українські приказки* М. Номиса, *Словарі української мови* Б. Грінченка (1907-1909) та інших виданнях. Отже, впродовж 300 років цей графічний знак (до знищення *Правописом 1929-го року*) відтворював мовлення українців. Щодо заборони цієї графеми Я. Рудницький подав меморандум в ООН і вимагав негайного поновлення [ɾ]. Звернімо увагу, що однією з основних функцій фонем є словорозрізнявальна, а саме ця літера розрізняє: *гулі* (гуляння) – *гулі* (синці), *грати* (дієслово) – *грати* (решітка), *гніт* (гноблення, також важкий предмет) – *гніт* (у газовій лампі), *глей* (кольорова глина, мул) – *глей* (вишневий клей). Відтак *Правопис 1990-го року*, аби повернути мову в належне русло, відновлює вживання звука [g] у низці українських слів (*аґрус, газда, гандж, танок, гедзь, тогель-могель, ґрунт, ґуля, джигун, дзига* та ін. – приблизно 30 слів), проте ця літера і далі була відсутня в написанні слів іншомовного походження (що наслідувало російські традиції). *Проект правопису 1999-го року* вмотивовує цей звук у словах в українських загальноновживаних та власний назвах, обґрунтовує вживання іншомовних слів на зразок: *Густав, Гете, Гвінея, Гого, Гавтман, Чікаго, Копенгаген, Гренада*; зазначає, що терміни, похідні від прізвищ з буквою [ɾ], також треба писати з цією буквою (*анґстрем, тальваніка, гібс, рентген, фольксваген*). Г. Яворська пише: „Нинішня ситуація вибору та співіснування конкуруючих правописних принципів перетворює написання (і вимову) чужих слів на прапори та емблеми, за якими можна відрізнити представників різних ідейних та культурних угруповань”⁷. Присутність звука [ɾ] у дитячих віршах сприяє утвердженню його в фонетичній системі української мови: *Гудзик-пудзик розгойдався, із ниточки обірвався! Упав на цибулю, набив собі ґулю!* (І. Малкович); *Тогель-могель тітка тава по обіді смакувала* (І. Сонечко).

Порівняймо: нашу українськість засвідчує не [ɾ], а [ɛ], який часто вживаний і легкий у вимові. Мовознавець О. Сербенська у статті *Із бесід про усне мовлення* згадує російського дисидента І. Померанцева, який каже, що [ɛ] дуже давній звук і на „терезах вічності переважає всі носові французької мови”⁸;

⁷ Г. Яворська, *Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада*, Київ 2000, с. 192.

⁸ О. Сербенська, *Із бесід про усне мовлення* [в:] „Урок Української”, № 10, 2001, с. 24.

д) м'яка вимова шиплячих (здебільшого „чокання”: вимова м'якого [ч']): [ш'ч]о, [ч'ого], [ч'ому], [ч'етвер, будино[ч'ки, да[ч'а. Нормою для української мови є твердість шиплячих: [шч]о, [ч]ого, [ч]ому, [ч]етвер, будино[ч]ки, да[ч]а. У мовленні дикторів радіо та телебачення „чокання” не лише руйнує мовне тло України, а й призводить до спотворення системи мови: *давноо[ч'ікувана подія; на [ш'ч]ястя, синоптики не передба[ч'яють холодної погоди; „Аріель” – не просто [ч'істо, а бездоганно [ч'істо.* Протиставленням до ненормативної вимови є твердість шиплячого [ш], алітерація якого створює шепіт, шум, шурхіт, штовханину. Приміром: *Шепче вітер: „Ша-ша-ша, Шубку білочка знайшла”* (Г. Чубач), *Пішло знову по селу шушукання* (П. Мирний); *Марширує шпак – відважний вояк: кулі з винограду, шабля з шоколаду, – кроком руш!* (І. Малкович); *Шука лящика штовхнула і вищипнула за бочок. – Ох ти щучко, ти щипучко, попадешся на гачок!* (С. Бондаренко);

е) м'яка вимова губних ([б'у]ро, [п'у]ре), хоча правильною вимовою є твердість губних ([бй]уро, [пй]уре). Оскільки губні в українській мові не бувають м'якими, то доречно за *Проектом правопису 1999-го року* писати б'юро, б'юст, б'юджет, ф'юзеляж, п'юре, п'юітр за моделлю українських слів б'ю, п'ю, п'ять, м'яч, а також а з огляду на сучасне написання слів комп'ютер, прем'єр та інших саме з апострофом. Іван Огієнко зазначав, що саме апостроф зазначає нашу відмінну вимову губних серед цілого слов'янства, а вже саме це змушує нас зберігати його. У фонетичній системі української мови повтор твердого губного [б] створює типове бубоніння: *Бубоніла баба бабі: „Ой, не дмухай на кульбабу, Бо з кульбаби полетять Сто малих кульбабенят”* (Нар. тв.);

є) вимова [ф] замість [т], себто за чинним правописом маємо ор[ф]ографія, ка[ф]едра, А[ф]іни замість правильних відповідників ор[т]ографія, ка[т]едра, А[т]ени. Руйнівний російськомовний вплив літери [ф] тріумфально розпочав свою ходу з *Правопису 1933 року* і набув поширення лише в українській мові (не маючи аналогії в жодній іншій слов'янській мові). Як підсумок, це призвело до невмотивованого вживання слів з грецькою літерою тета (θ), бо чинний правопис подає: *ортодоксальні (правила), ортодокс, ортопед* (усі похідні від грецького orthos – правильний), але *орфографія, орфоенія* (хоча також від грецького ортос). „Безцінним свідченням чужості звука ф є і перелік зукраїнізованих імен як відповідників до російських”⁹: *Агатангел (Агафангел), Атена (Афіна), Тадей (Фадей), Тодос, Тодосій (Феодосій), Пилип (Филипп), Хома, Тома (Фома)* та ін. „Чому народне мовлення так вправно виверталося з „фекання” (хоч подекуди воно проривалося)? Мабуть, тому, що фонетика – це найсталіший і найконсервативніший складник мовної системи”¹⁰. Отож, саме фонетика і засвідчує, що за всю тисячолітню історію ми запозичили єдину літеру ф, яка

⁹ І. Фаріон, *Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір*, Львів 2006, с. 47.

¹⁰ *Ibidem*, с. 48.

й досі є чужою. Відтак по-українському правильно: *ортографія, ортоєнія, катедра, етер, міт, логаритм, анатема, патос, Голгота* (бо ж маємо на місці *θ* літеру *t* в словах *театр, теорія, ортопед, Марта, Гетсиманія, Скити* та ін);

ж) м'яка вимова кінцевого [p'], приміром, *Ізо[p'], лища[p'], тока[p'], кобза[p'], тепе[p']*. Нормою є твердість [p]: *Ізо[p], лища[p], тока[p], кобза[p], тепе[p]*. Алітерація [p] в українській мові „вияскравлює семантику й негативного, й позитивного змісту”¹¹. Наприклад, різкість, рішучість та ритм відтворено за допомогою [p] у таких текстах: *Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива...* (Т. Шевченко); *Докіль ти руки-крила не розкрилиш, з душі не вирвеши моторошний крик чуття* (В. Стус); *Гроза прогримувала грізно* (Л. Костенко). Крик, розпач, радість маємо у словах В. Стуса: *Вже розувірені (о бузувірство чар!), ми розпачем руйнуємо олтар*. Силу, міць та твердість відтворено за допомогою алітерації [p] у вірші І. Драча *Виклик* (про Т. Шевченка): *І горне гору роботи, бо в нього роботи гора. Гори до нього горнуться. Сонце – на вістрі пера*. [p] може творити і дратівливу асоціацію, позаяк поєднання його з гортанним (фарингальним) [ɣ] створює майже гарчання *гур-гур, гар-гар*. Також поєднання цих звуків передає гуркіт грому: *Гуркоче в небі грозовому грім* (Т. Бойченко);

з) м'яка вимова [л'], [т'], [д'] перед [е] (*к[л']ей, [л']екція, контро[л']ор, лі[т']ература, [д']ешево*), але правильно потрібно вживати нейтральні [л], [т], [д]: *к[л]ей, [л]екція, контро[л]ер, лі[т]ература, [д]ешево*. Порівняймо: м'яке [л'], знищив *Правовис 33-го року*, що згодом закріпила наступна мовно-політична практика совєтської держави, тому з ужитку вийшли слова: *бльокада, гальянтерея, лябораторія, лява, ляндишафт, парлямент, плян*¹², які замінено на *блокада, галантерея, лабораторія, лава, ландшафт, парламент, план, плomba* (*Проект правовису 1999-го року* не відновляє цієї особливості української мови). Звук [л] ([л']) є маркером та увиразнювачем фонетичної системи мови, а „за даними психолінгвістики дістав позитивну оцінку як жіночий, легкий, ніжний, добрий”¹³. Наприклад, неймовірно тепла картина літнього ранку створена завдяки алітерації літери [л]: *І заплакала Лілея, А цвіт королевий Схилив свою головоньку Червоно-рожеву На білеє пониклеє Личенько Лілеї* (Т. Шевченко). Пор. також: *Ласкаві ластівки зашелестіли, мов листя лип* (В. Стус). Звук [л] ([л']) переважає у всіх українських колискових, нагадуючи лепетання дитятка, пор.: *Люлі, люлі, люлі, прилетіли гулі, гулі, голуби...* (Н. Забіла);

и) тверда вимова [ц] (*конститу[ц]ія, револю[ц]ія, адміністра[ц]ія*), але правильною вимовою є м'якість [ц']: *конститу[ц']ія, револю[ц']ія, адміністра[ц']ія*

¹¹ А. Бондаренко, *Поетичний звукопис у творах Василя Стуса: Феноменологічна проєкція* [в:] „Дивослово”, № 1, 2008, с. 51.

¹² *Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду*, за ред. Л. Масенко, Київ 2005, с. 356–399.

¹³ А. Бондаренко, *op. cit.*, с. 52.

ія. М'який [ɥ] – це маркувальна риса української мови. Станіслав Губерначук зазначає, що пам'ятки доби Руси-України просто „впиваються” цією літерою: „Божниця, Вкраїниця, Котельниця, Медведиця, Студениця, Ушиця, Глушець, Крем'янець, Лисець, Теремець, імена: Степанець, Федорець, Янець, Ярославець; в Ізборнику Святослава 1073 р. назви планет: Водолійць, Стрілець, Тілець”¹⁴;

і) вимова [ɥ] замість [ч], [т'] (так зване „цекання”), наприклад, [ɥ]еркаси, переда[ɥ]а, робля[ɥ], жи[ɥ:]а. Проте нормою є чітка вимова [ч] та [т']: [ч]еркаси, переда[ч]а, робля[т'], жи[т:]а. На жаль, телевізійне мовлення не сприяє відновленню фонетичної гармонії, бо маємо: на вас [ɥ]екає переда[ɥ]а, у Сумах та [ɥ]еркасах вно[ɥ]і [ɥ]отири – вісім ни[з]е нуля;

ї) оглушення дзвінких ([б], [д], [з], [ж], [г], [з]) в кінці слова та перед приголосним на зразок: ко[т], холо[т], ри[н]ка, ва[ш]ко, п[а]ра[с]ка, [с]робив, сюрп-ри[с], гара[ш], слу[ш]ба. Правильним для української мови є дзвінкість дзвінких: ко[д], холо[д], ри[б]ка, ва[ж]ко, п[о]ра[з]ка, [з]робив, сюрпри[з], гара[ж], слу[ж]ба, які в середині, як і в кінці слова, в українській мові не оглушують. Виняток становить звук [з], який перед глухими вимовляється як парний йому глухий [х]: во[хк]о, ле[хк]о, ні[хт']і. Дзвінкість настільки притаманна українській мові, що навіть глухі приголосні перед дзвінкими вимовляємо як парні до них дзвінки (відбувається уподібнення, себто асиміляція, за дзвінкістю): ая[гж]е, боро[д'б]а, Вели[гд]ень, лі[джб]а, о[з'д]е, о[дж]е, я[гб]и та ін.;

й) вимова звука [ф] у кінці слова та після голосного замість [ѣ], приміром, бу[ф], любо[ф], ходи[ф], во[ф]к, шо[ф]к. Нормативною вимовою є нескладотворчий [ѣ]: бу[ѣ], любо[ѣ], ходи[ѣ], во[ѣ]к, шо[ѣ]к, що є специфічний для української мови;

к) вимова [ж], [з] на місці [дж], [дз], наприклад, [ж]міль, б[ж]ола, [з]він, [з]еркало. Хоча африкати [дж], [дз] (їх немає навіть у близькоспоріднених мовах) – це неповторна українська дійсність з бджолами, джмелями, хрущами, що відтворена у таких назвах: [дж]міль, б[дж]ола, [дз]він, [дз]еркало. До речі, імена Дзвенислава, Дзвенимира, Дзевонія засвідчують існування цього звука на українських теренах.

Руйнівний вплив колоніального минулого призвів до ситуації, що не сприяла уведенню в дію *Проекту 1999-го року*, тому і досі низка фонетичних норм не зафіксована в чинній системі української мови. Наприклад, 1933-го р. вилучено з вимови та написання *ія* в словах іншомовного походження. Ще І. Огієнко казав, що українська мова „не терпить ззіву”, тобто збігу двох голосних, а саме звукосполука *ія* (фонетично [iйa]) дозволяє уникнути цієї ненормативної вимови, забезпечує мелодійність мови. Зрештою, за законами словотвору правильно буде: *матерія* + -льн- = *матеріальний*, *артерія* + -льн- = *артеріальний*. Цю українську модель потверджує слово *парафіальний*, яке збережено в мові, позаяк советська система не могла втручатися в написання слова,

¹⁴ С. Губерначук, *op. cit.*, с. 49–50.

якого начебто не мало бути. Сталінський правопис не втрутився у написання слів *васіліяни*, імен *Юліян*, *Купріян*, *Маркіян* (та деяких інших), а також іншомовного *макіяж*. Відтак *Проект правопису 1999-го року* пропонує повернути мові її консонантність, уживаючи форми: *геніяльний*, *матеріальний*, *діалект*, *тріумф*, *марсіанин*. Порушує фонетичну гармонію української мови не лише звукосполука [ia], а й [io], [iy], що побутують в російській мові, тому необхідно вживати *йон* (не *іон*), *йол* „вітрильне судно” (не *іол*), бо ж маємо *Йосип* (не *Іосип*), *Йордан* (не *Іордан*), *Юда* (не *Іуда*), а також *йод*, *йогурт*. *Правопис 1946-го року* змусив нас донині писати *проект* (знову зі збігом голосних), а не доречне *проскт*, хоч маємо *об’єкт*, *суб’єкт*.

У вживанні німецького дифтонга *ei* маємо низку неточностей, бо для українського написання характерно якнайточніше відтворювати мову-джерело (ще П. Куліш сформулював фонетичний принцип, який звучав: „Пиши, як чуєш”). Тому правильно є *Айништайн*, *Гайне*, *брандмайстер* (за аналогією до *майстер*);

Щодо звукосполуки *ав*, то необхідно усунути суперечність у написанні слів *автомобіль* та *аутотренінг*, *лавр* та *лауреат*, *Фавн* та *фауна*, *автор* та *аудит*, *автохтон* та *інаугурація* тощо. Отже, за *Проектом 1999-го* маємо писати *автотренінг*, *авдит*, *авдіювання*, *авдиторія*, *авдіовізуальний*, *інаугурація*, *пауза*, *лавреат*, *фавна* та ін.

Руйнує фонетичну систему подвоєння букв, яке недоцільне в мові (ми ж не пишемо *класс*, *шоссе*) і створює додаткові труднощі. Американці, приміром, пишуть *Mississippi* з трьома подвоєннями, бо кожна мова має свої закони. Український *Проект правопису 1999-го року* пропонує (відповідно до фонетичного принципу) неукраїнські слова писати без подвоєння: *Одеса*, *Тиса*, тому: *Гавана*, *Лісабон*, *Місісіпі*, *Апеніни* та ін.

Асиміляційна вимова низки звуків деформує засадничі принципи української мови, до яких належить: гучність (виразна вимова голосних та приголосних, невеликий збіг приголосних, плавна акцентно-ритмічна структура), вокалічність (її відтворюють сонорні приголосні, відсутність оглушення дзвінких в кінці слова та в середині перед наступним глухим, паралельні форми на зразок *у-в*, *уві-вві*, *з-зі-із-зо*, *ж- же*, *б-би*, *від-віді-од-оді*, *ся-сь* та ін.), власне милозвучність (що забезпечує асиміляція, словесний наголос, плавність українського мовлення, потаємний прихований зв’язок між музикою і мовленням). А в мовній мелодиці „закладено основу національного співу: природно поставлена вимова, супроводжувана органічною мелодикою, сприяє глибокому, розлогому, вільному, спрямованому в далечінь звучанню. Отже, „секрет” музикальності української вимови слід шукати у її зв’язку з українською піснею, а сама пісня, неперевершена, чудова, вийшла з мови”¹⁵.

Ще 1917-го року Володимир Самійленко (поет, прозаїк, драматург і перекладач, відомий як глибокий знавець української мови) пише статтю *Дбаймо*

¹⁵ Н. Тоцька, *Засоби милозвучності української мови* [в:] „Дивослово”, № 12, 2012, с. 41.

про фонетичну красу мови, у якій переконливо показує, що евфонійність української мови (відсутність дифтонгів, урівноважені у вжитку голосні та приголосні звуки, чисті (виразні) голосні) „цілком аналогічна мові італійській”¹⁶.

Низка літописних джерел засвідчує, що мовним живильним середовищем на рівні фонетики є рідна українська мовна стихія. Піфагор зазначав, що світ не інакше створений, як за допомогою приємної суголосности. Дані фонетики потверджують, що саме українські звуки створили і донині віддзеркалюють мовне тло української землі, творячи фундамент усієї мовної системи. Відтак „у звуках як найменших сегментах відображення світу згорнена вся історія виникнення нашої мови, її еволюція і сьогодення”¹⁷. Проте відсутність української державної мовної політики, колоніальне минуле, агресивна інформаційно-культурною окупація чужою державою та інші соціальні чинники призводять до виникнення чужого (невластивого мові) звукового поля, а як підсумок – до чужої мови. Отож, руйнуючи фонетику мови, ми нівелюємо мовну гармонію. Недаремно І. Сенченко зазначає: „Коли по скрипці Страдиварі бити молотком, якої музики від неї ви чекаєте?”.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бондаренко А., *Поетичний звукопис у творах Василя Стуса: Феноменологічна проєкція* [в:] „Дивослово”, № 1, 2008, с. 49–52.
- Губерначук С., *Як гул століть, як шум віків – рідна мова*, Київ 2002.
- Караванський С., *Секрети української мови*, Київ 1994.
- Масенко Л., *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2004.
- Наumenко Н., *Райдуга звуків і почуттів* [в:] „Дивослово”, № 3, 2005, с. 49–52.
- Самійленко В., *Дбаймо про фонетичну красу мови* [в:] „Урок Української”, № 2, 2003, с. 28–29.
- Сербенська О., *Із бесід про усне мовлення* [в:] „Урок Української”, № 10, 2001, с. 24–27.
- Ткаченко О., *Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу)*, Київ 2006.
- Тоцька Н., *Засоби милозвучності української мови* [в:] „Урок Української”, № 10, 2003, с. 29–32.
- Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду*, за ред. Л. Масенко, Київ 2005.
- Фаріон І., *Звуки – національні коди мови* [в:] „Мова і культура”, т. II, вип. 5, 2002, с. 180–189.
- Фаріон І., *Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір*, Львів 2006.
- Яворська Г., *Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. культура, влада*, Київ 2000.

¹⁶ В. Самійленко, *Дбаймо про фонетичну красу мови* [в:] „Урок Української”, № 2, 2003, с. 28.

¹⁷ І. Фаріон, *Звуки...*, с. 180.

DESTRUCTION OF THE UKRAINIAN PHONETIC SYSTEM UNDER THE INFLUENCE OF SOCIAL FACTORS

The article considers the phonetic and orthographic means that create the uniqueness of the national ethos. The deformation of Ukrainian phonetic features is revealed to have been caused by a number of social factors, which include: the lack of a state language policy, the consistent destruction of the native language of the nation, systematic Russian expansion in the areas of information and culture, the results of the colonial past, and state intervention in the internal laws of the language. The impact of alien (Russian) speech on the phonetic system of the Ukrainian language is shown, which has resulted in numerous pronunciation errors. The destruction of linguistic, melodic, volume, vocality and other language characteristics is described. The suggestions and the experience of the *Spelling Project of 1999* on the phonetic system of the language are analysed.

Key words: phonetic system of the Ukrainian language, social factors, language legislation, assimilation impact, errors in the phonetic system of the language.

Оксана МИХАЛЬЧУК

Національна академія наук України

Ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст

Ставлення до мови є одним з виявів мовної свідомості. Як соціолінгвістична категорія ставлення до мови має тривалу традицію: перші ґрунтовні дослідження з'явилися майже півстоліття тому, серед них студії У. Брайта, М. Вахтіна, А. Хогенталя, А. Марковського, в українському мовознавстві — праці Л. Масенко, Г. Залізняк, Б. Ажнюка, С. Соколової. У центрі уваги таких досліджень різні соціолінгвістичні параметри мовної діяльності особи. Стержневою віссю, навколо якої формуються основні критерії ставлення до мови, є мовна ситуація в державі. Принципи ставлення до мови в полімовному чи одномовному середовищі мають певні відмінності. В одномовному середовищі визначальними параметрами оцінки мови індивідом є якісні характеристики, зокрема, самооцінка мовної компетенції, мовної діяльності як мовної норми за показниками правильності / неправильності, діалектності / літературності мовлення тощо. В багатомовній ситуації шкала вартостей базована на бінарному ставленні до мови і виявом його є вибір мови як символу мовної чи етнічної спільноти, оцінка престижу та потужності мови, аналіз власних мовних пріоритетів і вибір мовного коду.

Ставлення до мови — явище індивідуальне, та сукупність цих ставлень відображає суспільну оцінку мови. В цьому ракурсі „мовна свідомість постає як сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації”¹. Цінність мови є ґрунтом для емотивного і раціонального сприйняття мови як духовної і практичної основи буття. Згідно із соціологічними даними, за рівнем пріоритетності мовне питання зараховують серед основних 25 життєвих проблем, що їх непокоять, на 21 місце лише 7% громадян України². Проте ставлення до мови — це те, що в принципі

¹ Г. Яворська, *Прескриптивна лінгвістика як дискурс*, Київ 2000, с. 145.

² О. Медведєв, *Мовний баланс України-2*, Київ 2010, с. 44.

має кожен індивід, воно визначає і моделює мовну поведінку. Аналіз мовної поведінки дозволяє виявити оцінне ставлення до мови, що конкретизується у мовних ситуаціях та комунікативних обставинах. Соціолінгвістичні параметри мовної поведінки фокусовані у трьох ракурсах: 1) вибір мови як рідної; 2) вибір мови в мультилінгвальному середовищі або вибір мовного коду; 3) мовленнєва діяльність в межах одного мовного коду. В цих координатах розглянемо ставлення індивідуума до мови в контексті мовної ситуації в Україні.

1. Вибір мови як рідної. Хоч „показник ‘рідна мова’ деякі сучасні дослідники вважають не зовсім коректним для вивчення мовної ситуації в Україні”³, цей вибір актуалізує ставлення до мови в мовній свідомості індивідуума і дозволяє виявити вектор суспільної мовної свідомості. Вибір мови як рідної часто має емотивний характер, зокрема, в ситуації контактного білінгвізму пов’язаний зі ставленням до мови як до символічної цінності — символу етносу, нації, держави, і — рідше — визначається за показниками „перша мова”, „розмовна мова”. Про це свідчать, зокрема, соціолінгвістичні опитування та міркування російськомовних респондентів, які визнають рідною українську мову. Типовими є міркування „мы же живем в Украине и это наш родной язык”. В таких обставинах ставлення до мови мотивує етнічна самоідентифікація, тому вибір мови як рідної постає на грані етнічної та мовної свідомості, де мова виступає символом державної, етнічної, національної, культурної ідентичності. В мовному просторі України таке ставлення до мови особливо виразно проглядається в контексті співвідношення між вибором мови як рідної і мовною практикою. Згідно перепису населення 2001 року, українці становлять 77,8%, українську мову вважають рідною 67,5% населення України, мову своєї національності вважають рідною 85,2% українців⁴. Аналіз соціологічних досліджень, що стосується мовної практики, засвідчує, що „українську мову в цілому практикують 63,1% громадян, російську — 63,7%”⁵. Ці дані свідчать про те, що хоч у повсякденній мовній практиці вибір мови є ситуативним або соціорольовим, ідентифікуючи себе з певним етносом, індивід називає рідною мову етнічної спільноти. Проте мовна свідомість, а відтак і відчуття „рідності” щодо мови не є незмінними. Аналіз тенденцій змін щодо визначення рідної мови простежила Г. Залізняк „згідно з результатами опитування киян у квітні-травні 2012 р., частка респондентів, які визначили рідною мовою українську, за 6 років скортилася з 63% (у 2006) до 45%. Разом з тим на 10% (з 31 до 21%) скоротилася частка киян, які рідною мовою назвали російську. Проте майже всемеро зросла кількість респондентів, які визнали рідною одразу обидві — і українську,

³ С. Соколова, *Мовна ситуація Києва: погляд зовні* [в:] „Українська мова”, № 4, 2012, с. 3.

⁴ В. Євтух, В. Трошинський, *Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку* [в:] *Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник*, Київ 2004, с. 10.

⁵ О. Медведєв, *op. cit.*, с. 38.

і російську”⁶. Це свідчить про те, що ставлення до мови за показником „рідна мова” упродовж цих років змінило вектор від „етнічності” до „практичності”, тобто збільшилася частка осіб, що визначають рідною мовою мову повсякденного спілкування. Не останнє місце в цьому займає формування громадської думки з мовних питань. Зокрема, попри неоднозначний підхід до поняття „рідна мова” у науковій літературі, автори Закону України „Про засади державної мовної політики” подають у ст. 1 першого розділу таке означення „рідна мова — це перша мова, якою особа оволоділа у ранньому дитинстві”⁷. Як зауважує Б. Ажнюк, „цілковита безпорадність такої ‘дефініції’ стає очевидною в контексті іншого положення цього ж закону: кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною...”⁸. Різновекторність підходів до поняття „рідна мова”, а також те, що значна частина пересічних громадян не усвідомлює різниці між законодавчим статусом мови і розмовною функцією мови, а мовна свідомість громадян формується в некоректному мовнополітичному дискурсі, ставлення до мови в цьому аспекті мовної поведінки залишається суперечливим.

2. Ставлення до мови як вибір мовного коду. В мульти- чи білінгвальній ситуації мовна практика часто є рольовим соціально зумовленим вибором мови. При виборі мовного коду ставлення до мови пов’язане з мовною компетенцією, мовною орієнтацією особи, мовними пріоритетами в суспільстві, статусним становищем та комунікативною потужністю мов. Крізь призму цих соціолінгвістичних параметрів проявляється мотивація вибору мовного коду в різних комунікативних обставинах. Поведінковий аспект ставлення виявляється через а) вибір мовного коду в повсякденній мовній практиці; б) оціночні судження стосовного мов; в) вибір мови освіти, інформації тощо.

В мовній практиці „на вибір коду впливає насамперед не ego зі своїми мовними пріоритетами, а функціональні параметри і соціальний контекст”⁹. Типовими прикладами діалогічного мовлення в білінгвальному середовищі між носіями різних мов (мовних кодів) є такі ситуації: а) у діалозі кожен з учасників використовує свій основний мовний код; б) використовується мовний код, прийнятний для більшості комунікантів і т. д. Варіативність ситуацій і мовного компромізу можлива за умови мовної компетенції осіб у певних мовних кодах. Стабільність мовної поведінки особи (частота перемикавання мовних кодів, мовна стійкість, мовний нігілізм) дозволяють простежити ставлення до мови через градацію вибору мови від довільності до мотивованості. До того ж важливу роль відіграє „рефлексивна здатність білінгва чи полілінгва порівню-

⁶ Г. Залізник, *Статус української та російської мов у дзеркалі громадської думки киян* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с. 90.

⁷ Закон України „Про засади державної мовної політики”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>, [14.03.2014].

⁸ Б. Ажнюк, *Мовні права як категорія соціолінгвістики* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с. 8.

⁹ Б. Ажнюк, *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*, Київ 1999, с. 203.

вати різномовні явища, функціонально диференціювати їх, розвиваючи в себе метакогнітивну здатність поперемінного, одночасного чи поперемінно-одночасного існування в двох (рідше – кількох) мовних світах” (вслід за Ренцо Тітоне Б. Ажнюк називає таке явище метамовною свідомістю)¹⁰. Відсутність такої здатності провокує непередбачуване перемикання мовних кодів і призводить до неконтрольованості цього явища.

Коли перехід з основного для індивідуума мовного коду на інший, „прийнятий”, втрачає контекстуальну чи конситуативну зумовленість вибору мови, перемикання кодів стає некоординованим, набуває рис мовного нігілізму, продукує мовне відступництво. Це є ознакою корозії мовної свідомості, що робить її здатною до впливу планових (мовна політика, ЗМК) та спонтанних (наслідування авторитетів) маніпуляцій. Адже ставлення до мови можуть коригувати різні обставини. Виявом змін є динаміка мовної поведінки ситуативних білінгвів. Найвиразніше простежується тенденція цих зрушень, коли перемикання мовних кодів стає контрольованим, і мовний нігілізм поступається місцем усвідомленому вибору мови. Це проявляється через самоідентифікацію з конкретною мовною спільнотою і через вибір мови в конкретних мовних ситуаціях. Свідома зміна основного мовного коду засвідчує про те, що мовна свідомість індивіда перебуває в стадії „ключового моменту”. Найчастіше такі явища виникають як наслідок соціальної адаптації в мовному просторі (мова стає необхідна для соціального зросту чи кар’єри) через політико-економічні зміни у суспільстві або внаслідок зростання етнічної самосвідомості. Беззаперечними є відомі факти, як радянська мовна політика призводила до переходу українськомовних українців на російську мову. Така мовна поведінка була зумовлена обставинами позамовного характеру і слабким рівнем мовної стійкості, що підтримувався тільки природнім інстинктом мовного та етнічного самозбереження. Зміни в індивідуальній мовній поведінці, що засвідчують перехід з російської на українську мову (переважно це повернення до етнічної мови), напомітніші в часи становлення української незалежності (на початку та наприкінці минулого століття) та під час Помаранчевої революції. Зміна основного мовного коду з російського на український після повноліття часто є наслідком самоусвідомлення власної національної, а разом з тим і мовної ідентичності. Ось деякі міркування з цього приводу: *„Ми з батьком у 1989 в Полтаві почали ходити на Рух. До того часу в сім’ї говорили суржиком. Ми вирішили, що можемо і будемо говорити українською літературною мовою.”* (Тарас, 41 р., 2011 р.); *„Я виріс в російськомовному середовищі (сім’я, школа, університет, ровесники) в Дніпропетровську. Коли почав їздити за кордон обурювало, що нас сплутують з росіянами. Це спонукало замислитися про зв’язок між громадянством і мовою. Перейшов на українську і вже три роки на всій території України спілкуюся виключно українською, навіть з мамою (вона російськомовна)”*

¹⁰ Ibidem, с. 142.

(Олександр, 35 р., 2013 р.). Очевидно, що такий усвідомлений вибір мови постає в результаті руху свідомості в напрямку „державна свідомість – національна свідомість – мовна свідомість”, що слушно окреслив як перспективу розвитку суспільної мовної свідомості О. Ткаченко¹¹. Омищення суспільної цінності мови пов’язане з мовними обов’язками індивіда як громадянина і в цьому аспекті є етапом раціонального ставлення до мови як до мовної необхідності. Вмотивоване ставлення до мови виявляється крізь призму оціночних суджень.

Джерелом для виявлення такого ставлення до мови є мовні рефлексії, соціолінгвістичні опитування, спостереження, анкетування, інтерв’ювання, ЗМК, інтернет-блоги та коментарі. Основними ідентифікаторами, що виявляють оціночне судження щодо мов є статус мови; потужність мови; престижність мови, мовні пріоритети тощо.

Як зазначає Дж. Фішман „статусні переваги, цілі й можливості є потужними мотиваціями не лише матеріальними, а також і соціальними і культурними”¹². Однак важливим є не тільки офіційний статус мови, а ставлення до мови як до мови з певним статусом. Попри те, що в українському мовному середовищі присутні мови інших етнічних спільнот, формування громадської думки з мовних питань найчастіше базоване на протиставленні українська – російська. Незважаючи на те, що навіть „за умов рівного статусу реальну перевагу має мова потужним інституційним, соціальним та інформаційним ресурсом”¹³, у „мовних війнах” у площині мовнополітичних дискусій широко використовуються статусні означення „державна”, „офіційна” та „регіональна”, хоч у мовній свідомості більшості громадян ці категорії не мають чіткого розмежування. Мовно-політичні ігри на полі „статусу мов” актуалізуються на державному і місцевих рівнях, однак у суспільстві ставлення до зміни статусного визначення мов не викликає захоплення. Зокрема, з’ясовуючи зміни у ставленні киян до функціонування двох мов (російської і української) в контексті ухвали Закону України „Про засади державної мовної політики” та ставленні киян до надання певного статусу російській мові, Г. Залізник відзначає, що збільшення можливих конфліктів „якщо російській мові буде надано статус державної, вбачають як кияни, що не підтримують надання додаткового статусу російській мові, так і ті, хто має протилежну думку”¹⁴. Дискурс про мови, а відтак і ставлення до мови в мовній свідомості індивіда набуває політичного забарвлення, і призводить до зміщення мовних пріоритетів в геополітичну площину.

Вибір мови проявляється самоорієнтація людини в системі національно-політичних відносин. У політичному дискурсі „до Росії чи в ЄС” європейські

---

¹¹ О. Ткаченко, *Український мовно-національний розвиток* [в:] „Світогляд”, № 2, с. 17.

¹² Дж. Фішман, *Не кидайте свою мову напризволяще. Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці*, пер. О. Гурц, Київ 2009, с. 36.

¹³ Б. Ажнюк, *Мовні права...*, с. 7.

¹⁴ Г. Залізник, *op. cit.*, с. 94.

мови для російськомовного просвіропейського українця стають духовно ближчими, навіть попри те, що російська залишається розмовною. Тому рефлексії щодо мов в українській моделі часто кореспондують з геополітичними уподобаннями. Цікавою ілюстрацією цьому є реакція в соціальних мережах на плакати, що стосуються мовних преференцій українців щодо певних мов. Зокрема, в листопаді 2013 на сторінках соціальної мережі „в Контакте” активно „постили” плакат такого змісту „Чи говориш англійською, французькою, німецькою, російською?” Навпроти — реакція: обличчя на фоні українського прапора з тризубом: у перших трьох випадках з посмішкою „Єєє...”, „Віі...”, „Яяя...”; в четвертому: скривлене обличчя — „Ні”. Показово, що свою реакцію „подобається” висловлюють українські користувачі, що ведуть свої сторінки в цій соціальній мережі російською мовою.

Рівень мовної орієнтації індивідуума ґрунтується також на усвідомленні мовних прав, мовних обов’язків і мовної необхідності. Це призводить до коригування власної мовної поведінки не тільки через звільнення від мовного нігілізму чи мовних стереотипів, а й через сприйняття мови як цінності за показниками престижності, потужності та вітальності. В контексті розвитку інтернет-комунікації підвищується конкурентність інформаційної потужності мов. Зокрема, інформаційна потужність англійської зумовлює в українському суспільстві ставлення до цієї мови як до „мовної необхідності”, мови „вивчення якої є першочерговою потребою”. Соціолінгвістичне опитування підлітків київської гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов показало, що серед варіантів „українська”, „російська”, „англійська” першочерговою потребою для покоління 13-16 років є англійська мова — 65,6%, серед яких 53,4% — тільки „англійська”, інші учні поруч поставили „українська” або одразу визначили „англійська”, „українська”, „російська” мови. Мотивом для вивчення української мови у цьому ж опитуванні 36,6% (з них 25,6% вказали тільки цю причину) називають „необхідність знання мови у перспективі подальшого навчання, кар’єрного та професійного росту”, 52,2% (38, 9 — тільки цю позицію) — „бажання володіти мовою титульної нації держави, в якій я проживаю” та 20% (14,5% — обрали тільки цей варіант) „статус державної мови”¹⁵. Мовна необхідність фактично зумовлює ставлення до мови як до ужиткової речі: для кар’єри, для успішного навчання, для отримання інформації. Водночас підвищуються вимоги до власної мовної компетенції.

3. Самооцінка мовної компетенції крізь призму ставлення до мови — це шлях від споглядального ставлення до мови до діяльного. Проте самокритичність щодо власної мовної компетенції призводить також до страху перед мовною невдачею, комплексів щодо власного мовлення. Вимоги стосовно дотри-

¹⁵ Опитування проведене в жовтні 2013 року У. Кухарук в межах роботи над учнівською науковою роботою „Соціальна зумовленість вибору мови в учнівському середовищі” під кер. О. Михальчук та І. Кашенко. Вибірка — 100 осіб.

мання мовних норм в ситуації контактного білінгвізму таким чином стають загрозливими: боязнь говорити неправильно викликає занижену самооцінку мовної компетенції і результатом стає відмова послуговатися певною мовою. Однак мовна самооцінка через самокритичне ставлення до власної мовної діяльності (правильність / неправильність відповідно до граматичної та стилістичної структури мови) не завжди є виправданою. У соціолінгвістичному вимірі мовний пуризм і вимоги щодо дотримання мовних норм (правильності літературної мови) не завжди доречні. Якщо це стосується самовдосконалення мовної свідомості та мовленнєвої діяльності – такі явища безумовно потрібні, але коли накладається на мовну орієнтацію в білінгвальному суспільстві, часто стає загрозливим для комунікативної потужності самої мови. Психолінгвістичні комплекси щодо мовної компетенції стають тягарем для мовної свідомості. В українській мовній ситуації – це є однією з основних проблем, коли двомовні надають перевагу російській при приблизно однаковому володінні мовами. Комплекс „неправильності” власної української нівелює бажання говорити українською. Міркування Антона Лірника (учасник „Камеді клаб”) є типовими для багатьох двомовних: „Я стараюсь менше говорить на украинском, даби не оскорблять слух украиноязычных соотечественников”¹⁶. „Жорсткий нормоцентризм, — зауважує А. Черненко, — породжує страх перед помилкою. Бажаючи уникнути критики, мовець уникатиме також і спілкування українською, а до її прихильників і їхніх ідеологічних послань відчуватиме стійку ідіосинкразію”¹⁷. Якісні параметри користування мовою не повинні загрожувати кількісним пропорціям, що є пріоритетними при визначенні комунікативної та демографічної потужності самої мови.

Таким чином, ставлення до мови в координатах мовної поведінки індивідуума поєднує емотивні та раціональні аспекти. Ставлення до мови — це комплекс ціннісних орієнтацій особи в мовному середовищі, що є джерелом для формування суспільної оцінки мови і мовної ситуації загалом. Мовна поведінка особи відзеркалює основні соціолінгвістичні критерії ставлення до мови. Аналіз цих параметрів (щодо оцінки статусного становища мов, мовних пріоритетів, престижу мови, потужності мови та мовної компетенції), а також коефіцієнт їхнього впливу на мовну поведінку є підґрунтям для моделювання та прогностики мовної ситуації в державі.

¹⁶ О. Михальчук, *Мова як символ в етнічній та мовній свідомості* [в:] *Життя — у слові: Зб. наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського*, ред. В. Складенко, Київ 2011, с. 329.

¹⁷ А. Черненко, *Зворотний ефект мовної ідеології* [в:] *Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht. Діалог мов — діалог культур. Україна і світ*, München-Berlin 2012, с. 214.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ажнюк Б., *Мовні права як категорія соціолінгвістики* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с.3–12.
- Ажнюк Б., *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*, Київ 1999.
- Євтух В., Трощинський В., *Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку* [в:] *Етнонаціональна структура українського суспільства*. Довідник, Київ 2004, с. 10.
- Залізняка Г., *Статус української та російської мов у дзеркалі громадської думки киян* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с. 89–97.
- Медведев О., *Мовний баланс України-2*, Київ 2010.
- Михальчук О., *Мова як символ в етнічній та мовній свідомості* [в:] *Життя — у слові: Зб. наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського*, ред. В. Складенко, Київ 2011, с. 323–333.
- Соколова С., *Мовна ситуація Києва: погляд зовні* [в:] „Українська мова”, № 4, 2012, с. 3–18.
- Ткаченко О., *Український мовно-національний розвиток* [в:] „Світогляд”, № 2, 2008, с. 14–17.
- Фішман Дж., *Не кидайте свою мову напризволяще. Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці*, пер. О. Гурц, Київ 2009.
- Черненко А., *Зворотній ефект мовної ідеології* [в:] *Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht.. Діалог мов — діалог культур. Україна і світ*, München-Berlin 2012, с. 211–215.
- Яворська Г., *Прескриптивна лінгвістика як дискурс*, Київ 2000.

ATTITUDES TO LANGUAGE FROM THE PERSPECTIVE
OF LINGUISTIC BEHAVIOUR: THE CASE OF UKRAINE

The article outlines the sociolinguistic parameters of language attitudes in terms of speech behaviour. The choice of language as a native tongue and the choice of language code in a multilingual environment and speech activity within the same language determine the balance between the rational and emotive attitude to language. Language priorities, language orientation and language competence and assessment of status, prestige and the power of language are the main indicators that show an attitude to language in specific speech situations and communicative situations. The analysis of their impact on linguistic behaviour is the basis for a forecast of the language situation in Ukraine.

Key words: speech behaviour, attitude to language, status of language, prestige of language, power of language, language code.

Лариса МОВЧУН

Національна академія наук України

Лінгвістичне дослідження української рими: завдання, проблеми, перспективи

Рима на початку ХХІ століття залишається важливим елементом української поетичної мови. У той час як європейська поезія відмовляється від обов'язкового суголосся звукових комплексів, прив'язаних до певного місця в рядку, для української міжрядкова і внутрішньорядкова співзвучність залишається актуальною, а в деяких видах поезії — обов'язковою (наприклад, вірші для дітей, ураховуючи психологічні особливості цієї вікової категорії, дуже рідко пишуть без рими, оскільки вона виконує головним чином мнемотехнічну функцію). Як зауважують теоретики і самі творці поетичного слова, рима й досі має невичерпний потенціал¹, зумовлений, по-перше, постійним поповненням лексичного фонду, по-друге, римотворчими властивостями української мови, що впродовж ХХ — на початку ХХІ століття демонструє розширення римової кореляції звуків, а по-третє, просуванням рими вглиб рядка, тобто залученням у співзвучність звуків сусідніх слів, препозитивних щодо наголошеного голосного рими.

В українському фольклорі та літературі рима має таку тривалу історію, що в національній мовній картині світу вона є неодмінним атрибутом поезії. *Римувати* — синонім до слова *віршувати*, тобто складати вірші: *Я дивлюся, як вона танцює, / до небес обличчя підійма, / як жагуче дощ її цілує! / Я стою, ревную і... римую, / вибігти сміливості нема*²; контекстуально дієслово може набувати іронічного відтінку, коли йдеться про створення не досить талановитих, відомих і т. ін. віршів, що також асоціюється з використанням рими: *Богдан Бойчук — пропрацювавши їздовим у колгоспі / ім. Калініна — так і не знав нічого про Нью-Йорк / римував би щось друкуючись у „Бучацькій правді”*³.

¹ Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін., *Літературознавчий словник-довідник*, Київ 1997, с. 594.

² С. Цушко, *Сонце осені*, Київ 2010, с. 99.

³ В. Махно, *Cornelia street café*, Київ 2007, с. 38.

Наскільки тривала історія самої рими, майже настільки тривала й історія її дослідження, що розпочалася з навчальної і наукової літератури кінця XVI ст. Історію слов'янської рими висвітлювали у своїх працях Д. Ворс, М. Гаспаров, В. Жирмунський, В. Западов, С. Калачова, Ф. Корш, Л. Пщоловська, Б. Томашевський, В. Холшевников, Р. Якобсон та ін., української — П. Житецький, Ф. Колесса, В. Коптілов, Н. Костенко, В. Перетц, М. Петров, Г. Сидоренко, М. Сулима, І. Франко, Д. Чижевський та ін.

Розвиткові теорії рими сприяли праці А. Байбакова, В. Брюсова, О. Востокова, Б. Гончарова, М. Гергелевича, М. Длуської, М. Довгалецького, М. Жинкіна, О. Ісаченка, А. Кантемира, О. Кондратова, І. Левого, М. Ломоносова, Ю. Лотмана, Ю. Мінералова, М. Панова, Т. Пейпера, У. Ріккерт, Д. Самойлова, М. Соколова, В. Тимофєєва, Л. Тимофєєва, Ю. Тинянова, С. Толстої, В. Тредіаковського, О. Федотова, І. Фраймана, С. Фурманіка, М. Шапіра, Г. Шенгелі, М. Штокмара, Л. Якубінського, українських філологів І. Безпечного, С. Гаєвського, В. Домбровського, Д. Загула, А. Кацнельсона, І. Качуровського, В. Ковалевського, І. Кошелівця, О. Кудряшової, Д. Нитченка, А. Юриняка, Б. Якубського та ін. дослідників.

Перебуваючи переважно в лоні літературознавства, зокрема віршознавства, рима є об'єктом багатьох його розділів (метрики, строфіки, фоніки), проте увага лінгвістів до неї також незмінна, починаючи ще з граматики Л. Зизанія 1596 р. Особливий інтерес до поетичної мови, у тому числі до рими, з'явився у зв'язку з активізацією фонетико-фонологічних та експериментально-фонетичних досліджень кінця XIX — початку XX ст. (праці Е. Сіверса, Р. Шульце, С. Бернштейна, Б. Ейхенбаума). Сербський філолог Р. Кошутіч якнайретельніше підійшов до питання рими, що дало йому змогу, детально дослідивши її звуковий склад та особливості співзвуч російських слів, пояснити орфоепічні норми⁴.

Упродовж XX – на початку XXI ст. рима була предметом фоностилістичних (І. Чередниченко, Г. Сюта, О. Бірюкова), експериментально-фонетичних (В. Теряєв), лінгвопоетичних (А. Мойсієнко), дискурсивних (І. Лучук) досліджень українських науковців.

Теоретичні питання укладання словників рим розробляли О. Бабакін, А. Безгодов, Я. Будковська, Ф. Корш, В. Онуфрієв, Ю. Стехін, В. Тимофєєв, Г. Турська, С. Федченко, В. Холшевников, Дж. Шоу та наші співвітчизники А. Бурячок, І. Гурін, С. Діброва, С. Караванський, І. Чередниченко.

Дослідження, проведені за методиками окремих дисциплін, виявляються, з одного боку, розпорошеними — і це дало підставу В. Ковалевському констатувати, що викінчена теорія, яка б ураховувала численні властивості рими, так і не створена⁵; з другого ж боку, спостерігається взаємопроникнення літературознавчих і лінгвістичних студій. Розглядаючи риму в літературознавчому

⁴ Р. Кошутіч, *Грамматика русского языка*, Петроград 1919, с. 259–480.

⁵ В. Ковалевський, *Рима: ритмічні засоби українського вірша*, Київ 1965, с. 4.

аспекті, неможливо оминати її лінгвістичну природу. І навпаки — у лінгвістичних дослідженнях неминуче виникає потреба у використанні результатів віршознавчих досліджень. Так, аналіз дисертаційних робіт, захищених у Росії⁶, показує, що науковці використовують, крім лінгвістичних, суто літературознавчі методи вивчення рими та спираються на метричні і ритмічні характеристики поетичної мови. Якщо під науковою дисципліною розуміти діяльність, спрямовану на отримання знань у межах тільки свого предмета і здійснювану тільки своїми методами⁷, то доводиться констатувати, що дослідження рими фактично відбувається в міждисциплінарному просторі.

Отже, ані лінгвістика сама по собі, ані віршознавство не спроможні охопити всі аспекти дослідження рими — порівняльно-історичний, лінгвістичний, психологічний, естетичний, філософський тощо. На позначення спектру міждисциплінарних досліджень спільного об'єкта — рими можна запропонувати термін *римологія* (...логія у складних словах відповідає поняттям „наука”, „знання”⁸: *вулканологія, кліматологія, краніологія, палеологія*, у тому числі в назвах підрозділів філології: *діалектологія, наратологія, ортологія, семасіологія, текстологія, фонологія*). Теоретичними і практичними питаннями укладання словників рим має опікуватися відповідна галузь лексикографії — *римографія*. Використання цього терміна є цілком умотивованим, адже у зв'язку із фактичним розгалуженням словникарства виникають окремі його підрозділи, що розробляють теорію укладання різних видів словників, реєстр яких сформований певним шаром лексики або одиницями, що є більшими чи меншими за слово. Найчастіше ці словникарські напрями корелюють із відповідними підрозділами мовознавчої науки (*дериватологія* — *дериватографія, концептологія* — *концептографія, крилатологія* — *крилатографія, неологія* — *неографія, пареміологія* — *пареміографія, термінологія* — *термінографія, фразеологія* — *фразеографія*) або ж здійснюють опис лексики за особливою методикою (*ідеографія*) чи стосуються комплексного лексикографічного опису певного наукового об'єкта (*шевченкографія*).

Найголовнішим завданням лінгвістичного напрямку римології вважаємо опис метамови та систематизацію термінів цієї галузі знань, потреба в чому вже давно назріла. За свідченням літературознавців, „виникає враження, що „термінологічна система українського літературознавства” існує як певний науковий жаргон без натяку на кодифікацію. Незважаючи на те, що термінологічні конференції все ж відбуваються, ...літературознавці жодного разу не провели

⁶ Ю. Костромина, *Лингвистическое исследование поэтической рифмы в раннем творчестве И. Бродского. Дисс. ... канд. филол. наук*, Екатеринбург 2005; Д. Кочетков, *Рифма Д. А. Андреева в лингвистическом аспекте (на материале сборника „Русские боги”)*. Дисс. ... канд. филол. наук, Череповец 2000 та ін.

⁷ Л. Рыженко, *Общая модель развития научной дисциплины* [в:] „Философия науки”, № 1, 2012, с. 44.

⁸ *Словник інішомовних слів*, за ред. О. Мельничука, Київ 1974, с. 398.

інвентаризації своїх термінологічних „здобутків”. Існуючі ж літературознавчі лексикографічні видання лише фіксують усталене вживання слів і словосполучень, яким надається значення термінів, хоча такими багатьом з них ще треба стати в українському літературознавстві”⁹. Проблеми починаються із самого визначення рими. І. Качуровський, розглянувши українські, російські та європейські підходи до цього поняття, слушно зауважив, що національні школи трактують його неоднаково: для російської римології характерне позиційне обмеження рими кінцем рядка, для європейської — переважно кінцем слів¹⁰. Крім того, слід мати на увазі, що в різних версифікаційних системах рима є різною. У квантитативному віршуванні (давньогрецькому і давньоримському, в основі якого лежить чергування довгих і коротких складів) риму не використовували, окрім певних її різновидів, що функціонували в ораторській мові як стилістичні фігури: 1) римування відмінкових закінчень і 2) римування дієслівних закінчень. Квалітативне віршування ґрунтується на принципі наголошеності / ненаголошеності складів; воно пройшло три історичні стадії: силабічну, силабо-тонічну й тонічну. У силабічному віршуванні мінімальним елементом рими є склад, у силабо-тонічному — наголошений звук, а в тонічному — акцентоване слово. На нашу думку, саме через це і виникає розмаїття визначень рими, автори яких прагнуть до всеосяжності, що виявляється абсолютно неможливою. Визначення рими має сенс лише в певній системі координат, тобто в конкретній версифікаційній системі та в конкретній мові в її певний історичний період. Отже, завданням римології є систематизація визначень рими відповідно до названих координат.

Загалом метамова римології ще не була предметом наукового дослідження, попри те, що нею активно послуговуються як науковці, так і літературні критики й самі поети. Під метамовою римології ми розуміємо систему загальнонаукових та галузевих термінів, а також номенклатурних одиниць, використовуваних для опису римологічних знань: *акустична структура рими, епізодичне римування, сонетне римування, канонізація рими, клаузула, константа, мішані закінчення, опорний звук, панторима, препозитив рими, редиф, римовалентність, римова пара, римовий ланцюг, римовий сегмент, римове очікування, римовий інтервал, римовий перегук, римарій, римівник*. Існує нагальна потреба в словнику римологічної термінології з метою реєстрації всіх наявних в українській мові термінів і номенів римології та їх подальшої систематизації й унормування. Російський лінгвіст В. Іванов уклав багатомовний словник фонетико-метричної термінології¹¹, який частково задовольняє ці потреби, але не знімає з порядку денного саме питання, адже йдеться про українську римологію, яка не зна-

⁹ Б. Клименко, *Криза термінологічної системи українського літературознавства чи криза наукової свідомості літературознавців?* [в:] „Слово і час”, № 4, 2001, с. 12.

¹⁰ І. Качуровський, *Фоніка*, Київ 1994, с. 23–31.

¹¹ А. Иванов, *Словарь фонетико-метрической терминологии*, Москва 2005.

йшла свого відображення в названій праці. Крім запозичених (*асонанс*, *консонанс*) і калькованих (*жіноча рима*, *чоловіча рима*), у мові функціонує велика кількість термінів і номенів українського походження, тому слід провести інвентаризацію всієї їхньої сукупності та виявити випадки дублетності і варіантності.

Упорядкування термінології неможливе без систематизації самих рим — на актуальність цієї проблеми вчені вказували вже неодноразово¹². Гострота потреби зумовлена й тим, що розвиваються різновиди нової рими, як-от: *Час Молотова*, *Булганіна і Шенілова*, / *клинцем борідок і чобіт*, на *бахіли* / *схожих*; *час комуналок і гуртожит-* / *ків*, *паровозних гудків*; *час*, коли *дід* / *приїхав до нас*, *оповід-* / *ки його*, *страх*: *простирадла сибірський сніг* / *і гаряча вовча сеча на краєчках ніг*¹³ — у систематизції рим В. Ковалевського за ритмічною ознакою її можна вважати мнимо нерівноскладовою, за формально-семантичною ознакою — ламаною / анжамбеманною; *Від тебе вже ні спогаду*, *ні спога...* / *Старіє день*, *побільшавши на ніч*. / *Стоїть між нами туга загадкова* / *смугастим бовдуром суворих погранич*¹⁴ — рима-умовчання за формально-семантичною ознакою.

Якщо проаналізувати номенклатурні одиниці, що позначають, наприклад, різновиди рими за кількістю додаткових звуків, які є тотожними в римових словах, виявиться абсолютний безлад і невпорядкованість. Говорячи про риму в силаботонічній системі віршування, центром рими, її „точкою відліку” визначають наголошений голосний; звуки ж ліворуч і праворуч від наголошеного голосного впливають на якість рими по-різному: найбільшу вагу мають післянаголошені, найменшу — переднаголошені. Лівобічну (препозитивну щодо наголошеного голосного рими) і правобічну тотожність рими позначають номенами *глибока рима* і *багата рима*. У їх уживанні спостерігається різнобій, у якому все ж можна простежити певні тенденції.

1. Розрізнення *багатої* і *глибокої* рим за кількісно-звуковою ознакою: багатою вважають риму з опорним приголосним, а глибокою — ту, в якій тотожними є два і більше звуки ліворуч від наголошеного голосного¹⁵ або переднаголошений склад¹⁶. Літературознавець О. Кудряшова мінімальною кількістю тотожних препозитивних звуків у глибокій римі вважає три включно з опорним¹⁷. Розрізнення *багатої* і *глибокої* рими в російській традиції йде від В. Брюсова і В. Жирмунського, які зараховували до багатих рим ті, які мають тотожний

¹² Г. Сидоренко, *Від класичних нормативів до верлібру*, Київ 1980, с. 12.

¹³ Ю. Буряк, *Амальгама* [в:] „Кур'єр Кривбасу”, № 266–267, 2012, с. 236.

¹⁴ Л. Мовчун, *Відцвітають птахи*, Київ 2005, с. 38.

¹⁵ Е. Матвеев, Е. Хворостьянова, *Предисловие* [в:] *Словарь языка М. Ломоносова*, гл. ред. Н. Казанский, вып. 3, Санкт-Петербург 2011, с. 23.

¹⁶ В. Тимофеев, *Рифма Есенина: количественная и качественная характеристика* [в:] В. Тимофеев, *Словарь рифм Сергея Есенина*, Шадринск 2009, с. 294.

¹⁷ О. Кудряшова, *Поэтика вірша*, Київ 2011, с. 42.

опорний приголосний, а до глибоких – рими з тотожними опорними приголосними і переднаголошеними голосними¹⁸.

2. Розрізнення *багатої* і *глибокої* як якісно відмінних видів рим. Теоретик рими І. Качуровський чітко розмежовував *багаті рими* (виокремлені за граматичною ознакою — вони утворені словами, які належать до різних частин мови) і *глибокі* (виокремлені за фонетичною ознакою). Погодившись із тим, що збіг усіх звуків після наголошеного є аксіоматичним, учений під глибиною рими розумів поширення звукової тотожності вліво від наголошеного голосного. Звідси випливає, що мінімально глибокими є чоловічі закриті, а також жіночі і дактилічні рими, у яких збігається опорний приголосний¹⁹. Українські поетики 20-х років фіксують номен *глибока рима* на позначення рим із тотожними переднаголошеними складами²⁰.

3. Поняття *багата рима* вважається ширшим. За такого підходу багатство рими – це і її граматична неоднорідність, і глибина – збагачення препозитивними звуками²¹.

4. Відмова від терміна *глибока рима*. *Багатими* вважаються всі рими, у яких спостерігається тотожність переднаголошених звуків²². Основна маса сучасних підручників для вишів якраз і обмежується констатацією того факту, що за якістю звучання розрізняють *багаті* і *бідні рими* (П. Білоус, П. Дудик, В. Іванишин та ін.). О. Квятковський на позначення співзвуччя, що включає опорний приголосний і як мінімум ще один звук ліворуч, зупинився лише на терміні *багата рима*, проте приклади, які ілюструють цей різновид рим, не однотипні — є й такі, що містять тільки один препозитивний звук (опорний приголосний): *матовая-выматывая*²³. У зарубіжній україністиці у випадку поширення препозитивної тотожності також використовується термін *багата рима*, яким позначається співзвуччя, створене щонайменше одним опорним²⁴ або двома переднаголошеними звуками²⁵.

Детально і вмотивовано прокоментував уживання номена *багата рима* російський теоретик рими Г. Шенгелі, який вважав поширення звукової тотожності вправо від наголошеного голосного неодмінним атрибутом рими, а збагачення її додатковими препозитивними звуковими елементами — „несподіваним подарунком”. Збагаченням учений вважав не лише випадки повної тотожності „лівих” звуків, а навіть частковий збіг їхніх ознак, як-от у прикладі *конь-огонь*,

¹⁸ В. Жирмунский, *Рифма, ее история и теория*, Петербург 1923, с. 67.

¹⁹ І. Качуровський, *op. cit.*, с. 95.

²⁰ Д. Загуг, *Поетика*, Київ 1923, с. 140.

²¹ Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін., *op. cit.*, с. 72.

²² *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, под ред. А. Николюкина, Москва 2001, с. 880.

²³ А. Квятковский, *Поэтический словарь*, Москва 1966, с. 63.

²⁴ І. Безпечний, *Теорія літератури*, Торонто 1984, с. 167.

²⁵ І. Кошелівець, *Нариси з теорії літератури*, Мюнхен 1954, с. 79.

де *к* — глухий, *г* — дзвінкий, але обидва є проривними задньоязиковими приголосними, та неповну співзвучність (*могла-мгла*)²⁶.

5. *Глибокими* вважаються рими з правобічною тотожністю, яка охоплює значну кількість звуків, тобто точні рими (*сон-Едісон, геніальний-епохальний*)²⁷.

6. Майже повна відповідність між поняттями *глибока рима* і *багата рима*. Російський термінологічний словник В. Беляєва фіксує два значення номена *глибока рима*: 1) рима, у якій збігаються не тільки наголошені і наступні за ними, але й переднаголошені склади; 2) *багата рима*. При цьому багата рима ґрунтується на повторенні більш або менш значної кількості звуків, що збігаються включно зі збігом опорних приголосних (*света-ответа, гривой-и-гривой*)²⁸. Ототожнював багату і глибоку риму Л. Тимофєєв²⁹. Констатує факт відповідності між номенами *багата (повнозвучна) рима* і *глибока рима* новий багатомовний „Словник фонетико-метричної термінології”³⁰.

У польській філології поняття багатства і глибини рими також не досить чітко розмежовуються. Багата рима пов’язана з розширенням співзвуч праворуч, у так званий римовий простір, а глибока – з виходом уліво за межі наголошеної голосної. Водночас глибокі рими також вважають багатими³¹.

Очевидно, у питанні звукової структури рими дослідження мовознавців повинні відіграти вирішальну роль. Суто лінгвістичний підхід до української рими та її структури був започаткований І. Чередниченком³², тож необхідно проаналізувати результати його праці та в цілому — дослідити історію українських римологічних досліджень, починаючи з граматик і поетик кінця XVI ст.

Класифікація рим і впорядкування терміносистеми римології, вивчення звукової структури рим слугуватиме надійним підґрунтям для розроблення римографічної теорії, у якій чимало проблемних зон. Слід уточнити місце словників рим у загальній систематиці лексикографічних праць, оскільки в науковій літературі поширена думка, що вони є різновидом інверсійних словників або близьким до них типом, насправді ж їх ретельний аналіз не підтверджує цього. Римарії неоднорідні за мега-, макро- і мікроструктурою, за моделями реестру,

²⁶ Г. Шенгели, *Техника стиха*, Москва 1960, с. 245.

²⁷ Г. Семенюк, А. Гуляк, О. Бондарева, *Версифікація: теорія і практика віршування*, Київ 2008, с. 135; К. Серажим, *Фонетичні засоби стилістики*, Київ 1996, с. 19; Н. Тарасенко, *Деякі питання поетики*, Київ 1959, с. 115; Н. Ференц, *Основи літературознавства*, Київ 2011, с. 195.

²⁸ В. Беляєв, *Основная терминология метрики и поэтики* [в:] О. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1969, с. 587–588.

²⁹ Л. Тимофеев, *Основы теории литературы*, Москва 1959, с. 305.

³⁰ А. Иванов, *op. cit.*, с. 657.

³¹ M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, pod. red. J. Sławińskiego, Wrocław 2008, s. 488.

³² І. Чередниченко, *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови*, Київ 1962, с. 217–263; *Idem*, *Проблеми створення римословника Т. Г. Шевченка* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 3, 1966, с. 17–20 та ін.

джерелами його формування, одиницями входження, за призначенням, обсягом тощо — і все це також потребує вивчення з метою створення класифікації самих словників рим.

Білою плямою в історії української лексикографії залишається римографічна історія. Крім чотирьох опублікованих словників рим І. Гурина та А. Бурячка, С. Караванського, С. Діброви, неописаними і невиданими залишаються численні словники рим, які зберігаються в архівах. Об'єктивні дані для відтворення етапів розвитку української рими отримують завдяки римаріям, укладеним на наукових засадах — і такий проект мав би охопити творчість найвизначніших класиків та сучасних поетів, а з-поміж них на першому місці повинен бути словник рим Т. Шевченка.

Достатньо інформативний словник рим одного поета надає фактичний матеріал для дослідження індивідуального римостилію, чим можуть скористатися і літературознавці, і стилісти. Спробу статистичного аналізу рим українських поетів від І. Котляревського до Лесі Українки здійснив І. Гурин у своїх неопублікованих словниках, показавши перспективні можливості застосування кількісних показників у порівнянні рим різних авторів за певними ознаками. Що більший римографічний матеріал буде нагромаджений, то більш аргументованою стане історія і теорія рими.

Актуальними на сьогодні видаються нові напрями вивчення рими: лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний, психолінгвістичний. Зокрема, це стосується так званих римових кліше *очі – ночі*, *Україна – руїна*, *грози – сльози*, які регулярно відтворюються в поетичній мові³³. На часі створення словника римових асоціацій, який допоможе виявити стійкі римові пари та з'ясувати, якою є сучасна римова норма.

Дослідження теорії та історії рими було б неповним без установлення мистецького (поетичного) розуміння рими та вивчення того, які знання про неї репрезентовані в українській поезії. Це питання вирішується шляхом аналізу художніх дефініцій та метафоричних моделей з реципієнтною зоною *рима*³⁴.

Отже, багатогранність рими зумовлює потребу різноплановості її лінгвістичного опису: у структурному, функціональному, семантичному, психолінгвістичному, лінгвокультурологічному аспектах. Важливе питання — її мовно-історичне вивчення (становлення рими і розвиток її теорії). Джерелом розуміння природи і функції рими є також її мистецьке (поетичне), філософське та естетичне осмислення. Вибір поетом рими — складник творчого процесу, який досліджують психологи. Об'єднання зусиль лінгвістів, літературознавців та

³³ Л. Мовчун, *Римове кліше „очі-ночі”: банальна рима в лінгвокультурологічному аспекті* [в:] „Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя: Філологічні науки”, кн. 1, 2013, с. 103–108.

³⁴ Л. Мовчун, *Метафоризація рими в українській поезії XX — початку XXI ст.* [в:] „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки”, вип. 34, 2013, с. 198–202.

інших фахівців навколо спільного об'єкта уможливилося виокремлення міжгалузевої дисципліни — римології; теоретичними питаннями укладання словників рим належить опікуватися римографії. Актуальними завданнями української лінгвістичної римології та римографії вважаємо: опис метамови і терміносистеми цих галузей, узагальнення теоретичних здобутків дослідників рими; окреслення структури і типології української рими; аналіз її ролі як організаційного чинника звукової, смислової та естетичної цілісності поетичного тексту; дослідження механізмів породження рими в процесі створення поетичного тексту, а також механізмів її рецепції; вивчення історії укладання словників рим, їх класифікація, опрацювання методики лексикографічного опису рими тощо.

ДЖЕРЕЛА

Буряк Ю., *Амальгама* [в:] „Кур'єр Кривбасу”, № 266–267, 2012, с. 229–255.
Махно В., *Cornelia Street Café*, Київ 2007.
Мовчун Л., *Відцвітають птахи*, Київ 2005.
Цушко С., *Сонце осені*, Київ 2010.

БІБЛІОГРАФІЯ

Безпечний І., *Теорія літератури*, Торонто 1984.
Беляев В., *Основная терминология метрики и поэтики* [в:] *Словарь лингвистических терминов*, О. Ахманова, Москва 1969, с. 572–605.
Гром'як Р., Ковалів Ю. та ін., *Літературознавчий словник-довідник*, Київ 1997.
Жирмунский В., *Рифма, ее история и теория*, Петербург 1923.
Загуг Д., *Поэтика*, Київ 1923.
Иванов А., *Словарь фонетико-метрической терминологии*, Москва 2005.
Качуровський І., *Фоніка*, Київ 1994.
Квятковский А., *Поэтический словарь*, Москва 1966.
Клименко Б., *Криза термінологічної системи українського літературознавства чи криза наукової свідомості літературознавців?* [в:] „Слово і час”, № 4, 2001, с. 5–14.
Ковалевський В., *Рима: ритмічні засоби українського вірша*, Київ 1965.
Костромина Ю., *Лингвистическое исследование поэтической рифмы в раннем творчестве И. Бродского. Дисс. ... канд. филол. наук*, Екатеринбург 2005.
Кочетков Д., *Рифма Д. А. Андреева в лингвистическом аспекте (на материале сборника „Русские боги”)*. Дисс. ... канд. филол. наук, Череповец 2000.
Кошелівець І., *Нариси з теорії літератури*, Мюнхен 1954.
Кошутин Р., *Грамматика руског језика*, Петроград 1919.
Кудряшова О., *Поэтика вірша*, Київ 2011.
Литературная энциклопедия терминов и понятий, под ред. А. Николюкина, Москва 2001.

- Матвеев Е., Хворостьянова Е., *Предисловие* [в:] *Словарь языка М. Ломоносова*, гл. ред. Н. Казанский, вып. 3, Санкт-Петербург 2011.
- Мовчун Л., *Метафоризація рими в українській поезії ХХ — початку ХХІ ст.* [в:] „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки”, вип. 34, 2013, с. 198–202.
- Мовчун Л., *Римове кліше „очі-ночі”: банальна рима в лінгвокультурологічному аспекті* [в:] „Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя: Філологічні науки”, кн. 1, 2013, с. 103–108.
- Рыженко Л., *Общая модель развития научной дисциплины* [в:] „Философия науки”, № 1, 2012, с. 41–59.
- Семенюк Г., Гуляк А., Бондарева О., *Версифікація: теорія і практика віршування*, Київ 2008.
- Серажим К., *Фонетичні засоби стилістики*, Київ 1996.
- Сидоренко Г., *Від класичних нормативів до верлібру*, Київ 1980.
- Словник інішомовних слів*, за ред. О. Мельничука, Київ 1974.
- Тарасенко Н., *Деякі питання поетики*, Київ 1959.
- Тимофеев В., *Рифма Есенина: количественная и качественная характеристика* [в:] *Словарь рифм Сергея Есенина*, В. Тимофеев, Шадринск 2009, с. 266–306.
- Тимофеев Л., *Основы теории литературы*, Москва 1959.
- Ференц Н., *Основы литературознания*, Київ 2011.
- Чередниченко І., *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови*, Київ 1962.
- Чередниченко І., *Проблеми створення римословника Т. Г. Шевченка* [в:] „Українська мова і література в школі”, № 3, 1966, с. 17–20.
- Шенгели Г., *Техника стиха*, Москва 1960.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 2008.

LINGUISTIC RESEARCH INTO UKRAINIAN RHYME: TASKS, PROBLEMS, PROSPECTS

Rhyme versatility creates a necessity for multifaceted research into its structural, functional, semantic, psycholinguistic, lingua-culturological and other aspects. The integrating efforts of linguists, literary scholars and other professionals around a common goal promote the formation of an interdisciplinary branch — rhymology. Rhymography deals with the theoretical questions regarding the compilation of rhyming dictionaries. We consider the most urgent problems in Ukrainian rhymology and rhymography to be metalanguage and term system description, the theoretical generalisation of rhyme researchers' results, the study of rhyme structure, its typology, rhyme creation mechanisms as well as the mechanisms for its reception, the reconstruction of the history of compiling rhyming dictionaries, their classification, the working out of techniques, the lexicographic description of rhyme, etc.

Key words: rhyme, rhyming dictionary, rhymology, rhymography, term, metalanguage.

Тетяна ОЛІЙНИК

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Зіставне дослідження засад порівняльної стилістики англійської та української мов і лінгвістики перекладу

Лінгвістика на сучасному етапі розвитку характеризується великим зацікавленням порівняльними дослідженнями, зіставленням різних аспектів близькоспоріднених та досить віддалених мов.

У зв'язку із бурхливим розвитком лінгвістичної теорії перекладу порівняльне вивчення мов є на часі, воно створює лінгвістичну основу для теорії і практики перекладу в цілому та для стилістики перекладу зокрема. Зіставляючи різноманітні аспекти двох мов, удосконалюємо наші знання кожної з цих мов, позаяк специфічні особливості мови експлікуються тільки в порівнянні. Отже, лінгвістична теорія перекладу буде успішно розвиватися тільки за умови дослідження подібностей та відмінностей двох мов, що утворюють перекладацьку пару – вихідної мови та мови перекладу (української та англійської у нашому випадку).

Стилістичній проблематиці належить чільне місце в лінгвістиці перекладу. Стилістика як мовознавча дисципліна пов'язана із перекладом як об'єктом лінгвістичного аналізу. Існує кілька напрямків стилістичних досліджень. Серед них – вивчення функцій одиниць різного рівня через їх уживання у різних видах мовленнєвої комунікації. Переклад передбачає вибір мовних засобів, взаємодія яких забезпечує вираження певного змісту у процесі міжкультурної комунікації. Звідси лінгвістичному аналізу перекладу характерний комплексний функціональний підхід, при якому мовні явища розглядаються в їх взаємодії з урахуванням структури, норми і узусу. Двомовний характер лінгвоперекладацьких досліджень зближує їх із дослідженнями з порівняльної стилістики, яка вивчає функціональні відповідники одиниць різних мов.

Ж. Віне і Ж. Дарбельє прирівнюють порівняльну стилістику і теорію перекладу. Вони розглядають порівняльну стилістику французької і англійської мов

як дослідження перекладацького методу, що пропонує способи можливих замінів і перетворень, що відбуваються у процесі перекладу¹.

А. Федоров вбачає відмінності між названими дисциплінами лише в кількості завдань. Завдання порівняльної стилістики ширші, вони сприяють розробці проблем загальної стилістики. А завдання лінгвістичного вивчення перекладу – це пошук функціональних відповідників, які дають змогу використовувати у перекладі лексичні і граматичні елементи, відмінні від вихідних².

Перші дослідження у галузі порівняльної стилістики з'явилися у 50–60-х роках ХХ століття. У 1958 році побачила світ *Порівняльна стилістика французької та англійської мов* Ж. Віне і Ж. Дарбельне³, у 1961 році – *Порівняльна стилістика французької та німецької мов* А. Мальблана⁴, у 1976 – *Порівняльна типологія французької та російської мов* В. Гака⁵, у 1971 році А. Федоров у опублікував *Нариси загальної та зіставної стилістики*⁶ тощо.

Одразу сформувались два напрямки розвитку порівняльної стилістики: перший досліджував зіставлення оригіналу і перекладу, другий – зіставлення різних оригіналів. Предметом порівняльної стилістики на самому початку було дослідження стилістично маркованих одиниць різних мовних рівнів порівнювальних мов. Однак, для стилістики характерним є спрямування на функціональний підхід, тобто вивчення зовнішніх особливостей одиниць та систем елементів, які функціонують у межах ширшої системи. Актуальним завданням порівняльної стилістики є дослідження одиниць всіх мовних рівнів (стилістично маркованих і немаркованих), позаяк, навіть стилістично нейтральний мовний елемент може набути стилістичного забарвлення у певному контексті.

А. Мальблан у *Порівняльній стилістиці французької та німецької мов* визначив два етапи розвитку порівняльної стилістики: 1) порівняння стилістичних ресурсів мов; 2) порівняння жанрів та стилів, а також стилістично-виражальних засобів різних мов.

Залежно від того, що досліджується – форма чи значення – розрізняють два напрямки дослідження: семасіологічний (порівняння йде від мовних форм до їх значень і функцій) та ономасіологічний (порівняння від значень і функцій до тих мовних форм, які представляють ці значення семасіологічні і функції).

Основоположник мовознавства В. фон Гумбольдт звертався до внутрішньої форми мови, до її семантичної організації і до відношення мовного значення до немовного (процес мислення). Його ідеї склали основу для вирішення

¹ J. Vinay, J. Darbelnet, *Stylistique compare du franca et de l'anglais. Methode de traduction*, Paris 1958.

² А. Федоров, *Очерки общей и сопоставительной стилистики*, Москва 1971, с. 12.

³ J. Vinay, J. Darbelnet, *op. cit.*, с. 331.

⁴ A. Malblanc, *Stylistique comparee du francais et de l'allemande*, Paris 1961.

⁵ В. Гак, *Сравнительная типология французского и русского языков*, Ленинград 1976, с. 286.

⁶ А. Федоров, *op. cit.*, с. 12.

проблем про характер міжмовних відмінностей у галузі значення, про універсальні і специфічні риси семантики, про мову як спосіб мислення⁷.

О. Потебня писав, що внутрішня форма слова – це відношення змісту думки до свідомості, вона показує як людина уявляє свою власну думку⁸. Важливими методологічними основами порівняльного вивчення мовознавства є його вчення про те, що мова – це перехід від несвідомого до свідомості⁹, сфера мови не співпадає зі сферою думки¹⁰, слово виражає не всю думку, а тільки одну її ознаку¹¹, мова у всій повноті і кожне окреме слово відповідає мистецтву¹².

М. Покровський заклав підґрунтя порівняльної семантики споріднених мов, будучи одним з перших мовознавців кінця XIX століття, які присвятили себе спеціальному дослідженню семантики¹³. Порівняльне вивчення лексики споріднених мов знаходимо у Р. Будагова (романські мови)¹⁴, В. Жирмунського¹⁵, А. Смирницького¹⁶ (германські мови).

Початок синхронному порівняльному дослідженню лексики поклав Ш. Баллі у роботі „Загальна лінгвістика і питання французької мови”¹⁷. Порівняльні дослідження у галузі мовознавства продовжують Л. Щерба¹⁸, В. Гак¹⁹, А. Супрун²⁰. Величезний вклад у розвиток порівняльного мовознавства внесли Є. Верещагін і В. Костомаров своїми працями *Лінгвокраїнознавча теорія слова і Мова і культура*²¹.

У роботах із порівняльної семасіології пропонувалися різні принципи зіставлення: вивчення основних параметрів структурного аспекту зіставлення лексики на елементарному рівні, до складу якого входять категоріальне зіставлення (на рівні лексико-граматичного розряду), інтегральне (на рівні лексеми і її загального значення), диференціальне (на рівні окремих значень слова)²². Як для порівняльної лексикології, так і для порівняльної стилістики, розроблені критерії зіставлення системних лексичних єдностей, як-то:

⁷ В. Гумбольдт, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984, с. 397.

⁸ А. Потебня, *Мысль и язык*, Москва 1999, с. 91.

⁹ *Ibidem*, с. 43.

¹⁰ *Ibidem*, с. 41.

¹¹ *Ibidem*, с. 90.

¹² *Ibidem*, с. 161.

¹³ М. Покровский, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1959, с. 381.

¹⁴ Р. Будагов, *Писатели о языке и язык писателей*, Москва 1984, с. 280.

¹⁵ В. Жирмунский, *Национальный язык и социальные диалекты*, Львів 1936, с. 238.

¹⁶ А. Смирницкий, *Очерки по сопоставительной грамматике русского и английского языков*, Москва 1970, с. 399.

¹⁷ Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955, с. 416.

¹⁸ Л. Щерба, *Избранные работы по русскому языку*, Москва 1957, с. 186.

¹⁹ В. Гак, *op. cit.*, с. 299.

²⁰ А. Супрун, *Лекции по лингвистике: Учеб. Пособие*, Минск 1980.

²¹ Е. Верещагин, В. Костомаров, *Лингвострановедческая теория слова*, Москва 1980; *Idem*, *Язык и культура*, Москва 2005.

²² В. Конецкая, *Введение в сопоставительную лексикологию германских языков*, Москва 1993, с. 51.

– „глибина” єдності, яка вимірюється кількістю членів і ступенем цілісності, тобто можливості визначення меж, особливо у синонімічних і антонімічних рядах із багатозначними домінантами;

– побудова системних єдностей із врахуванням співвіднесеності і питомої ваги центральних і периферійних членів;

– семантичний об’єм домінанти;

– ступінь варіативності системних єдностей за рахунок фонематичних чи морфологічних варіантів;

– ступінь неоднорідності системних єдностей в плані: а) морфологічної структури їхніх членів; б) домінуючого типу вмотивованості; в) стилістичної характеристики;

– питома вага генетично пов’язаних і непов’язаних слів, а також запозичень.

Функціональний аспект зіставлення лексики передбачає її аналіз з огляду на три важливі функції: номінативну, експресивну і комунікативну. Аналіз номінативної функції передбачає вивчення: 1) денотативно-сигніфікативного параметру; 2) ступінь універсальності/унікальності значень; 3) співвіднесеність лексичних одиниць у часі. Аналіз експресивної функції передбачає вивчення: нестилістичної експресивності (сенсорні, абсолютні, раціональні оцінки) і стилістичної експресивності (поетизми, архаїзми, канцеляризми, терміни і вульгаризми, жаргонізми, коллокуалізми). Аналіз комунікативної функції передбачає вивчення: 1) характеру детермінованості слів-виразів (лексичних одиниць, здатних утворювати висловлювання); 2) ступеня поширеності; 3) місця у структурі тексту.

До структурно-семантичних критеріїв зіставлення слів належать лексико-граматичні, лексематичні і лексико-семантичні критерії.

Лексико-граматичні критерії:

– наявність / відсутність семантичних ознак, які складають структуру;

– місце слово значення з певною структурою у складі багатозначного слова;

– кореляція слів (слово значень) із структурно-семантичними класами.

Лексематичні критерії:

– денотативно-сигніфікативна обумовленість змісту (абстрактність / конкретність);

– ступінь „дифузності” семантики (однозначність – багатозначність);

– типи епідигматичних відношень значень – відношень семантичної похідності (імплікація, симіляція, конверсивність);

– типи семантичної структури (одновершинність – багатoverшинність – безвершинність лексеми).

Лексико-семантичні критерії:

– типи значень (варіантне/неваріантне, генералізоване / спеціалізоване);

– ступінь синкретичності номінації;

– валентність²³.

²³ В. Конецкая, *op. cit.*, с. 184.

Семасіологічні дослідження відбуваються на одному мовному рівні, як-от морфем, лексем, фраз. А ономасіологічні базуються на міжрівневому зіставленні. Всі дослідження у галузі порівняльної стилістики мають ономасіологічне спрямування. Спочатку таке спрямування асоціювалося із теорією перекладу як розділом порівняльної стилістики, маючи на меті зіставлення засобів передачі смислової та художньої функції в оригіналі і його перекладі. Щоправда, на сучасному етапі це може стосуватися і порівняльно-стилістичних досліджень, які проводяться на зіставленні оригіналів.

Отже, завданнями порівняльної стилістики є дослідження стилістичних ресурсів, стилістичних мовленнєвих фактів порівнюваних мов, зіставлення жанрів, функціональних стилів різних мов, індивідуальних стилів. Слід зазначити, що досліджуються та аналізуються як спільні, так і відмінні риси стилістичних систем порівнюваних мов. Це один з напрямів загальної стилістики, що вивчає схожість і відмінність двох або декількох порівнюваних мов в стилістичному плані: стилістичних систем цих мов, їх функціонально-стильової диференціації та ін. Порівняльна стилістика представлена – як і стилістика взагалі і лінгвістика – двома аспектами (напрямами) досліджень: структурним і функціональним. Перший історично виник раніше і є більш традиційним, ніж другий. Традиційно порівняльна стилістика вивчає стилістичні ресурси порівнюваних мов у порівняльному плані по рівнях мовної системи (фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному), описуючи схожість і відмінність стилістичних забарвлень цих засобів, їх семантичних нюансів, взагалі стильового розшарування мовних засобів, особливостей їх вживання у вербальному контексті, а також розглядаючи засоби образності і образотворчості, синоніми і антоніми та ін. Інакше кажучи, реалізує в лінгво-порівняльному плані проблематику „стилістики ресурсів”.

Стилістика ресурсів – це напрямок стилістики, що вивчає стилістичні ресурси мови. Це найбільш традиційна галузь стилістики, об’єктом якої є склад стилістично забарвлених мовних засобів, їх виразні можливості та семантико-функціональні відтінки, а також засоби словесної образності (тропи). Іншими словами, стилістика ресурсів – це структурний аспект стилістики мови, хоча спочатку (у самому поясненні власне стилістичного в мовних одиницях) він все-таки орієнтований на особливості мовного функціонування. У своєму прагненні описати і систематизувати стилістично забарвлені засоби стилістика ресурсів зливається із практичної стилістикою як напрямком, метою якого є навчити стилістичним нормам мови.). Тим самим виявляється національна та культурно-історична специфіка порівнюваних мов, відображена в їх стилістичному боці. Одним з аспектів досліджень цього напрямку є проблема найбільшої точності вираження одного і того ж змісту (думки, поняття, явища) засобами тієї й іншої з порівнюваних мов, пов’язана з труднощами перекладу з однієї мови на іншу²⁴.

²⁴ Н. Данилевская, *Научный текст как динамика оценочных действий* [в:] „Вестник Пермского университета”, вып. 2, Пермь 2009, с. 20–28.

Менш вивчений і новий аспект порівняльної стилістики – Функціонально-стилістичний – реалізує в порівняльному плані проблематику функціональної стилістики. У цьому випадку досліджуються і описуються схожість і відмінність порівнюваних мов щодо їх стильового розшарування, жанрової та іншої, більш часткової диференціації функціональних стилів, польової структури цих стилів в тій чи іншій мові, а також стилістико-текстова своєрідність порівнюваних мов, закономірності функціонування мовних засобів зі стильовою значимістю, особливості композиції, текстових одиниць – при аналізі всього цього з урахуванням зіставлення порівнюваної екстралінгвістичної основи стилю (наявності, відсутності, видозмінені екстралінгвістичних стилеутворювальних чинників порівнюваних мов) та ін.

Іншою підставою і спонукальною причиною становлення порівняльної стилістики виявилися потреби перекладу літератури (ступеня його адекватності) з однієї мови на іншу. У дослідженнях цього плану ідеї контрастивної лінгвістики транспонуються в стилістику; а функціональний аспект порівняльної стилістики розвивається лише з кінця ХХ сторіччя. Порівняймо, напр., висловлювання В. Ярцевої: „Актуальним для сучасного стану порівняльного мовознавства є ... його розширення в бік порівняльно-стилістичних досліджень”²⁵, а також А. Швейцера: „Проблеми зіставлення функціональних стилів ще потребують фундаментальної розробки”²⁶. Ідею створення порівняльної стилістики висунув А. Єфімов на V міжнародному конгресі славистів у Софії у 1963 році, проте роботи цього плану з’являються пізніше²⁷. У дослідженнях А. Швейцера визначаються предмет, завдання і методи вивчення функціональних стилів в аспекті контрастивної стилістики та дається обґрунтування останньої як особливого наукового спрямування; представлений також і конкретний аналіз матеріалу в межах публіцистичного стилю. Порівняльні дослідження наукового стилю здійснені в роботах В. Ярцевої²⁸, Т. Тетериної²⁹, М. Кожина³⁰, С. Абрамової³¹,

²⁵ В. Ярцева, *Теория и практика сопоставит. исследования языков*, Москва 1986.

²⁶ А. Швейцер, *Проблемы контрастивной стилистики (к сопоставительному анализу функциональных стилей)* [в:] „Вопросы языкознания”, вып. 4, 1991, с. 37.

²⁷ Г. Ижакевич, В. Кононенко, Н. Пилинский, В. Сиротина, *Сопоставительная стилистика русского и украинского языков*, Киев 1980.

²⁸ В. Ярцева, *Международная роль языка науки* [в:] VII Международный социологический конгресс, Варна 1970, с. 23.

²⁹ Т. Тетерина, *Становление научного стиля английского языка*: Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Москва 1973.

³⁰ М. Кожина, *Сопоставительное изучение науч. стиля и некоторые тенденции его развития в период научно-технической революции* [в:] *Язык и стиль научной литературы*, Москва 1977, с. 167–189.

³¹ С. Абрамова, *Выражение связности текста в научной литературе на испанском языке (сравнительно с русским)* [в:] *Лингвостилистические особенности научного текста*, Москва 1981.

згадуються вони і у відомих монографіях Н. Разінкіної³², Є. Троянської³³ та ін. До речі, в них зазначені факти залежності функціонально-стилістичних значень граматичних одиниць від екстралінгвістичної основи наукової промови, а саме ідентичності цих значень у різних мовах. Порівняймо теоретичне положення, сформульоване В. Ярцевою: „Стиль наукової прози має деякі загальні тенденції незалежно від конкретних мов”³⁴. Значимість для розвитку порівняльної стилістики не тільки структурного підходу, а й функціонального підкреслює і А. Федоров³⁵. Обговорення проблем порівняльної стилістики в слов’янських країнах було широко представлено на конференції в Ополі (Польща, 1993), в журналі *Stylistyka* (1994), виступах, статтях Ст. Гайди³⁶, М. Баловського³⁷, В. Лейчика³⁸, М. Кожіної³⁹ та ін.

Методична проблема теорії перекладу впливає з порівняльного характеру перекладу. У самій основі перекладу лежать мовні операції, або зіставлення двох мовних систем. Це дало право порівняльній лінгвістиці стати невід’ємною частиною будь-якого міркування про переклад. Зіставлення мовних явищ стало вихідною точкою для моделювання процесу перекладу. Важливість цього аспекту, проте, була переоцінена, і лінгвістику перекладу почали вважати вичерпною теорією перекладу. У певних лінгвістичних колах і сьогодні зустрічаємося з уявленням про теорію перекладу як про прикладну дисципліну порівняльної лінгвістики. У більшості випадків у перекладацьких операціях не визнається їх семіотичний та стилістичний характер. Теорію перекладу в першу чергу цікавлять питання подолання існуючих відмінностей між мовами на стилістичному рівні, а не абсолютизація цих відмінностей⁴⁰.

Варто зауважити, що порівняльна стилістика тісно пов’язана із соціолінгвістикою, психолінгвістикою, соціальною психологією, етнографією, історією, культурою, літературознавством, історією літератури, філософії тощо. Особливе місце у цьому переліку займає теорія перекладу. Все вищенаведене дозволяє зробити висновок, що це дві різні галузі (навіть матеріал дослідження у порівняльній стилістики може бути як оригінал – переклад, так і оригінал – оригінал), які взаємодоповнюють одна одну. Результати досліджень порівняльної

³² Н. Разинкина, *Функциональная стилистика английского языка*, Москва 1989.

³³ Е. Троянская, *Стиль научной речи*, Москва 1978.

³⁴ В. Ярцева, *op. cit.*, s. 6.

³⁵ А. Федоров, *op. cit.*, с. 24.

³⁶ S. Gajda, *Stylistics today* [w:] *Stylistyka-I*, Opole 1992, s. 78–93.

³⁷ M. Bałowski, *Podstawowe zagadnienia stylistyki porównawczej (zarys problematyki)* [w:] *Stylistyczne konfrontacje*, Opole 1994, s. 58–69.

³⁸ В. Лейчик, *По поводу расширения предмета сопоставительной стилистики* [w:] *Stylistyczne konfrontacje*, Opole 1994, s. 92–113.

³⁹ М. Кожина, *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, Москва 2003.

⁴⁰ А. Попович, *Проблемы художественного перевода*, Москва 1980, с. 23–24.

стилістики, безперечно, мають велике значення для теорії перекладу, а досягнення перекладознавства вносять вклад у порівняльну стилістику.

Проаналізувавши мовний механізм перекладу і зіставної стилістики можемо стверджувати, що лінгвістика перекладу не співпадає із зіставною стилістикою ні за предметом дослідження, ні за завданнями, які стоять перед кожною із галузей науки. Зіставна стилістика не досліджує проблеми співвіднесеного функціонування мов у процесі міжмовної комунікації. У процесі перекладу, під час вибору відповідників функціонально-стилістична тотожність порівнюваних одиниць є дуже важливим, але не єдиним чинником вибору мовних засобів. Аналіз перекладів творів англomовної художньої літератури українською мовою виявив багато випадків неспівпадання стилістичного забарвлення оригіналу і перекладу (втрата образності, відмова від перекладу каламбурів, використання слів невідповідних стилів, як-от переклад стилістично забарвленої лексичної одиниці нейтральним словом і навпаки тощо). Наведемо приклад такої втрати у перекладі комедії В. Шекспіра „Марні зусилля кохання” (переклад Михайла Литвинця):

Гру слів зазвичай дуже важко передати і вона є тим засобом, при відтворенні якого найчастіше трапляються втрати у перекладі:

Moth. ...Signior Costard, adieu.

Costard. My sweet ounce of man's flesh, my incony Jew! (Act 3, Scene 1).

У цьому прикладі гра слів побудована на співзвучності слів „adieu” і „Jew”. Перекладачеві не вдалося передати її:

Метелик. ...Прощай, Довбешко-пане!

Довбешка. Солодкий він шматок! Лукавство незрівнянне! (Дія 3, Сцена 1).

Значення будь-якого слова у будь-якій мові є унікальним, через відмінності в частотності використання, конотації, відсутності тих чи інших лексичних одиниць у порівнюваних мовах⁴¹. З метою мінімізації безеквівалентної лексики вважаємо, що семантичні зв'язки і прагматична доцільність повинні рівною мірою передаватися у тексті перекладу. Тобто, перекладач повинен враховувати не тільки еквівалентність значення, а й досліджувати більш високі рівні смислового змісту і прагматичного контексту. Це найкраще досягається за допомогою семіотичного підходу до перекладу.

Семіотика як мовознавча наука вивчає загальне у будові і функціонуванні різних знакових систем, які використовують для зберігання і передачі інформації⁴². З одного боку, семіотика дозволяє заповнити прогалини у мовних підходах. Вона розглядає переклад як семіотичний процес, який вибудовує логічну парадигму для перекладу знаків, тому вона ефективно враховує втрати, що виникають при перекладі між двома різними мовними системами та культурами.

⁴¹ P. Newmark, *A Textbook of Translation*, Harlow 1991, p. 8.

⁴² *Языкознание* [в:] *Большой Энциклопедический словарь*, под ред. В. Ярцевой, Москва 1998, с. 440.

З іншого боку, семіотика містить і збагачує прагматику. На нашу думку, екстралінгвістичні (прагматичні) знаки найкраще доводять семіотичність. Відомо, що лінгвістика має справу із словесними знаками, а прагматика – із невербальними. Запропонуємо робоче визначення мовних втрат прийняте в нашому дослідженні: „Лінгвістичні втрати становлять втрати словесних знаків, які впливають на семантичне, та / або прагматичне (екстралінгвістичне) значення вихідного тексту”. Ці втрати можуть бути серйозними (блокування розуміння повідомлення, поданого у вихідному тексті); припустимими (вплив на стиль і естетичні цінності вихідного тексту) або повними (що стосуються як комунікативного повідомлення, так і загального естетичного значення вихідної тексту). Такі втрати трапляються через багато чинників, такі як: неправильний переклад інформації; нерозуміння взаємозв’язку між словами; поверхнєве тлумачення семантичних / прагматичних еквівалентів у двох мовах, які беруть участь у процесі перекладу; буквальный переклад того, що семантично / прагматично більш вживане в одній мові ніж в іншій, і більше занурення у вихідний текст. Разом з тим, лінгвістика перекладу послуговується поняттями порівняльної стилістики, як і інших мовознавчих дисциплін, у процесі аналізу перекладів.

Зіставлення функціонування мов у процесі міжмовного спілкування базується на мовних універсалах або на універсальних властивостях мови. Лінгвістичний аналіз перекладу виявляє цілу низку закономірностей, які так чи інакше виявляються у процесі перекладу. Однак, мова – це складна система, яка об’єднує багато підсистем, що реалізуються у різних формах і в різних умовах.

Наша позиція полягає у тому, що лінгвістика перекладу і порівняльна стилістика – суміжні галузі, проте вони суттєво різняться предметом і завданнями дослідження. Вироблення їхніх теоретичних засад триває.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Абрамова С., *Выражение связности текста в научной литературе на испанском языке (сравнительно с русским)* [в:] *Лингвостилистические особенности научного текста*, Москва 1981.
- Балли Ш., *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955.
- Будагов Р., *Писатели о языке и язык писателей*, Москва 1984.
- Верещагин Е., Костомаров В., *Лингвострановедческая теория слова*, Москва 1980.
- Верещагин Е., Костомаров В., *Язык и культура*, Москва 2005.
- Гак В., *Сравнительная типология французского и русского языков*, Ленинград 1977.
- Гумбольдт В. фон., *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984.
- Данилевская Н., *Научный текст как динамика оценочных действий* [в:] „Вестник Пермского университета”, вып. 2, Пермь 2009, с. 20–28.
- Жирмунский В., *Национальный язык и социальные диалекты*, Ленинград 1936.
- Ижакевич Г., Кононенко В., Пилинский Н., Сиротина В., *Сопоставительная стилистика русского и украинского языков*, Киев 1980.

- Кожина М., *Сопоставительное изучение научного стиля и некоторые тенденции его развития в период научно-технической революции* [в:] *Язык и стиль научной литературы*, Москва 1977, с. 167–189.
- Кожина М., *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, Москва 2003.
- Конецкая В., *Введение в сопоставительную лексикологию германских языков*, Москва 1993.
- Лейчик В., *По поводу расширения предмета сопоставительной стилистики* [в:] *Stylistyczne konfrontacje*, red. S. Gajda, M. Balowski, Opole 1994, s. 92–113.
- Покровский М., *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1959.
- Попович А., *Проблемы художественного перевода: Учеб. пособие. Пер. со слов.*, Москва 1980.
- Потебня А., *Мысль и язык*, Москва 1999.
- Разинкина Н., *Функциональная стилистика английского языка*, Москва 1989.
- Смирницкий А., *Очерки по сопоставительной грамматике русского и английского языков*, Москва 1970.
- Супрун А., *Лекции по лингвистике: Учеб. пособие*, Минск 1980.
- Тетерина Т., *Становление научного стиля английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Москва 1973.
- Троянская Е., *Стиль научной речи*, Москва 1978.
- Федоров А., *Очерки общей и сопоставительной стилистики*, Москва 1971.
- Швейцер А., *Проблемы контрастивной стилистики (к сопоставительному анализу функциональных стилей)* [в:] „Вопросы языкознания”, вып. 4, 1991, с. 37.
- Щерба Л., *Избранные работы по русскому языку*, Москва 1957.
- Языкознание* [в:] *Большой Энциклопедический словарь*, под ред. В. Ярцевой, Москва 1998.
- Ярцева В., *Международная роль языка науки* [в:] *VII Международный социологический конгресс*, Варна 1970.
- Ярцева В., *Теория и практика сопоставит. исследования языков*, Москва 1986.
- Balowski M., *Podstawowe zagadnienia stylistyki porównawczej (zarys problematyki)* [w:] *Stylistyczne konfrontacje*, red. S. Gajda, M. Balowski, Opole 1994, s. 58–69.
- Gajda S., *Stylistics today* [w:] *Stylistyka-I*, Opole 1992, s. 78–93.
- Malblanc A., *Stylistique comparee du francais et de l'allemand*, Paris 1961.
- Newmark P., *A Textbook of Translation*, Harlow 1991.
- Vinay J., Darbelnet J., *Stylistique compare du franca et de l'anglais. Methode de traduction*, Paris 1958.

COMPARATIVE INVESTIGATION OF ENGLISH AND UKRAINIAN CONTRASTIVE STYLISTICS AND TRANSLATION LINGUISTICS

Modern linguistics is characterised by a great interest in contrastive investigations, comparing different aspects of related and distant languages. Due to the development of the linguistic theory of translation, the comparative study of languages is very topical

nowadays, creating a basis for the theory and practice of translation as a whole and for translation stylistics in particular. When comparing different aspects of two languages we can improve our knowledge of each language because some specific features of the language are explained when compared. Hence, the linguistic theory of translation will be developed by means of studying similar and contrastive aspects of two languages which form a translation pair – the source language and the target language. Stylistic topics play an important role in translation linguistics. Stylistics as a science is connected with translation as an object of linguistic analysis. The two-language character of linguistic translation investigation approximates it with investigation into contrastive stylistics, which studies the functional equivalents of units from different languages.

Key words: contrastive stylistics, translation linguistics, theory of translation, linguistic theory of translation, source language, target language, functional approach, lost in translation.

Світлана РОМАНЮК

Uniwersytet Warszawski

Формулювання комунікату в українському політичному дискурсі: невміння чи свідоме маніпулювання?

Загальновідомо, що політика загалом, і окремий політик зокрема, у кожному своєму виступі, доповіді, інтерв'ю, дебатах тощо переслідує ціль утримати владу або здобути її у перспективі. Українських політиків характеризує переважно невміле володіння засобами мови на всіх рівнях, а вплив на адресата-опонента часто містить яскраво виражену агресію. За нашими спостереженнями, характерним є також те, що український політичний дискурс відображає нестабільну політичну ситуацію в країні: кожна влада, починаючи з 1991 року, після проголошення Незалежності, почувається невпевнено, невміло веде дебати, що виявляється і в окремих діях політиків / партії, наприклад, під час приймання законопроектів, і у способі ведення політики загалом.

Україна належить до країн із низьким рівнем демократії. Демократичні права прописані в Конституції держави, проте відбиток спільного довготривалого перебування у складі Радянського Союзу не міг не позначитися на рівні сучасної політики – й надалі несамотійної, аж надто залежної від зовнішніх впливів, але найгірше – невміло веденої. Відтак метою народних обранців і політиків загалом є зовсім не те, що передбачає керування державою – тобто ухвалення раціональних законів, намагання збалансувати доходи і видатки, планування утримання на належному рівні бюджету, потреба дбати про добробут населення, а у своїх виступах – чітко інформувати про плани, здобутки й поразки, якомога менше (а найкраще – взагалі) принижуючи при цьому своїх опонентів. Натомість побічні справи, не пов'язані з професійними, спричинилися до того, що на справжню політику не вистачає часу, а їхня поведінка, звичайно, знаходить відбиток у мовленні окремих осіб, груп, політичних партій й усе частіше – усього політикуму загалом. Складається це, на жаль, на основну характерну рису українського політичного дискурсу, який трактуємо як *семіозу*, – тобто двобічно: і як творення значень за допомогою багатства семіотичних засобів,

що охоплюють вербальне мовлення, так і тих, які складають „візуальне мовлення” (у тому числі „мову тіла”)¹, тобто приймаємо його ширшу дефініцію. Іншими словами, розуміємо дискурс двояко: і як мову у вжитку, і як прояв суспільної дії, що стає лакмусовим папірцем життя певної суспільної групи, зокрема, відображає перебіг подій на політичній сцені, виявляючись у мовних засобах, тобто в інтеракції політиків і утворюваних ними контекстах / текстах, через які відтворюється суспільне середовище, яке складають політичні діячі усіх рівнів: народні депутати, міністри, Президент.

Прикладом нашого однозначно негативного твердження, заявленого в темі статті щодо невмілого формулювання комунікату, а в результаті – конструювання негативно спрямованого політичного дискурсу є виступи українських політиків, які часто не відповідають загальноприйнятому стилю оформлення офіційного повідомлення, а їхній зміст має прихований чи явний маніпулятивний характер, або вони містять вербальну агресію щодо опонента. Цю тезу ми намагатимемося довести на основі двох комунікатів політиків різних угруповань, вибраних зі стенограм засідань Верховної Ради України (далі – ВР) у січні-лютому 2013 року, додатково, для більшої переконливості, спробуємо підтвердити висновки прикладами інших, подібних, висловлювань.

У роботі керуємося напрацюваннями теоретиків порівняно нового напрямку в науці: дискурсивні дослідження є останньо надзвичайно популярними і перспективними з огляду на цілі, які вони передбачають. Насамперед, йдеться про праці М. Фуко², який активно ввів критичний аналіз до суспільних наук, що збільшило зацікавлення дискурсом узагалі, а його погляд на взаємини між дискурсом і знанням, владою і сучасністю мав великий вплив на послідовників критичного аналізу дискурсу (далі – КАД). Сучасні дослідники зауважують, що „KAD jest analizą procesów społecznych, skupiająca się głównie na ich wymiarach semiotycznych – innymi słowy, jest to semiotyczny „punkt wejścia” w procesy społeczne, które są wewnętrznie ukonstytuowane jako dialektyczne relacje między rozmaitymi elementami i momentami społecznymi, obejmującymi dyskurs i momenty niedyskursywne. KAD nie zajmuje się językiem ani dyskursem samym w sobie, lecz po części dyskursywnymi procesami społecznymi (takimi jak relacje, systemy, struktury). Punktem wyjścia KAD jest, co znamienne, nie język czy dyskurs *per se*; ponieważ KAD ma charakter krytyczny, zagadnieniami badawczymi są tu problemy i kwestie życia społecznego, związane np. z imigracją i społeczną integracją imigrantów, pozycja kobiet i grup mniejszościowych we współczesnych społeczeństwach, degradacja środowiska naturalnego, bezrobociem czy też inge-

¹ N. Faiclough, A. Duszak, *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych* [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 8–9.

² M. Foucault, *L'Ordre du discours*, Paris 1971; M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, London 1972.

rencja rynku w sfery edukacji i opieki zdrowotnej”³. Беззаперечним на сьогодні видається той факт, що „analiza zmian społecznych bez analizy dyskursu i relacji dyskursywne / niedyskursywne była zawsze niekompletna, co może tłumaczyć coraz silniejsze dziś przekonanie, że analiza dyskursu (w jakiejś formie) zajmuje kluczową pozycję w analizie społecznej”⁴. Саме таким бачиться аналіз політичного дискурсу, адже це найбільш виразна і відкрита форма суспільної дії (поряд із медіа-дискурсом) – його складають публічні виступи політиків, інтерв’ю, дебати, виступи на телебаченні і радіо, все частіше – їхня участь в онлайн-просторі, напр., дописи у блогах, соціальних мережах. Цей дискурс має безпосередній вплив на формування інших дискурсів, у тому числі, згаданого дискурсу ЗМІ, а також на взаємини між державою, економікою і громадським суспільством, саме тому його критичний аналіз становить важливу роль у розумінні політичних знарядь реалізації й утримання влади в країні.

Услід за тим, як дискурсивні дослідження ввійшли до кола наукових зацікавлень, з’явилася потреба пояснювати не тільки нові поняття, але й ті, які, видавалося б, не мають застережень. Таким, наприклад, є поняття контексту. Відомий теоретик КАД, учений Тен ван Дейк, встановлюючи визначення і обґрунтовуючи поняття ‘контексту’ пише: „Doświadczanie” czy „bycie świadomym” zdarzenia komunikacyjnego, w którym się uczestniczy, stanowi właśnie to, co nazywamy *modelem kontekstu* lub *kontekstem*. Takie pojęcie modelu mentalnego obejmuje właśnie te cechy, które zazwyczaj przypisujemy kontekstom: są one subiektywne, stanowią definicję sytuacji, mogą być niepełne, stronnicze, zawierać uprzedzenia itp. Tym samym nie można ich definiować jako „sytuacji obiektywnych”; przeciwnie, są one *konstruktami* uczestników [...] Konteksty są więc subiektywnymi modelami (doświadczeniami) epizodycznymi uczestników, które są tworzone (i aktualizowane) dynamicznie w trakcie interakcji. Jak dowodzą popularnonaukowe badania nad kontekstem i doświadczenia, modele kontekstu mają olbrzymi wpływ na dyskurs, i odwrotnie – również dyskurs ma olbrzymi wpływ na definicje sytuacji formułowane przez uczestników. Innymi słowy zachodzi dynamiczne wzajemne oddziaływanie między rozmową lub tekstem i ich produkcją lub rozumieniem z jednej strony, a z drugiej – sposobem, w jaki uczestnicy widzą, interpretują i pojmują pozostałe, „środowiskowe” aspekty dyskursu, takie jak otoczenie, inni uczestnicy, zachodzące działanie, a także cele i wiedza uczestników”⁵. У цій розвідці приймаємо визначення ‘контексту’, яке запропонував ван Дейк, а це – „...istotność kontekstów dla tekstu i rozmowy wymaga uznania ich za *subiektywne*, to znaczy za *definicje istotnych właściwości sytuacji komunikacyjnych przypisywane im przez samych uczestników*”⁶.

³ N. Faiclough, A. Duszak, *op.cit.*, s. 15.

⁴ *Ibidem*, s. 10.

⁵ T. van Dijk, *Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym* [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 220.

⁶ *Ibidem*, s. 218.

Тобто учасники інтеракції надають комунікатам певні, важливі саме з їхнього погляду, властивості, які варто визнати суб'єктивними контекстами, що складають власне контекст окремої події. Інший підсумок того ж автора видається важливим із погляду нашого дослідження, адже він зазначає, що „...modele kontekstu kontrolują proces produkcji, tym samym zapewniając, że to, co jest powiedziane, a przede wszystkim jak jest powiedziane, jest *adekwatne* lub *stosowne* w danej sytuacji”⁷. Отже, формулюючи комунікат, політик має усвідомлювати те, що сказане є стосовним і адекватним до ситуації. Приймаємо також тезу, що всі моделі контексту мають вплив на загальну дискурсивну картину, саме тому окремі комунікативні акти, творені в процесі інтеракції, повинні відображати загальний контекст, у нашому випадку йдеться про виступи під час парламентських засідань. Уміння контролювати відповідне формулювання комунікату належить до когнітивних процесів, а їхній аналіз відносять до завдань психолінгвістики. Оскільки представлення й опис перебігу когнітивного процесу виходить за межі нашої розвідки, ми не встановлюватимемо психологічні причини панування над мовленням, натомість звернемося до вже виражених / висловлених комунікатів у їхніх ширших контекстах.

За Теном ван Дейком, у галузі дослідження дискурсу простежуються нове явище – зацікавлення аналізом контексту. Учений пропонує розглядати цей процес у стосунку до щораз ускладненішого мультидисциплінарного підходу до аналізу тексту і розмови, яку використовують у більшості галузей гуманітарних і суспільних наук⁸. Не можна обмежувати дослідження виключно ‘мовними’ структурами ‘самого’ дискурсу, ані навіть обмежуватися автономними структурами інтеракційної конверсації; належить дивитися понад дискурсом, беручи до уваги його *середовища*: когнітивне, суспільне, політичне, культурне й історичне.

Із поняттям контексту нерозривно пов’язане поняття комунікату, адже кожен комунікат розміщений у певному контексті. У дискурсивних дослідженнях контекст становить важливий складник встановлення причини такої або такої мовної поведінки доповідача. Саме тому, аналізуючи мовлення політика, необхідно ‘розмістити’ його в ситуаційному контексті, щоб змогти відповідно правильно проаналізувати ‘мовне наповнення’ виступу, а також його приховані елементи, напр., персвазію, агресію, маніпуляцію, пропаганду тощо. Відповідно до такого методологічного стрижня, нас цікавитимуть розбудовані акти мови і контексти, висловлювані / писані стосовно актуального суспільного контексту в Україні, які відносяться до політичного дискурсу.

Наступне поняття, яке вимагає пояснення – це спосіб висловлювання політиків: насамперед відображення їхньої політичної культури і реалізація у практиці вмінь і навичок, тобто передусім – знання засад риторики, що складає

⁷ *Ibidem*, s. 220.

⁸ *Ibidem*.

правильне формулювання комунікату – зрозумілого, чіткого, лаконічного, образного, ввічливого. Це, безсумнівно, вимагає мобілізації мислення, пам'яті, словникового запасу, високої психологічної стійкості, тому тісно пов'язане з культурою мови, яка передбачає вміння використовувати лексичне багатство, дбати про точність, правильність слів і наголосів, про чистоту мови. В українському політичному дискурсі, натомість, багато прикладів відмінного й неправомірного використання мовленнєвих засобів, що в перспективі формують наведені нижче й подібні мовні 'ляпи', які ми коротко проаналізуємо далі⁹.

Передусім, часто фіксуємо наділення опонентів у сесійній залі принизливими епітетами; тоді відверту образу використовують для миттєвого запевнення зворотньої реакції – від здивування до обурення: *Я перший, хто проситиме Президента прийти у парламент до депутатів, і перший, хто виступатиме проти того, щоб він прийшов у цирк подивитися на клоунів* (депутат Михайло Чечетов про можливий виступ Президента В. Януковича у ВР, 29.06.2013); *Кому живеться добре в умовах безладу – ханузі, злодюзі і бандиту, а проста людина в таких умовах беззахисна. А коли в країні порядок – тоді ця вся шайка-лійка – і хануги, і злодюги хвости поприжимають* (депутат М. Чечетов про ситуацію з бунтом населення у с. Врадіївка після з'ясування, що до скоєння тяжкого злочину причетні працівники міліції, 6.07.2013). У наведених прикладах яскраво вираженою є т.зв. 'мова ненависті', а залученими до її реалізації є, послуговуючись терміном Джудіт Батлер, 'воюючі слова'. Саме так подібні приклади окреслює згадана авторка й додає: „А jednak rany zadawane przez język zdają się wynikać nie tylko ze słów, jakimi się do kogoś zwraca, lecz także z samego sposobu – dyspozycji lub obiegowej postawy – który interpeluje i ustanawia określony podmiot”¹⁰. І далі – те, що видається нам важливим саме з погляду діалектного трактування дискурсу: „Bycie nazwanym za pomocą jakiegoś słowa nie oznacza po prostu, że ma się przez to utrwalona tożsamość. Człowiek obrzucony raniącym przezwiskiem zostaje zlekceważony i poniżony. Ale przezwisko wydobywa także inną możliwość: bycie przezwanym otwiera również paradoksalnie pewną możliwość społecznego istnienia, wprowadza w czas i życie języka wykraczające poza stojące za przezwiskiem intencje. Zatem raniące wezwanie może wydawać się przygniatające lub paraliżujące adresata, lecz może również wywołać nieoczekiwaną i otwierającą nowe możliwości odpowiedź. Jeśli wezwanie jest interpelacją, to zniewaga wystawia się na ryzyko, że powoła do życia w mowie nowy podmiot, który użyje języka przeciw niej. Kiedy wezwanie jest raniące, realizuje ono swą siłę wobec tego, kogo rani”¹¹. Тому такі епітети приживаються з різних причин – або залишаються знаряддям у руках автора, або подекуди використовуються адресатом для підкреслення поведінки опонента, який сягає до подібних край-

⁹ Приклади дібрані з: <http://ua.for-ua.com/analytics/>. У дужках подано дату виступу політика.

¹⁰ J. Butler, *Walczące słowa*, Warszawa 2010, s. 10.

¹¹ *Ibidem*.

ношів. У будь-якому разі, інвективи, а особливо неоінвективи, часто й досить швидко потрапляють до суспільного обігу, і в такий спосіб виконують закладену в них функцію – відображають значення, роль і типову характеристику окремої особи чи політичної партії. Це – свідоме маніпулювання фактами, подіями і вплив на суспільну думку. Навіть те, що пізніше подібні висловлювання менше дивують, адже вони щоразу частіше функціонують у політичному й медійному дискурсах, не впливає на негативне сприйняття суспільством того, кого вони стосуються (або ким були сформульовані). Якщо Дж. Батер пише, що інвектива небов'язково прив'язується до особи і визначає її ідентичність (тожсамість) (погоджуємося з цим твердженням із погляду психології окремих осіб), то сформовану суспільну думку не так легко змінити, а підтвердити наше припущення можна хоча б таким висловлюванням: *Одні називають інших: бандюги, корупціонери, зрадники. Ті на них у відповідь: ідіоти, негідники, фашисти. Скажіть, чи можна цим двом угрупованням з такими характеристиками об'єднатися?* (перший Президент України Леонід Кравчук про конфлікти у ВР, 6.07.2013); *Оскільки їх в залі немає і були зафіксовані факти, ми вас просимо, сьогодні цілий день ми будемо голосувати, будь ласка, ми вас дуже просимо вирішити питання із самозванцями, з негідниками, з порушниками Конституції, які всупереч того, що ми постійно про це говоримо, наголошуємо і весь світ з нас насміхається вже, далі і далі вперто голосують за своїх колег по фракції* (депутат О. Тягнибок, 10.01.2013). Зазначимо, що це не поодинокі твердження, а на підтримку цієї тези варто простежити назви газетних і журнальних статей, що стосуються тематики¹².

Наступним характерним способом впливу на адресата є вживання нетипових порівнянь, які містять приховану або відкриту інвективу, напр.¹³: *Нинішнім чиновникам до Європи, як мені – до Марса. Вони перекладають з хворої голови на здорову те, що не в змозі розробити необхідні законопроекти, поставити на голосування, зібрати необхідну кількість голосів у середині провладної більшості* (депутат І. Фаріон про звинувачення М. Азарова в тому, що опозиція не хоче голосувати за євроінтеграційні законопроекти, 6.07.2013), або фразелогічних і неофразелогічних конструкцій: *Якщо це буря, то це буря у склянці води. Це жодним чином не впливає на десятки мільйонів людей. Це політичний гламур*

¹² Див. напр.: *Регіонали – найбільші „трутні”, комуністи – все приховують від народу, а всі „тушки” – з „Батьківщини”*, <http://expres.ua/news/2013/07/11/90172-regionaly-naybilsh-trutni-komunisty-pryhovuyut-narodu-vsi-tushky>, [11.07.2013]; *Азаров вважає, що „негатив” на ТБ роблять зрадники і малодушні*, <http://www.pravda.com.ua/news/2012/09/29/6973702/>, *Добкіна і Кернеса обізвали зрадниками*, <http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/22/6321989/>; *Партія ідіотів України: зібен, зібен, ай-лю-лю!*, <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/08/20/3272298/>; *Захарченко запевняє, що „Регіонали” не головні корупціонери*, <http://www.pravda.com.ua/news/2012/03/30/6961808/>; *Янукович про хабарі: Там і не пахло мною*, <http://www.pravda.com.ua/news/2012/02/25/6959467/>, [22.08.2013].

¹³ Приклади дібрані з: <http://ua.for-ua.com/analytics/>

(депутат О. Зарубінський, 1.06.2013); *У нас, нарешті, намітився конструктивізм у роботі. Опозиція трохи заспокоїлася, вона розуміє, що треба працювати на державу, вони вже й так по вуха у лайні* (депутат М. Четов, 18.05.2013); *Ми вітаємо такі підходи керівництва Верховної Ради до організації роботи Верховної Ради і радимо не зважати на гамір політичних дошкільнят* (депутат Г. Герман, 10.01.2013). Такі доповіді сягають zenіту емоційності і можуть бути об'єктом аналізу окремої праці, оскільки їхня різноманітність, умотивованість вибору, або ступінь неологізації вимагають детальнішого опису, напр. до ролі фразеологізмів і неофразеологізмів я зверталася у своїй попередній розвідці¹⁴.

Відмітимо, що виступи політиків під час засідань не надто відрізняються від тих, які ведуться поза стінами Верховної Ради, напр., у коментарях для засобів масової інформації, де б видавалося, ступінь офіційності ще більш 'вимогливий', ніж під час інтерв'ю для преси, чи політичних дебат у кулуарах¹⁵: *Вчора ми побачили Уряд, який сформований на принципах монархізму і принципах брежнєвізму. Такого Уряду, де би була суміш людей, які забезпечені наповнювати свою кишеню і кишеню власного бізнесу, а також тих людей, які за своє життя нічого не зробили для власної країни, ще не було в українській державі. Багато експертів говорять про те, що це Уряд мрії Віктора Януковича, тому що сім'я Януковича ніколи так міцно не стояла на ногах і фінансах, як тепер, коли створено Уряд. Я не знаю, що буде робити Прем'єр-міністр? Можливо, квіти покласти, вінки чи ще щось, але зрозуміло, що міністр, Міністерство доходів або треба було назвати „Міністерство доходів сім'ї Януковича” знаходиться в правильних руках і в правильних кишенях* (депутат М. Томенко, 25.12.2012); *Цей уряд почав змінювати структуру нібито своєї діяльності, але насправді він вже відкрито, демонстративно перетворюється не в уряд реформаторів, чого очікувало українське суспільство, а він відкрито і демонстративно перетворюється на уряд орди, окупаційний уряд орди. А які признаки уряду орди? Звичайно перший – це збирати данину, збирати данину в тих, хто не входить в систему влади* (депутат О. Тягнибок, 25.12.2012).

Наведені приклади вибрані з ширших контекстів і є свідченням того, як парламентарії використовують стильове різноманіття української мови, вживаючи нетипові порівняння, фразеологізми й неофразеологізми, але крім того, й інвективи. Особливу увагу привертають підкреслені словосполучення – надзвичайно емоційні, іноді наділені новою семантикою. Проте думаємо, що такі дії спричинені незнанням елементарних правил формулювання комунікату й відсутності підготовки до офіційної доповіді за правилами риторики і культури мови, які неодмінно повинні бути враховані політиками. У наведеному нижче

¹⁴ Див.: С. Романюк, *Фразеологізми та неофразеологізми в українському політичному дискурсі*, Poznań 2013.

¹⁵ Приклади з: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/STENOGR/>. У дужках подано дату пленарного засідання та прізвище доповідача.

виступі депутата від Партії регіонів В. Олійника в українському парламенті (11 лютого 2013 р.) прослідкуємо використання тих мовних засобів і конструкцій, які підтверджують наше припущення про ігнорування засад, притаманних офіційно-діловому стилю, й загалом невміле володіння комунікативними стратегіями. Поділ доповіді на частини допоможе зосередити увагу на тих, які видаються ключовими і щодо яких можна застосувати твердження про невідповідну організацію комунікату.

- 1) *Виступаючи з цієї трибуни,*
- 2) *окремі лідери опозиції говорили*
- 3) *про те, що 364, 365 статті Кримінального кодексу України*
- 4) *є сталінськими статтями.*
- 5) *Хочу вас розчарувати:*
- 6) *Кримінальний кодекс України був прийнятий у новій редакції у 2002 році,*
- 7) *ніякий Сталін до нього відношення не має.*
- 8) *Але якщо є у вас, серед вас сталіністи,*
- 9) *а це БЮТ голосував, то*
- 10) *розберіться самі.*
- 11) *Це – перше. Друге. Стаття 19 Конституції України чітко зазначає, що*
- 12) *є правовий порядок. Суть його дуже проста:*
- 13) *громадяни України мають право робити все, що їм заманеться,*
- 14) *окрім того, що заборонено законом. А посадові особи, органи влади повинні діяти на підставі закону, в межах закону і в спосіб, визначений законом. Такий коридор прописав законодавець і встановив відповідальність,*
- 15) *щоб не було депутатського свавілля.*
- 16) *Якщо йти за принципом „треба звільнити когось”, то*
- 17) *давайте скасуємо статтю про вбивство і одного депутата повернемо назад.*
- 18) *А чому б і ні?*
- 19) *Під ситуацію.*
- 20) *Категорично треба виступати проти.*
- 21) *Тут критикували*
- 22) *і редакцію 364-ї статті. Це „Зловживання службовим становищем”.*
- 23) *Шановні,*
- 24) *почитайте Конвенцію ООН проти корупції*
- 25) *(так вона називається),*
- 26) *статтю 19-у цієї Конвенції. Диспозиція цієї статті один до одного відповідає диспозиції 364-ї статті.*
- 27) *Скажіть, будь ласка, що ви хочете скасувати.*
- 28) *А тому Партія регіонів за те, щоб ми дотримувалися правового порядку в державі. Ці статті є робочими, за них осуджено більше тисячі осіб, посадових осіб. Бо якщо ми не дамо ці межі відповідальності, то*
- 29) *чиновники будуть творити свавілля.*

30) *Прийдете до них реєструвати підприємства,*

31) *а він: „Дай справку!”. Не дасте – ще одну, третю, п’яту.*

Перше, що вдається зауважити – це емоційність викладу, але кожна частина цієї доповіді містить певні особливості, тому варто зосередитися на них детальніше:

1. безпосередні і опосередковані звертання до адресата, яким є опозиція у Верховній Раді (*окремі лідери, серед вас є сталіністи*), у тому числі за допомогою скороченого звертання *шановні*, яке без доповнення (тобто використання імені, прізвища) не відповідає вимогам офіційного стилю – це рядки 2, 5, 8, 21, 23, 27, 30.
2. уживання наказового способу в тій формі, яка не відповідає інституційній ситуації – 10, 24. Навіть рядок (27) *Скажіть, будь ласка, що ви хочете скасувати*, що у першій частині містить звертання *Скажіть, будь ласка*, у другій вказує на невідповідне трактування адресата, підважуючи його компетенції.
3. уживання негативно-маркованих і емоційно-забарвлених лексем – це найяскравіший приклад невідповідності такого типу виступів як офіційних доповідей під час пленарного засідання – 4, 7, 8, 15.
4. використання тлумачень, пояснень, покликаючись на непорядність опонентів – 5, 12, 20, 25 і риторична пропозиція неприйнятних рішень – 17, 18, 19.
5. сягання до засобів розмовного стилю – 31.

Крім того, щодо контексту 4, 7 і 8 рядків (*сталінські статті, Сталін, сталіністи*) варто порівняти їх із твердженнями А. Авдєєва і Г. Хабрайської, які пояснюють приклади саме такого (маніпулятивного – С. Р.) характеру висловлювання: „Jednym z dość rozpowszechnionych chwytów manipulacyjnych jest nieuzasadnione porównanie lub metafora. Mechanizm tej manipulacji wykorzystuje proces przeniesienia wartości z obiektu odniesienia na bazę porównania lub metafory. Jeśli ktoś porównuje jakiegoś polityka do Mussoliniego, postaci historycznej, która w naszej świadomości posiada cały zbiór cech negatywnych, to przenosi ten cały zbiór na sposób wartościowania tego właśnie polityka, uzyskując efekt jego degradacji”¹⁶. Тому висловлювання, які кваліфікуємо як невміло оформлені, також зараховуємо до маніпулятивних, а додаткові зразки і пояснення до них наведемо далі.

Проте усі ці приклади не є виключно результатом невмілої мовленнєвої вправи, тобто дискурс загалом є не тільки вираженням певного способу дії й інтеракції, що підлягають інституалізації в суспільних інституціях і організаціях, пам’ятаймо, що „dyskurs ma siłę sprawczą w konstrukcjach społecznych”¹⁷.

¹⁶ А. Авдєєв, Г. Хабрайська, *Неуловиме поняття маніпуляції*, http://www.etykaslowa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=11:nieuchwytnie-pojcie-manipulacji&catid=1:ekspersi-o-etyce-sowa&Itemid=9, [22.08.2013].

¹⁷ N. Faiclough, A. Duszak, *op. cit.*, s. 16.

Саме це видається тут найважливішим: дискурс є ключовим чинником в суспільній конструкції суспільного життя¹⁸, а його роль у ньому визначається в категоріях діалектичного процесу „операціоналізації”: „dyskursy mogą być operacjonalizowane w jednostkach i obiektach społecznych, tj. mogą one być odgrywane jako sposoby działania i interakcji, podlegające instytucjonalizacji w instytucjach i organizacjach społecznych; mogą być przyswajane jako elementy tożsamości przez społecznych agentów indywidualnych i zbiorowych, mogą wreszcie materializować się w cechach świata fizycznego”¹⁹. Оскільки дискурс є способом надавання значення певній конкретній сфері суспільного життя, яку сприймаємо з визначеної перспективи²⁰, то „zakładamy istnienie wzajemnego oddziaływania pomiędzy poszczególnymi rodzajami zachowań dyskursywnych a konkretnymi obszarami życia społecznego, w których one zachodzą. Zarówno sytuacje społeczne, struktura instytucjonalna itp. kształtują dyskurs, jak też zachowania dyskursywne mają wpływ na kształt dyskursywnych i niedyskursywnych działań politycznych i społecznych. Innymi słowy, zachowania językowe i dyskursywne zarówno określają dyskursywne i niedyskursywne działania społeczne, jak i same są jednocześnie przez nie określane”²¹. У такому разі доводиться говорити про свідоме моделювання своїх дій, які в перспективі мають слугувати іншим цілям, передусім, задоволенню влади. Політик своєю дискурсивною поведінкою впливає на суспільні явища, надає їм певного значення, і не будь-якого, а старанно продуманого, такого, яке матиме закладений ним відгук і резонанс у певних колах, середовищі і в суспільстві. Такі дії кваліфікуємо як персвазивні, маніпулятивні, або навіть агресивні, в залежності від ступеня їхньої негативної окресленості.

Про труднощі у встановленні меж маніпуляції в польському дискурсі пишуть згадані автори А. Авдєєв і Г. Хабрайська, зазначаючи, що вони виникають „z niezaprzeczalnego faktu, że każda komunikacja, której celem jest wywarcie wpływu na odbiorców, jest w pewnym sensie komunikacją manipulującą, ponieważ jakikolwiek wpływ ogranicza wolny wybór odbiorcy i zawsze ma charakter subiektywny. Można zatem powiedzieć, że każda perswazja, niezależnie od tego, czy jest prowadzona w dobrej czy złej wierze nadawcy, ma charakter manipulacyjny. Ponieważ samo pojęcie manipulacji jest odbierane w języku polskim jako pojęcie destrukcyjne,

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ N. Faiclough, *Doing Discourse Analysis. Textual Analysis for Social scientists*, London 2003, cyt. za: N. Faiclough, A. Duszak, *op. cit.*, s. 16.

²⁰ N. Faiclough, R. Wodak, *Critical Discourse Analysis [w:] Discourse as social Interaction*, red. T. van Dijk, London 1997, s. 258–284; N. Faiclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language [Language in Social Life Series]*, London 1995, s. 14, cyt. za: R. Wodak, *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego [w:] Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 189–190.

²¹ R. Wodak, *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego [w:] Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 189–190.

negatywne, zatem można ograniczyć użycie tego terminu tylko do takich procesów perswazyjnych, które zmuszają odbiorców do niekorzystnych dla nich wyborów”²². У будь-якому разі, те, що не викликає сумнівів, – це факт, що маніпуляція суспільною думкою присутня у політичному дискурсі віддавна. Політик чи окрема партія загалом, впливаючи на своїх виборців за допомогою усіх можливих дискурсивних стратегій, у такий спосіб формує майбутній електорат, тобто переконує адресатів у єдиній правильності своїх рішень і вчинків, протиставляючи дії опонентів і висвітлюючи їх як неприпустимі, невідповідні, негідні тощо. Прослідкуймо такі стратегічні дії на прикладі виступу депутата від опозиційної партії у Верховній Раді України – голови „Батьківщини” Арсенія Яценюка (10 січня 2013 р.). Для увиразнення картини формулювання комунікату ми розбили його на семантичні частини, в яких можна прослідкувати повтори і лексичні наголоси, тобто вдалося увиразнити ті факти, які складають основу впливу на адресата:

- 1) *Шановні члени парламенту!*
- 2) *Ми як опозиція вимагаємо*
- 3) *від більшості і від Голови Верховної Ради України включення до порядку денного*
- 4) *питань, які сьогодні*
- 5) *важливі для України і українців.*
- 6) *Для України не важливо хто буде,*
- 7) *яке буде прізвище у Національного банку України, за будь яких обставин – це Янукович.*
- 8) *Для України сьогодні найважливіше – це вступ України на європейський курс, це європейська інтеграція, це звільнення політичних в’язнів, це надання можливості*
- 9) *Юлії Тимошенко і Юрію Луценку брати участь в українському політичному процесі,*
- 10) *це свобода для України.*
- 11) *Ми вимагаємо включити до порядку денного:*
- 12) *Перше. Питання про курс України на європейську інтеграцію і прийняття відповідної постанови.*
- 13) *Друге.*
- 14) *Ми вимагаємо включення до порядку денного питання про декриміналізацію статей Кримінального кодексу України, які були народжені ще за Сталіна і за якими засудили*
- 15) *Юлію Тимошенко і Юрія Луценко.*
- 16) *І третє.*
- 17) *Ми вимагаємо включення до порядку денного Закону України „Про амністію”, який внесений трьома опозиційними фракціями і який*

²² A. Awdiejew, G. Habrajska, op. cit.

- 18) звільняє від політичних переслідувань як
- 19) Юлію Тимошенко, так і Юрія Луценко, так і це
- 20) тисячу українців, які потерпають від незаконного кримінального переслідування.
- 21) Наші вимоги не задоволені.
- 22) Погоджувальна рада не голосувала при прийнятті порядку денного. З огляду на це
- 23) ми вимагаємо
- 24) включити дані законопроекти до порядку денного, проголосувати, і це дасть можливість парламенту працювати.
- 25) Окремо хочу зазначити на процедурі особистого голосування. До сьогоднішнього дня не включена система „Рада-3”, яка дає можливість голосувати виключно одному народному депутату і виключно за себе.
- 26) Ми і далі наполягаємо
- 27) на тому, щоб виконувалася основна конституційна норма, а саме: особисте голосування.
- 28) Вимоги опозиції є вимогами мільйонів українців,
- 29) які за нас проголосували.
- 30) Ми вимагаємо, щоб
- 31) рахувалися з нашими вимогами.
- 32) Включаєте до порядку денного законопроекти і тоді парламент працює. По-іншому він працювати не буде. Дякую за увагу.

Пам'ятаючи, що „w języku naturalnym na poziomie interakcyjnym, który określa współdziałania nadawcy i odbiorcy, istnieją wypracowane w trakcie komunikacji określone reguły postępowania, które mogą być wykorzystane w celach manipulacyjnych”²³, прослідкуємо, які саме елементи надають такого значення наведеному вище комунікату:

1. насамперед це ті, які найчастіше повторюються і складають основну думку політика / вимогу мовця: *Ми (як опозиція) вимагаємо і варіанти наші вимоги, ми наполягаємо, вимоги опозиції є вимогами українців* – 2, 11, 14, 17, 21, 23, 26, 28, 30, 31.
2. ті, які окреслюють тожсамість політика (партії), яка збігається з тожсамістю окремого українця: *Ми як опозиція, більшість, тисячі (мільйони) українців* – 2, 3, 20, 28.
3. ті, які покликаються на патріотичні почуття українців – напр., звернення до України – 5, 6, 8, 10.
4. останній і найслабший елемент складають формули, скеровані лише до електорату опозиційної партії, тобто стосуються тільки частини суспільства – це звернення до осіб, пов'язаних із опозицією (Тимошенко, Луценко), а також до виборців, які голосували за опозиційну „Батьківщину” – 9, 15, 19, 29.

²³ A. Awdiejew, G. Habrajska, *op. cit.*

У сукупності всі ці засоби мають безперечний вплив не стільки на безпосереднього адресата (ним є депутати Верховної Ради України), скільки й несамоперед на адресата посереднього, яким є українське суспільство. Засідання Ради можна слухати по радіо, окремі виступи показують у новинах, їх цитує преса, отож переказ потрапляє до майбутнього виборця, який або приймає аргументи 'за' і 'проти' і стає на сторону доповідача, або навпаки, відкидає їх. У будь-якому разі, суспільний вплив такого дискурсу є однозначним, питання тільки в тому, чи адресат (маємо на увазі посередній) зможе критично оцінити виступ політика, зрозуміти приховані мотиви, якими є, наприклад, пряма чи прихована маніпуляція, й оцінити інтенцію мовця. Детально проаналізоване звернення є свідченням добре продуманого і грамотного оформлення комунікату, звичайно, пам'ятаючи про його персвазивну наповненість. І навіть за такої відверто-персвазивної форми він належить до продуманих і підготовлених доповідей, на відміну від агресивних виступів, що містять різного роду інвективи. Різниця полягає лише у тому, що пересічний слухач зможе безпроблемно зрозуміти відверту критику, навіть у грубій формі, натомість, щоб віднайти у комунікаті приховані елементи, необхідно навчитися мислити критично і селекціонувати факти, щоб уникнути невластивих рішень.

Отож, у підсумку зазначимо, що нам вдалося виявити безпосередні й опосередковані причини невмілого формулювання комунікатів у політичному дискурсі. Зовнішніми чинниками виявилися слабка політична позиція окремого політика, відсутність чіткого спрямування партії і керівництва країни в цілому, безсумнівно, визначальним є також неналагоджена робота Верховної Ради загалом (щоправда, висновок про ці факти не виникає із окремих виступів, які ми залучили до аналізу, але є результатом попередніх спостережень). З іншого боку, безпосередні причини полягають у необережності їхнього конструювання, а також через невміння доповідати та контролювати емоції – тоді говоримо про невідповідні до закладених завдань висловлювання, які загалом порушують стиль політичної доповіді і дискусії. Крім того, у політичному дискурсі важливою є спрямована та продумана стратегія, яка як з'ясувалося, часто реалізується з застосуванням усіх можливих засобів моделювання персвазії, маніпуляції та вербальної агресії, яскраво виражених у комунікатах сучасних українських політиків.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Awdziejew A., Habrajska G., *Nieuchwytnie pojęcie manipulacji*, http://www.etykaslowa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=11:nieuchwytnie-pojcie-manipulacji&catid=1:eksperci-o-etyce-sowa&Itemid=9 [22.08.2013].
- Butler J., *Walczące słowa*, Warszawa 2010.
- Faiglough N., *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language [Language in Social Life Series]*, London 1995.

- Faiclough N., *Doing Discourse Analysis. Textual Analysis for Social scientists*, London 2003.
- Faiclough N., Duszak A., *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych* [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 7–29.
- Faiclough N., Wodak R., *Critical Discourse Analysis* [w:] *Discourse as social Interaction*, red. T. van Dijk, London 1997, s. 258–284.
- Foucault M., *L'Ordre du discours*, Paris 1971.
- Foucault M., *The Archeology of Knowledge*, London 1972.
- van Dijk Teun A., *Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym* [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 215–244.
- Wodak R., *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego* [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków 2008, s. 189–190.

FORMULATION OF COMMENTS IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE: THE INABILITY TO COMMUNICATE OR DELIBERATE MANIPULATION?

This article analyses the way Ukrainian politicians express themselves, which is different from the general principles of rhetoric: comments often contain verbal aggression towards the opponent. By analyzing Ukrainian political discourse I managed to track the imprudence found in the formulation of comments for different reasons – an inability to report or inability to control emotions, as well as a direct and deliberate strategy of applying all possible means of modeling verbal aggression, especially the use of invectives. The postulates of the author are confirmed by illustrative material – examples of statements made by Ukrainian politicians from different parties and groups, selected from the transcripts of the Supreme Council of Ukraine (Verkhovna Rada) from the year 2013.

Key words: comments, political discourse, manipulation, rhetoric, verbal aggression.

Aleksandra SAMADOWA

Uniwersytet Warszawski

Номінації їжі в українських і польських фразеологізмах

Своєрідність і неповторність кожної мови значною мірою виявляється у її фразеологічному матеріалі. Фразеологія як самостійна дисципліна з'явилася в середині ХХ ст., хоча перші праці, присвячені фразеологізмам, з'явилися вже у 20-ті роки ХХ ст. Головним об'єктом фразеології „(...) є сукупність усіх фразеологізмів мови. Фразеологізм (...) – відтворюване, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою словосполучення”¹. Дослідженням фразеології займалися багато лінгвістів, наприклад, Ш. де Баллі, В. Виноградов, В. Телія, Є. Малиновський, В. Мокієнко, Л. Скрипник, В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Ужченко, В. Винник, Й. Млачек, С. Скорупка, А. Левіцкі, А. Марковські, В. Хлебда, Є. Бартмінський.

У сучасному мовознавстві дослідники розглядають питання фразеології і фразеологізмів у функціональному напрямку, у зв'язках з культурою і – передусім – в антропоцентричному аспекті². Окремим питанням, яким займаються лінгвісти, є побудова термінологічного апарату, який пов'язаний з цією галуззю науки³. Ведуться дослідження фразеології на матеріалі окремих мов, зокрема, української та польської, натомість майже немає окремих лексикографічних чи систематизованих теоретичних опрацювань, присвячених зіставленню українсько-польських та польсько-українських фразеологізмів.

Загалом українська фразеологічна лексикографія має значний доробок. Головні видання – це *Словник фразеологізмів української мови* під редакцією В. Винника⁴, а також *Фразеологічний словник української мови* під редак-

---

¹ В. Ужченко, Д. Ужченко, *Фразеологія сучасної української мови*, Київ 2007, с. 7.

² *Ibidem*, с. 11.

³ Див. Д. Мицан, *Podstawowe problemy polskiej i ukraińskiej frazeologii* [в:] *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія Лінгвістика і літературознавство*, ч. 4, Бердянськ 2010, с. 334–340.

⁴ *Словник фразеологізмів української мови*, за ред. В. Винника, Київ 2003.

цією В. Винника, Л. Паламарчука і В. Білоноженка⁵. Натомість у польському мовознавстві класичним виданням є *Słownik frazeologiczny języka polskiego*⁶ С. Скорупки, а також *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*⁷, опрацьований А. Клосіньскою, Е. Соболю і А. Станкевич. Ця стаття спирається на матеріал, який міститься у наведених словниках. Крім вищезгаданих опрацьовань, є інші словники, які представляють внутрішньомовний фразеологічний матеріал, або містять парадигматичні групи фразеологізмів⁸. Вони різняться за обсягом, доповнюють один одного і систематизують знання про фразеологічні одиниці. На жаль, поки що немає польських словників фразеологічних синонімів чи антонімів, що ускладнює міжмовне порівняння системних зв'язків.

Окремим питанням фразеології, яким займаються мовознавці, є зв'язок між фразеологізмами і прислів'ями (пареміями). В українському мовознавстві ці групи здебільшого розмежуються і досліджуються окремо⁹. Про це пише, наприклад, І. Кононенко: „Суміжними із фразеологічними одиницями є такі мовні знаки, як стійкі словосполучення та прислів'я. Ці типи одиниць характеризує наближеність до фразеологічних зворотів і, водночас, відмінність за рядом показників”¹⁰. Водночас деякі дослідники не вважають фразеологізми і прислів'я принципово різними одиницями¹¹ і об'єднують їх як матеріал в одних публікаціях¹². У своїй роботі я не включаю прислів'я до складу фразеологічних зворотів, оскільки паремії передають сформовану думку, а фразеологізми не виступають як самостійні судження.

У межах української та польської мов функціонує багато фразеологічних одиниць, які увібрали в себе назви їжі. Їжа – це не тільки необхідність для підтримання біологічного життя людини, це великий пласт культури, проявом

⁵ Фразеологічний словник української мови, за ред. В. Винника, Л. Паламарчука, В. Білоноженка, Київ 1993.

⁶ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1977.

⁷ A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.

⁸ Див. В. Калашник, Ж. Колоїз, *Словник фразеологічних антонімів*, Київ 2008, Г. Удовиченко, *Словник українських ідіом*, Київ 1968, *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, pod red. J. Bralczyka, Warszawa 2008, *Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, pod red. S. Bąby, J. Liberka, Warszawa 2003, і ін.

⁹ Л. Паламарчук, *Передмова* [в:] *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1993, с. 4.

¹⁰ І. Кононенко, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012, с. 290.

¹¹ Див.: Т. Космеда, Т. Осіпова, М. Четирба, Л. Малецький, О. Ерделі, *Українська фразеологія: теорія, вправи, тести, словник (для студентів української філології)*, Poznań 2011.

¹² Див.: S. Skorupka, *Wstęp* [w:] *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1997, s. 6.

якого є різноманітні звичаї, пов'язані з її виготовленням. Ця культура відображається у мові народу у фразеологізмах, які можуть бути описані з різних позицій. У цій статті аналізується компонентний склад таких фразеологічних зворотів у зіставному аспекті.

Виділяємо дві великі групи з фразеологізмів, що містять у собі компонент-номінацію їжі:

- 1) в яку увійшли фразеологізми з компонентами, спільними для обох мов;
- 2) в якій назви їжі є специфічними для кожної мови.

Розглянемо ці групи фразеологічних зворотів.

1. Ця група фразеологізмів значно більша порівняно з другою. Компоненти, що утворюють ці фразеологічні одиниці, повторюються в обох мовах, наприклад: *сіль* // *sól* – ділити хліб та сіль, *буć комуś solą w oku*, *каша* // *kasza* – скуштувати каші, *zjeść kogoś w kaszy*, *біб* // *bób* – на бобах, *dać комуś bobu*, *перець* // *pieprz* – мати серце з перцем, *suchy jak pieprz*, *горіх* // *orzech* – перепадати на горіхи, *dziadek do orzechów*, *мед* // *miód* – мазати медом *печі*, *dobrać się do miodu*, *сік* // *sok* – видавлювати соки, *karmić się sokami*, *кисіль* // *kisiel* – за сім верст киселю їсти, *dziesiąta woda po kisielu*, *масло* // *masło* – доля маслом губи змастить, *masło maślane*, *пиво* // *piwo* – пива не зварии, *małe piwo*, *молоко* // *mleko* – вмочити в молоко, *mieć mleko pod nosem*, *морква* // *marchew* – моркву терти, *metoda kija i marchewki*, *мак* // *tak* – як мак начетверо, *cisza jak makiet zasiał*, *ягода* // *jagoda* – одного поля ягода, *usta jak jagody*, *груша* // *gruszka* – на потрушені груші, *nie zasypiać gruszek w popiele*, *хрін* // *chrzan* – хрін з ним, *ktoś do chrzanu*, *яблуко* // *jabłko* – яблуку ніде впасти, *amator kwaśnych jabłek*, *буряк* // *burak* – наздогад буряків коли моркви треба, *czerwony jak burak*, *горох* // *groch* – наїстися гороху, *jak grochem o ścianę*, *яйце* // *jajko* – не вартий виїденого яйця, *podzielić się jajkiem*, *олія* // *olej* – підливати олії у вогонь, *dolać oliwy do ognia*, *горілка* // *wódka* – заливати лихо горілкою, *podlać coś wódką*, *гірчиця* // *musztarda* – пахне гірчицею, *musztarda po obiedzie*, *цибуля* // *cebula* – хоч по три за цибулю, *ubierać się na cebulę*, *яєчня* // *jajecznicza* – в яєчню, *jajecznicza ze szczypiorkiem*, *канюста* // *kapusta* – наме і мій глек на канюсту, *groch z kapustą*. Таку високу повторюваність в обох мовах назв страв і харчів можна пояснити спільними елементами культури. З огляду на кліматичну наближеність і одне праслов'янське минуле обидва народи у своїй народній кухні вживали подібні продукти та страви¹³.

Хоча статистичний метод не є основним у моєму аналізі, на базі дослідженого фразеологічного матеріалу можна визначити, що компонентом, навколо якого згруповано найбільше фразеологізмів, є укр. *хліб* // пол. *chleb*. Хліб – це майже святість для всіх слов'ян і підстава української та польської кухонь ще

¹³ Див. Українське народознавство, за ред. С. Павлюка, Львів 1994, с. 547–560; Z. Gloger, *Kuchnia polska* [w:] *Encyklopedia staropolska*, <http://literat.ug.edu.pl/~literat/glogers/0021.htm> [25.01.2014].

від праслов'янських часів. До нього ставилися з великою пошаною, не викидали навіть найменших крихот. Хліб тісно пов'язаний у свідомості людей зі щоденним, благополучним життям, тому це символ праці, труду, добробуту і життя. Вплив хліба на життя людини виявляється також у мові, зокрема, у фразеології. Значення, які передаються за допомогою фразеологічних одиниць, які включають у себе слова *хліб* // *chleb*, дуже різноманітні. У більшості вони пов'язані з роботою, засобами для утримання: 'заробіток здобутий важкою працею, великими зусиллями' – *тяжкий хліб*, *ciężki kawalek chleba*, 'позбавляти кого небудь заробітку, беручись за цю саму роботу' – *відбивати* (*відбирати, перебивати*) *хліб*, *odbierać / odebrać komu chleb*, 'засоби для існування, здобути власними зусиллями; власні заробітки' – *іти* / *іти на свій хліб*, *rójść na swój chleb*, 'засоби необхідні для прожитку, існування' – *хліб насущний*, *chleb powszedni*, 'жити у нестатках, у бідності, нужді' – *істи сухий хліб*, *suchy chleb*. Глибоко закоріненими у загальнослов'янській культурі є фраземи *ділити хліб і сіль* і *імаць ся з ким chlebem*, що позначає 'пригощатися разом із ким-небудь'. До сьогоденішнього дня це широко вживаний вислів, який зберігає у собі відповідний звичай. З компонентом *хліб* утворені фразеологізми, характерні для української мови, напр.: 'забезпечити кого-небудь роботою, заробітком' – *дати хліб у руки*, 'карати кого-небудь голодом, обмежуючи найнеобхіднішим у їжі' – *садити на хліб та воду*, *відрізана скиба від хліба* – 'людина, яка відділилася від родини, стала самостійною (про дочку, що вийшла заміж)'. Відповідно у польськомовному матеріалі виступають такі характерні фраземи: 'у католицькому костелі: облатка – *chleb Pański*, 'бути досвідченим' – *jadać chleb z niejednego pieca*, 'потрібний, дуже потребувати' – *potrzebny jak chleb*, 'нічого з цього не вийде' – *z tej mąki chleba nie będzie*. Наведені приклади показують, що компоненти українське *хліб* та польське *chleb* використовувалися у фразеологізмах як ознака добра, чогось рідного або святого.

У межах групи українських і польських фразеологізмів, в яких використовуються відповідні номінації їжі, виділяються підгрупи.

а) Фразеологізми, які збігаються не тільки за номінаційним компонентом, але також повністю за значенням, напр.: *гриб* // *grzyb* – як *гриби по дощі*, *jak grzyby po deszczu*: фразеологічні одиниці сполучаються переважно з дієсловами *рости*, *з'являтися*, *rosnąć*, *zjawiać się*, значення повністю збігаються – це 'швидко і в великій кількості'; пор. *дріжджжі* // *drożdże* – як *на дріжджах* (*росту*), *rosnąć jak na drożdżach*, що позначають 'дуже швидко рости'.

Така тотожність значення фразеологізмів цього підтипу свідчить про спільність походження зворотів в українській і польській мовах та про взаємовпливи в області семантики. Асоціації, які пов'язані з ідіомами такого типу, викликані їхньою образністю. Використання властивостей, наприклад, олії, у простий, яскравий спосіб представляє деякі риси людського характеру, пор.: *олія* // *olej* – *підливати олії у вогонь*, *dolać oliwy do ognia*, що несуть у собі значення 'підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання,

суперечку і т. ін.'. Наближеність значення фразеологізмів в обох мовах може пояснюватися і спільністю запозичення, пор., скажімо, біблізми: *манна* // *manna* – *манна з небес падає*, *manna z nieba*, що в українській мові вживається переважно із запереченням *не* і яке означає 'що-небудь дістається дуже легко, без особливих зусиль'.

Можливі і взаємні запозичення, пор. *гарбуз* // *arbuz* – *давати гарбуза*, *dać arbuzą*, що означає 'відмовляти кому-небудь у сватанні, залицанні'. Цей фразеологізм – приклад запозичення польською мовою з української, тому що саме в Україні був звичай давати гарбуза як відмову небажаному нареченому. У Польщі був зовсім інший звичай – це батьки подавали *czarną polewkę* (*czerninę*) у відмову. Звідси можна зробити висновок про проникання культур, а також про те, що у польських словниках можна зустріти невідповідні стилістичні позначки. В українській мові цей зворот має стилістичну позначку *жартівливий*, але у польській мові, залежно від словника, або подається без жодної позначки, або як *zastarpile*, що може ввести в оману. В цьому випадку можна було б їх змінити на *регіоналізм* – це видається точнішим окресленням.

б) Другу підгрупу утворюють фразеологізми, номінаційні компоненти яких спільні для української та польської мов, проте лише частина зворотів (або взагалі лише один) сходиться в обох мовах, а частина фразеологічних одиниць розходиться. Яскравим прикладом є група фразеологічних одиниць з компонентами *оселедець* // *śledź* – як *оселедців в бочці*, *gnieść się jak śledzie w beczce*, що означає 'дуже багато, надмірно людей, тісно'. Це єдиний випадок вживання слова *оселедець* в українськомовному фразеологічному матеріалі. Значення цього фразеологізму, можливо, увійшло в українську мову з польської. Таке припущення здається правдоподібним з огляду на менше поширення оселедця як страви в Україні, а з іншого боку, з огляду на досить високу позицію в польській культурі. Водночас, у польській мові зустрічаємо ще такі випадки вживання слова *śledź* у фразеологізмах: *ucho od śledzia*, що несе у собі значення 'нічого, зовсім нічого попри всі сподівання', *zjeżdżać na śledzia* – з'їжджати на санчатах на животі'. Зазначимо при цьому, що старовинний звичай вішати оселедець на знак завершення Великоднього посту не знайшов відображення у фразеології, що показує певні розходження між мовною і культурною картиною світу.

в) У цій підгрупі об'єднуються фразеологізми, які мають в обох мовах однаковий номінаційний компонент, але при цьому утворюються різні фразеологічні одиниці з відповідно різним значенням, напр.: *борщ* // *barszcz* – *наплювати в борщ*, *tani jak barszcz*. Значення українського фразеологізму – це 'кривдити кого-небудь, робити комусь щось неприємне, прикре і т. ін.', натомість польське значення – це 'bardzo tani'. При зіставленні цих фразеологічних одиниць зазначимо контраст між їхнім значенням. З точки зору культури, борщ в Україні – це як і хліб, культова страва, але завдяки наявності у складі цієї фразеологічної одиниці другого компоненту *наплювати* загальна семантика звороту негативна. В польській культурі борщу не приділяється великого зна-

чення, навпаки, він сприймається як щось дуже дешеве. Це показує не тільки різницю у мовах обох народів, але також розходження у плані світосприйняття і культури, попри географічну наближеність і спільне праслов'янське минуле.

2. Ця група фразеологізмів містить у собі компоненти, які з'являються тільки на українському або польському матеріалі

а) Першу підгрупу утворюють українські фразеологізми з компонентами, які не виступають у польському матеріалі: *кутя* – *передати куті меду*, *сало* – *як салом мастити*, *тісто* – *не з такого тіста*, *сухар* – *перепастися на сухар*, *квас* – *перцю з квасом дісталояся*, *буханець* – *наїстися буханців*, *сир* – *як сир у маслі*, *хміль* – *хміль бродить у голові*, *гречка* – *хай буде гречка*, *пиріг* – *мазати пирогом*, *редька* – *гірш гіркої редьки* і *паска* – *паски не посвятиться*. Слід зауважити, що, скажімо, *кутя*, *квас*, *сало* і *паска* – це суто українські страви, тому вони не можуть вживатися у польських фразеологізмах. Попри те, що ці страви популярні у щоденному житті, звороти з цими назвами малочастотні в українській мові. Тільки *сало* входить у склад декількох фразеологізмів, але це зовсім не віддзеркалює ступеня його поширення у культурному просторі. Це черговий раз вказує на деякі розходження між картинами світу у мові і в культурі. Подібно ситуація виглядає у випадку вживання слова *гречка*, яка типова для української кухні, але як компонент представлений лише один раз – в ідіомі *хай буде гречка*, що означає 'згодний хтось з ким-, чим-небудь'.

У цю групу включаються також звороти з компонентом *бублик*, що, як не парадоксально, виявляється найбільш продуктивним. Він входить у такі фразеологізми: *дешевший від дірки з бублика* – 'зовсім недорогий, дуже дешевий', *ламатися як гречаний бублик* – 'неспішно реагувати на чиєсь прохання, чиюсь пропозицію і т. ін., навмисне вагатися, упиратися зволікати', *не вартий дірки з бублика* – 'який можна не брати до уваги, яким можна знехтувати; який не має жодного значення', *як торішні бублики* – 'ірон. Уживається для вираження заперечення слова потрібний; зовсім непотрібний', *держати хвіст бубликом* – '1. бути упевненим у собі, бадьорим; вірити у свої можливості, не падати духом; 2. бути самовпевненим, бундючитися, не рахуватися з іншими'. Висока чисельність утворень з компонентом *бублик* свідчить про високий ступінь його образності й асоціацій, що базуються на його фізичних ознаках. Водночас, слід підкреслити, що кількість фразеологічних одиниць зі словом *бублик* перевищила кількість фразеологізмів із більш важливими для української культури словами *сало* чи *гречка*.

б) Цю підгрупу утворюють польські фразеологізми з компонентами, які не повторюються в українському матеріалі, це: *czarna polewka*, *figa*, *flaki*, *wino*, *kotlet*, *herbata*, *jagodzianka*, *kania*, *kawa*, *kielbasa*, *marmolada*, *mąka*, *mięta*, *migdał*, *ocet*, *oliwa*, *pieczeń*, *piernik*, *zupa*, *pietruszka*, *rosół*, *rzepa*, *bułka*, *sos*, *śliwka*, *galareta*, *ułęgalka*, *winogrona*, *bigos*, *cykoria*, *cynamon*, *rydz*, *dynia*, *kokos*, *pasztet*, *otręby*, *soczewica*, *śmietanka*. У цій групі виступають назви таких польських страв і харчів, як *czarna polewka*, *flaki*, *rosół*, *bigos*, *pasztet*. При цьому дані

номінації входять до складу невеликої кількості фразеологізмів, що розходиться з важливою позицією цих страв у польській культурі. Частина компонентів цієї групи, наприклад, *kokos*, *migdał*, *cykorja*, *synaton* увійшли до польської кухні, а пізніше – до мови, і тому не вплинули на українську фразеологію.

Українські та польські фразеологізми з назвами їжі виявилися значною мірою спільними для обох мов. Це пояснюється спільним праслов'янським минулим, географічним сусідством і наближеними можливостями щодо використання продуктів харчування. З іншого боку, фразеологічні одиниці, які включають в себе ці самі номінативні елементи, в обох мовах можуть мати різний склад і передавати іншу семантику. Спектр значень аналізованих фразеологічних одиниць дуже широкий. Це засвідчує високу образність компонентів – назв їжі та їхню високу продуктивність. До того ж аналіз мовного матеріалу виявив деякі відмінності між мовною і культурною картиною світу як в українському, так і в польському просторі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Калашник В., Колоїз Ж., *Словник фразеологічних антонімів*, Київ 2008.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa 2012.
- Космеда Т., Осіпова Т., Четирба М., Малецький Л., Ерделі О., *Українська фразеологія: теорія, вправи, тести, словник (для студентів української філології)*, Poznań 2011.
- Мицан Д., *Podstawowe problemy polskiej i ukraińskiej frazeologii* [в:] *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія Лінгвістика і літературознавство*, ч. 4, Бердянськ 2010, с. 334–340.
- Паламарчук Л., *Передмова* [в:] *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1993.
- Словник фразеологізмів української мови*, за ред. В. Винника, Київ 2003.
- Удовиченко Г., *Словник українських ідіом*, Київ 1968.
- Ужченко В., Ужченко Д., *Фразеологія сучасної української мови*, Київ 2007.
- Українське народознавство*, за ред. С. Павлюка, Львів 1994.
- Фразеологічний словник української мови*, за ред. В. Винник, Л. Паламарчук, В. Білоноженко, Київ 1993.
- Gloger Z., *Kuchnia polska* [w:] *Encyklopedia staropolska*, <http://literat.ug.edu.pl/~literat/glogers/0021.htm> [25.01.2014].
- Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.
- Mały słownik frazeologiczny współczesnego języka polskiego*, pod red. S. Bąby, J. Liberka, Warszawa 2003.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1977.
- Skorupka S., *Wstęp* [w:] *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1997.
- Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, pod red. J. Bralczyka, Warszawa 2008.

FOOD NAMES IN UKRAINIAN AND POLISH PHRASEOLOGY

The article presents a comparative analysis of food names included in Ukrainian and Polish idioms. Some of them are common to both languages, while some are characteristic of just one nation. Furthermore, the meanings of various idioms are shared which can be explained by a common history and culture. Differences show the national character of idioms.

Key words: phraseology, idioms, names, food.

Мар'ян СКАБ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Спільне й відмінне у комунікаційній поведінці українців та поляків

Активні процеси міжнаціональної та міжкультурної комунікації, що особливо пожвавилися впродовж останніх 20 років, покликали до життя нові парадигми інтерпретації явищ мови та мовлення, важливе місце серед яких належить створеній у Воронезькому університеті (Російська Федерація) та активно поширюваній у сучасній лінгвістиці теорії комунікаційної поведінки, сутність якої творець названої теорії проф. І. Стернін окреслив як „сукупність норм і традицій спілкування народу (певної групи людей, окремої лінгвоспільноти)” (переклад наш. – М. С.)¹. За порівняно короткий час новостворена теорія знайшла багатьох прихильників та послідовників, про що свідчать численні публікації, з-поміж яких ґрунтовні монографії, тематичні збірники наукових праць, окремі статті й тези, які стосуються різних аспектів дослідження комунікаційної поведінки. Для прикладу наведемо, зокрема, монографію Ю. Прохорова та І. Стерніна „Русское коммуникативное поведение” (2003)², збірник „Коммуникативное поведение славянских народов”³, що вийшов у Варшаві 2007 року, та інші видання, які згадано в розлогій бібліографії до обох збірників.

Водночас впадає в око порівняно незначна кількість праць, у яких до аналізу залучали би особливості комунікаційної поведінки українців (див. зокрема⁴

---

¹ І. Стернін, *Коммуникативное поведение и межкультурная коммуникация* [в:] „Русское и китайское коммуникативное поведение”, вып. 1, Воронеж 2002, с. 7; порівняй: І. Стернін, *Понятие коммуникативного поведения и проблемы его исследования* [в:] *Русское и финское коммуникативное поведение*, Воронеж 2000, с. 4–20.

² Ю. Прохоров, І. Стернін, *Русское коммуникативное поведение*, Москва 2002.

³ *Коммуникативное поведение славянских народов*, под. ред. І. Стерніна и Л. Шипелевич, Варшава 2007.

⁴ Ю. Дем'янова, *Національно-комунікативні особливості паремійних формул прокльонів та злопобажань* [в:] „Дослідження з лексикології і граматики української мови”, за ред. А. Поповського, вип. 12, Дніпропетровськ 2012, с. 72–79; Ю. Єловська, *Контактні табу в комунікативній поведінці українців (на матеріалі повісті М. Коцюбинського „Тіні забу-*

та інші роботи згаданих авторів); кілька розвідок особливостей комунікаційної поведінки українців передусім в аспекті зверненого мовлення свого часу опубліковано й нами⁵. Причини такого непоширення нової цікавої і перспективної теорії в українській лінгвістиці вбачаємо зокрема у хибному стереотипі, що для опису комунікаційної поведінки східних слов'ян достатньо зосередитися на специфіці російської комунікативної поведінки. Ми ж, навпаки, вважаємо чи не найцікавішими і найтоншими порівняльні студії комунікативної поведінки саме споріднених і близькоспоріднених народів, адже вивчивши загальні закономірності комунікаційної поведінки представників певного етносу і порівнявши їх з такими ж рисами представників іншого етносу, можемо зробити конкретні висновки про те, що є для них спільним, а що відмінним, що може стати причиною комунікаційних девіацій та конфліктів, а отже, виробляти виважені й конкретні рекомендації з удосконалення комунікаційної компетенції мовців, формуванню в них стійких навичок такої поведінки передусім у стандартних ситуаціях спілкування.

Мета цієї розвідки – порівняльний аналіз особливостей комунікаційної поведінки сучасних поляків та українців. Основним методом збору фактичного

тих предків“) [в:] „Філологічні студії“, за заг. ред. Ж. Колоїз, вип. 7, ч. 2, Кривий Ріг 2012, с. 143–150; Т. Осіпова, *Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації* [в:] „Філологічні студії“, вип. 7, Кривий Ріг 2012, с. 107–118; Я. Радевич-Винницький, *Комунікативна поведінка білінгвів у ситуації непаритетної двомовності: психолінгвістичний аспект*, <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1418> [30.06.2014]; О. Руда, *Комунікативна невдача в контексті українсько-російської двомовності (жанр анекдоту)* [в:] *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*, Київ 2007, с. 188–198; I d e m, *Мовна стійкість і мовна толерантність білінгва в Україні* [в:] „Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского“, том 19 (58), № 2, Симферополь 2006, с. 80–83.

⁵ М. Скаб, *Апеляційний складник мовленнєвої поведінки українців у контексті сучасної слов'янської міжкультурної комунікації* [в:] *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*, Київ 2009, с. 616–622; I d e m, *Апеляційний складник мовної компетенції українця* [в:] *Комунікативна компетенція у професійній діяльності педагога і психолога*, Полтава 2007, с. 147–151; I d e m, *Аппеляционная составляющая коммуникативного поведения русских и украинцев (сходства и различия)* [в:] *Актуальные проблемы лингвистики*, отв. ред. Н. Парфенова, вып. 3, Сургут 2010, с. 136–141; I d e m, *Вибір сучасними українцями номінації адресата (спілкування у вищій школі)* [в:] „Лінгвістичні студії“, вип. 20, Донецьк 2010, с. 58–63; I d e m, *Викладання апеляційних особливостей комунікативної поведінки українця іноземцям* [в:] *Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В. Левицького*, Чернівці 2008, с. 152–159; I d e m, *Особливості викладання комунікативної поведінки українця (аспект апеляції) чеським та польським студентам-україністам* [в:] „TEKA Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych“, t. III, Lublin 2008, с. 30–42; I d e m, *Порівняльний аналіз назв адресата мовлення в сучасних українських та польських родинах* [в:] „Вісник Одеського національного університету“, т. 12, вип. 3, 2007, с. 154–161; I d e m, *Українські номінації адресата мовлення як об'єкти вивчення іноземцями* [в:] „Теорія і практика викладання української мови як іноземної“, вип. I, Львів 2006, с. 57–66; М. Скаб, *Формування етикетного складника комунікаційної компетенції при вивченні української мови як іноземної* [в:] „TeKa Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych“, t. V, Lublin, 2010, s. 185–192.

матеріалу було анкетування, для опрацювання й коректного представлення результатів, отриманих у процесі анкетування, ми використовували метод кількісних підрахунків.

В основу анкети, запропонованої респондентам, лягли запитання, сформульовані білоруською дослідницею І. Бубновою у статті „Русское и белорусское коммуникативное поведение: сходства и различия”⁶. Анкетування було проведене серед 164 студентів та викладачів польських вишів (Варшавського університету (15), Ягеллонського університету (50) та Педагогічного університету у Кракові (74), університетів у Лодзі (14) та Вроцлаві (11). Принагідно хочу висловити подяку усім польським колегам, які брали участь в організації анкетування. Серед них Галина Чуба та Марія Редьква з Ягеллонського університету, Марина Федорюк з Педагогічного університету в Кракові, Ольга Гайсенюк, яка перебуває на річному стажуванні у Лодзі, та Пшемислав Юзьвікевич з Вроцлава.

Одразу ж зауважимо, що анкетуванню підлягали переважно студенти-гуманітарії польських вишів, які у своїй навчальній діяльності знайомилися із українознавчими дисциплінами, мали змогу відвідати Україну, мали друзів та знайомих серед українців, або особи, що мають великий досвід постійного спілкування з іноземцями, зокрема і з українцями. Серед анкетованих виявилося 12 осіб українського походження та 1 білорус.

Респондентам після подання найважливіших, на нашу думку, для подальшого аналізу соціолінгвістичних параметрів, серед яких стать, вік, мова, якою переважно спілкуються, місце проживання, наявність серед знайомих українців, перебування (і час перебування) в Україні, дали відповіді на запитання про рівень виявлення серед поляків та українців таких рис комунікаційної поведінки, як стриманість, консерватизм, законопослушність, поспіх, толерантність до чужої думки, вторгнення при спілкуванні у приватну сферу, категоричність, любов до суперечок, висока толерантність щодо мовчання, невисока гучність при спілкуванні, небагатослів'я, побутова ввічливість, пріоритетність фатичного спілкування, жорстка тематична регламентація спілкування, комунікаційний оптимізм, уміння виконувати обіцянки. Для точного визначення рівня вияву кожної ознаки респондентові було запропоновано 6 варіантів відповідей: дуже високий (рівень), високий, помітний, дещо знижений, низький та риса відсутня. Перші три позиції ми трактуємо як позитивний вияв ознаки, наступні 3 – як негативний. Для коректності при зіставленнях а також для порівняння рівня вияву аналізованих рис комунікаційної поведінки жителів різних міст та студентів різних вишів Польщі абсолютні цифри ми переводили у відсотки. Відповідно про позитивний вияв тієї чи тієї риси свідчить показник більше 50% у перших трьох позиціях, про негативний вияв – показник більше 50%

---

⁶ І. Бубнова, *Русское и белорусское коммуникативное поведение: сходства и различия* [в:] *Коммуникативное поведение славянских народов*, под. ред. И. Стернина и Л. Шипелевич, Варшава 2007, с. 11–16.

у кінцевих трьох позиціях. Крім того, анкетовані письмово відповіли на запитання: Які риси розрізняють поляків та українців у процесі комунікації?

Анкетування дало такі результати:

Комунікаційна риса **стриманості** притаманна в позитивному діапазоні виявів 66,48% (дуже високий – 0,6; високий – 14,68; помітний – 51,2) поляків та 45% українців (дуже високий – 1,2; високий – 12,1; помітний – 31,7); майже третина опитуваних (32,3%) вважає, що в українців стриманість дещо знижена.

Консервативними вважають поляків 80,43% анкетованих (дуже високий – 3; високий – 31,09; помітний – 46,34), а українців – 64,27% анкетованих (дуже високий – 5,5; високий – 23,7; помітний – 35,4).

Законослухняність, за даними анкетування, визнають властивою рисою поляків 56,06 анкетованих (дуже високий – 3,66; високий – 13,4; помітний – 39), а прикметною рисою українців 41,43% анкетованих (дуже високий – 1,83; високий – 8,53; помітний – 31,7). Характерним є досить великі показники вияву цієї риси в українців (дещо знижений – 22,56; низький – 23,2).

Поспіх як характерну ознаку комунікування поляків указують 88,4% опитаних, для українців цей показник складає 45,09%, таку різницю відмінність пояснюємо тим, що 32,35% респондентів визнали цю рису в українців дещо зниженою.

Толерантність до чужої думки оцінюють у позитивному діапазоні виявлення для поляків 37,78%, а для українців 57,13% опитаних, хоча в обох випадках переважають помітний та дещо знижений вияви.

Вторгнення у приватну сферу як активно виявлену комунікаційну рису поляків трактують 65,23% опитаних, для українців – 56,36%.

Категоричність, на думку анкетованих, притаманна 67,68% поляків та 45,47% українців.

89,53% опитаних вважають, що поляки **люблять сперечатися**, відсоток українців з цією рисою характеру дещо нижчий (78,04).

І поляків і українців відзначає не надто високий **рівень толерування мовчання** під час спілкування, відповідно 47,48% та 45,13%.

Також спільною комунікативною рисою поляків та українців є **ставлення до невисокої гучності мовлення** при спілкуванні (поляки – 37,2; українці – 34,07).

Близьким за результатами виявилися оцінки такої риси як **небагатослів'я**. На думку опитаних воно властиве 39,29% поляків та 21,95% українців, тобто представників обидвох націй поляки вважають схильними до балакучості.

Як не дивно, але респонденти вказують на дещо вищий рівень **побутової ввічливості** українців 64,02% (дуже високий – 4,88; високий – 19,51; помітний – 39,63) у порівнянні з поляками 59,14% (дуже високий – 3,66; високий – 15,85; помітний – 39,63).

Опитувані визнають **пріоритетність** для представників обох порівнюваних етносів **фатичного** мовлення: для поляків 76,22% і для українців 66,46%. Нижчий відсоток для українців можна, зокрема, пояснити розбалансованістю нашої апеляційної системи.

Поляків відзначає дещо строгіша позиція **щодо жорсткої регламентації тематики спілкування** 47,56% проти 42,68% для українців, хоча обидва показники, зрозуміло, є низькими.

І поляків, і українців не відзначає високий рівень **комунікативного оптимізму**, хоча українці, на думку анкетованих, дещо оптимістичніші (50,37% проти 46,95%), або балакучіші.

Вищим для українців є показник **уміння виконувати обіцянки** (55,49% проти 39,59%).

Серед розрізнявальних рис комунікаційної поведінки поляків та українців учасники анкетування здебільшого називають:

для поляків:

точність, вихованість, замкнутість, ввічливість, слідування стереотипам, часом демонстрація вищості, саркастичність, стриманість, багатомовність (частіше) і маломовність, схильність до дебатування, сварливість, песимізм, консерватизм, недовірливість, досить тяжко нав'язують контакт, виявляють байдужість до інших, дистанційованість від інших, вважають, що завжди мають рацію, не готові до сприйняття іншого погляду на щось, суб'єктивність висловлень, не турбуються про красу і культуру мовлення, використовують вульгаризми, говорять підвищеним тоном, перекикують співрозмовника, активно жестикулюють, небажання говорити про те, що стосується приватного життя;

для українців:

симпатичність, енергійність, відвертість, правдомовність, щирість, бажання поговорити, готовність до нових знайомств, усміхненість, говорять голосно й виразно, позитивна налаштованість, оптимізм, комунікабельність, сердечність, привітність, веселість, гостинність, нерішучість, емоційність (емоції переважають над змістом), бажання посперечатися, безпосередність, скептицизм, краща організація розмови, ввічливість, терплячість, готовність прийти на допомогу, їм вдається заговорити з чужою людиною на вулиці, уміють виконувати обіцянки, спонтанність, зарозумілість, тримають дистанцію щодо поляків, розмовні елементи у мовленні, готовність реагувати на зауваження щодо мовлення, менше бояться публічних виступів.

Трапляються лише поодинокі категорично негативні характеристики: *українці то дикий народ, не можуть спілкуватися у цивілізований спосіб; дуже-дуже немилі, якщо є у Польщі.*

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, назвемо найважливіші риси польського автостереотипу та стереотипного сприйняття польськими молодими людьми українців.

Типовий характер поляка, за уявленнями анкетованих: стриманий, дуже консервативний, поспішний, законослухняний, категоричний, дуже охочий до суперечок, балакучий, достатньо ввічливий, не завжди виконує обіцянки.

Типова комунікаційна поведінка поляка: достатньо ввічливий, надає перевагу фатичному спілкуванню, поспішний у спілкуванні, не завжди зважає на чужу думку, схильний до голосного говоріння, балакує, не надто оптимістичний у спілкуванні.

Типовий характер українця, за уявленнями анкетованих: не надто стриманий, порівняно консервативний, у спілкування неспішний, не завжди законослухняний, готовий на компроміс (некатегоричний), дуже охочий до суперечок, балакує, дуже ввічливий, намагається завжди виконувати обіцянки.

Типова комунікаційна поведінка українця: ввічливий, надає перевагу фатичному спілкуванню, неспішний у спілкуванні, зважає на чужу думку, схильний до голосного говоріння, балакує, достатньо оптимістичний у спілкуванні.

Відповіді респондентів з Вроцлава загалом вписуються в загальний контекст. Серед суттєвих відмінностей назвемо значно нижчі за середні показники стриманості (27,3% проти 64,48%) й уміння виконувати обіцянки (18,18% проти 36,59%) для поляків, законослухняності (18,18% проти 41,43%) та толерантності до чужої думки (36,36 % проти 57%) для українців, і дуже високий аивень втручання у приватну сферу для українців (90% проти 57,34%).

Анкетовані з Лодзя порівняно з іншими відзначають значно вищий рівень законопослушності (71,4%), поспішності (100%!!!), невисокої гучності при мовленні (64,18% проти 37,2%) та побутової ввічливості (78,57%) поляків.

Для анкетованих з Варшавського університету, з-поміж яких третина українців, відмінними є стереотипні уявлення про дуже високу стриманість (85,71% проти 66%), толерантність до чужої думки (64,28% проти 37,78%) та вміння виконувати обіцяне (73% проти 36,6%) у поляків; високий рівень втручання у приватну сферу (64,28% проти 57,34%), уміння виконувати обіцяне (74% проти 55%) для українців. Дзеркально протилежними є уявлення про високу толеранцію щодо мовчання українців (33,33%) та поляків (66,66%).

Студенти Педагогічного університету у Кракові (полоністи та майбутні фахівці з міжкультурної комунікації) наголошують на високому рівні стриманості (84,78% проти 66,48%) для поляків й оптимістичності у спілкуванні (60,86% проти 50%), толерантності до чужої думки (71,42% проти 57,13%) для українців.

Студенти-україністи Ягеллонського університету визнають вищі за середній рівень любові до дискусій (71,42%), комунікативного оптимізму (69,6%) та уміння виконувати обіцянки (78,26%) українців; відповіді ж українознавців натомість привертають увагу до нижчого рівня поспіху в комунікації (33%) українців та комунікативного оптимізму (33% проти 46%) у поляків.

Наступним етапом наших студій порівняльних студій комунікаційної поведінки поляків та українців буде встановлення автостереотипів та стереотипних уявлень про поляків українських респондентів і подальше порівняння результатів. Відсоткове представлення отриманих відомостей дає змогу порівнювати

їх з результатами вивчення особливостей комунікаційної поведінки представників інших етносів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бубнова И., *Русское и белорусское коммуникативное поведение: сходства и различия* [в:] *Коммуникативное поведение славянских народов*, под. ред. И. Стернина и Л. Шипелевич, Варшава 2007, с. 11–16.
- Дем'янова Ю., *Національно-комунікативні особливості паремійних формул прокльонів та злобобажань* [в:] „Дослідження з лексикології і граматики української мови”, за ред. А. Поповського, вип. 12, Дніпропетровськ 2012, с. 72–79.
- Єловська Ю., *Контактні табу в комунікативній поведінці українців (на матеріалі повісті М. Коцюбинського „Тіні забутих предків“)* [в:] „Філологічні студії”, за заг. ред. Ж. Колоїз, вип. 7, ч. 2, Кривий Ріг 2012, с. 143–150.
- Коммуникативное поведение славянских народов*, под. ред. И. Стернина и Л. Шипелевич, Варшава, 2007.
- Осіпова Т., *Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації* [в:] „Філологічні студії”, вип. 7, Кривий Ріг 2012, с. 107–118.
- Прохоров Ю., Стернин И., *Русское коммуникативное поведение*, Москва 2002.
- Радевич-Винницький Я., *Комунікативна поведінка білінгвів у ситуації непаритетної двомовності: психолінгвістичний аспект*, <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1418> [30.06.2014].
- Руда О., *Комунікативна невдача в контексті українсько-російської двомовності (жанр анекдоту)* [в:] *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*, Київ 2007, с. 188–198.
- Руда О., *Мовна стійкість і мовна толерантність білінгва в Україні* [в:] „Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского”, том 19 (58), № 2, Симферополь 2006, с. 80–83.
- Скаб М., *Апеляційний складник мовленнєвої поведінки українців у контексті сучасної слов'янської міжкультурної комунікації* [в:] *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*, Київ 2009, с. 616–622.
- Скаб М., *Апеляційний складник мовної компетенції українця (напрямки формування і розвитку)* [в:] „Пост методика”, № 2, 2007, с. 21–24.
- Скаб М., *Апеляційний складник мовної компетенції українця* [в:] *Комунікативна компетенція у професійній діяльності педагога і психолога*, Полтава 2007, с. 147–151.
- Скаб М., *Апелляционная составляющая коммуникативного поведения русских и украинцев (сходства и различия)* [в:] „Актуальные проблемы лингвистики”, отв. ред. Н. Парфенова, вып. 3, Сургут 2010, с. 136–141.
- Скаб М., *Вибір сучасними українцями номінації адресата (спілкування у вищій школі)* [в:] „Лінгвістичні студії”, вип. 20, Донецьк 2010, с. 58–63.
- Скаб М., *Викладання апеляційних особливостей комунікативної поведінки українця іноземцям* [в:] *Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В. В. Левицького*, Чернівці 2008, с. 152–159.

- Скаб М., *Особливості викладання комунікативної поведінки українця (аспект апеляції) чеським та польським студентам-україністам* [в:] „TEKA Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych”, t. III, Lublin 2008, s. 30–42.
- Скаб М., *Порівняльний аналіз назв адресата мовлення в сучасних українських та польських родинах* [в:] „Вісник Одеського національного університету”, т. 12, вип. 3, Одеса 2007, с. 154–161.
- Скаб М., *Українські номінації адресата мовлення як об'єкти вивчення іноземцями* [в:] „Теорія і практика викладання української мови як іноземної”, вип. I, Львів 2006, с. 57–66.
- Скаб М., *Формування етикетного складника комунікаційної компетенції при вивченні української мови як іноземної* [в:] „Teka Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych”, t. V, Lublin 2010, s. 185–192.
- Стернин И., *Коммуникативное поведение и межкультурная коммуникация* [в:] „Русское и китайское коммуникативное поведение”, вып. 1, Воронеж 2002, с. 5–9.
- Стернин И., *Понятие коммуникативного поведения и проблемы его исследования* [в:] *Русское и финское коммуникативное поведение*, Воронеж 2000, с. 4–20.

COMMON AND DISTINCT TRAITS IN COMMUNICATIVE BEHAVIOUR OF UKRAINIANS AND POLES

The article deals with the analysis of a questionnaire on the ideas which modern young Poles have about common and distinct traits in the communicational behaviour of Ukrainians and Poles. Studying the opinions of those surveyed, the author discovered qualitative and quantitative parameters of expression in the communicational behaviour regarding such traits as restraint and conservatism, tolerance and loquacity, sincerity and law-obedience, communicational optimism and the ability to keep promises; the typical portrait of a Ukrainian or a Pole as well as their typical communicational behaviour are presented.

Key words: communicational behaviour, restraint, conservatism, tolerance, loquacity, sincerity, law-obedience, communicational optimism, ability to keep promises, typical portrait, typical communicational behaviour.

Людмила УКРАЇНЕЦЬ

Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка

Конотаційні стратегії шиплячих приголосних у відображенні мовної картини світу (на матеріалі українського поетичного дискурсу XX-XXI ст.)

Системність та глибина сучасних лінгвостилістичних досліджень української поетичної мови як форми естетичного спілкування в контексті експліцитно сформованої інформації конче потребує відомостей про природу змодельованого одиницями різних мовних рівнів прихованого смислу, який є релевантним засобом вираження семантико-прагматичного компонента аксіологічної картини світу. Саме тому за останні десятиріччя в коло найважливіших проблем потрапила конотація як лінгвостилістична категорія, що сприяє розширенню не лише емотивності, але й семантики різнорівневих одиниць української поетичної мови. Механізми породження фонетичної конотації – додаткових прагматичних та семантичних відтінків, які виникають у поетичному тексті завдяки актуалізації звукових повторів, – хоч і залишаються предметом особливої уваги в україністиці (В. Левицький, Л. Комарницька, В. Кушнерик та ін.), славістиці (О. Журавльов, С. Воронін, Г. Векшин) та зарубіжному мовознавстві (S. Ervin-Tripp, O. Slobin), однак до кінця ще не вивчені. Експонуючи емоційно-естетичну парадигму осмислення мовної картини світу, фонетична конотація є психологічно мотивованою лінгвостилістичною реальністю, конституюваною „синестемією” (С. Воронін) – поєднанням і транспортизацією одних відчуттів в інші в результаті ініційованих звуками мови відповідностей між референтними та синестетичними ефектами, а також своєрідною кінематикою та стереотипізацією – звичкою пов’язувати фонетичні одиниці з референтним значенням лексем¹. Оскільки звуки – „артикуляційні жести органів мови”

---

¹ S. Ervin-Tripp, O. Slobin, *Psycholinguistics* [in:] „*Annual review of psychology*”, v. 17, 1966, p. 454–456.

– водночас є й акустичними сигналами, „сприйняття яких формує складні слухові образи”², то цілком природно, що у звуковому континуумі поетичного дискурсу ХХ-ХХІ ст. увагу привертають передусім приголосні [ж], [ш], [дж], [ч], яким притаманний специфічний шум як результат турбулентності – неправильної форми звукових хвиль³. Попри низький ступінь частоти вживання шиплячих⁴ (артикуляція африкати [дж] унеможливорює її функціональну активність), феномен їхнього акустичного враження на ґрунті синестетичних відчуттів конститує винятково глибокі психологічні асоціації, моделюючи цілий спектр конотацій для інтенційного перекодування семантичної площини поетичної мови ХХ-ХХІ ст. сугестивними образами. Без цих різких – і, безперечно, сильних – консонантних одиниць не можна вибудувати національну парадигму мовної картини світу – вербально зафіксовану схему сприйняття дійсності, специфічну для конкретного мовного соціуму⁵. У сучасній україністиці системного дослідження цієї категорії звуків в естетично зумовлених мовленнєвих структурах немає, тому теоретичне обґрунтування конотаційного потенціалу акустично виразних консонантів [ж], [ч], [ш] з урахуванням прагматичного характеру словесно-поетичних висловлювань, що еволюціонує динаміку інтенційного характеру мислення „прихованими семами”, „емоційними домінантами значення”, є, безперечно, актуальним і своєчасним. Акустична семантика фонетичних одиниць українського поетичного дискурсу зумовила мету дослідження: охарактеризувати конотаційні стратегії шиплячих приголосних, здатних перекодувати комунікативно-інформаційний зміст поетичного дискурсу за законами мотивації „суб’єктивного настрою” й спричинити емотивно-прагматичну та семантичну інтерпретацію світоглядних й аксіологічних констант мовної картини світу. Експлікація конотаційної стратегії шиплячих приголосних у відображенні мовної картини світу ХХ-ХХІ ст. спирається на принципи вітчизняної фоносемантики, зокрема фонетичну мотивованість слова (О. Потебня), психофізіологічні основи звуконаслідування (І. Качуровський), а також теорію фонетичного символізму (О. Журавльов, С. Воронін) як новий напрямок стилістичного аналізу українських вокальних і консонантних одиниць (В. Левицький, Л. Комарницька, В. Кушнерик). Ускладнення естетичного образу об’єктивної дійсності імпліцитними семами емоційно-експресивного та інтелектуального характеру в поетичній мові 97 українських митців ХХ-ХХІ ст. підтверджує концептуальність розгляду механізмів творення дискурсивного ефекту в контексті фонетично мотивованого зв’язку між формою мовних оди-

² И. Алдошина, Р. Приттс, *Основы психоакустики*, Санкт-Петербург 2006, с. 405.

³ Ю. Карпенко, *Фонетика. Фонологія [в:] Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія*, за ред. О. Бондаря, Ю. Карпенка, М. Микитина-Дружинця, Київ 2006, с. 40.

⁴ І. Чередниченко, *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови*, Київ 1962, с. 141.

⁵ О. Сербенська, М. Волощак, *Актуальне інтерв’ю з мовознавцем*, Київ 2001, с. 22.

ниць та їхніми денотативно-референтними значеннями. У процесі асоціативного експерименту, в якому брали участь студенти й магістранти факультету філології та журналістики Полтавського національного педагогічного університету імені В. Короленка віком від 18 до 22 років (усього 182 респонденти), було зафіксовано 1377 випадків конотаційного маркування звукових одиниць, і лише 92 із них спричинені артикуляційно-акустичними характеристиками шиплячих. Для українського поетичного дискурсу XX-XXI ст. це природно, адже схожий на шипіння турбулентний шум консонансів [ж], [ч], [ш], утворюваний між зубами, язиком, щоками й губами⁶, ініціює у свідомості мовців асоціативний ефект, який зазвичай апелює до ознак *страхотливий, печальний, мінорний, важкий, темний* тощо⁷. У славістиці індивідуальні та національні стандарти апперцепції звукового континууму художнього мовлення інтерпретовані зазвичай у руслі фоносемантичної концепції О. Журавльова, спираючись на яку мовознавці позиціонують [ш], [ч] (ш) „шершавими”, а [ж] – ще й *злим*⁸. Отже, повтори шиплячих лінгвістам здаються „некрасивими алітераціями”⁹, тому не випадково на початку XX ст. Б. Томашевський, висунувши гіпотезу про різний евфонічний потенціал фонетичних одиниць, підкреслював: „Мовлення, насичене такими звуками, як „ч”, „щ” <...> „ш”, <...> вважається немилозвучним”¹⁰. Із часом вплив „негативної” сутності шиплячих [ш], [ч], [ж] на характер інтенціонального мислення спостережено навіть у звуковій матерії народних заклинань – магічних формул сугестивної комунікації¹¹.

Оскільки у вітчизняній фонетиці акустична характеристика, на відміну від артикуляційної, актуалізована в площині іманентно-істотних ознак („для мовлення важливіше не те, як звуки вимовляють, а те, як їх чують, сприймають”¹²), то створення інтенціонального світу дискурсивної семантики залежить передусім від [ж], [ж’], [ж’:] , специфіка компактного шуму яких детермінує закономірності моделювання естетичного впливу на свідомість мовця й, ініціюючи загалом неприємні враження¹³, породжує в українському поетичному мовленні XX-XXI ст. *аудіальну, власне стилетвірну, психологічну та візуальну конотації*.

⁶ Л. Прокопова, *Шиплячі приголосні* [в:] *Українська мова: енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка та ін., Київ 2000, с. 738.

⁷ А. Журавлев, *Звук и смысл*, Москва 1991, с. 91, 127.

⁸ Л. Крысин, *Жизнь слова*, Москва 1980, с. 25.

⁹ И. Голуб, *Гармония звуков, мыслей и чувств* [в:] „Русская речь”, № 6, 1981, с. 25.

¹⁰ Б. Томашевский, *Теория литературы. Поэтика*, Москва – Ленинград 1927, с. 61.

¹¹ И. Черепанова, *Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательного*, Москва 1999, с. 99.

¹² Ю. Карпенко, *op. cit.*, с. 37.

¹³ В. Левицкий, *Семантика и фонетика*, Черновцы 1973, с. 52.

Аудіальна конотація приголосних [ж], [ж'], [ж':] в усі періоди функціонування українського поетичного мовлення XX-XXI ст. домінує (57,94%). Звуконаслідувальні імпресії цих турбулентно нерізких акустичних імпульсів – *шепіт пшеничної ниви, шелест ожини чи голоси журавлів, жаб, бджіл та звуки металевих знарядь праці* – завдяки специфічній тональності об'єктивують в українському поетичному дискурсі митці різних літературних напрямків, віддзеркалюючи не стільки власне світобачення, як звукову модель конкретного фрагмента мовної картини світу в контексті іманентних властивостей звукової системи української літературної мови: *Аж горить Мак межі збіжсям. Жито сніє* (Б. Лепкий). Така художня актуалізація семантико-прагматичних перспектив консонантизації шиплячого [ж] створює естетично довершене комунікативне полотно, центральним художнім образом якого є *стигле збіжся* – найчастіше йдеться про *жито* як мотивувальну семантему, що потребує акустично адекватного орнаментування: *Наче в морі, в жовтім житі Хвиля грає* (М. Рильський). Апперцепція неприємної тональності не завадить шиплячим залишатися своєрідними діезами навіть у, здавалося б, нарочито приземленій метафоризації, посилюючи естетичний ефект закладеної ідеї та ілюструючи синкретизм звукового тла в реалізації образної системи українського поетичного дискурсу: *Ждуть його обважнілі жита* (В. Симоненко). За ступенем природності слухові асоціативні враження – *шепіт ниви* – можна кваліфікувати як інтенційну мікросему, що уможливило, на думку Ю. Степанова, зворотню дію мови на свідомість¹⁴: *Шумить життя журливе жовте жито* (Б.-І. Антонич). На глибинному (образно-символічному) рівні звуковий континуум із домінувальним твердим [ж] синтезує „внутрішнє” і „зовнішнє” завдяки кодуванню поетичного смислу, який набуває характеру традиційної, національно значущої пресупо-

¹⁴ Ю. Степанов, *Основы общего языкознания*, Москва 1975, с. 51–52.

зиційної категорії: *Між межами жваво, живо Жовте жито жнуть жєнці. <...> Жарту жєжавий жєнець не знає Ляже трупом жєвтий лїс...* (Д. Загуг). Символічне переосмислення акустики такого консонантного тла зосереджує смислові акценти на процесі зрізання жита↔пшениці: *Вчора жито жєла, Пісню жєбетєла* (О. Олєсь); *Прижємрю очі... Плиє полями збїжжєя. Жита косою тєне косєр, Пшєницю жєниця рїжє* (Б. Лєпкий). Акцентуація [ж]-тональністю – це передумова для декодування українського поетичного мовлення не як індивідуальний мікрокосм, а як системне явище: *Скінчилися обжєнки навїжєні...* (М. Вінграновський). Такий конотаційний потенціал приголосного [ж] імпліцитно детермінує й характеристики, пов'язані з перемелюванням збїжжєя на борошно: *Каміння клєцєло зубами в жєрнах, жєувєло жєвті зерна на дружки* (В. Симонєнко). Дзвінким шиплячим [ж] В. Симонєнко не менш виразно репрезентує *аудіальну конотацію* за характером шипіння полум'я, на якому готувалися в печі страви (зазвичай із борошна): *Лиже полум'я жєвте черєво, Вєжєкуєтє соє димєр* (В. Симонєнко). „Без підкресленого хизування і, видимо, без умисного добирання, а часто інтуїтивно йому вдається досконале у своїй природності озвучення рядків <...> на ж <...>”¹⁵ – так оцінили критики змодельовані В. Симонєнком слухові імпресії, що, однак, ідентифіковані рєспондєнтами як акустичний сегмент, здатний ініціювати особливу різкість мовлення. Природно, що фонетична конотація приголосного [ж] залишається обов'язковою мікросемою й розгорнутих яскравих персоніфікацій. Фоноситуативна конкретизація приголосного [ж] у поетичному мовленні „Щє й до жєнив не дожєв, зєлєн-жєтє не жєв, не згубєв, не лєшєв і не жєвє. І не жєаль” (В. Стус), „уплітаючись у словєсний фєрагмєнт звучєння в повітрі мєталєвих знєрядь прєцї, виражєє ємєційну кульмінацію картини жєнив смєртї”¹⁶. Органічним видається й акустичний ефект повторюваних шиплячих [ж], [ж'], [ж''] для „озвучєння” шуму лєстєя, – *Жєнєсь на жєрєтєвєник, Жєнєсь крїзь єжєнєу* (І. Дрєч), – а також змін у природі, коли *Крєжєлєє лєстєя – жєвєтєнь рєзпєчєвєсьє* (Г. Чубєч). Для українського поетичного мовлення ХХ-ХХІ ст. єстетизація прїхєду єсєні трєдїційно пов'язєна із шумом сухого лєстєя – *Жєрлєвє жєурчєння пєтєкє І шєлєст пєжєвєклєх сєдїв* (Д. Загуг) – та аудіальної конкретизації поривів вїтру: *Вїтєр кєжє оббїжєу я оббїжєу я зєколїшєу я бєржєує* (П. Тїчїна). Структурування звукового тла завдяки домінуєвальному акустичному сегментові [ж]-тональності знаходиться в площині мєнтєльного свїтовідчуття українців і тоді, коли *Дзєвєнєть у вїдрєх крїжєжєні крєжєжєлєцєя* (Л. Кєстєнєко). Отжє, йдєтьєся про фєносємєнтїчну стєбїлізацію пєхєологїчних прєцєсїв лєдїєнї в єктуєлізації опєзіції *мєвє↔прїрєдє*, коли, за словами Г.-Г. Гєдємєрє, „єкрємє слєвє нєбїрєють

¹⁵ І. Кошєлївєць, *У хорєшїй Шєвчєнкїв слїд ступєючї...* [в:] В. Симонєнєко, *Бєрєг чєкєнє*, Мюнхєн 1973, с. 22.

¹⁶ А. Бєндєрєнєко, *Пєтїчїний звєкопїс у твєрєх Вєсїлєя Стусє: фєнємєнологїчна прєєкція* [в:] „Дївєслєвє”, № 1, 2008, с. 50.

особливої ваги завдяки спрямованості на себе, на власну чіткість і потужність власного саява. Конотації, що дають словам їхнє смислове наповнення, <...> отримують широке поле для вираження”¹⁷. Традиційними для [ж]-тональності є й асоціативні зв’язки з реаліями фауни, які набувають архетипності завдяки народнописенним алюзіям. Це, наприклад, звуковідтворення голосів *журавлів*: *Вже попрощалися лелеки, Вже оджурились журавлі – І дні жаги, сухої спеки Вже не дошкулують землі...* (Д. Загул). Фольклорно-казковий образ цих птахів завдяки *аудіальній конотації* шиплячого [ж] переосмислюється в площині фоносемантичних зв’язків поетичного мовлення не тільки експліцитно, але й імпліцитно формуючи архетипність мислення. Такі слухові імпресії вияскравлюють співвідношення конотативного та фонетичного значення лексем в контексті синестезії¹⁸, категоризуючи психологічні особливості національного мислення. Конотаційно орієнтованим виявилось й звукове тло *Зелений став жабами жабонів* (Л. Костенко); *Жуки дзигчать в садочку літом, по стежці жабка – пилг та пилг! Жоржини квітнуть жовтим цвітом, кружляють бджоли біля них* (Н. Забіла), де повтор шиплячого [ж] мотивує „оголене, дане на поверхні, звуконаслідування”¹⁹. Із позицій конотаційного моделювання навіть сполука *жовтих жоржин* не випадкова, хоч емоційна реакція респондентів на цю *візуальну конотацію* спорадична, оскільки знаходяться в межах середньостатистичної похибки (2,98%); її смислова мотивація – у посиленні зорового враження, пов’язаного також зі словом *жовч*: *Жахтить земля, жахтить іржа і пил, Як жар фурункулу... І в пил пролято <...> Мозайку з движких червоно-жовтих кіл – <...> То жовч живу калюжами у пил Пролято* (М. Бажан). І якщо М. Бажан певну смислову мотивацію вбачає в актуалізації зорових вражень, то для М. Вінграновського ця акустична тональність виявилась асоціативним тлом для метафорично *аудіальної конотації* як індикатора в’їдливих інтонацій: *Тут жовч – не жовч. Тут жовч – і та мажорна На звуках ніжності з мережі у мережу Убрання в мову, як в одесу, Тут не ганьба, не жах, а норма!!!* (М. Вінграновський).

Психологічна конотація (18,72%) дзвінких шиплячих [ж], [ж’], [ж’:] зазвичай позиціонує *внутрішню тривогу й неспокій*: *Прийди ж, гармоніє, в стримованість мою...* (М. Вінграновський); *тугу: Журись журбою серця і чола...; Я знаю смак журби-зажури...* (М. Вінграновський), навіть *трагічні інтонації*: *Жах у кожного в очах* (В. Симоненко). Коли йдеться про інтенційно репрезентоване психологічне напруження (*Цей світанок, що схожий на Ліра божєвільного, тіпає жах. Сподівання його і зневіра зійшлись на двопалих ножах* (В. Стус) формально-метафоричні асоціації на суто акустичній основі приголосного [ж] не позбавляють логіки й висновки А. Бондаренко: „Емотив *жах*

¹⁷ Г. Гадамер, *Філософія і поезія* [в:] Г. Гадамер, *Герменевтика і поетика*, Київ 2001, с. 122.

¹⁸ С. Воронин, *Основи фоносемантики*, Ленінград 1982, с. 81.

¹⁹ І. Качуровський, *Фоніка*, Мюнхен 1984, с. 146.

постає в центрі оноματοпейчного малюнку, що *імітує звучання холодної зброї в повітрі*²⁰. Ці невербальні за своєю природою мікросеми шиплячого континууму в українському поетичному мовленні употужнюють зв'язок між конкретними асоціатами – *жсах↔ніж*: *Жухне жсах на ножсах На тривожних рубежах, А над жсахом виника Ця балада ДНК* (І. Драч). Навіть у структурно обмеженому контексті тональність шиплячих [ж]-[ж'] формує алюзію тривожних акцентів: *Кажу ж, кажу ж у звіреному сні...* (М. Вінграновський); *Бачу кожному стежку, Чую кожному річку, не одну я про вас, гори, Передумав нічку* (Б. Лепкий). У процесі моделювання художнього образу прагматичні акценти зберігаються й за умови віддаленого розташування консонантів [ж]: ... *лежить у лісі поперек стежок*; *То ж вовк паде на хижі лапи* (Л. Костенко). Це своєрідний показник імпліцитної спроможності іманентних артикуляційно-акустичних ознак звукового континууму сформувати чуттєву основу поетичного образу.

Власне стилетвірна конотація (20,36%) зорієнтована на візуалізацію художнього образу: *Життя кружляє на вузькій межі* (О. Теліга); *І я стою на тій межі, Неначе босий на ножі. Мов на зеленому вужі...* *Сусіди лаялися. Жак! Межа... Межа... Межа... Межа... І між городами вона, І між народами вона. І щастя теж – Хіба без меж?.. Молю одну: „Межо із меж, Ти лише зло людське обмеж”* (Д. Онкович); *В тих очах затираються межі Між життям та між тим, що лиш сниться. В тих очах <...> – Жар великого духа пожесі* (Б. Лепкий). Подані в такій послідовності зразки поетичного мовлення ХХ-ХХІ ст. українських митців, унікальних за своїм світобаченням, акцентують увагу на **стилетвірній конотації** твердого приголосного [ж] як єдиному можливому імпліцитному маркері конкретного чуттєвого образу полімодальної синестетичної природи: зорові імпресії денотата *межа* ускладнені додатковою інформацією аудіального типу, і така семантизація детермінує навіть своєрідну архетипність художнього образу. Звукова мотивація шиплячого [ж] забезпечила функціональну активність конкретних лексем у дискурсивній площині невибагливого – наприклад, призначеного для дітей – поетичного мовлення різних часових періодів: *„Жоржик-коржик-пиріжок як прискочить на лужок!”* (Н. Забіла); *Жоржик – лежень, лежебока. З лежебокою морока. Жень каже: – Не лежи, Жито жати поможи. Лежень каже: – Може, жалко, Жалко, Женечко, лежанки? Що ж, як будете ви жати, Зможу в житті я лежати!* (Г. Бойко). Коли йдеться про інвективний тип українського поетичного мовлення, звукова гра [ж] на рівні фоносемантичної максими традиційно репрезентує національно значущі вербальні категорії, підпорядковані стандартам народної моралі. Виявляючи гостроту й дотепність думки „з ефектом несподіваності та відточеності стилю”²¹, фонетична конотація [ж] як еле-

²⁰ А. Бондаренко, *op. cit.*, с. 50.

²¹ О. Тараненко, *Гра слів* [в:] *Українська мова: енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка та ін., Київ 2000, с. 100.

мент гри доречна „для створення в такий спосіб комічно-сатиричного ефекту (каламбуру)”²².

У площині моделювання художньо-концептуальної картини світу українським приголосним „нижчої частоти вживання”²³ [ш], [ш’], [ш’:], об’єднаним за акустичним ефектом *нерізкої* шумової парадигми, властива єдина символіка – *великий, сильний, твердий, холодний, темний, швидкий*, тому вони традиційно корелюють лише з *неприємними*²⁴ чи *страшними*²⁵ ініціациями. Очевидно, це наслідок функціонально-стилістичних переваг *компактної* акустики саме твердого [ш] як детермінанта фонетичної мотивованості „речей і дій сильних, великих, гучних, страшних й прекрасних”²⁶. У руслі вивчення „розумної діяльності розкутої свідомості, яка вільно інтерпретує реальне та ірреальне, свідоме й підсвідоме, раціональне та ірраціональне, деформує (або й руйнує) конвенціональну природу мовного знака, наново кодує світ”²⁷, *аудіальна* та *власне стилетвірна конотація* приголосних [ш], [ш’], [ш’:] є активним смисловим орієнтиром українського поетичного мовлення XX-XXI ст.

Природа *аудіальної конотації* (95,36%) глухих [ш], [ш’], [ш’:] як концептуальної імпліцитної сутності українського поетичного дискурсу знаходиться за межами національної специфіки відображення дійсності, коли йдеться про такі естетичні концепти ментально-вербального буття, як *шум* і *тиша*. Ці конотації-

²² *Ibidem*, с. 100.

²³ І. Чередниченко, *op. cit.*, с. 141.

²⁴ В. Левицкий, *op. cit.*, с. 52.

²⁵ А. Журавлев, *op. cit.*, с. 127.

²⁶ М. Ломоносов, *Краткое руководство к красноречию*, Москва–Ленинград 1952, с. 241.

²⁷ Н. Молотаєва, *Етноміфологеми у художньому мовленні Т. Г. Шевченка: концепт і знак* [в:] „Мовознавство”, № 2-3, 1994, с. 15.

йні значення детерміновані асоціативним образом звуконаслідування шумових ефектів рослинного походження – *шелест листя дерев, кущів, трави*; рідше – *шуму*, ініційованого суб'єктами конкретного процесу, наприклад, *людиною* або *твариною*. Завдяки артикуляційно-акустичному ефекту в площину конотаційного тяжіння [ш], [ш'], [ш':] потрапляють передусім асоціації, пов'язані із шумом як органічним станом природи: *Шелести, шорохи, шуми* ... (Д. Загул); *Там шуміли шуми! Там шуміли шуми* (П. Тичина). Локалізація акустичного ефекту [ш]-тональності в контексті інтуїтивного переосмислення символістами „відповідностей” *реального та гармонійного* набула статусу естетично мотивованої імпліцитної інформації: *Шумить і шамотить шумка шума, шум прибирає <...> і кожен лист на дубі шуму повен; Шпарка шурнула шуру бура шуру*” (Б.-І. Антонич). Асоціативним враженням, ініційованим шиплячим континуумом, досягнуто витонченого „відтворення особистісних вражень та спостережень, мінливих миттєвих відчуттів та переживань”²⁸, тому поетична мова на позиціях імпресіонізму „позначена ясністю, прозорістю, кольористою пластичністю та філософічною і психологічною „підтекстовкою””²⁹. Не менш ефективним виявився досвід модерної актуалізації конотаційних властивостей глухих шиплячих як репрезентантів шумової характеристики навколишнього середовища: *Шуміло місто <...> Потиснувши руки, ми в місто пішли. Щось Гейнові губи шептали...* (М. Семенко). Справді, до М. Семенка „ніхто <...> не акцентував так увагу на окремих урбаністичних реаліях та атрибутіці, так не опоетизував їх...”³⁰. Однак відверте нехтування узвичаєного, „грубий прозаїзм, дошкульний і не завжди виправданий епатаж”³¹, навіть агресивність, експериментування зі словом не завадили йому передати стихію власної душі, відшукати для неї образ тендітного метелика, шум від легких помахів крилець якого й став основою *аудіальної конотації* шиплячого [ш]: *Він день живе лиш він день лиш дише* (М. Семенко). У такому мовленні звукова домінанта настільки вражаюча, що навіть стилістично мотивована тавтологія – дублювання лексем та пунктуаційно не окреслених комунікативних одиниць – із погляду фонетичної експлікації набуває конотаційної ваги.

Смислові орієнтири звукового тла з домінуючим [ш] підпорядковані реалізації фоносемантичних стандартів моделювання естетичного бачення причинно-наслідкових відношень мовної картини світу, де *шелест* сухих стебел високої осоки – *Шумлять крижсані комиші* (М. Семенко) – чи *шипіння* тварин

²⁸ Літературознавчий словник-довідник, за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка, Київ 2007, с. 300.

²⁹ Ю. Лавріненко, Степан Бен [в:] *Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933: Поезія – проза – драма – есей*, упор., передм., післям. Ю. Лавріненка; післям. Є. Сверстюка, Київ 2007, с. 309.

³⁰ Г. Черниш, Михайль Семенко [в:] *Історія української літератури ХХ століття*, кн. І: 1910-1930-ті роки, за ред. В. Дончика, Київ 1994, с. 292.

³¹ *Ibidem*, с. 289.

– *Жовтий павук шиплячий Ворушить огневим ротом* (М. Семенко) – ідентифіковані за законами природної звукової архітекτονіки, але в контексті авторських апперцепційних спостережень. Тому в кінці ХХ ст. акустичний сегмент [ш]-тональності, мотивуючи *шелест сухих стебел соняшників* – „сон-комишів”, залишається цілком природним дескриптором саме психологічного стану душі: *А в серці, насподі, в осерді душі – Шусть-шусть – нашорошені сон-комиші* (В. Стус). Для українського поетичного мовлення асоціації [ш]-[ш'] звуконаслідувального характеру – *шум кроків по траві* – позиціонують традицію моделювання імпліцитних конотативних аспектів значення: *Травка, чи се, може, ти Втішно так шептала* (І. Франко); *А вітер по полях <...> Зловіще шах-шах-шах* (Б. Лепкий). Типологічно релевантні характеристики асоціативного звуконаслідування шиплячими позиціоновані й у славістиці. Так, В. Рогозінський, аналізуючи поезію „Знаю, умру на заре!” М. Цветаєвої, звертає увагу на рядок „Пляшущим *шагом* *прошла* по земле!”, зауважуючи: „На фонологічному рівні спостерігаються такі явища: алітерація шиплячих <...> – звуконаслідування (шелест трав)”³², значно послідовніше шиплячі [ш], [ш'], [ш':] виконують функцію фонетичного маркера асоціативного *шуму дерев*: *Там почуєш в кожнім шумі листя <...> Той вселенський рух* (Б. Лепкий). Б. Голуб, наприклад, логічну функцію звукопису шиплячими вбачав у бажанні описати „нічний ліс, шум і шелест віт”³³. І не так важливо, чи ці асоціації спричинив *шум сосен*: *Мені вчувається щоночі Той шелест листя, шум сосон* (Д. Загуб); *Сині сосни шумлять і шумлять, Ніби світу начитують вірші* (Г. Чубач), чи їх навіяла звичайна груша на маминому подвір'ї: *Душа – не груша! Нащо трусиш?* (Г. Чубач); *Мов над землею груші запашині, Думки гойдалися* (М. Вінграновський), чи це був каштан: *шумів каштан од стрижених куців, мов тисячі летіло кажанів* (Г. Осьмачка), головне, що в слов'янській лінгвостилістиці з'явилися підстави для об'єктивації фоносемантичних універсалій. Це стосується й шепоту – тихого мовлення, „при якому звуки вимовляються без участі голосових зв'язок”³⁴: *Що шепчуть їх на прощання Знеможені уста* (Б. Лепкий). Художньо-концептуальна картина світу в контексті уявлень про надприродні властивості передачі змісту думки шепотом – *сказала Тим шепотом, що гірше грому* (Б. Лепкий) – завжди приваблювала своїми інтенційними семами, навіть коли лексеми *шепіт*, *шептати*, *шепотіти* мали пряме номінативне значення: *Припавши до срібної шибки, шепочу* (Г. Чубач); *вночі жагучим шепотом шепотить* (М. Семенко). Не втратила своєї сакральності звукова парадигма шепоту й за умови персоніфікованої метафоризації, коли магічна функція голосу завдяки

³² В. Рогозинский, *Знакомый незнакомец* [в:] „Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР”, № 3, 1991, с. 27.

³³ І. Голуб, *op. cit.*, с. 29.

³⁴ *Новий тлумачний словник української мови*, уклад. В. Яременко, О. Сліпущко, т. 4, Київ 2000, с. 867.

твердому [ш] була особливо відчутна: *стерня шепоче шелестом* (Т. Осьмачка); *Принишкне в ярі шепотом на болоті* (М. Семенко). Конотаційні властивості шиплячих [ш], [ш'], репрезентуючи емоційно-чуттєвий характер художнього мовлення, позиціонують притаманний українській ментальності антропоморфізм як ознаку народного міфологемного світосприйняття: *І прошептала тиша до тиші*: – *Всі тут шукають правду колишню!* (Г. Чубач).

У поетичному мовленні особливо виразна конотаційна стилістика окремого фрагмента об'єктивної дійсності. Функціонально-естетична значущість звукового тла зазвичай спрямована на узагальнення аудіальних властивостей *шелесту сторінок книги*: *У нім і шелест книг шовковий* (М. Рильський) чи взагалі *паперу*: *Більше пишуть – швидше пишуть, товариші – Ви поети межі!* (М. Семенко); *Подовшали тривоги і листи, Лиш ти одна, мені одна лиш ти* *Мій палиш сон і душу мою палиш* (М. Вінграновський). Парадигма тональності глухих [ш]-[ш'] дає змогу митцям не відмовлятися „від натуралістичних образів” і навіть доводити „їх до стану виняткової витонченості”³⁵, якщо вона детермінує естетику структурно складних аудіальних явищ: *Бо чую <...> І шамотню широким підшов, І як шуришить об стіну одяг* (М. Бажан); *Шерхоче шерет біля ніг, Шепочуть посвіжілі губи про щось; І шумом, шаманським шептаням, Настирливим шерхотом сну Приходиш і ти* (І. Драч). Конотаційний потенціал приголосних [ш], [ш'], [ш':], корелюючи з явищами об'єктивної дійсності, набуває здатності апелювати до ідейно-естетичної основи твору, тому цілком логічно, що саме приголосний [ш] шляхом естетичної трансформації асоціацій актуалізує художньо-мовну конкретизацію поетичного бачення митцем тиші – стану природи, позбавленого шуму: „звук ш <...> може образно передавати тишу, спокій”³⁶. Моделюючи *аудіальну конотацію*, українські митці добирають слова із цим шиплячим незалежно від його локалізації у фонетичній структурі лексем: *Хто це дише, лист колише? – Тихше!* (П. Тичина); *Земле, земле, шелест шовку, Дальня тишина!* (М. Рильський); *Навколо тиша ні шелесне* (М. Вінграновський). Отже, континуум із синтагматично домінувальними [ш], [ш'], [ш':] моделювання найпростіших і водночас найпоширеніших конотаційних ефектів поетичного дискурсу, корелюючи зі звуконаслідувальною та звуковідтворювальною лексикою.

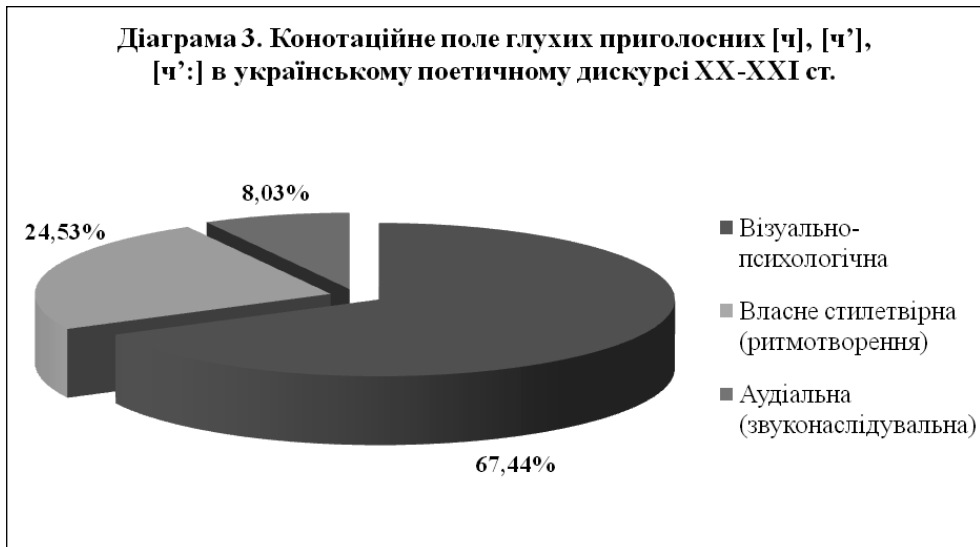
Власне стилетвірна конотація (4,64%) визначає стратегію національного мовотворення в руслі актуалізації імпліцитності конотаційних аспектів значення шиплячого континууму [ш], [ш'], [ш':], ініційованого домінантною семантемою. І навіть у стилізованому поетичному мовленні, призначеному для невибагливого слухача, акустика цього турбулентного шумового сегмента залишається винятково яскравою для об'єктивації стратифікаційних харак-

³⁵ Є. Адельгейм, *Героїчна поезія* [в:] М. Бажан, *Поезії та поеми, твори*, т. I, Київ 1965, с. 14.

³⁶ І. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва 1981, с. 44.

теристик не лише емоційно-жартівливої тональності, але й конотаційного потенціалу звукопису: *І шпачисі, й шпаченятм Шпак шпаківню шпаклював, Але тишком-нишком дятел Ту шпаклівку поклював. Шпак бере шпаклівку знову Й грудку дятлові дає: – Ось бери й перешпаклювай, Як не знаєш, що клюєш* (О. Головка). Створення зображувально-виражального ефекту завдяки какофонічним стандартам звукової форми [ш], [ш'], [ш':] привертає увагу до асоціативної площини поетичного мовлення не менше, ніж евфонічні елементи.

Автентичність авторських інтенцій смисловим орієнтирам українського поетичного дискурсу ХХ-ХХІ ст. репрезентує конотаційний потенціал шиплячих [ч], [ч'], [ч':], специфічний шум яких породжений турбулентністю повітряного струменя внаслідок складної, зімкнено-щілинної артикуляції, отже, різка акустична парадигма – іманентна характеристика цих історично твердих консонансів. Артикуляційно детермінована глухість компенсується неправильною формою звукових хвиль, які респондують складні звукові імпульси в площині однієї формантної зони³⁷, тому *компактність* акустичного сигналу глухих аффрикат посилює інтенсивність їхньої звукової реалізації. Своєрідна „дзвінка стрімкість” вимови глухих небемольних консонансів [ч], [ч'], [ч':] на рівні адаптації звукового символу *ч* була помічена ще у ХVІІІ ст.³⁸, і це позначилося на подальших лінгвістичних висновках про символічні ініціації слов'янських шиплячих аффрикатів, ірраціональна заданість яких корелювала з акустичними характеристиками (О. Журавльов, І. Алдошина, Р. Прітс та ін.). Українські неназальні алофони [ч], [ч'], [ч':] незалежно від ступеня тривалості звучання

³⁷ Ю. Карпенко, *op. cit.*, с. 39–40.

³⁸ М. Ломоносов, *op. cit.*, с. 241.

апелюють лише до ознак *твердий*, а відтак – *великий, повільний, неприємний, холодний, сильний, темний* і, зрештою, *неприємний*³⁹. У свідомості мовців таке артикуляційно-акустичне тло здатне створити слухові образи, які декодують „прагматичний компонент значення” поетичного мовлення в контексті ідентифікації психологічних констант вербальної картини світу митця. Структура конотаційного поля [ч], [ч’], [ч’:] відображає дійсність як контамінацію відчуттів, важливих для мотивування *візуально-психологічної, власне стилетвірної та аудіальної конотації*.

Візуально-психологічна конотація (67,44%) глухих шиплячих [ч], [ч’], [ч’:] виокремлює приховані можливості підсвідомої дії звукового континууму на сприйняття об’єктивної дійсності в контексті кольорової інтерпретації відчуттів. Тривалі системні вивчення дихотомії „звук – кольорова асоціативність” у лінгвостилістиці⁴⁰ уможливають справедливості висновку, за яким „будь-яка мова має глибинну кольорову матрицю, зафіксовану в національній протосистемі ЗКА (звуко-кольорової асоціативності. – Л. У.), причому набір провідних кольорів не лише соціально й культурно детермінований, але й відображає картину світу на рівні фоносемантики”⁴¹. Особлива символіко-акустична змістовність звукової форми шиплячих – *похмурість, страхітливість, темрява* тощо⁴² – мотивувала діалектичний зв’язок між семантичною площиною українського поетичного дискурсу ХХ-ХХІ ст. та інтенційною концептуальною сферою, в якій домінує „чорний колір”: *Очерети із чорними свічками Ідуть уздовж колишніх берегів...* (Л. Костенко). Повтори [ч], [ч’], [ч’:], ритмізуючи мовлення, надають їй емоційно-експресивного характеру шляхом акустичного увиразнення зорових асоціацій за рахунок зміни аксіологічно детермінованої парадигми саме **чорної** тональності – від нейтральної до максимально інтенсивної: *Ночей чорнокнижжя читаю по буквах* (Л. Костенко). Оскільки поетична мова як особливий різновид процесу комунікації виявляє залежність семантики й синтактики „засобів мовного коду від прагматичних чинників”⁴³, то звукове тло алофонів шиплячої фонемі середньої функціональної активності⁴⁴ тяжіє до психологічних вражень неприємної тональності: *небо геть до чортиків прочорнене* (В. Стус). Цілісне уявлення про універсальний, національно мотивований та індивідуальний характер феномену звуко-кольорової асоціативності не позбавлене й моделювання сакральних асоціативів як

³⁹ В. Левицький, *op. cit.*, с. 52.

⁴⁰ Л. Прокофьева, *Звуко-цветовая картина мира* [в:] Материалы IV Международных Березинских чтений: „Языковое бытие человека и этноса: когнитивный и психолінгвістический аспекти”, вып. 14, Москва 2008, с. 102–108.

⁴¹ Л. Прокофьева, О. Определеннова, *Советская поэзия для детей с точки зрения фоносемантики* [в:] „Мова і культура”, в.ип. 11, т. V (117), Київ 2009, с. 89–90.

⁴² А. Журавлев, *op. cit.*, с. 90–91.

⁴³ Ф. Бацевич, *Основи комунікативної лінгвістики*, Київ 2004, с. 13.

⁴⁴ І. Чередниченко, *op. cit.*, с. 141.

неусвідомленої підготовку психіки до певного сприймання, рішення, дії, що здійснюються через „сугестивні звуки”⁴⁵: *І ждуть якогось чуда із чудес. Читають ніч, немовби чорну книгу; Чи то мій сон, чи то моя уява, Чи просто чорна магія чола...* (Л. Костенко). Емоційний колорит звукового континууму стилістичної фігури – полісиндетону сполучника **чи** – у контексті звукової природи лексем **чорна**, **чола** деформує конвенціональну природу референтно-денотативної площини вербального знака **чорна**, перекодовуючи колір в асоціатив **печальний**: *З чорних вікон чорніє печаль* (Г. Чубач). Така фоносфера зазвичай корелює з дитячими алюзіями, за якими – безліч жаских асоціацій: **Чорно**, **чорно уночі**, **Чорні очі у сичів**. **Чорні очі**, **чорні крила**, **Чорна тінь усе накрила**. **Через чорних тих сичів - Чорно**, **чорно уночі** (Г. Чубач). Шиплячий континуум як елемент особливого образного мотивування дійсності відновлює в глибинах пам'яті емоційно місткі, можливо, стресові переживання й відчуття, а ідея поетичного жарту – вишукано-веселого каламбуру – набуває характеру імпліцитно маркера психологічного макрокосму особистості, хоч жанрове спрямування поетичної скоромовки частково нейтралізує такі імпресії. Отже, повтор [ч], [ч'], [ч':] символізує не стільки слухові, скільки зорові враження, а створений акустичний образ репрезентує містичну зорієнтованість на сприйняття такої звукової „прото-інформації”, що супроводжує лексему **чорний**: *Черніг страшний, він дуже чорний, Як звечоріє на Дніпрі, Черніг сідає в чорний човен І ставить чорні ятері* (Л. Костенко). Це теж „Акварелі дитинства” (1989 р.), у яких жаскі асоціації, навіяні шиплячими [ч], [ч'], [ч':], – лише психологічний акцент на тлі **жовтого** („*левино-жовті береги*”), **золотого** й **зеленого** („*золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни*”) кольорів як домінанти теплих, осяйних спогадів. Феномен естетичного в процесі художнього зображення дійсності [ч]-континуумом поступається психологічній мотивованості конфігурацій типологічно близьких кольорів та відтінків домінувальної концептосистеми. У контексті конструктивно-експериментального моделювання звукового тла конотаційний потенціал навіть какофонічного нагромадження приголосного [ч] логічно доцільний для аксіологічно пародійних характеристик так званого „червоного лівацького пристосуванства”, об'єктивуючи на поч. ХХ ст. нищівні інтонації в психологічно мотивованій антиномії **червоний**↔**чорний**: *Червоні чвари! Час Червоний! Чурило черево чи чоло, чи чо, чи чох, чи чор зна що? Чи очі плачуть, чи регочуть, Чи чорне щось червнєве? Чи кінь червоний скаче назустріч чорному коневі? Нехай він чорний, нехай білий, – усім чортам одна ціна* (К. Буревій). Конотаційна парадигма домінувальних [ч], [ч'], [ч':] – це перспектива для переосмислення світоглядних концептів доби – настроїв чи рефлексій, що мають соціальну забарвленість. Таке „інакомовлення” – цілком узвичаєне явище для поетичного дискурсу початку ХХ ст., „коли певні символи й метафори „шифрують” політичний мотив, коли недовомленість чи

⁴⁵ И. Черепанова, *op. cit.*, с. 9.

натяк мають вивести на якусь злободенну „крамольну думку”⁴⁶. Відтак природна символіка звуків знаходиться в тісному зв’язку з **візуально-психологічною конотацією** – лінгвостилістичною категорією, адекватність сприйняття якої завдяки [ч]-континууму підтверджена й на матеріалі типологічно релевантних дискурсивних структур (С. Бондар).

Власне стилетвірна конотація (24,53%) шиплячих [ч], [ч’], [ч’:] уможливорює підсилення динаміки емоційного вислову в поетичній мові ХХ-ХХІ ст. завдяки чіткому ритму, що нагнітає відповідну психологічну атмосферу: *Чекаю на чатах початку дня <...> Нечутно падають чотки часу* (Д. Загул). Як інваріантна ознака українського ритмізованого мовлення, нашарування [ч], [ч’], [ч’:] – це яскравий приклад зміщення смислових орієнтирів у конституюванні домінантних прагматичних сенсів загалом приземленого художнього образу: *Бо хтось підкручує, підкручує Залізні вуса чаклуна...* (Л. Костенко). Асоціативно повільні⁴⁷, шиплячі приголосні [ч], [ч’], [ч’:] на тлі повторюваних вербальних структур українського поетичного мовлення ініціюють **стилетвірну конотацію**, що бере участь, по суті, у моделюванні напруженої емоційної динаміки: *„Чаруй мене, чаруй мене, чарунко...”* (В. Стус); *Який палючий вітер! .. Обвуглені обличчя січе, січе, січе!* (Л. Костенко). Оскільки основою таких художньо містких образів є конституювання полімодального сприйняття об’єктивної дійсності, то **стилетвірна конотація** відкриває потенційно безмежні перспективи для адаптації тональності шиплячих [ч], [ч’], [ч’:] у площині передусім оказіональної психологічної інтерпретації. Асоціативний вектор повтору твердого приголосного [ч] здатний функціонально синхронізувати глибинні психологічні альянзи, вияскравлюючи художній задум автора на тлі несподіваного контрасту візуальної конотації та аудіально детермінованого лексичного значення: *І губи вечеряють чистим мовчанням* (М. Вінграновський). Зазвичай **аудіальна конотація** (8,03%) є периферійною мікросемою, що тяжіє передусім до вербально ритмізованого плачу: *Чи журавки ячать, Чи гудок загучав – Щось кигиче чи тужить чайно? Я на берег примчав Та пустельний причал, Та холодний причал Мов Крижжина* (Б. Олійник). Звуковою модуляцією, на перший погляд, акустично однотипних консонантних одиниць – [ч]↔[шч]↔[ж] – досягнуто полімодального сприйняття шиплячого континууму, чим уможливлено інтенційну актуалізацію такого поетичного мовлення як форми речитативного голосіння, ритмічно близького до протяжного плачу, корені якого, безперечно, – у народних традиціях моделювання вербальної картини світу. І хоча „несвідомі реакції, спричинені звуками, досить складно зафіксувати, а ще складніше систематизувати”⁴⁸), однак саме конотаційний потенціал шиплячого континууму послі-

⁴⁶ І. Дзюба, Михайло Драї-Хмара [в:] *Історія української літератури ХХ століття*, кн. 1: 1910-1930-ті роки, за ред. В. Дончика, Київ 1994, с. 332.

⁴⁷ В. Левицький, *op. cit.*, с. 52.

⁴⁸ Л. Прокофьева, О. Определеннова, *op. cit.*, с. 91.

довно забезпечує динаміку світоглядних й аксіологічних парадигм українського поетичного дискурсу XX-XXI ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Адельгейм Є., *Героїчна поезія* [в:] М. Бажан, *Поезії та поеми: твори*, т. I, Київ 1965, с. 5–34.
- Алдошина И., Приттс Р., *Основы психоакустики*, Санкт-Петербург 2006.
- Бацевич Ф., *Основы комунікативної лінгвістики*, Київ 2004.
- Бондаренко А., *Поетичний звукопис у творах Василя Стуса: феноменологічна проєкція* [в:] „Дивослово”, № 1, 2008, с. 49–52.
- Воронин С., *Основы фоносемантики*, Ленинград 1982.
- Гальперин И., *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва 1981.
- Голуб И., *Гармония звуков, мыслей и чувств* [в:] „Русская речь”, № 6, 1981, с. 23–30.
- Гадамер Г., *Філософія і поезія* [в:] Г. Гадамер, *Герменевтика і поетика*, Київ 2001, с. 119–127.
- Дзюба І., *Михайло Драї-Хмара* [в:] *Історія української літератури XX століття*, кн.1: 1910-1930-ті роки, за ред. В. Дончика, Київ 1994, с. 325–334.
- Журавлев А., *Звук и смысл*, Москва 1991.
- Карпенко Ю., *Фонетика. Фонологія* [в:] *Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоенія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія*, за ред. О. Бондар, Ю. Карпенка, М. Микитина-Дружинця, Київ 2006, с. 7–110.
- Качуровський І., *Фоніка*, Мюнхен 1984.
- Кошелівець І., *У хороший Шевченків слід ступаючи...* [в:] В. Симоненко, *Берег чекань*, Мюнхен 1973, с. 7–59.
- Крысин Л., *Жизнь слова*, Москва 1980.
- Лавріненко Ю., *Степан Бен* [в:] *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей*, упорядкув., передм., післям. Ю. Лавріненка; післямова Є. Сверстюка, Київ 2007, с. 307–313.
- Левицький В., *Семантика и фонетика*, Черновцы 1973.
- Ломоносов М., *Краткое руководство к красноречию: полное собрание сочинений в десяти томах*, т. 7, Москва – Ленинград 1952, с. 89–378.
- Літературознавчий словник-довідник*, за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка, Київ 2007.
- Молотаєва Н., *Етноміфологеми у художньому мовленні Т.Г. Шевченка: концепт і знак* [в:] „Мовознавство”, № 2-3, 1994, с. 15–20.
- Новий тлумачний словник української мови*, т. 4, уклад. В. Яременко, О. Сліпушко, Київ 2000.
- Прокопова Л., *Шиплячі приголосні* [в:] *Українська мова: енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка та ін., Київ 2000, с. 738–739.
- Прокофьева Л., *Звуко-цветовая картина мира* [в:] „Материалы IV Международных Березинских чтений: Языковое бытие человека и этноса: когнитивный и психолингвистический аспекты”, вып. 14, Москва 2008, с. 102–108.

- Прокофьева Л., Определеннова О., *Советская поэзия для детей с точки зрения фоносемантики* [в:] „Мова і культура”, вип. 11, т. V (117), Київ 2009, с. 87–94.
- Рогозинский В., *Знакомый незнакомец* [в:] „Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР”, № 3, 1991, с. 22–28.
- Сербенська О., Волошак М., *Актуальне інтерв'ю з мовознавцем*, Київ 2001.
- Степанов Ю., *Основы общего языкознания*, Москва 1975.
- Тараненко О., *Гра слів* [в:] *Українська мова: енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка та ін., Київ 2000, с. 100–101.
- Томашевский Б., *Теория литературы. Поэтика*, Москва-Ленинград 1927.
- Чередниченко І., *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови*, Київ 1962.
- Черепанова И., *Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательного*, Москва 1999.
- Черниш Г., *Михайль Семенко* [в:] *Історія української літератури XX століття*, кн. I: 1910-1930-ті роки, за ред. В. Дончика, Київ 1994, с. 287–297.
- Ervin-Tripp S., Slobin O., *Psycholinguistics. „Annual review of psychology”*, v. 17, 1966, p. 454-456.

CONNOTATIVE STRATEGIES OF SIBILANTS IN A PORTRAIT OF THE LINGUISTIC WORLD (BASED ON UKRAINIAN POETIC DISCOURSE OF THE 20TH-21ST CENTURIES)

The article is devoted to an associative analysis of connotative strategies of sibilants in the Ukrainian poetic discourse of the 20th-21st centuries. The dominance of consonants [ж], [ш], [дʒ], and [ч] in the sound material of artistic and aesthetic speech provokes verbose associations, which generally are interpreted in the context of the individual and national properties of a portrait of the linguistic world.

Key words: sibilants, connotation, associations, portrait of the linguistic world, poetic discourse of the 20th-21st centuries.

Наталія ШАРМАНОВА

Криворізький національний університет

Комунікативно-прагматичний потенціал кліше в українському медіапросторі

Сучасна мовознавча думка представлена різноманітними, досить дискусійними поглядами на мовну природу кліше та особливості їх побутування в різних дискурсивних практиках. На сьогодні подано спроби висвітлення розробки окремих питань теорії кліше, пов'язаних із розмежуванням цих одиниць і схожих мовних утворень, виділення їх типології, здійснення системного опису комунікативно-прагматичних можливостей кліше, які сприяють процесу спілкування й мовного впливу на адресата за їх використання у стереотипних ситуаціях.

Стереотипними ситуаціями Т. ван Дейк називає модель, яка постає „когнітивним корелятом такої ситуації: це те, що „відбувається у свідомості” людини, коли вона є спостерігачем або учасником такої ситуації, коли вона чує або читає про неї. Отже, модель містить особове знання, яке люди мають стосовно подібної ситуації”¹. Модель мовної діяльності визначає певну стратегію, за Б. Гаспаровим, – „стратегію поводження з мовним матеріалом”, у даному разі репродуктивну, яка ґрунтується „на безпосередньому запам'ятовуванні і відтворенні”². Відповідно в науковий обіг вводиться поняття „комунікативний фрагмент”, що зберігається в пам'яті людини у вигляді стаціонарних частин її мовного досвіду (клішованих і стереотипних одиниць) і за допомогою якого вона оперує в процесі продукування мовлення.

Наше зацікавлення кліше пояснюється осмисленням специфіки функціонування цього лінгвістичного явища саме в мові вітчизняних медіа, власне в ситуаціях масової комунікації.

Семіотика мас-медійного дискурсу репрезентує його як інтеракційну, максимально відкриту систему, що має низку власних кодів і субкодів, відповідальних

---

¹ Т. ван Дейк, *Язык. Познание. Коммуникация*, Москва 1989, с. 99.

² Б. Гаспаров, *Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования*, Москва 1996, с. 57.

за продукування й розуміння мови публіцистичних текстів. Мас-медійний дискурс є такою сферою комунікативної діяльності, де здійснюється оперативне реагування на актуальні події в соціумі, що зумовлює вплив ЗМІ на формування системи суспільних пріоритетів, цінностей, уподобань тощо. Інформаційний ресурс вітчизняного медіапростору є виразним показником якісних змін у мові ЗМІ. Інформація має низку певних рис, характерних для публіцистики, тому функції, закладені в такий текст, несуть потужне комунікативне і прагматичне навантаження. Експресивність і лаконічність мовлення, що є доречними у друкованих й електронних засобах масової інформації, спонукають до широкого використання мовних кліше, які не лише економлять зусилля автора тексту для вираження злободенної інформації, але й спрощують сам процес комунікації. Ця особливість мовних одиниць цілком відповідає ознакам середовища, у якому вони побутують, адже подібна продукція потребує швидкого реагування на повідомлення нової інформації, а тому готові мовні блоки відіграють певну організаційну роль у підготовці медійних текстів і забезпечують виконання низки функцій.

Мета статті полягає у висвітленні комунікативно-прагматичного потенціалу кліше в новітньому мас-медійному дискурсі. Мета розвідки передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкриття мовної природи кліше як одиниці номінації; 2) з'ясування комунікативних і прагматичних особливостей кліше в медіатекстах.

У сучасній світовій лінгвістиці проблематика щодо сутності поняття кліше та побутування його в мові стали предметом розгляду в роботах Ch. Bally, A. Hornby, S. Leszczak, E. Partridge, R. Rathmayr, J. Rogers, I. Арнольд, О. Ахманової, В. Бурунського, В. Гвоздева, Т. Дрідзе, М. Котюрової, В. Красних, М. Кронгауза, О. Кубрякової, Л. Маккензен, Р. Міньяр-Белоручева, Т. Ніколаєвої, Ю. Прохорова, Ю. Рождественського, Ю. Сорокіна, В. Стрибіжева, О. Шейгал та ін. Проблематика кліше в сучасній українській мові перебуває в колі наукового зацікавлення Н. Бабиц, С. Бирик, М. Жовтобрюха, С. Єрмоленко, А. Коваль, Л. Мацько, О. Пономарева, І. Сковронської, Н. Сологуб та ін.

Незважаючи на низку праць, у мовознавчій науці і донині відсутнє чітке уявлення про термінологічний обсяг дефініції „кліше”, під якою „розуміють і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні репліки, гасла, популярні цитати та багато інше”³. Кліше у науковій практиці – це і будь-яке „ситуативно-знакове, конвенційно та культурно зумовлене словосполучення, зафіксоване для кожної статусної ролі”⁴.

Спроби окреслення повного інформаційно-сміслового обсягу розкривають проблему використання всього наукового апарату. Т. Ніколаєва акцентує, що

³ М. Кронгауз, *Семантика*, Москва 1995, с. 57.

⁴ В. Карнюшина, *Сопоставительный анализ английских и русских этикетных клише*: автореф. дис. канд. филол. наук, Москва 2011, с. 21.

назви для певного лінгвістичного явища неможливо знайти, якщо „мова йде про ідіоми, кліше, мовленнєві штампи, мовні стереотипи, „крилаті слова”, популярні цитати тощо”⁵.

Різні підходи до тлумачення мовної природи кліше пояснюються традиційним розумінням, який бере початок від поглядів Ш. Баллі та його послідовників у французькій лінгвістиці, і новим осмисленням сутності цієї одиниці мови, широким і вузьким розумінням її обсягу (Ю. Рождественський).

Традиційно вітчизняні й зарубіжні мовознавці зараховують клішовані одиниці до царини фразеології, стверджуючи, що всі відтворювані мовні одиниці мають ідіоматичну природу. Однак ознака відтворюваності не дає підстави вважати їх фразеологізмами, адже така особливість характерна і для інших одиниць мовної системи (лексем, морфем, синтаксем). А. Алфьоров, Т. Дрідзе, В. Красних, О. Кубрякова, Д. Розенталь та інші дослідники в царині теорії кліше сходяться на думці, що для цих одиниць притаманне пряме значення, а не переносне, як для фразем, і вони позбавлені образності, наприклад: *українські політичні сили; політичні технології; екстремістські групи*⁶. Тому такі мовні утворення доцільно виокремити в окрему категорію лінгвістики⁷. На специфічному лінгвальному статусі кліше як міжрівневих одиниць, значення і функції яких сформовано мовною системою та визначено процесом спілкування, наголошує Н. Баландіна⁸. Зважаючи на обґрунтованість останнього погляду, ми дотримуємося саме такої позиції та розглядаємо кліше як окрему мовну категорію, що знаходиться на периферії між синтаксисом і фразеологією.

У підготовці робочого визначення ми спиралися на найбільш широкі тлумачення для з'ясування мовної специфіки кліше, що існують у сучасному мовознавстві: 1) як мовного стереотипу з позитивною функцією, конструктивної одиниці мови⁹; 2) як стандартні відтворювані засоби мови, регулярно повторювані в певних контекстах, що служать ознаками певного стилю або акту комунікації¹⁰.

Л. Маккензен розглядає три різновиди клішованих одиниць: 1) кліше як окрасу мови (*Formeln als Redeschmuck*); 2) кліше, яких потрібно уникати у про-

⁵ Т. Николаева, *О параллелизме в функционировании речевых клише и некоторых супер-сегментных просодических моделей* [в:] *Фразеология в контексте культуры*, отв. ред. В. Телия, Москва 1999, с. 252.

⁶ „Українська правда”, <http://pravda.com.ua>, 19.11.2013, [30.01.2014].

⁷ Т. Третьякова, *Функциональная семантика и проблема речевого стереотипа*: автореф. дисс. д-ра филол. наук, Санкт-Петербург 1998, с. 18.

⁸ Н. Баландіна, *Функціонально-прагматичний і лінгвоментальний аналіз чеських прагматичних кліше*: автореф. дис. д-ра філол. наук, Київ 2003.

⁹ Н. Сологуб, *Кліше* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2000, с. 237.

¹⁰ О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006, с. 209.

цесі комунікації (Formeln, die man vermeiden soll); 3) закостенілі кліше (Erstarrte Formeln)¹¹.

Відтак усі мовознавці, які розбудовують теорію кліше, переконані, що ця мовна одиниця становить часто використовувану стереотипну фразу.

Під **мовними кліше** ми розуміємо регулярні комбінації словесних знаків, певні автономні блоки із традиційно усталеними значеннями і формою: *Будьмо разом, будьмо людьми!* (1) гасло UNICEF благодійного фонду „З надією”; 2) „Новини” Дніпровського центру соціальних досліджень, <http://www.dcsi.dp.ua>; 3) складова в назві статті, <http://www.shepetivka.km.ua>, квітень 2007); *Будьмо єдині. Будьмо разом. Будьмо одним народом, будьмо єдиними, будьмо Українцями*¹².

Релевантними особливостями мовного кліше є низка ознак, що дозволяє розмежовувати ці одиниці зі схожими мовними утвореннями (ідіоматичними, стереотипними, штампованими):

- 1) постійний лексичний склад (усталеність форми);
- 2) узуальність;
- 3) чітке номінативне (денотативне) значення;
- 4) відповідність ментальному стереотипу;
- 5) відтворюваність у готовому вигляді;
- 6) прагматичний характер: ситуативна зумовленість;
- 7) частотність і регулярність актуалізації;
- 8) дискурсивні властивості – автосемантия, інтермедіальність;
- 9) основна функція – функція готових елементів стилю.

Наведені диференційні ознаки розкривають семіотику й комунікативні смисли одиниць. Ритуальність і конвенційність уживання, стилістичне забарвлення, емоційна нейтральність вираження, чітко фіксоване місце в контексті та сфера застосування готових конструкцій визначають прагматику мовних кліше, які уособлюють „метаобрази деякої життєвої ситуації” (Ю. Степанов) та виступають комунікативними фрагментами в мові сучасних українських медіа. Під комунікативним фрагментом Б. Гаспаров розуміє цілісний мовний відрізок, який комунікант „здатний безпосередньо відтворити як готове ціле у процесі своєї мовленнєвої діяльності і який він безпосередньо розпізнає як ціле у висловленнях, що надходять ззовні”¹³.

Стандартні, стереотипні висловлення охоплюють усю мовну систему, бо готові звороти функціонують у мовленні (зокрема й мас-медійному дискурсі), а не хаотично. При цьому у професійній діяльності журналістів варто розмежовувати дефініції „кліше” і „штамп”. Штамп у мові має власне психологічний характер, коли безпідставне повторювання певних клішованих висловів

¹¹ Л. Маккензен, *Немецкий язык. Универсальный справочник*, пер. с нем. Е. Захарова, Москва 1998, с. 152–164.

¹² „Політика”, www.kopychyntsi.com.ua, [04.01.2014].

¹³ Б. Гаспаров, *op. cit.*, с. 116.

перетворює їх на одиниці, позбавлені інформативності, що дозволяє трактуватися як негативне явище в мовознавстві. На інформаційно необхідному характері кліше акцентує О. Барченков, який, досліджуючи проблему в стилістичному аспекті, робить висновок, що кліше – „стереотипні словосполучення, яким властиві структурні, семантичні й стилістичні властивості, важливі для побудови газетного тексту”¹⁴. Мовознавець намагається розв’язати науковому суперечку щодо інформативності кліше і штампів, стверджуючи, що між категоріями клішованості та штампованості існують діалектичні відношення, які виражаються у зміні функціональних властивостей одиниць, які переходять зі штампів до кліше і навпаки¹⁵.

Звернімося до аналізу в мові сучасних медіа мовного кліше як специфічного феномена, який не здобув у лінгвістиці однозначного тлумачення. У медіапросторі функціонують мовні кліше як специфічні форми швидкої подачі і сприймання інформації, як репрезентанти стильових ознак мас-медійного дискурсу: *авторитарна влада; битва лобістів; люди в білих комірях* („Українська правда” 19.11.2013) тощо.

Мовні кліше здійснюють репрезентацію медіаподій на хронологічній вісі – від миттєвої фіксації до зростання хронології до рівня позачасовості: *екстрене повідомлення; подія дня; людина дня; цей день в історії; новини тижня; підсумки тижня* тощо. Порівняємо використання подібних одиниць на різних телеканалах України: *Останні новини* (назва рубрики „Української правди”); *Кадр дня* (СТБ); *Хроніка дня* (5 канал); *День за днем* („Тоніс”).

На рівні надслівної номінації мовні кліше є аналітичними знаками, які виконують або первинну, бо повторну номінативну функцію, що і відрізняє їх від фразеологізмів як вторинних номенів¹⁶. Мовні кліше є готовими необхідними одиницями номінації, що завжди містяться у внутрішньому „я” (пам’яті). Кількаслівні кліше на кшталт *відкрита студія* (1 Національний канал, 27.01.2014); *план дій* (5 канал, 28.01.2014) є прикладом непропозиційного (несентенційного) типу мови, який відображає механізми „малого синтаксису” (О. Кубрякова). Висловленнями пропозиційного (сентенційного) типу, і водночас клішованого характеру є готові одиниці т. зв. сентенційного лексикону: *Живи з новинами* (слоган 5 каналу); *Один вдома* („События”, канал „Украина”, 04.11.2013); *Ти не один* (слоган телеканалу „1+1”). Розглядаючи механізми номінативної діяльності з позиції комуніканта, російська дослідниця виділяє типологію організації мовлення, де виокремлює клішований тип. Цей тип мовлення, на її думку, побудовано за звичними канонами. Така мова

¹⁴ А. Барченков, *Клише и штампы в языке английской газеты*: автореф. дисс. канд. филол. наук, Москва 1981, с. 5.

¹⁵ *Ibidem*, с. 23.

¹⁶ С. Лещак, *Языковое клише: прагматика, семантика и структура аналитических номинативных неидиоматических знаков в современном русском языке*, Кельце 2006, с. 30.

достатньо проста, почасти стандартна та протікає автоматично, із використанням у ній стереотипів¹⁷.

Готові мовні блоки, що зберігаються в когнітивній базі комунікантів, характеризуються частотою відтворюваності й носять соціально детермінований характер, наприклад: *Соціальна реклама* (Інтер, 08.10.2013); *соціальна програма* („Урядовий кур’єр”, 04.12.2012); *гуманний акт*; *нагадує відкриту війну*; *щаблі влади* („ШО”, 25.03.2013); *поліцейські технології* (<http://www.gazeta.ua>, 19.01.2014) тощо. Кліше як повторюваний у схожих ситуаціях мовний знак дозволяє втілювати суспільні орієнтири на рівні комунікативних смислів: *європейські цінності*; *європейський дім*; *європейські дороги* тощо.

Мовні кліше найчастіше виступають в ролі регуляторів спілкування, оформлюючи різні ситуації, визначені прийнятими в суспільстві правилами, за яких уживання певних мовних одиниць продиктовано моральними та іншими суспільними законами: *Гарячі точки України* (5 канал, 02.11.2012); *політичні проблеми*; *національний складник* („Урядовий кур’єр”, 16–19.03.2013); *чиновницьке іго*; *взаємна неузгодженість пріоритетів* („Українська правда”, 19.11.2013).

Знакова природа кліше вказує на певну ситуацію, що її детермінує й характеризує. Суспільні сфери зумовлюють прагматику цих мовних одиниць. Кліше диференціюємо за семантичним критерієм, оскільки суспільні сфери діяльності неабияк розгалужені, а значить прагматика мовних кліше може бути співвіднесена з цією ознакою. Так, до політичної сфери вживання відносимо: *угода про асоціацію*; *провладний кандидат*; *криза в двосторонніх відносинах*; *впровадження електронного уряду*; *народна опозиція* („Українська правда”, 19.11.2013); *об’єднана опозиція* (канал „Украина”, 04.11.2013); *еліта влади*; *правляча верхівка* („День”, 27.11.2012); *прогресивна громадськість* („Кур’єр Кривбасу”, 21–29.11.2012). До масової суспільної сфери – *правоохоронні органи*; *засоби масової інформації* („Кур’єр Кривбасу”, 30.01.2013) тощо.

Мовні кліше, які мають соціально-політичну семантику, описують події сучасності і викликають чи не найбільший інтерес в адресата. Саме попит на інформацію детермінує відповідну роботу медіа, що потребує вкраплення тих чи тих політичних або соціальних кліше: *Україна буде втрачати позиції у світі*, не кажучи про входження в *топ-20 економік планети*, про що мріяв Янукович („Українська правда”, 30.01.2014); *Широкий план стратегічного розвитку дасть можливість інвесторам дізнатися із офіційних джерел, куди рухається регіон* („Голос України”, № 184); Найчастотнішим у цьому плані є кліше *глава держави: Глава держави підкреслює, що впровадження християнства виявилось не лише релігійним актом, але й державною, політичною і культурною необхідністю* („Вісті Придніпров’я”, 25.07.2013); *Німецьке командування бажало бачити на чолі держави військового* („Південна зоря”, 25.10.2011).

¹⁷ Е. Кубрякова, *Номинативный аспект речевой деятельности*, отв. ред. Б. Серебренников, Москва 2008, с. 131.

Злободенною на сьогодні в новітньому мас-медійному дискурсі є тема євро-інтеграції: *Був представлений проект концепції реформування органів місцевого самоврядування у відповідності до загальноєвропейських стандартів* („Червоний гірник”, 26.09.2013); *Тепер якість препаратів у Дніпропетровській області контролюється за сучасними європейськими стандартами* („Червоний гірник”, 26.09.2013).

Кліше соціальної сфери розкриємо, навівши такий приклад: *Перший віцепрем'єр Сергій Арбузов доручив МОЗ та держінспекції з питань захисту прав споживачів перевірили продукти в мережах громадського харчування* („Вісті Придніпров'я”, 25.07.2013); *Ще на початку навчального року службою у справах дітей Сакаганського райвиконкому протягом тижня було проведено рейд „Урок”* („Червоний гірник”, 26.09.2013). Дібраний мовний матеріал засвідчує певний зв'язок кліше і фразеологізмів. Звернімося до таких прикладів: *Ми хочемо, щоб жителі регіону могли висловити свою точку зору, як нам розвиватися і куди рухатися; За три місяці вдалося переламати основний стереотип, що у Львові можна все вирішити за гроші* („Голос України”, № 184). *Висловити свою точку зору* – означає висловити свою думку з приводу якогось питання, *ламати стереотип* – означає здійснювати такі дії, які б сприяли зміні стереотипної думки про певні суспільні явища або про особу.

Кліше **економічної сфери** є досить поширеними в мові друкованих і електронних видань, наприклад: *фінансова допомога; власність держави; оплата послуг; дрібне підприємництво* („Українська правда”, 19.11.2013); *звести бюджет; фінансовий ґрунт* („Українська правда”, 29.01.2014). Ужиток таких мовних одиниць пояснюється тим, що вони стосуються економічних питань сучасності й мають неабияке значення у повсякденні кожного громадянина. Жодний номер суспільно-політичного часопису не обходиться без економічної тематики: *Результат роботи команди представив спеціаліст із місцевого економічного розвитку Ігор Лепьошкін* („Червоний гірник”, 26.09.2013). Наведемо приклади з протилежними смислами кліше зазначеної сфери вжитку: *Що стосується загальної ситуації, то на сьогоднішній день відчуваємо наслідки економічної кризи; Вишукуються резерви, щоб знайти фінансування на вирішення важливих соціально-економічних проблем розвитку Львівщини* („Голос України”, № 184).

Економічна проблематика пов'язана і з торговельними відносинами держави і в державі. Власне **торговельну царину** розкривають кліше на зразок *з питань торгівлі; зона вільної торгівлі* тощо. Наприклад: *Прем'єр Микола Азаров повідомив, що його затримала зустріч із єврокомісаром з питань торгівлі Карелом де Гухтом; Оскільки асоціація і зона вільної торгівлі – це шлях з двохстороннім рухом, то Україна, зі свого боку, має вирішувати питання, які турбують партнерів* („Голос України”, № 184). Як засвідчує мовний матеріал, „зона вільної торгівлі” є економічним терміном, який означає тип міжнародної інтеграції, за якої у країнах-учасниках скасовуються митні збори і податки,

а також кількісні обмеження у взаємній торгівлі згідно з міжнародним договором. За кожною країною-учасницею зберігається право на самостійне і незалежне визначення режиму торгівлі стосовно третіх країн.

Досить продуктивно функціонують у публіцистичних текстах, зокрема у друкованих газетних текстах, канцелярські кліше. До **канцелярської, офіційно-ділової сфери** належать одиниці, що стосуються царини управління, правових відносин, оформлення офіційної документації, зокрема: *Діловий світ* (назва програми, 1 Національний канал). Серед них переважають нейтральні, основне комунікативно-прагматичне навантаження яких розкривається лише в контексті: **На порядку денному: куди йде Україна?** (Інтер, 02.11.2012); **посилити відповідальність; позбавляти власності** („Українська правда”, 19.11.2013). Словосполучення **взяти участь** („Вісті Придніпров’я”, 25.07.2013); **приділяти увагу** („Вісті Придніпров’я”, 25.07.2013); **приймати рішення** („Голос України”, № 184); **взяти на себе відповідальність** („Голос України”, № 184) зараховуємо до канцелярських кліше.

Офіційно-ділова сфера пов’язана з розв’язанням організаційних питань, що знайшло у функціонуванні низки кліше на зразок *розглядати питання; вирішити питання; набирати чинності* тощо: **Це питання щомісяця розглядають на нарадах керівництва УМВС, ухвалюють відповідні рішення** („Урядовий кур’єр”, 2013, № 182); **Вирішено питання із водопостачанням Львова** („Голос України”, № 184); **Ця постанова набирає чинності з дня її прийняття** („Голос України”, № 184).

Найпродуктивнішими є кліше із прагматомою «можливість»: *Аби землевпорядники мали змогу побачити інфраструктуру Кривого Рогу, їм влаштували екскурсію* („Червоний гірник”, 26.09.2013); *Воно дало можливість Київській Русі увійти до країн християнської цивілізації* („Голос України”, № 184); **Це дасть змогу не набивати гулі, що вже зробили попередники, а побачити перспективи для Львівщини; Ці чинники дають нам можливість закладати підвалини стабільного розвитку; Це дасть можливість забезпечити розвиток інфраструктури, медицини, освіти; Широкий план стратегічного розвитку дасть можливість інвесторам дізнатися із офіційних джерел, куди рухається регіон; Чому б не скористатися такою можливістю за державний кошт?** („Голос України”, № 184).

Активно функціонують у медійних текстах кліше зі значенням „допомога”: *Я вважаю, що ми повинні приділяти більше уваги людям похилого віку, надавати їм допомогу і підтримку* („Голос України”, № 184); *Всі професіонали прагнуть до того, щоб більше знати і надавати у повному обсязі лікарську допомогу* („Червоний гірник”, 26.09.2013). Останній із наведених прикладів може бути інтерпретовано і як **кліше медичної сфери**, які номінують вузькоспеціальні питання (хвороби, указівки лікарів і т. п.). До медичної сфери можемо також віднести певні медичні професіоналізми на кшталт *медична (лікарська) допомога; лікарські засоби*: *За перше півріччя цього року вилучено*

з обігу один мільйон 825 тисяч упаковок неякісних **лікарських засобів**; І завдяки вашій **високій кваліфікації**, чуйності багато городян отримують лікарську допомогу („Червоний гірник”, 26.09.2013).

Професійна сфера пов’язана із фаховими питаннями, проблемами працевлаштування, заробітної плати чи напрямків роботи тощо. Мас-медійний дискурс – це справжнє відображення професійно-виробничого життя, і зокрема у клішованих одиницях: *робоча група*; *промислові активи* („Українська правда”, 19.11.2013); *темпи виробництва* („Червоний гірник”, 26.09.2013). А коли життя громадян нерозривно пов’язане з працею, то ця сфера, відповідно, посідає чільне місце на шпальтах видань.

Інтелектуально-когнітивна сфера охоплює кліше-номени розумової і мовленнєвої діяльності людини та має виразне аксіологічне спрямування. Наприклад: *У суспільній свідомості українців хліб завжди відігравав панівну роль* (Україна Молода, 2013, № 86); *Гріх не використовувати наш логістичний потенціал, географічне положення – своєрідних воріт до Європи; Ми хочемо, щоб жителі регіону могли висловити свою точку зору, як нам розвиватися і куди рухатися* („Голос України”, № 184). Серед кліше інтелектуально-когнітивної сфери виокремимо такі: *Історична правда* (назва рубрики „Української правди”, 19.11.2013); *Слава кожній людині, яка ще не втратила совість!* („Українська правда”, 31.01.2014) і т. п. Різновидом кліше інтелектуально-когнітивної сфери можемо вважати мовні одиниці на позначення навчально-виховної царини: *Такі ось заходи насамперед сприяють патріотичному вихованню підростаючого покоління* („Південна зоря”, 25.10.2011); *Нагадаємо, що з початку року на Дніпропетровщині відкрито 7 дитсадків на 23 групи, а також 51 додаткову групу. Це дозволило охопити дошкільною освітою ще майже півтори тисячі малят* (<http://www.ukrinform.ua/ukr/news/>, [28.09.2013]). Власне навчальна сфера репрезентована мовними кліше із семантикою таких понять, як „навчання”, „навчальні установи” тощо: *Сподівалися, що новий навчальний рік їхні діти розпочнуть у відремонтованому й безпечному приміщенні* („Урядовий кур’єр”, № 182, 04.12.12); *Так 1895 року тут запрацювала початкова школа; Уже згодом вдалося дізнатися, що навчальний заклад у Леніному унікальний і тим, що до його історії причетні пересічні особистості* („Урядовий кур’єр”, № 182, 04.12.12).

Прагматика мовних кліше полягає в цілеспрямованому використанні мовних одиниць задля досягнення певного ефекту на адресата. Перш за все, це низка функцій, які сприяють установленню умовного контакту між автором та реципієнтом за допомогою відповідних вербальних і невербальних засобів, вживання яких реалізує прагматичну настанову автора: *на щастя (чи на жаль)*; *судить самі* („ШО”, 25.12.12). Слід зауважити, що реалізація кожної функції зумовлена комунікативно-прагматичною настановою автора¹⁸.

¹⁸ Н. Баландіна, *op. cit.*, с. 3.

Оскільки кліше – це певні усталені словесні формули, закріплені за конкретними ситуаціями, то можна услід за нашими попередниками стверджувати, що це певні стандартні вирази, які закріплюються в тій чи тій мовній ситуації та характеризуються ритуальністю в спілкуванні. Комунікативна функція є основою для реалізації процесу спілкування між учасниками: *Доброго ранку, Україно! Україно, іди до мети! Усна й писемна форми мови в мас-медійному дискурсі передбачають використання семантичних різновидів етикетних кліше, узявши за основу класифікації прагматичних кліше Н. Баландіної*¹⁹: 1) ритуальні кліше (звертання, вітання, прощання тощо: *Зі святом! Вас вітає*); 2) неритуальні кліше (привертання уваги, запиту інформації: *у студії з Вами*); 3) спонукальні кліше (прохання, запрошення, поради); 4) кліше оцінки (*дорогі дороги*); 5) кліше співпереживання (побажання, розради: *Хорошої погоди!*); 6) кліше подяки: *дякуємо, що погодилися* і т. ін.

Референційні потенційні смисли етикетних кліше становлять антропоцентрично зорієнтований механізм, основним призначенням якого є реалізація комунікативно-прагматичних намірів мовців з урахуванням стереотипності мовлення. Інформаційною складовою цього механізму є вибір з когнітивної бази відповідного мовного комплексу, адекватного певним комунікативним умовам, та актуалізація самої мовної одиниці у процесі автоматичного відтворення ситуації спілкування.

Дослідивши маніпулятивний потенціал ідеологічних кліше в контексті стереотипізації свідомості, Г. Копніна стверджує, що кліше виконують не лише номінативно-інформаційну, а й ритуально-ідеологічну функції²⁰. Це пов'язане з тим, що мовні кліше є своєрідним засобом стереотипізації свідомості, легко занурюються у свідомість окремої особи і – поступово – цілої масової аудиторії. У процесі передавання інформації вони відтворюються автоматично, без особливих мисленнєвих зусиль, із використанням або нав'язуванням суспільних стереотипів.

Мова передає інформацію про світ, який пов'язаний з обробкою цієї інформації; він має пряме відношення до побудови, організації й удосконалення інформації та способів її представлення, забезпечує перебіг комунікативних процесів, за якого передаються значні за обсягом шари знань. У сприйнятті змісту мас-медійної інформації, що передається за допомогою наявних у мові засобів (їхніх звукових форм), мовна свідомість реципієнта намагається асоціювати задані форми з давно відомим змістом: *Як це було* (5 канал); *Квартирне питання*; *Сусідські війни*; *Аварійна ситуація* („1+1”). Цікавими в цьому аспекті є опозиції мовних одиниць. Порівняємо: *Україні – бути!* (політичне гасло); *Газогону бути* („Вікна”, СТБ, 13.07.2009); *Екстриму не буде* („ТСН”, „1+1”, 19.09.2008); *Зими не буде* (депозитна акція „Укргазбанку”).

¹⁹ *Ibidem*, с. 20.

²⁰ Г. Копніна, *Речевое манипулирование*, Москва 2007, с. 89.

Структура клішованих висловлень співвідноситься як з вільним словосполученням (*За Батьківщину*, СТБ; *Після падіння*, „1+1”), так і з реченням: *Відкрий Україну світові* (Інтер, 09.10.2013); *Прямий ефір – це свобода* (реклама на сайті, „Інтер”, 21.02.2013). Однак специфіка мас-медіа полягає саме в економії мовних засобів. Формування позитивних оцінок подано в незамкнених кліше на позначення категорії заперечення, де виразною є мовна компресія: *Без гумору*; *Без голови* (канал „Україна”, 04.11.2013); *Без жінок*; *Без квартири* („1+1”); *Без шасі* (СТБ); *Без коментарів* (5 канал).

Однією з найчисленніших категорій, представлених у дослідженні новітніх мас-медіа, є опозиція „свій” – „чужий”. Категорія „свій” характеризується як комплекс уявлень, переконань, згідно з якими „своє” є центром, мірилом усього, порівняльною шкалою для всіх інших людей і соціальних груп. Егоцентризм є елементом будь-якої національної культури, і українського соціуму зокрема. Найчастіше категорію „свій” розглядаємо, як таку, що вказує на приналежність чого-небудь певній особі, групі людей, державі. Наприклад, порівняємо гасла як варіації до афористичного кліше *Україна – не Росія* Л. Кучми: 1) *Україна – не Візантія* („Вікна”, канал СТБ, 02.09.2008); 2) *Україна – не Африка* („Вікна”, канал СТБ, 01.11.2008); 3) *Україна – не Єгипет*.

Останній із наведених прикладів є досить актуальним гаслом, тому можемо за хронологією навести низку кліше на кшталт: *Україна – вочевидь не Єгипет*; *Україна – не Єгипет* (стаття С. Грабовського, „Тиждень.ua”, tyzhden.ua, 05.09.2013); *Україна – це не Єгипет і не Латинська Америка* (теза політтехнолога В. Карасьова, www.gazeta.ua, 19.01.2014); *Україна – не Єгипет* (гасло учасників антимайдану в Києві біля посольства США, 26.01.2014); *Україна це не Сирія* („Закарпаття онлайн”, www.zakarpattia.net.ua, 31.01.2014). Подібні одиниці побутують у російськомовних текстах українського мас-медійного дискурсу: *Україна – не Єгипет* (блог Г. Балашова, balashov.com.ua); *Україна – не Єгипет?* (інформагентство „Юго-Запад”, „Америка. Європа. Скепсис”, www.south-west.net.ua, 16.12.2013); *Україна это не Єгипет* (натяк В. Януковича, www.youtube.com, 06.01.2014); *Почему Украина – не Сирія* (<http://looo.ch>, 20.01.2014); *Єгипет на Майдане* („Україна. Народ и Власть”, <http://www.south-west.net.ua>, 28.01.2014); *Єгипет – не Ірак* („Политика”, <http://www.from-ua.com>, 29.01.2014).

Вивчаючи проблеми міжкультурної комунікації, Ф. Бацевич диференціює кліше на два різновиди – національні й наднаціональні²¹. До національних кліше, окрім наведених вище, відносимо одиниці на зразок *українська влада*; *українське питання*; *український тиждень*; *арабська весна*; *кубинська криза* тощо. Наприклад: *Неприємний для української влади тон резолюції став логічним продовженням слухань з українського питання, які відбулися минулого тижня в Сенаті* (<http://pravda.com.ua>, 19.11.2013). Такі кліше зазвичай транслюють національно-культурний простір мови.

²¹ Ф. Бацевич, *Словник термінів міжкультурної комунікації*, Київ 2007, с. 73.

Виокремлення наднаціональних кліше, які ввійшли в фонд багатьох мов у межах полілінгвокультурної спільноти, здійснюється під впливом ЗМІ й реклами: *права людини; сірійський сценарій; країни „Східного партнерства”; французька лінія; новітні телекомунікації*. Наднаціональний характер репрезентують такі мовні кліше: *За десять днів до саміту Східного партнерства у Вільнюсі верхня палата Конгресу ухвалила резолюцію, якою викликала Євросоюз укладати угоду про асоціацію лише в разі звільнення Юлії Тимошенко; ЄС чинить безпardonний тиск на країни „Східного партнерства”* („Українська правда”, 19.11.2013); *Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, однак вводиться в дію з дня, наступного за днем публікації на офіційному веб-сайті Генеральної прокуратури України повідомлення Генерального прокурора України про фактичне вчинення учасниками масових акцій протесту сукупності таких дій* („Українська правда”, 30.01.2014).

Таким чином, однією з визначальних рис мови мас-медіа є спрямування до логізації викладу, раціоналізму, певного стандарту, місткості, на чому й ґрунтується функціонування мовних кліше в текстах ЗМІ. Подальше осмислення проблеми побутування мовних кліше в новітньому мас-медійному дискурсі може бути використане задля поглиблення окремих положень лінгвостилістики і лінгвопрагматики. Відтак це допоможе з'ясувати місце кліше в системі національної мови, розмежувати цей лінгвістичний феномен зі схожими мовними утвореннями та сприяти розбудові теорії кліше і сучасної медіалінгвістики.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Баландіна Н., *Функціонально-прагматичний і лінгвоментальний аналіз чеських прагматичних кліше*: автореф. дис. д-ра філол. наук, Київ 2003.
- Барченков А., *Клише и штампы в языке английской газеты*: автореф. дисс. канд. філол. наук, Москва 1981.
- Бацевич Ф., *Словник термінів міжкультурної комунікації*, Київ 2007.
- Гаспаров Б., *Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования*, Москва 1996.
- Дейк Т. ван, *Язык. Познание. Коммуникация*, Москва 1989.
- Карнюшина В., *Сопоставительный анализ английских и русских этикетных клише*: автореф. дис. канд. філол. наук, Москва 2011.
- Копнина Г., *Речевое манипулирование*, Москва 2007.
- Кронгауз М., *Семантика*, Москва 1995.
- Кубрякова Е., *Номинативный аспект речевой деятельности*, отв. ред. Б. Серебренников, Москва 2008.
- Лещак С., *Языковое клише: прагматика, семантика и структура аналитических номинативных неидиоматических знаков в современном русском языке*, Кельце 2006.
- Маккензен Л., *Немецкий язык. Универсальный справочник*, пер. с нем. Е. Захарова, Москва 1998.

Николаева Т., *О параллелизме в функционировании речевых клише и некоторых супер-сегментных просодических моделей* [в:] *Фразеология в контексте культуры*, Москва 1999.

Селіванова О., *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006.

Сологуб Н., *Кліше* [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2000.

Третьякова Т., *Функциональная семантика и проблема речевого стереотипа*: автореф. дисс. д-ра филол. наук, Санкт-Петербург 1998.

Cliché, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/cliche/>, [03.07.2011].

Clichés, euphemisms and figures of speech, <http://www.clichesite.com/>, [03.07.2011].

COMMUNICATIVE AND PRAGMATIC POTENTIAL OF CLICHÉS IN THE UKRAINIAN MASS MEDIA

The article deals with the communicative and pragmatic peculiarities of clichés as regular standardised stereotypical units in the language of the Ukrainian mass media. The pragmatics of clichés is to be found in the process of every day mass communication. Social and linguistic conditions reflect the wide potentialities of cliché usage in mass media discourse. They correspond to the key principles of the mass media's language which is the well-ordered alternation of standard and expressive language units. Using clichés is based on the fact that an addresser's linguistic production and an addressee's comprehension settle the contradiction between our needs in communication and the tendency to minimise our physical and mental efforts. The presupposition of using clichés is considered to be stereotyped knowledge based on the notional connection between the explicit meaning of a standardised formula and the implicit socio- and lingua-cultural experience of the communicants. Explicitly indicating factual information with the help of clichés determines the language strategies of the parties in communication. Using clichés provides an opportunity to manipulate both collective and individual consciousness.

Key words: linguistic cliché, communicative peculiarities, pragmatic peculiarities, discourse of media.

Руслана ЗІНЧУК

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Вплив іменників давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ на формування субстантивної словозміни західнополіських і суміжних говірок

Історія розвитку субстантивної словозміни української мови позначена складним процесом перерозподілу давніх основ у зв'язку зі зміною критеріїв розрізнення типів іменникового відмінювання. Детермінатив як показник відповідного типу імен та „їх значеннєвий кваліфікатор” поступово змінює матеріальний вияв, а також втрачає семантику¹. Диференціація субстантивних словоформ за родовою ознакою та уніфікація відмінкових закінчень у межах нових парадигм визначають нову формотвірну структуру, менш розгалужену (шість давньоукраїнських типів відмінювання трансформувалися в чотири сучасні відміни²), однак позначену наслідками активної взаємодії давніх основ у процесі становлення словозмінних норм.

Важливим внутрішньомовним чинником, що суттєво вплинув на перебудову системи формотворення іменників, стала граматична аналогія, або тенденція до формального уподібнення функціонально і / чи семантично схожих мовних елементів³. Про науковий інтерес до цього явища свідчать праці О. Потебні, Л. Булаховського, в яких особливу увагу сконцентровано на стиранні відмінностей між давніми основами⁴. Узагальнюючи теоретично-практичні здобутки вітчизняних учених (М. Жовтобрюха, А. Матвієнка, С. Бевзенка, Т. Назарової та ін.), граматичну індукцію як один із суттєвих чинників парадигматичної

---

¹ Л. Павленко, *Історична грамати́ка української мови*, Луцьк 2010, с. 72.

² Н. Бекеш, *Зовнішня та внутрішня аналогія в українській мові* [в:] „Вісник Львівського університету”, вип. 34, ч. 1, 2004, с. 57.

³ *Ibidem*, с. 56.

⁴ Н. Бекеш, *Граматична аналогія в українських говорах (до історії питання)* [в:] *Постаті та ідеї : 3 історії мовознавства в Україні*, Київ 1995, с. 67–70.

структуризації української мови в часовому й ареальному аспектах кваліфікує Н. Бекеш⁵. Дослідниця класифікує різнотипні явища формального уподібнення в сучасній українській мові на підставі аналізу сфери виявлення граматичної аналогії з погляду діакронії і синхронії⁶.

Багатий для спостережень та узагальнень матеріал, що однак потребує ґрунтовного аналізу, містить живомовне середовище, яке зберігає відмінкові вияви різних етапів переформування іменникової словозміни. Перспективною для з'ясування специфіки взаємодії та взаємовпливів субстантивів давніх, передусім вокалічних основ вважаємо західнополіську формотвірну систему, зауважуючи яскраву діалектну специфічність цієї частини українського континууму, що позначена не тільки наслідками інтенсивних інноваційних процесів, але й свідченнями мовної архаїки. Метою дослідження став аналіз субстантивної словозміни окресленого ареалу з огляду на вплив на її формування парадигми іменників давніх *-ō-, *-jō-основ.⁷ За свідченням історичних граматик, найбільша у кількісному відношенні серед субстантивів другої відміни сучасної української мови група іменників із колишніми основами на *-ō-, *-jō- відіграла провідну роль в оформленні системи відмінкових закінчень субстантивів чоловічого та середнього роду, що увійшли до цієї відміни, хоч „надто впливовою в історії української словозміни виявилася і парадигма іменників з давньою *-ī-основою”⁸. Наслідками таких взаємовпливів позначена варіантність флексійних формантів в окремих ланках іменникової парадигми сучасної української літературної мови⁹. Народнорозмовна традиція нерідко засвідчує подальший розвиток варіантних реалізацій відмінкових формантів з огляду на активні фонетико-аналогійні процеси в системі діалектної словозміни.

Живомовні свідчення поліщуків (дослідженням охоплено 154 населені пункти Волинської, Рівненської областей, а також Брестської області Республіки Білорусь) вказують передусім на максимально повне збереження в діалектному мовленні описуваного ареалу сингулярної парадигми іменників давніх *-ō-, *-jō-основ та інтегруючий вплив твердого різновиду відмінювання при внутрішньопарадигматичній взаємодії досліджуваних субстантивів. Водночас, окремі західнополіські новотвори можемо кваліфікувати як наслідок уніфікації відмінкових форм інших словозмінних типів за моделлю аналізованих структур.

⁵ *Ibidem*, с. 67–73; *I d e m*, *Засади дослідження граматичної аналогії* [в:] „Український діалектологічний збірник”, кн. 3, Київ 1997, с. 57–63.

⁶ *I d e m*, *Зовнішня та внутрішня аналогія...*, с. 56–62.

⁷ Див. також: Р. Зінчук, *Вплив давніх *-ā-, *-jā-основ на формування іменникової словозміни західнополіських і суміжних говірок* [в:] „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки”, № 22 (271), 2013, с. 48–53.

⁸ *Історія української мови. Морфологія*, за ред. В. Німчука, Київ 1978, с. 52; С. Бевзенко, *Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)*, Ужгород 1960, с. 30, 64.

⁹ В. Юносова, *Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові*, Київ 2003, с. 8.

Зберігаючи спільні для обох мовних систем (і літературної, і діалектної) форми називного відмінка однини іменників, співвідносних із колишніми *-*ǫ*-, *-*jǫ*-основами, західнополіська народнорозмовна традиція засвідчує розширення функціонального навантаження флексії -*o* іменників твердого різновиду відмінювання; пор. для прикладу форму іменника *життя* в окремих говірках північної частини досліджуваного ареалу: *йакé мойé жит':ó нишчáсне при так'эх д'ít'ox* (Хотешів К-К.), *биг в'ідайе йакé те жит':ó дáл'ше б́уде* (Цир Лбш.). Аналогічним впливом із боку субстантивів твердої групи на -*o* Ю. Громик пояснює фіксовану в говірці с. Липне Квр. форму *плечó*¹⁰.

Більшою супроти літературної норми частотністю вживання в західнополіських та суміжних говірках позначене закінчення -*a* родового відмінка однини іменників колишніх *-*ǫ*-, *-*jǫ*-основ, пор. із народнорозмовної традиції: *типéра л'íса свóго нимá, с'в'íта бóжого ни бáчив, нидалéко од завóда жили́е, на пéнци́ю йшла з ме"тпýнта, вс'і оз'дó кал'а бáра, шíфiра ни бу́ло / тiко бл'эху́йу крiли, ск'iко нарóда побíли биздарéмне на ти ву́йн'í / i брат ни вирну́вс'а йiдén с фрóнта*.

Названа флексія визначає діалектну специфіку формотворення родового відмінка однини іменника давнього консонантного типу на *-*r* *мати* у великому суцільному ареалі, що охоплює говірки північної, центральної, західної діалектних зон досліджуваної території та більшість говірок південно-західної частини говору, пор.: *нас бу́ло шéстєро дитi в мáте"ра, вирну́лас'а назад до свéйi мáтира, ни бáт'ка / ни мáтира / с'íроти сáми, мáли́ко зимн'í бу́ло в тéйi мáтира, до Бóжии́ Мáт'iра мóлимос' / помагáйе*. З'ясовуючи причини появи закінчення -*a* в зауваженій словоформі, Г. Шило робить припущення про можливе обниження і розширення артикуляції кінцевого [e] до [a] у „давнішому *мáтире*”. Однак форма *мáтера* фіксована і в тих говірках, система вокалізму яких не позначена аналізованим позиційним варіантом голосного [e]. Тому більш імовірно, на думку дослідника, є індуктивний вплив на описуваний діалектний вияв родового відмінка однини субстантива *мати* відповідних словоформ іменників давніх *-*ǫ*-, *-*jǫ*-основ¹¹. Таке твердження, підтримане іншими науковцями¹², вважаємо цілком справедливим та науково обґрунтованим.

Вирівнювання флексійних формантів за зразком давніх *-*ǫ*-основ І. Матвіяс простежує в діалектному оформленні за допомогою закінчення -*a* родового відмінка однини субстантивів, співвідносних із колишніми консонантними основами на *-*t*-¹³. Словоформи із флексією -*a* після фонетично модифікованого суфікса -*'em*- продуктивні в говірках центральної частини досліджуваного аре-

¹⁰ Ю. Громик, *Словозміна іменників у поліській говірці села Липне* [в:] „Літопис Волині”, ч. 10, Луцьк 2011, с. 108.

¹¹ Г. Шило, *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*, Львів 1957, с. 88.

¹² М. Перетятко, *Морфологічні риси говірок Дубенського району Ровенської області* [в:] „Діалектологічний бюлетень”, вип. VII, Київ 1960, с. 79; І. Матвіяс, *Іменник в українській мові*, Київ 1974, с. 149–150.

¹³ І. Матвіяс, *op. cit.*, с. 162.

алу, пор. із живомовних свідчень: *ни докупі'єтис'а тóго порос'єта / така дорожнєча, йáлова корóва / йакибó ни ма́йє тил'єта с'óго рóку, вс'і ни до йід-нóго ц'уп'єта віздихали, ма́ло йому лошй'єта / ше тил'є дава́ї годовáти.*

Становлення словозмінних норм давального відмінка однини іменників чоловічого та середнього роду в обох мовних системах (і літературній, і діалектній) позначене постійним конкуруванням відмінкових формантів субстантивів давніх *-ǫ-, *-jǫ- та *-й-основ¹⁴. Варіантні флексії в аналізованій відмінковій позиції засвідчує й сучасне діалектне мовлення, пор. слововформи давального відмінка однини іменників-назв істот в окремих західнополіських говірках: *трé було жинихóви сорóчку і итанй'є, ни зй'чу никóму / посл'ідному йак то кáжут' вóрогу* (Любохيني Ст.), *сказáла агронóмови на дрúгий ден', д'єкувати чолов'яку / дóбре в'ік прожилá* (Ворокомле К-К.), *н'їмц'ови постáвку здавáли, ни бу́ло де придéржатис'а н'їмц'у* (Хрипськ Шц.). Виразну тенденцію до збереження в давальному відмінку однини закінчення -у субстантивів колишніх *-ǫ-, *-jǫ-основ простежено в говірках східної діалектної зони досліджуваного ареалу, пор.: *од:алá брáту тóго кон'á, чо́го в'і не дай'єте чолов'яку робíт', вонó все д'їду зостáлос'а, платíли пáну за орéнду, далí так'ї бат'ку ту кон'áку, Бóгу помолíлас' / пáлку в рúк'і і пошлá, ко'н'у трéба овсá дат', стóрожу платíли зáвжди*; пор. також: *пйат' м'їс'яцу сїну бу́ло, шос' ни вгодíла з'áт'у, од:áv тэс'т'у хай вже т'їшиц':а, х'ібá тóму зв'їру шо мóна сказáти / де / бйіс'а пудстунй'єти*. Інтегруючий вплив іменників давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ на діалектне формотворення давального відмінка однини субстантивів чоловічого роду в окресленій говірковій зоні засвідчують і слововформи, фіксовані Ю. Громиком у говірці с. Липне Квр., розташованій в ареалі середньополісько-західнополіського пограниччя, пор.: *сїну, бат'ку, д'áд'ку, д'їду, сус'їду, брáту, свáту, жиниху́, пастуху́, чулувйіку, вóругу, тэс'т'у, кувал'у́, злóдийу*; пор. форми з депалаталізованим свистячим та сонорним вібрантом: *хлóпцу, н'їмцу, укрáййіцу, зáйцу, вдуви́цу, цару́*¹⁵.

Спорадично, з огляду на спеціалізацію давального відмінка, фіксовані в досліджуваних говірках відповідні слововформи субстантивів середнього роду, співвідносних із колишніми *-ǫ-, *-jǫ-основами, пор.: *нийáкого вридá ни бу́ло нáшому се'лу́, да́ї тóму пól'у хаз'áйїна / все б нáче бу́ло*. Закінчення -у в давальному відмінку однини аналізованих іменників відзначене Ю. Громиком, „щоправда, в цій відмінковій позиції зауважено лише чотири субстантиви: *сérцу, сóнцу, йайцý, гóру*”¹⁶.

„Уподібнення флексій знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ за аналогією до закінчень родового відмінка однини у назвах істот, напр.: *брата, друга, вовка, коня* замість давніх *братъ, другъ, вълкъ, конь*”¹⁷, кваліфіковане Н. Бекеш внутрішньою формальною індукцією

¹⁴ В. Юносова, *op. cit.*, с. 37–49.

¹⁵ Ю. Громик, *op. cit.*, с. 107.

¹⁶ *Ibidem*, с. 108.

¹⁷ Н. Бекеш, *Зовнішня та внутрішня аналогія...*, с. 60.

в її діяхронічному вияві, в західнополіських і суміжних говірках особливо продуктивне при формотворенні субстантивів – назв неістот, пор. із розповіді жительки с. Лаврів Лц.: *йакé тейе жит':é / добра ве'лікого ни бачила никóли / зámуж ішла / б'ідóта страи́на / позича́ла все шл'убне́йе / позича́ла вé'она / позича́ла сукéнку / бо ж тод'і б'ідá / во́йна / ше ї позичила золотóго пéрстен'а / бо йакóс' такі зв'інча́лис'а / хоч і ни мóна бу́ло / то йа пéрстен'а позичила в т'óтки йідне́йі // прожилі с Питрóм ш'іздис'ат рóк'ів у пáр'і / золотé в'іс'іл':е робі́ли / назбирáли л'удéї і корова́йа спиклі́ / бо ж золотé в'іс'іл':е; пор. також із живомовних свідчень інших респондентів: *мáла буквара́ тако́го пóл'ского, коло хл'івá пострóйів гаражá, і тóже ше рушника́ туді́е завизлá, пóмн'у мо́й бабу́н'а с'адáли на лі́шку / ста́вл'али стúл'чика і прáли, кос'т'и́ума на висéл':е позич'éв / а шо робі́ти / ни бу́ло вдéжи, а називáли ш'éнке тóго сно́па тако́го вилі́екого в коп'і́, ста́вл'али тако́го дру́чка / вóз'миш тóйу рúчку с конопа́л' ви́е-мучану і так об тóго дру́чка бйеш.**

Взаємодію відмінкових виявів субстантивів давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ, наслідком якої є нейтралізація протиставлення твердість / м'якість в окремій відмінковій позиції сингулярної парадигми іменників, відображають фіксовані в західнополіських та суміжних говірках словоформи орудного відмінка однини субстантивів чоловічого, рідше середнього роду. Уніфікацією за зразком твердого різновиду позначені відповідні словоформи іменників з основою на м'який та шиплячий приголосний, пор.: *три́е рóк'і ході́'ла с ти́ем хлóпц'ом, вже с к'ійом худі́'ла, і ко́н'ом мéне / диті́но / ни до́гнáли б / де та сíла вз'алáс'а, йі́ли с кисил'ом увс'áним, робі́ла стóрожом, гет дошчóм пáхне, прачóм вобивáли те с'і́мн'е л':ан:é, стúкайіш тим товкачóм, с так'ім кл'учóм велі́к'ім, жур густі́й так'і́й ви́шов / хоч но́жóм кра́й, так мого́ричóм і одбу́ліс'а / ничóго ни пла-ти́'ли; пор. також: ка́зала / з о́гн'ом же гра́йіс'а / та х'і́ба ж вонó послу́хайе, ничóго так с тэ́с'т'и́ом посид'і́ли, так ни хт'і́ла / так вже ни хт'і́ла тóго П'ёт'к'і́ / а типéр ни нат'і́шиц'а з'ёт'ом, дес' лі́кт'ом зачипі́'вс'а і нов'іс'ку кúртку розде́р / ну шо ти́е йо́му зроби́ш. Більшу супроти літературної норми частотність вживання закінчення -ом в орудному відмінку однини іменників чоловічого роду в межах окресленої території зафіксували й інші дослідники, пор.: хлóпц'ом, ковал'ом, ку́нц'ом, гáйом¹⁸, кун'ом, кувал'ом, Васил'ом, йачмéн'ом, злóдийом, к'ійом, гнóйом, кусарóм, букварóм, царóм, Псалтирóм, пéкаром, бóндаром, пух'ірóм, сикритарóм, пáлцом, хлóпцом, н'і́мцом, зáйцом, густі́нцом, м'і́с'ацом, ку́нц'ом, грибинцóм, ку́шч'ом, ду́шч'ом, кл'учóм, ну́ж'ом, стóружом, гаражóм, куржóм, плашчóм, мн'ачóм¹⁹.*

Невеликий ареал, обмежений кількома говірками на північному заході досліджуваної території, формують уніфіковані за зразком твердої групи діалектні

¹⁸ Л. Барановська, *Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області* [в:] „Збірник студентських наукових праць Київського державного педагогічного інституту”, т. І, вип. 1, 1955, с. 64.

¹⁹ Ю. Громик, *op. cit.*, с. 107.

вияви орудного відмінка однини іменників середнього роду, співвідносних із давніми **-jō*-основами, пор.: *колієс' дивієлис'а шоб с пол'ом бул'а д'івка, шос' с:єрц'ом в йейі нидобре*; пор. також: *мат'урку перше вибир'ають' / ну ти конбл'і шо з нас'ін':ом, тип'ер то н'ір'йом набив'ають' / а перше тико с'іно / сол'ома / с'ін':ик'і так'і, ни могл'а нат'ішитис'а т'іем пл'ат':ом*.

Формотворення „найбільш розгалуженого в морфологічному відношенні”²⁰ місцевого відмінка однини субстантивів давніх **-ō-*, **-jō*-основ, що в літературній мові „виявляється в трьох модифікаціях – структурах на *-ові*, *-еві* (*-єві*), *-у* (*-ю*) та *-і* (*-ї*)”²¹, на діалектному ґрунті позначене подальшим розвитком варіантної реалізації флексійної системи. Органічне для аналізованої відмінкової позиції іменників з основою на твердий кінцевий приголосний закінчення *-і*, яке „становить собою з походження фонетично змінену давню флексію місцевого відмінка однини **-ě*, що була властива первісно субстантивам з основами на **-ō-*”²², однак уже в найдавніших пам'ятках фіксована „в місцевому однини іменників **-jō*-основ, а також в іменниках **-j-*основ, що злилися з ними, та субстантивах з основою на приголосний”²³, поширене у відповідних відмінкових формах субстантивної парадигми говірок південної діалектної зони й окремих говіркових груп східної частини обстеженої території. Натомість у решті досліджуваних говірок особливу активність при формотворенні безсуфіксних іменників чоловічого та середнього роду, співвідносних із давніми **-ō*-основами, виявляє флексія *-и*, яку прийнято кваліфікувати одним із наслідків характерної для північноукраїнських говорів рефлексії ненаголошеного **-ě*²⁴; пор. із західнополіської народнорозмовної традиції: *п'асли тов'ар в л'іси, т'ок'і так'ейі бул'іє в клун'ех / на тим т'оци ї молот'ієли збиж, вис'око на д'уби те гнизд'о, на зав'оди коло самол'оту' був, миє з'авше хл'іб на чар'єни пикл'іє, на гор'оди б'ул'бу коп'ала йакр'аз, к'ажут' / рус'алк'і в жи'єти сид'єт' і л'ак'ають', хто на вирит'єни / хто на к'оворотку пр'єли, муч'ієли й'уб'о в озе'ри, в д'єреви ти жуку'ї, з'авше на б'олоти лат'ат' цвил'а*.

Інтегруючий вплив **-ě*-закінчень місцевого відмінка однини іменників із твердим кінцевим приголосним основи на словозмінний вияв субстантивів із м'якими основами²⁵ перетинається з органічним рефлексом давнього *-и* колишніх **-jō*-основ²⁶ у західнополіських словоформах на зразок *в кол'од'азі, на*

²⁰ Г. Ворониц, *Кореляція північно- і західноукраїнського формантів в іменниковій словозміні середньонадніпрянського говору XVII ст.* [в:] „Науковий вісник Чернівецького університету: Слов'янська філологія”, вип. 428–429, 2008, с. 53.

²¹ Н. Сологуб, *Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни* [в:] *Морфологічна будова сучасної української мови*, за ред. М. Жовтобрюха, Київ 1975, с. 84.

²² *Історія української мови...*, с. 97–98.

²³ С. Бевзенко, *op. cit.*, с. 46.

²⁴ Т. Назарова, *Іменникові *-ě- закінчення в північноукраїнських говорах* [в:] *Українська діалектологія і ономастика*, Київ 1964, с. 57; Ю. Громик, *op. cit.*, с. 107.

²⁵ Т. Назарова, *op. cit.*, с. 59.

²⁶ С. Бевзенко, *op. cit.*, с. 46; І. Матвіяс, *op. cit.*, с. 116.

пóли, пор. із живомовних свідчень поліщуків: *вже в ко'лод'ази во'дї нимáйє, то на русáлним тéжни вмёрли вихóдили, сóнце зáйде / а ми ше на пóли / робóтиш на пóли мóре, на с'óму м'ісци так і впав / то вс'ої ч'ес т'éшко на сёрци посл'а йогó смёрти.*

„Тенденція до уніфікації відмінкових форм множинної парадигми іменників усіх родів та основ за відповідною моделлю”²⁷ у діалектному мовленні супроводжувана активними фонетико-аналогійними процесами, що визначають особливості формотворення субстантивів конкретного ареалу. Виразне свідчення такого твердження – флексійна система називного відмінка множини іменників чоловічого роду давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ; пор. для прикладу фіксовані в досліджуваних говірках форми субстантивів з основою на сонорний вібрант *p*: *тійї хутор'ї погор'їли, то все майстр'ї стрбїїли, прапор'ї в'їшали, шофер'ї знакóми, зрáзу номер'ї зн'алї з нас, а також аж пух'ірі порбл'ац'а на руках, вже стáли димарї робїєти, отó все царї тійї шо наступáйут', ко'сарї кóс'ат' / а миє пудбирáйїм, а також тогдїє ше булїє хуторá, поїдавїлис'а трахторá / то йшли л'ўди дивїтис'а, дохторá приїїхали.* Зауважмо, що крім достатньо продуктивної на діалектному ґрунті варіантної реалізації закінчень аналізованої відмінкової позиції, успадкованих від відповідних форм знахідного відмінка множини іменників чоловічого роду колишніх *-ǫ-, *-jǫ-основ, субстантиви чоловічого роду всіх трьох груп можуть оформлювати називний відмінок множини за допомогою закінчення *-а* як імовірного вияву давніх двоїнних форм *-ǫ-основ. Щоправда, аналізуючи відмінкові вияви на зразок *бугалтирá, учитил'á, сторожá* (пор. в контексті: *с тиєх с'їм клáс'їв бугалтирá булї, так'є голосá булїє хорóши в нáших д'ївчáт, типёр же ёти кормá / а то ж бáло зернó, до теї мáтер'ї учитил'á хóд'ат', тут булї сáми бойá, там стóйáли сторожá*), науковці не виключають можливість аналогічного вирівнювання за зразком „близьких за змістом збірних іменників середнього роду”²⁸, зауважують також, що „сприятливим ґрунтом для поширення *-а* могло бути і відштовхування від омонімічності деяких форм, які нагадують наказовий спосіб: *поводї, голосї, трудї, годї, холодї*”²⁹.

Народнорозмовна традиція досліджуваного ареалу, попри активні фонетико-аналогійні процеси, характерні для діалектної словозміни, досі зберігає органічні для родового відмінка множини описуваних іменників форми з нульовим закінченням як фонетичним продовженням колишнього вияву аналізованої відмінкової позиції після „відпаду кінцевих редукованих *-ь* та *-ь*”³⁰; пор.: *булó багáто салдáт, м'їй брат сем клас кóнчив, дв'їнацїт' іктáр булó, дровá так'ї*

²⁷ С. Бевзенко, *op. cit.*, с. 76.

²⁸ В. Брахнов, *Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині* [в:] „Діалектологічний бюлетень”, вип. VII, Київ 1960, с. 65; *Історія української мови...*, с. 102; І. Матвіяс, *op. cit.*, с. 126.

²⁹ В. Брахнов, *op. cit.*, с. 65.

³⁰ *Історія української мови...*, с. 104.

по два́цят' п'ят' сант'іме"те"р на́кол'ов, тут пол'а́к ба́гато бу́ло, пр'евну́к вже де́в'ятиро ма́йу, ході́ла сем р'і́к в шко́лу.

Релевантні для літературної мови та більшості діалектів форми давального відмінка множини іменників чоловічого та середнього роду, уніфіковані за моделлю на *-ам* (*-'ам*) субстантивів давніх **-ā-*, **-jā-*основ, у словозмінній системі іменників, співвідносних передусім із колишніми **-jō-*основами, у західнополіських говірках займають позицію одного з варіантів реалізації вказаного парадигматичного фрагмента. Так, фіксовані в досліджуваному ареалі форми на зразок *пáл'ц'ом, кóн'ом* (пор.: *скаж'у хлóпц'ом / то посóбл'ам', і л'у́д'ом / і кóн'ом ва́жно бу́ло кол'і́с'а*) можна пов'язувати з відповідними виявами на **-омъ* давального відмінка однини іменників давніх **-ō-*основ³¹. Більшою частотністю, однак, позначена флексія *-ум* як фонетична видозміна давнього **-омъ*, що її субстантиви з м'яким приголосним основи перейняли від форм твердої групи, пор.: *і ка́ри госпóдн'їй нимá ти́м злод'ї́ум, так'е ра́ди ти́м гості́єн-ц'ум, бач шо пáл'ц'ум поробі́лос'а од те́йї робóти, кон'у́ш'єну с'ї́йали / шоб кóн'ум бу́ло вкосі́єти.*

Уніфікацію за моделлю аналізованих структур засвідчують відмінкові форми інших словозмінних типів, зокрема іменників давніх **-ā-*, **-jā-*основ; пор. із народнорозмовної традиції: *пчóл'ум трéба садóк, шо ти́м зéмл'ом бу́де робі́єти / одні́є бур'я́ніє посл'а колхóзу, от і живі́є так'ém с'ї́мн'ум / диті́єї бо́гато / робóтив нимá.*

Як залишки давніх дуальних сполук орудного відмінка іменників **-jō-*основ можна кваліфікувати спостережені в говірках досліджуваного ареалу форми субстантивів чоловічого і середнього роду з закінченнями *-'ема, -и́ема*. Такі форми, зауважені серед говіркових виявів іменників з основою на кінцевий м'який та шиплячий приголосний, поширені в західній частині говору, особливо на південному заході обстеженої території: *бі́єли пра́ч'єма те нас'ї́н'ї́чко, тов-кач'ї́ема в ст'упах товклі́є, отó пол'є́ма наград'ів колхóз / тико ма́к'і ї блáва-ток*; пор. також форму орудного відмінка субстантива *вогонь*, співвідносного з колишньою основою на **-ї*: *ни́чóго ни ві́єдно за ті́ми вогн'є́ма.*

Наведений та проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що аналогія до відмінкових виявів давніх словозмінних типів як досі „живий” формотворчий процес, нерідко позначений тісним зв'язком із говірковою фонетикою, суттєво впливає на специфіку діалектної субстантивної словозміни, визначаючи закономірності та напрями її розвитку.

Система іменникової словозміни західнополіських і суміжних говірок зберігає наслідки індуктивної дії субстантивів колишніх **-ō-*, **-jō-*основ у межах окремо взятої парадигми іменників, оформлених за зразком цих субстантивів, засвідчуючи водночас уніфікацію відмінкових форм інших словозмінних типів за моделлю аналізованих структур. Варіантність флексійних формантів в окре-

³¹ С. Бевзенко, *op. cit.*, с. 107.

мій ланці відмінкової парадигми визначають також збережені в народнорозмовній традиції фонетичні відповідники давніх закінчень.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ

Волинська область: Квр. – Ківерцівський, К-К. – Камінь-Каширський, Лбш. – Любе-
шівський, Лц. – Луцький, Ст. – Старовижівський, Шц. – Шацький.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Барановська Л., *Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області* [в:] „Збірник студентських наукових праць Київського державного педагогічного інституту”, т. I, вип. 1, 1955, с. 59–75.
- Бевзенко С., *Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)*, Ужгород 1960.
- Бекеш Н., *Граматична аналогія в українських говорах (до історії питання)* [в:] *Постаті та ідеї : 3 історії мовознавства в Україні*, Київ 1995, с. 67–73.
- Бекеш Н., *Засади дослідження граматичної аналогії* [в:] „Український діалектологічний збірник”, кн. 3, Київ 1997, с. 57–63.
- Бекеш Н., *Зовнішня та внутрішня аналогія в українській мові* [в:] „Вісник Львівського університету”, вип. 34, ч. 1, 2004, с. 56–62.
- Брахнов В., *Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині* [в:] „Діалектологічний бюлетень”, вип. VII, Київ 1960, с. 61–75.
- Воронич Г., *Кореляція північно- і західноукраїнського формантів в іменниковій словозміні середньонадніпрянського говору XVII ст.* [в:] „Науковий вісник Чернівецького університету: Слов’янська філологія”, вип. 428–429, 2008, с. 51–57.
- Громик Ю., *Словозміна іменників у поліській говірці села Липне* [в:] „Літопис Волині”, ч. 10, Луцьк 2011, с. 104–110.
- Зінчук Р., *Вплив давніх *-ā-, *-jā-основ на формування іменникової словозміни західнополіських і суміжних говірок* [в:] „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки”, № 22 (271), 2013, с. 48–53.
- Історія української мови. Морфологія*, за ред. В. Німчука, Київ 1978.
- Матвіяс І., *Іменник в українській мові*, Київ 1974.
- Назарова Т., *Іменникові *-ē- закінчення в північноукраїнських говорах* [в:] *Українська діалектологія і ономастика*, Київ 1964, с. 50–63.
- Павленко Л., *Історична граматики української мови*, Луцьк 2010.
- Перетятко М., *Морфологічні риси говірок Дубенського району Ровенської області* [в:] „Діалектологічний бюлетень”, вип. VII, Київ 1960, с. 76–86.
- Сологуб Н., *Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни* [в:] *Морфологічна будова сучасної української мови*, за ред. М. Жовтобрюха, Київ 1975, с. 83–95.
- Шило Г., *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*, Львів 1957.

Юносова В., *Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові*, Київ 2003.

INFLUENCE OF OLD *-ǫ- AND *-jǫ-STEM NOUNS ON THE FORMULATION OF SUBSTANTIVE WORD MODIFICATION IN THE WESTERN POLISSIAN AND ADJACENT DIALECTS

The article analyses substantive word modifications in the Western Polissian and adjacent dialects in the context of the *-ǫ- and *-jǫ-stem noun paradigm, and the influences on their formation. It has been found that dialect discourse has fully preserved the system of singular form inflexions in the substantives under investigation. Inflexion leveling has been considered on the basis of the particular nouns paradigm formed according to the pattern of old *-ǫ- and *-jǫ-stems. The unification of case forms of other word-modified types has been specified in accordance with the corresponding structures' model. The author concludes that the inner paradigmatic interaction of *-ǫ- and *-jǫ-stem substantives is chiefly predetermined by the integrative influence of the 'firm' type of noun declination. It is emphasised that the productivity of the objective case inflexion leveling in comparison with that of the genitive case is higher in dialectal discourse than in literary. The external functioning of *-ǫ- and *-jǫ-stem substantives is reflected in Western Polissian and adjacent dialectal word forms, which are predominantly nouns with old consonant *-r- and *-t-stems in the genitive singular. Intensive analogical phonetic processes in the dialect words' modification caused the appearance of the divergent system of substantive paradigm case formatives and their realisation.

Key words: Western Polissian dialects, word modification, noun, grammatical analogy, case, inflection.

Ольга БІГУН

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Псалмодія Тараса Шевченка у компаративних студіях

Мовно-поетичний світ *Давидових псалмів* Т. Шевченка неодноразово поставав предметом досліджень закордонних та вітчизняних літературознавців (І. Айзеншток, І. Бетко, Т. Бовсунівська, М. Бородінова, Я. Гарасим, І. Даниленко, В. Домашовець, В. Жила, Л. Кисельова, Р. Коропецький, М. Ласло-Куцюк, М. Павлюк, Т. Пасічник, В. Радуцький, Д. Штогрин та ін.). У нашій розвідці пропонуємо розглянути типологію Шевченкових переспівів у контексті української літературної, релігійно-обрядової та духовної традицій, спираючись на культурологічні підходи, рецептивні стратегії перекладознавства та компаративістики.

Уже на початкових етапах християнізації Русі-України Псалтир стає важливим складником духовного життя широких верств народу. „Книга псалмів, – зазначає В. Домашовець, – уживалася як співаник у спільному й особистому поклонінні Богові – під час богослужіння. Від найдавніших часів псалми співали в храмі, синагогах, приватних домах. Господь Ісус Христос з учнями Своїми співали псалми по Господній вечері (Мт. 26:30, Мр. 14:26)”¹. Зокрема, Ю. Ісіченко підкреслює роль Псалтиря у творенні механізмів вербальної діяльності руських християн та їхнього впровадження в сакральні форми словесної комунікації. Регулярно повторювані псалми з вечірні, утрени, інших богослужінь добового кола входять за їхнім посередництвом до масової релігійної свідомості, запам’ятовуються, цитуються в оригінальних творах. Проймаючи молитовною атмосферою духовне життя і наповнюючи своїм образним світом книжність Київської Русі, „Псалтир входить як стилетворчий фермент до переважної більшості тогочасних текстів. Вимога читання псалмів безпосередньо формулюється в повчальних творах, мотивуючись особливою міццю Давидової молитви

---

¹ В. Домашовець, *Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка*, Оттава 1992, с. 15.

в духовній боротьбі”². Так, вплив Псалтиря виходить далеко за релігійно-духовні межі, сягаючи найсакральніших сфер народного побуту³. Прикладом може слугувати Шевченкова шкільна наука, що стала, за висловом Я. Гарасима, „хрестоматійно мандрівним біографічним сюжетом російськомовних повістей самого Кобзаря, заснованих на промовистій автопсії”⁴.

Урочиста старозавітна стилістика псалмів пробуджує у ліричних героях Шевченкових творів непересічні переживання. Так, у повісті *Несчастный* передано емоції, що охоплюють сліпого Колю під час відвідин храму: „Возвышенные простые наши церковные напевы потрясали и проникали все существо его. А божественная мелодия и восторженный лиризм Давыдовых (псалмов) возносили его непорочную душу превыше небес”⁵. Ймовірно, причиною цього чуттєво-афективного переживання є специфіка художнього ладу псалма, виражена, за спостереженнями С. Абрамовича, не „полісною” чи „пантеїстичною” свідомістю, а виявом „життя серця”, пошуком людиною, відокремленою від святині, шляхів єднання з Божественною Першопричиною⁶. Прикметно, що власні твори Шевченко теж неодноразово називав псалмами: „Насміються на псалом той, що виллю сльозами” *До Основ’яненка*⁷, „...Воспою... псалом і тихим і веселим” *Марія*⁸. Часто літературні герої його творів співають псалми – це і героїня поеми *Слепая* („Как у кладбища, у ворот / Сидит скорбящая слепая / И псалму грустную поет”⁹), і Максим із *Москалевої криниці* („Потім собі тихесенько, / Тихо заспіває / Со святыми...”¹⁰), і мандрівні кобзарі, як-от у поемі *Катерина* („А тим часом старий кобзар / Ісуса співає”¹¹), чи кобзар Перебендя з однойменної поеми, чий репертуар налічує чимало пісень на всі смаки, однак обов’язковою є й релігійна:

„Заспіває про Чалого –
На горлицю зверне;
З дівчатами на вигоні –
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками –

² Ю. Ісиченк, *Аскетична література Київської Русі*, Київ 2009, с. 9.

³ І. Бетко, *Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – поч. XX ст.*, Zielona Góra-Kijów 1999, с. 110.

⁴ Я. Гарасим, *Псалми Тарасові: етноканонізація біблійного жанру*, [в:] „Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка: Філолог. науки”, №12, 2012, с. 21.

⁵ Т. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 3, Київ 2003, с. 264.

⁶ С. Абрамович, *Біблія як інтертекст європейської філологічної культури*, Кам’янець-Подільський 2010, с. 163.

⁷ Т. Шевченко, *op. cit.*, т. 1, Київ 2003, с. 121.

⁸ Іде м, *Повне зібрання творів*, т. 2, Київ 2003, с. 312.

⁹ Іде м, *Повне зібрання творів*, т. 1, Київ 2003, с. 208.

¹⁰ Іде м, *Повне зібрання творів*, т. 2, Київ 2003, с. 241.

¹¹ Іде м, *Повне зібрання творів*, т. 1, Київ 2003, с. 109.

Сербина, Шинкарку
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) –
Про тополю лиху долю,
А потім – у гаю;
На базарі – про Лазаря”¹².

У репертуарі Перебенді наявність духовно-релігійних творів не є випадковою. Це обумовлено соціально-культурною специфікою феномену кобзарства, оскільки „вони (кобзарі – О. Б.) в абсолютній більшості походили з маргінальних шарів суспільства, з числа найбідніших, найбільш скривджених долею, перебували традиційно під патронатом церкви. З огляду на все це, завжди виступали носіями універсальних людських вартостей. Крім професійної майстерності були наділені <...> здатністю впливати на найглибші людські почуття і викликати колективний емоційний настрій, при якому могли відкриватись певні глибини, універсальні культурні істини...”¹³. Тому наявність псалмів у кобзарському репертуарі можна пояснити не стільки патронатом церкви, скільки глибоким духовно-емоційним наповненням псалтирної лірики, що завжди знаходило відгук у християнській душі українця.

За богословською традицією псалми поділяють на: 1) ті, що славлять Бога як Творця Всесвіту; 2) псалми, що оспівують Бога як Царя на троні; тут розробляється тема Месії як Помазаника Божого, котрим у християнстві є Христос, і тому християни вважають ці псалми пророчими; автор їх – цар Давид; 3) шлюбну пісню; 4) плачі грішника, як, наприклад, проникливий 50/51 псалом Давида, написаний ним після того, як пророк Натан викрив його перелюбство з Вірсавією; 5) прохання до Бога про справедливість; 6) філософсько-медитативні псалми, що відзначаються прагненням зрозуміти Божі шляхи; 7) прокляття на ворогів. Щодо останнього, то католицька церква на сьогодні є єдиною конфесією, що вилучила цю групу псалмів з ужитку, оскільки дослідники архаїчних витоків поетичної свідомості переконані, що віршоване художнє прокляття неодмінно збудеться¹⁴.

Тут одразу ж приходять на пам’ять численні гнівні інвективи Т. Шевченка щодо царської родини. Т. Шевченко ніби накликав, припускають дослідники, – і то не тільки в конкретно-історичному, а й у містичному сенсі, – неминуче падіння й криваву розправу над царською родиною. Є. Нахлік зауважує, що Шевченко напропорочив „тяжке лихо” й українському панству, зметеному страшним вихором соціальної революції. Вчений вважає, що „текстом-донором” цих пророчих видінь стали апокаліптичні візії Ісуса Христа: „Брат видасть

¹² *Ibidem*, с. 110-111.

¹³ В. П а х а р е н к о, *Незбагнений апостол*, Черкаси, 1999, с. 53.

¹⁴ С. А б р а м о в и ч, *op. cit.*, с. 164.

на смерть брата й батько дитину; діти повстануть і стануть їх убивати (Мт. 10.21)”¹⁵. Погоджуючись із дослідником, усе ж зауважимо, що джерелом страшних Шевченкових проклять могли бути й тексти окремих псалмів. До прикладу, псалом 108 просякнутий жорстокими прокляттями. Саме його католицька церква виключила з лектури. Ще у візантійських церквах цей псалом читали як прокляття злочинцям, що переховувались від правосуддя. Перейнявши традицію, православна Церква вважає псалом спрямованим Юді Іскаріоту. За чином його читають у Великодню П’ятницю.

На ідеологічному, тематичному, почасти, стилістичному рівнях жорсткі інвективи псалма перегукуються з рядками творів Шевченка. Так, у перших рядках Давид закликає Бога не споглядати безкарно за тими, хто чинить зло: „Боже слави моєї, не будь мовчазливий” (Псалом 108:1). Вважаємо, що тут можна провести типологічні паралелі з тими висловлюваннями Шевченка, які прийнято називати „незручними”: „Чи Бог бачить із-за хмари / Наші сльози, горе? / Може, й бачить, та помага, як і оті гори / Предковічні, що політи / Кровію людською!” *Сон (У всякого своя доля...)*¹⁶, „А Бог куняє. Бо се було б диво, / Щоб чути і бачить – і не покаратъ. / Або вже аж надто довготерпеливий...” *Княжна*¹⁷, „А Бог хоч бачить, та мовчить, / Гріхам великим потурає” *Княжна*¹⁸, „Око, око! (мається на увазі іконописний символ „Всевидючого ока”. – О. Б.) / Не дуже бачиш ти глибоко! / Ти спиш в кіоті...” *Юродивий*¹⁹. Далі у рядках 6–20 цар Давид просить покарати його ворогів і серед низки проклять пророкує загибель ворожого роду і повне небуття: „Щоб на знищення стали нащадки його, бодай було скреслене в другому роді ім’я їхнє! Беззаконня батьків його хай пам’ятається в Господа, і хай не стирається гріх його матері! Нехай будуть вони перед Господом завжди, а Він нехай вирве з землі їхню пам’ять” (Псалом 108:13–15), що суголосне Шевченковим зловісним „погрозам”, спрямованим, зокрема, і до цариці: „Тебе ж, о Суко! / І ми самі, і наші внуки, / І миром люди прокленуть! / Не прокленуть, а тільки плюнуть / На тих оддоєних щенят, що ти щенила” *Хоча лежачого й не б’ють...*²⁰, і до решти „злоначинаючих”: „Не стане ідола святого, / І вас не стане, – будяки / Та кропива – а більш нічого / Не виросте над вашим трупом. / І стане купою на купі / Смердючий гній, – і все те, все / Потроху вітер рознесе...” *Бували війни й військові чвари...*²¹. Це дозволяє припускати, що природа гнівних Шевченкових інвектив закорінена не тільки у „шаманізм поета-міфотворця” (О. Забужко), біблійну апокаліптику,

¹⁵ Є. Нахлік, *Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*, Львів 2003, с. 37.

¹⁶ Т. Шевченко, *op. cit.*, т. 2, Київ 2003, с. 268.

¹⁷ *Ibidem*, с. 30.

¹⁸ *Ibidem*, с. 32.

¹⁹ *Ibidem*, с. 260.

²⁰ *Ibidem*, с. 361.

²¹ *Ibidem*, с. 368

Книги пророків, про що неодноразово стверджують І. Бетко, С. Козак, П. Михед, Є. Нахлік, В. Пахаренко, В. Яременко та ін., але й у тексти псалтирної лірики.

Відомо, що до Шевченка першу спробу переспівати поетичні одкровення біблійного царя Давида українською мовою зробив М. Шашкевич (1830). За жанром і стилем *Псалми Русланові* Шашкевича відповідають усім канонам релігійно-духовного пісенспіву світового формату, а за глибинним філософсько-емоційним сенсом є світським віддзеркаленням духовного вибору людини: або піти назустріч Богові і здолати власну недосконалість, або безслідно щезнути в буденній суєті. Дослідники вважають переспіви Шашкевича близькими до поезій у прозі, які, окрім духовної розкутості і художньої сміливості, вражають регіональним просторіччям лексико-стильового забарвлення сакрального джерела²². Як відзначає Ю. Шевельов, „можемо твердити, що піонер нової української літератури в Галичині був свідомим експериментатором. Високу даючи оцінку народній мові, він у всій своїй творчості працював над тим, щоб нахилити її до різних жанрів і стилів, щоб зробити її різноманітною й гнучкою, щоб виявити її многогранність і еластичність, або надати їй цих рис”²³.

Дослідники вважають Шевченкові *Давидові псалми* невинновим явищем. У них поет, переконаний В. Радуцький, „свідомо об’єднав дві важливі засади – біблійну та національну українську, уперше переконливо і з надзвичайною художньою силою використав у контексті проблем України – національних, поетичних, духовних, соціальних – широку палітру релігійно-філософських і художніх світів Псалтиря”²⁴. Відомо, що псаломні переспіви з’явились з-під пера Т. Шевченка у першій половині грудня 1845 р. Досліджуючи творчу історію циклу, М. Павлюк згадує про найраніший рукопис – недатований чорновий автограф переспіву псалма 81, написаний на листі Варвари Рєпніної до Шевченка від 9 грудня 1845 р. У першій половині 1845 р., живучи в поміщика С. Самойлова у с. В’юнище, Шевченко переписав весь цикл начисто до рукописного збірника *Три літа* з датою „19 декабрия 1845, В’юнища”²⁵. Попри нез’ясовану жанрово-стильову природу твору, що й досі залишається дискусійним питанням у розвідках науковців (І. Даниленко, Л. Кисельова, Р. Коропецький, М. Павлюк та ін.), безперечним, на думку М. Москаленка, залишається те, що „для поетичного світу Шевченка найхарактернішим є граничне включення перекладних текстів в авторський творчий контекст: його переклади та переспіви такою ж мірою „шевченківські”, як і оригінальні твори, і, як правило, несуть

²² І. Бетко, *op. cit.*, с. 111.

²³ Ю. Шевельов, *Маркіян Шашкевич на Заході*, [в:] *Сувора школа (100 років з дня смерті Маркіяна Шашкевича)*, за ред. Я. Розумного, Вінніпег 2007, с. 247.

²⁴ В. Радуцький, *Деякі старозавітні парафрази та алюзії в поезії Т. Г. Шевченка*, [в:] „Слов’янський світ”, вип. 8, 2010, с. 5.

²⁵ М. Павлюк, *Творча історія циклу „Давидові псалми” і визначення його основного тексту в академічному виданні творів Т. Г. Шевченка*, [в:] *Питання текстології. Т. Г. Шевченко*, за ред. В. С. Бородіна, Київ 1990, с. 47.

такий самий авторський набір індивідуальних стильових прикмет. Стосовно жодного з Шевченкових перекладних текстів, не кажучи вже про „наслідування” чи варіації, не може виникнути сумніву, з-під чийого пера він вийшов”²⁶. У цьому контексті видається доречним прикласти до Шевченкових перекладів поняття „конгеніальності”, сутність якого полягає не в заміні слів, а всієї системи, структури художнього твору, тобто перекладенні іншою мовою тих компонентів, завдяки яким у системі оригіналу зі словесних елементів будується цілісна структура. Створюючи конгеніальний оригіналові іншомовний текст перекладач усвідомлює для себе спосіб досягнення цієї цілісності, основний принцип організації літературного твору, перевтілення в іншу мовленнєву систему всіх елементів оригіналу, який стає єдиним джерелом інформації, а мовленнєва система перекладу – єдиним кодом цієї інформації²⁷. Вважаємо, що думка Д. Дюришина цілком слушна для *Давидових псалмів* Шевченка, адже, як вважає Т. Бовсунівська, „поет ніде не спотворює сакральних текстів, максимально наближаючись до їх семантично-функціонального наповнення. Він українізує *Псалми Давидові*, але не припускає їх змістового оновлення”²⁸.

Переспіви псалмів належать до знакового періоду „трьох літ”, коли з-під пера поета вийшли численні шедеври, що так чи інакше перегукуються на ідейно-тематичному рівні. Уважне й прискіпливе прочитання Біблії, яка була незмінним предметом лектури Шевченка у той час, спонукає до широкого застосування біблійної стилізації. У таких творах, як *Сон (Комедія)*, *Великий льох*, *Кавказ*, біблійні епіграфи створюють настанову для читача – звіряти написане з високими духовними еталонами. Тут автор залишається ніби ззовні, переважно у якості строгого моралізатора чи судді. „Зате в обробці псалмів, – слушно зауважує Р. Коропецький, – маємо справу з, так би мовити, „зворотним ходом”. У ній Шевченко не лише використовує біблійний матеріал, щоб передати власні думки і завдяки цьому „підтекстові” перетворити зміст та форму особистої роботи, але вводить себе в біблійний контекст. Обробляючи матеріал, який становить джерело його натхнення, він ніби оголює прийом значної кількості віршів у збірці”²⁹. До того ж, у контексті Шевченкових „профілей” та „масок” (Б. Рубчак) у переспівах псалмів поет приміряє на себе образ ще одного Божого обранця – царя Давида, псалмоспівця.

На користь цієї версії свідчить і назва, обрана Т. Шевченком, хоча відомо, що не всі псалми, інтерпретовані Шевченком належать авторству Давида – це 43 та 136 псалми. Тому погоджуємося з думкою про те, що „поет звертається

²⁶ М. Москаленко, *Нариси з історії українського перекладу*, [в:] „Всесвіт”, №3-4, 2006, с. 34.

²⁷ Д. Дюришин, *Теория сравнительного изучения литературы*, Москва 1979, с. 159.

²⁸ Т. Бовсунівська, *Традиція „переложеній” Псалмів Давидових в українській літературі XIX століття* [в:] „Біблія і культура”, вип. 3, 2001, с. 118.

²⁹ Р. Коропецький, *Структурна єдність Шевченкових „Давидових псалмів”* [в:] „Світи Тараса Шевченка”, т. 2, 2001, с. 153.

до тих псалмів, які знаходять відгук у його серці й дають відповіді на запитання морального та духовного змісту. Отже, у доборі псалмів знаходить вияв діалогу автора із сакральними текстами”³⁰. У контексті перекладознавства застосований прийом може розглядатись як ототожнення з автором першоджерела. Завдяки близькому прочитанню художній текст розкривається як своєрідна маніфестація життя автора. У цьому процесі людина, яка інтерпретує художній твір, може зрозуміти автора краще, ніж він сам себе розумів, тобто має навчитись розуміти не лише чужу думку, чужу мову, а й чуже минуле³¹. Щодо Шевченкових текстів, то „чужу думку” поет наблизив до себе в образі „псалмоспівця”, що можна трактувати у контексті діалогу „Я” з „Я інший”, а „чуже минуле” втілюється в полісемантичному образі „народу-вигнанця”, в якому прочитуються виразні асоціації з українським суспільством. Однак церковнослов’янську поет не вважав „чужою”, тому поняття „перекладу” тут має ознаки скоріше „тлумачення” чи „роз’яснення”, адже, за свідченням дослідників, „досить часто текст Шевченка точніше передає суть думки, аніж ті переклади, якими він послуговувався. Тим паче, деякі із Шевченкових знахідок використовувалися в подальших перекладах псалмів українською мовою”³².

Відомо, що під час роботи над перекладами Шевченко послуговувався церковнослов’янським текстом Псалтиря редакції Єлизаветинської Біблії 1751 р.³³ Вплив церковнослов’янського джерела позначився на поетичній мові Шевченкових псалмів, збагаченої і церковнослов’янізмами, і новими лексично-морфологічними новоутворами, що сприяли поетичній образності та патетичному стилю. Адже відомо, що саме Шевченкові „довелося творити високий патетичний стиль нової літературної мови (якого не було до нього і в романтиків), беручи староукраїнізми з літописів, із *Слова о полку Ігоревім*, народних релігійних співів, кантів, колядок та українізуючи церковнослов’янські біблеїзми, вводячи їх в українські синтаксичні конструкції, „асимілюючи” морфологічно, максимально використовуючи можливості українського словотворення”³⁴. „Неперекладність” значного пласту церковнослов’янізмів у *Давидових псалмах* В. Коптілов пояснює тим, що „відповідників” на тому самому рівні, що й церковнослов’янізми, українська мова немає: такий своєрідний шар лексики й фразеології не може бути заміщений нічим іншим без істотних стильових втрат. „Це глибоко розумів Тарас Шевченко з його геніальним чуттям мови,

³⁰ О. Переломова, *Художній універсум „Давидових псалмів” як результат творення індивідуального сенсу в процесі взаємодії текстів*, [в:] „Вісник СумДУ. Серія Філологія”, т. 1, 2007, с. 162.

³¹ О. Павленко, *Художній переклад як предмет теоретичної рефлексії*, [в:] „Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія”, вип. 7, 2012, с. 72.

³² В. Радущкий, *op. cit.*, с. 21.

³³ І. Даниленко, „Давидові псалми” [в:] *Шевченківська енциклопедія*, т. 1, Київ 2012, с. 260.

³⁴ І. Дзюба, *Тарас Шевченко. Життя і творчість*, Київ 2006, с. 287.

і, перекладаючи *Давидові псалми* з церковнослов'янської Біблії, залишив без перекладу чимало слів і виразів"³⁵. Як відомо, у частини науковців викликає сумнів рівень знання Шевченком церковнослов'янської. Так, аналізуючи деякі розходження у Шевченковому варіанті та церковнослов'янському тексті псалма 81, Б. Струмінський вважає, що розуміння його „недалеко відбігало від народного, українського, тобто лише приблизного, інтуїтивного, неточного”³⁶. Однак, В. Радущкий, проводячи глибокий поетологічний аналіз шевченкових текстів та порівнюючи їх з оригіналом та церковнослов'янським варіантом псалмів, переконливо доводить, що поет у своїх переспівах ретельно зберігає глибинний зміст біблійних текстів, удаючись при цьому до його тлумачення. „Тому, – вважає вчений, – інколи переспіви видаються зрозумілішими читачам, ніж самі псалми. Це дає нам право стверджувати, що Шевченку вдалося створити те, що він задумав: переспіви, тобто твори, що переносили б екзотичні образи Давнього Сходу на ґрунт української культури. Імовірно, написанню кожного переспіву передували роки роздумів Шевченка над оригінальними псалмами”³⁷.

Окрім церковнослов'янського варіанту першотвору науковці припускають можливість знайомства Т. Шевченка з уже наявними поетичними обробками псалмів. Так, О. Переломова переконана, що Т. Шевченкові, безумовно, були відомі обробки й переспіви псалмів, зроблені такими російськими поетами, як А. Сумароков, М. Ломоносов, В. Тредіаковський, Г. Державін, А. Востоков, Ф. Глінка, В. Одоєвський, В. Кюхельбекер: „Це були поети „декабристської традиції”, у текстах яких знайшов відображення діалог авторів з читачем та відповідними суспільними ідеями, трансформованими в художніх текстах”³⁸.

Якщо на рівні суспільно-історичних викликів ідейні перегуки переспівів Шевченка та російських поетів можуть мати низку подібностей, то поетика циклу загалом та окремих псалмів зокрема, має типологічні паралелі з віршованими обробками Я. Кохановського. Так, М. Павлюк, зіставивши 52-й псалм церковнослов'янською мовою, Шевченковий варіант та переспів Кохановського, помічає схожість у механізмах інтерпретації польського та українського поетів. Зіткнувшись з черговим „темним місцем” першоджерела, і Шевченко, і Кохановський без вагань відходять і перебудовують псалтирні рядки по-своєму³⁹. Однак, їх об'єднує „християнський спосіб” мислення, спіль-

³⁵ В. Коптілов, *Актуальні питання українського художнього перекладу*, Київ 1971, с. 35.

³⁶ Б. Струмінський, *Шевченко і церковнослов'янська мова*, [в:] „Світи Тараса Шевченка”, т. 2, 2001, с. 268.

³⁷ В. Радущкий, *op. cit.*, с. 21.

³⁸ О. Переломова, *op. cit.*, с. 162.

³⁹ М. Павлюк, *Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка*, [в:] *Українська література в системі літератур Європи та Америки (XIX – XX ст.)*, за ред. Д. С. Наливайка, Київ 1997, с. 71.

ний для обох поетів, у світлі якого „темні місця” Старого Завіту тлумачаться відповідно до месіанських візій про посланництво Ісуса Христа⁴⁰.

Щодо вибору Шевченком псалмів у науковців існують різні припущення. Обрані Шевченком псалми, а це 1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136, 149, вважають ключовими, „бо вони доволі точно відтворюють усю духовну силу цієї важливої книги”⁴¹. Пізніше, в 1859 р. Шевченко пише *Подражаніє 11 псалму*, проте цей твір прийнято розглядати поза межами циклу. Вище ми наводили поділ псалмів на типи, згідно якого 12, 43, 52, 93, 136 є, за висловом Р. Коропецького, є „національними елегіями”, 1 та 132 – повчальними псалмами, 81 – соціальної несправедливості, 149 – псалом подяки⁴². З переліку дослідника випав 53 псалом, який ми зарахували до повчальних, виходячи з ідейного забарвлення та з програмових вступних слів самого твору: „Псалом навчальний, Давидів”. Упадає в око й сакральне число 10 – кількість псалмів, що їх обрав Шевченко для своїх віршових обробок. Дослідники вважають це продуманою стратегією, оскільки використовуючи багаті виражальні можливості псаломних текстів, „Т. Шевченко сформулював свої „десять заповідей” українському народові, втілюючи в них своє національно-політичне кредо”⁴³. На думку М. Бородінової, смислове наповнення саме цих псалмів давало змогу через асоціації „екстраполювати” старозавітний текст на сучасність, „зашифрувати” в переспівах трагічні реалії української дійсності. „Стародавній твір, – пише вчена, – „включаючись” в художнє ціле творів української літератури ХІХ ст., що розвивалась в умовах бездержавності, національного гноблення, досить часто продовжував аналогії: „єврейський народ – український народ”, „Вавилон – Російська імперія”. Такого типу аналогії виникають при аналізі певних переспівів із циклу *Давидові псалми*. При цьому важливим елементом художньої цілісності поетичного циклу виступають наскрізні мотиви (зокрема, мотив неволі через підтекстове прочитання), наскрізні образи як своєрідні внутрішні „скріпи” циклу”⁴⁴.

Окрім типологічних наближень на тематичному, стилістичному чи композиційному рівнях, Шевченкові „подражанія” вирізняються ритмічною організацією. Відомо, що псалми перекладені 14-складником, який походить від народнопісенного силабічного 14-складникового вірша, за винятком псалма 81 (рядки 5–16), та 132 (рядок 1), де поет вдався до чотирьохстопного ямбу⁴⁵. Ось як цей ритмічний прийом характеризує М. Ласло-Куцюк: „Двотактний коло-

⁴⁰ W. Mokry, *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu: Szewczenko, Kostomarov, Szaszkewicz*, Kraków 1996. s. 72.

⁴¹ В. Радущький, *op. cit.*, с. 5.

⁴² Р. Коропецький, *op. cit.*, с. 154.

⁴³ І. Бетко, *op. cit.*, с. 112.

⁴⁴ М. Бородінова, *Поезія Т. Шевченка в аспекті реценції образів і мотивів Старого Заповіту*, [в:] „Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка”, т. 23, 2008, с. 209-210.

⁴⁵ М. Москаленко, *op. cit.*, с. 39.

мийковий вірш з його чіткою ритмічною організацією і синтаксичною впорядкованістю становив ідеальний засіб передачі українською мовою наскрізного паралелізму біблійного стиха. Це і спричиняється до стислості, енергійності і високої економії шевченківських обробок псалмів. Такої майстерності вже ніхто не досяг після нього. Таїна лежить не тільки в самому розмірі, а у вмілому його використанні, в гнучкості шевченківського коломийкового вірша, бо ж частина Кулішевих перекладів псалмів здійснена коломийковим віршем, та вони слабші за самі ж його переклади, здійснені в ямбах⁴⁶. Так, аналізуючи 132-й псалом Шевченкового переспіву, та зіставляючи його з першоджерелом, В. Радуцький стверджує, що саме „бездоганий смак поета, його глибоке розуміння суті Святого Письма дозволили йому з трьох віршів першоджерела зробити 22-рядковий шедевр. Читач, який добре знає оригінальний старосврейський текст, не може уникнути відчуття (майже містичного, бо воно, звісно, не є вадою справжньої поезії), що перші два рядки переспіву мають однакову кількість складів, порівняно з івритом, де ці рядки – улюблена споконвіку народна пісня. Це містичне враження посилюється ще й тим, що 22 – це кількість літер в івритській абетці”⁴⁷. Якщо не брати до уваги той містичний компонент, що не є „вадою”, а, скоріше, посутньою ознакою справжньої поезії, то причиною вказаної низки збігів у контексті ритміки є та синтагматично-парадигматична єдність, якої досяг Шевченко в результаті титанічної роботи над осмисленням псалмів, яку здійснював ще з ранніх років дитинства.

Різняться думки дослідників з приводу феномена єдності *Давидових псалмів* Шевченка. Так, Р. Коропецький вважає засадничими для циклу переспівів: 1) тематичну й стилістичну єдність, сконцентровану довкола проблеми зла; 2) хронологічну схему, за якою розвивається внутрішній хід сюжету: первісний рай (ідеальна справедливість) – наш зіпсований теперішній час (втрачений рай) – помста й очищення – новий, вічний рай (царство преподобних, відсутність будь-якого зла); 3) пророчий/месіанський тон⁴⁸. Однак, засадничі первні гармонійної єдності Шевченкових псалмів, на думку М. Ласло-Куцюк, є глибшими і полягають у наскрізному паралелізмі, вдало перейнятому Шевченком від біблійного першоджерела⁴⁹. Важливим є те, що Шевченко ігнорує буквальні історичні паралелі, його переспіви, переконаний В. Радуцький, „ґрунтуються не на вульгарному, а на поняттєвому, категоріальному паралелізмі”⁵⁰. Так, В. Домашовець до вже названих типологічних рівнів додає психологічний паралелізм⁵¹. Безумовно, що глибоке проникнення в ідейно-сміслові поетоло-

⁴⁶ М. Ласло-Куцюк, *Велика традиція: українська класична література в порівняльному висвітленні*, Бухарест 1979, с. 69.

⁴⁷ В. Радуцький, *op. cit.*, с. 2.

⁴⁸ Р. Коропецький, *op. cit.*, с. 161-162.

⁴⁹ М. Ласло-Куцюк, *op. cit.*, с. 62.

⁵⁰ В. Радуцький, *op. cit.*, с. 15.

⁵¹ В. Домашовець, *op. cit.*, с. 14.

гічні структури псалмів та їх осягнення було логічним наслідком регулярних студій поета над Святим Письмом. Однак феномен Шевченкових переспівів, окрім літературного та мовного пріоритетів, можна пояснити ще й тим містичним зв'язком із сакральними текстами, який проніс український митець через усе життя.

XIX століття стало справді багатим на українські переклади та переспіви псалтирної лірики (В. Александров, П. Грабовський, П. Гулак-Артемівський, М. Максимович, П. Куліш, С. Руданський, Леся Українка, І. Франко, Ю. Федькович та ін.). У цих перекладах, вважає Т. Бовсунівська, письменники, „адаптуючи тексти до сприйняття людини XIX століття, тим самим тяжіли до вивершення феномена сакральної людини, до виявлення агоністичного начала людського буття, зокрема, українського народу”⁵². Переспіви псалмів у XX ст. (Л. Костенко, А. Кримський, Олександр Олесь, Є. Маланюк, Д. Павличко та ін.) продовжували традиції попереднього століття, однак разом з тим у них гостро відчувався „багатий духовний досвід сучасного українця, котрий, пройшовши немалий шлях, – від „опудала власних городів” до полум’яного шукача свободи та істини – звіряє знову свій шлях з Біблією”⁵³.

ДЖЕРЕЛА

- Шевченко Т. Г., *Повне зібрання творів*, т. 1, Київ 2003.
Шевченко Т. Г., *Повне зібрання творів*, т. 2, Київ 2003.
Шевченко Т. Г., *Повне зібрання творів*, т. 3, Київ 2003.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович С., *Біблія як інтертекст європейської філологічної культури*, Кам’янець-Подільський 2010.
Бетко І., *Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – поч. XX ст.*, Zielona Góra-Kijów 1999.
Бовсунівська Т., *Традиція „переложень” Псалмів Давидових в українській літературі XIX століття* [в:] „Біблія і культура”, вип. 3, 2001, с. 117–120.
Бородінова М., *Поезія Т. Шевченка в аспекті рецепції образів і мотивів Старого Заповіту* [в:] „Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка”, т. 23, 2008, с. 207–215.
Гарасим Я., *Псалми Тарасові: етноканонізація біблійного жанру* [в:] „Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка: Філологічні науки”, № 12, 2012, с. 19–28.

⁵² Т. Бовсунівська, *op. cit.*, с. 119.

⁵³ С. Абрамович, *op. cit.*, с. 173.

- Даниленко І., „Давидові псалми” [в:] *Шевченківська енциклопедія*, т. 1, Київ 2012, с. 257–267.
- Дзюба І., *Тарас Шевченко. Життя і творчість*, Київ 2006.
- Домашовець В., *Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка*, Оттава 1992.
- Дюришин Д., *Теория сравнительного изучения литературы*, Москва 1979.
- Ісіченко Ю. А., *Аскетична література Київської Русі*, Київ 2009.
- Коптілов В., *Актуальні питання українського художнього перекладу*, Київ 1971.
- Коропецький Р., *Структурна єдність Шевченкових „Давидових псалмів”* [в:] „Світи Тараса Шевченка”, т. 2, 2001, с. 152–164.
- Ласло-Куцюк М., *Велика традиція: українська класична література в порівняльному висвітленні*, Бухарест 1979.
- Москаленко М., *Нариси з історії українського перекладу* [в:] „Всесвіт”, № 3–4, 2006, с. 32–39.
- Нахлік Є., *Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*, Львів 2003.
- Павленко О., *Художній переклад як предмет теоретичної рефлексії* [в:] „Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія”, вип. 7, 2012, с. 68–80.
- Павлюк М., *Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка* [в:] *Українська література в системі літератур Європи та Америки (XIX – XX ст.)*, за ред. Д. Наливайка, Київ 1997, с. 63–94.
- Павлюк М., *Творча історія циклу „Давидові псалми” і визначення його основного тексту в академічному виданні творів Т. Г. Шевченка* [в:] *Питання текстології. Т. Г. Шевченко*, за ред. В. Бородіна, Київ 1990, с. 46–62.
- Пахаренко В., *Незбагнений апостол*, Черкаси 1999.
- Переломова О. С., *Художній універсум „Давидових псалмів” як результат творення індивідуального сенсу в процесі взаємодії текстів* [в:] „Вісник СумДУ. Серія Філологія”, т. 1, 2007, с. 161–165.
- Радущкий В., *Деякі старозавітні парафрази та алюзії в поезії Т. Г. Шевченка* [в:] „Слов’янський світ”, вип. 8, 2010, с. 3–28.
- Струмінський Б., *Шевченко і церковнослов’янська мова* [в:] „Світи Тараса Шевченка”, т. 2, 2001, с. 265–270.
- Шевельов Ю., *Маркіян Шашкевич на Заході* [в:] *Суворя школа (100 років з дня смерті Маркіяна Шашкевича)*, за ред. Я. Розумного, Вінніпег 2007.
- Mokry W., *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu: Szewczenko, Kostomarow, Szaszkewicz*, Kraków 1996.

THE PSALMODY OF TARAS SHEVCHENKO: COMPARATIVE ANALYSES

The contemporary phase of the investigation of the religious sources of Taras Shevchenko's art is not a well analysed aspect of literature studies, even though Biblical motifs in the works of this Ukrainian poet are still an inexhaustible source for literary research. The

works of Taras Shevchenko contributed to the artistic embodiment of the Christian topography and inspired the artistic interpretation of the basics of patristics. Nowadays the topic of *the Bible and Shevchenko* is analysed in its interconnected aspects: general cultural, hermeneutic, linguistic, discourse and sociological, identification and descriptive, comparative, intersemiotic, religious, etc. On the basis of the reception strategies of translation studies as part of comparative studies and cultural approaches, embracing the wide circle of social codes, conventions and representations, the article focuses on the typology of Shevchenko's poetic adaptations of psalms in the context of Ukrainian literature, and religious, ceremonial and spiritual traditions.

Key words: psalms, patristics, translation studies, poetic adaptation, reception, typology, comparative studies, Bible, Taras Shevchenko.

Майя ГАРБУЗЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

Дискурс України у просторі польського театру (на прикладі репертуару польської сцени у Львові першої половини XIX ст.)

У сучасному українському театрознавстві досі залишається нерозкритим уповні багатоманіття міжнаціонального українсько-польського театрального діалогу XIX ст. Його невід'ємним складником, зокрема, були п'єси та вистави польських митців, частково або повністю присвячені українським темам та персонажам. У той час, як феномен „української школи” в польській літературі доби Романтизму отримав належне висвітлення та оцінку в широкій низці праць польських (А. Тишинський, М. Грабовський, М. Белянка-Люфтова, В. Ган, М. Гергелевич, С. Маковський, М. Яньон, С. Козак, Я. Кольбушевський, Д. Сосновська, С. Стемпень, С. Ульяш та ін.) та українських (І. Франко, Г. Хоткевич, В. Щурат, І. Брик, В. Гнатюк, О. Колесса, Г. Вервес, С. Баженова, Г. Грабович, Р. Кирчів, Є. Нахлік, Р. Радишевський та ін.) учених упродовж XIX-XX ст., а найновіші дослідження з кола цих питань свідчать про високий ступінь зацікавлення ними сучасних істориків літератури та культури (М. Брацка, Ю. Вавжинська та ін.), у царині вітчизняної та польської театрології названа тема залишається практично не вивченою.

Окреме місце у дослідженнях українсько-польських взаємин належить С. Козакові, котрий присвятив цілу низку своїх наукових праць проблемам пограниччя культур, особливостям міжнаціональних стосунків, феномену „української школи”, зокрема. У вступі до книжки *Поляки і українці. В колі думки і культури пограниччя. Епоха романтизму* С. Козак характеризує цей період як надзвичайно плідний у дослідницькому сенсі, називаючи його „копальною цікавого матеріалу”, „моделлю” для вивчення багатовимірною діалогу двох культур¹.

---

¹ S. Kozak, *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa 2005, s. 8. (Тут і далі переклад з польської автора статті – М. Г.)

Широке коло питань українсько-польських театральних стосунків порушував в українському театрознавстві другої половини ХХ ст. наш сучасник, історик театру, джерелознавець професор Ростислав Пилипчук (Київ, Україна). Його перу належить єдина до сьогодні ґрунтовна стаття, присвячена історії цих стосунків від найдавніших часів до ХХ ст.² У ній учений наголошує: „Вивчення історії польського театру на Україні в кінці ХVІІІ ст. – на початку ХХ ст. – справа не тільки польських дослідників, а й українських, бо польський театр у нас, як і російський театр у нас, – це явища нашої національної культури, оскільки, якщо брати один із складників театру – глядача, театральні смаки українського глядача формували значною мірою ці театри”³.

У запропонованій статті розглянемо інший аспект українсько-польського театального діалогу, пов’язаний із виявленням на польській сцені першої половини ХІХ ст. української тематики, українців як персонажів. Його можна здійснити ґрунтовно тільки шляхом аналізу тогочасних драматургічних текстів, за якими йшли вистави, надто зважаючи на те, що театр ХІХ ст. – це театр „тексту”. Першим, хто розпочав вивчення української теми в польській драматургії доби Романтизму був відомий український фольклорист та історик літератури Р. Кирчів (Львів). У праці *Український фольклор у польській літературі (період романтизму)* учений наголосив на особливій потребі та вагомості вивчення цього питання: „Майже зовсім не дослідженою й досі залишається проблема „Україна і польський театр епохи романтизму”. Це вдячна тема окремої спеціальної праці, яка ще чекає свого автора”⁴. На сторінках своєї монографії учений довів присутність українських фольклорних елементів у польській драматургії періоду романтизму, що для нас є вкрай важливим. Але обрані для розгляду п’єси, за винятком двох творів К. Гінча та Ю. Коженювського, залишилися лише літературними артефактами і не мали сценічного життя, себто не були „лігітимізовані” у публічному просторі. У книжці Р. Кирчіва їх проаналізовано з літературознавчих, фольклористичних позицій.

Питання українського дискурсу у польському театральному просторі першої половини ХІХ ст. для національного театрознавства та історії української культури важливе ще й тим, що стосується періоду, коли професійний український театр лише розпочав свою історію короткотривалою діяльністю театру у Полтаві (1818–1821). Далі упродовж усієї першої половини ХІХ ст. на території Правобережної та значної частини Лівобережної України діяли

² Р. Пилипчук, *Українсько-польські театральні зв’язки (від давнини до початку ХХ ст.)* [в:] „Варшавські українськознавчі записки. Польсько-українські зустрічі», вип. 6-7, Варшава 1998, с. 77–89; І д е м, *Ukraińsko-polski związek teatralne (od czasów najdawniejszych do początku ХХ w.)* [в:] *Польща. Культура. Україна: лекції про театр*, упор. В. Собіянський, Київ – Wrocław 2010, с. 11–34.

³ Р. Пилипчук, *Українсько-польські театральні зв’язки ...*, *op. cit.*, с. 83.

⁴ Р. Кирчів, *Український фольклор у польській літературі (період романтизму)*, Київ 1974, с. 251.

польськомовні та російськомовні, а ближче до середини XIX ст. – двомовні та тримовні (українсько-польські, польсько-російські, російсько-українські, українсько-польсько-російські) мандрівні театральні колективи. Про їхнє значення пише у вищезгаданій праці Р. Пилипчук, підкреслюючи услід за іншим відомим українським театрознавцем П. Рупіним вагомість діяльності цих труп як плідного середовища для формування нового українського театру⁵.

Отож, зважаючи на тогочасний колоніальний статус української культури, беручи до уваги гострі соціальні протиріччя, що із попередніх століть українсько-польського простистояння перейшли у XIX століття та отримали нові форми вияву, варто поставити питання: у той час, коли український театр ще не мав професійного поширення на питомих українських землях, коли українська нова драматургія налічувала доволі нечисленну низку творів і формування національного репертуару тільки було розпочато, чи були присутні українці як персонажі, Україна як певний образ на сценах іншомовних театрів, зокрема, польського? Тобто, користуючись лексикою постколоніальних студій, „чи міг поневолений говорити”? Чи були в театральній практиці явища, подібні до феномену „української школи” в польській літературі?

Шукати відповіді на ці питання слід безпосередньо у практиці польських театрів, що діяли на питомих українських територіях. З них найпершим об’єктом для вивчення має слугувати польський театр у Львові. Установа ця, єдина з-посеред схожих на українських землях, протривала неперервно від 1809 р. до 1941 р. (хоча початки польської професійної сцени у Львові сягають 80-рр. XVIII ст.). Інші ж польські театри – у Кам’янці, Житомирі, Києві, Луцьку, працювали не так стабільно, підлягали частим змінам керівників, плинності творчого складу, перервам у роботі тощо.

Здійснити перший крок до аналізу репертуару польського театру у Львові вказаного періоду сьогодні можна, спираючись на його реконструкцію, здійснену відомим польським ученим-театрологом Б. Лясоцькою у монографії *Польський театр у Львові 1800-1842 рр.*⁶, що в свою чергу постала на основі ґрунтовних бібліографічних та біобібліографічних праць, зокрема, К. Естрайхера⁷, Л. Бернацького⁸. Другим важливим кроком є вивчення джерельної бази, а саме текстів драматичних творів, здебільшого – рукописних, збережених у різних архівних збірках: відділі рукописів Національної бібліотеки ім. Оссолінських (Вроцлав, Польща), колекції „Рукописи Львівського театру” у Сілезійській бібліотеці (м. Катовіце, Польща), відділі рукописів Львівської національної

⁵ Р. Пилипчук, *Українсько-польські театральні зв’язки ...*, *op. cit.*, с. 84.

⁶ B. Lasocka, *Teatr Lwowski w latach 1800–1842*, Warszawa 1967.

⁷ K. Estreicher, *Repertuar sceny polskiej od 1750 do 1871. Pisarze i tłumacze scenicznych zestawieni abecedowo*, Kraków 1871.

⁸ L. Bernacki, *Jan Nepomucen Kamiński (1777–1855). Materiały do biografii Kamińskiego i dziełw teatru polskiego we Lwowie* [w:] *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911)*, t. 1., cz. II. *Życiorysy*, Lwów 1936, s. 14–70.

наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Україна), фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (Україна) тощо.

Отож, спираючись на низку виявлених та опрацьованих драматичних текстів, можемо представити попередні результати пошуків, що дозволяють увиразнити деякі аспекти заявленої теми та переконатися у доцільності її подальшого вивчення. Наша мета – виявити та довести присутність вистав з українською тематикою та за участю персонажів-українців на сцені львівського польського театру першої половини XIX ст. В межах статті неможливо розкрити всі аспекти цієї теми, тож залишаючи на маргінесах питання суто театрознавчого характеру – ідейно-естетичні розв'язання вистав, візуальні та музичні компоненти сценічної дії, особливості виконавського стилю, рецепція глядацької аудиторії, зосередимо нашу увагу насамперед на текстах, що допомагають констатувати присутність тих чи інших персонажів та тем у творах, що увійшли до репертуару театру.

Попередньо слід зазначити, що деякі із названих нижче текстів не належали до оригінальних п'єс, а були переробками, здійсненими для потреб театру з творів інших авторів – австрійських, німецьких та французьких. Мусимо з цього приводу висловити кілька застережень: насамперед таку практику вважали нормою для тогочасного театру і до неї слід ставитися як до самостійного творчого акту; автори переробок часто піддавали оригінали таким трансформаціям, що переробки виявлялись цікавішими та яскравішими за оригінал, принаймні для тієї аудиторії, для якої творив драматург-адаптатор; зазвичай авторами цих переробок були практики театру – керівники-антрепренери або ж провідні актори театрів, котрі чудово розуміли потреби своєї публіки та володіли тогочасними законами побудови сценічного видовища.

Отже, звертаючись безпосередньо до діяльності польського театру у Львові, що розпочав свою постійну працю 1809 р. під керівництвом Я.-Н. Камінського, слід згадати п'єсу, яка, на жаль, не мала сценічної історії, але присутність якої дозволяє нам зазначити нижню хронологічну межу досліджуваної теми. Йдеться про невідомий (і польським історикам театру також) твір-переробку під назвою (*Zygmunt Trzeci*) *Ogińska! Abo Wiina Tatarów z Sarmatami* ((*Zygmunt trzeci*) *Ogińska! czyli Wojna Tatarów z Sarmatami*)⁹. Цю адаптацію твору невідомого німецького автора здійснив Я.-Н. Камінський 1809 р., одразу по поверненню до Львова з Одеси, де на запрошення графа Рішельє упродовж 1805–1809 рр. провадив театр. Я.-Н. Камінський зазначає жанр переробки – героїчна драма. Рукопису цього твору, що зберігається сьогодні у Сілезійській бібліотеці (м. Катовіце), автор цих рядків присвятила окрему публікацію, зосередивши

---

⁹ (*Zygmunt Trzeci*) *Ogińska! czyli Wojna Tatarów z Sarmatami*. *Heroiczna dramma w 2 aktach podług Pana S. z niemieckiego przez Jana Nepo[mucena] Kamińskiego przerobiona; z muzyką JP: Hermana Direktora Orkiestry Lwowskiej, w Lwowie 1809*, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadat?id=24969&from=pubinde&dirids=20&lp=1561>, [30.01.2014].

увагу на місці, характері та значенні персонажа Івана, „придворного козака Зигмунта”¹⁰. Не маючи змоги ідентифікувати німецький оригінал, з якого здійснена переробка, можна тим не менш констатувати в ній цілковито адаптовані до польської історії час і місце дії: 1602 рік, устя Дністра, а також систему персонажів, на вершині ієрархії яких стоїть король Зигмунт III, котрий очолює боротьбу із татарським військом. Його вірний козак Іван не полишає його у біді, коли король потрапляє у полон до ворожого війська, а, переборюючи перешкоди, виявляє усі прикметні ознаки козака: сміливість, дотепність, віськову хитрість, силу духу, відданість королю. „Козацька ідентичність” Івана заявлена автором у поданій вище ремарці до переліку дійових осіб („придворний козак”), і в самому характері дій та вчинків героя. Можна із впевненістю сказати, що поява цього образу – одного з перших, якщо не першого у польській драматургії XIX ст., – була симптоматичною. У подальшій творчості поетів та письменників „української школи” козак „із польським серцем” стане одним із основних персонажів. Тож зважаючи на ці обставини, можемо датувати перші вияви „української теми” в польській драматургічній творчості XIX ст. щонайменше від 1809 р.

Перший відомий нам власне сценічний твір, у якому було представлено образи українців, постав через декілька років по тому. Йдеться про „чародійську оперу”, переробку Я.-Н. Камінського під назвою *Сирена з Дністра* (*Syrena z Dniestru*) у двох частинах, яку він здійснив у 1813-1814 роках із фантастичної опери *Діва Дунаю* австрійського композитора Ф. Кауера на лібрето К. Генслера. Рукописи цих текстів, як і попереднього, зберігаються у колекції львівських театральних рукописів Сілезійської бібліотеки і доступні в рамках інтернет-проекту „Сілезійська цифрова бібліотека”.

Діва Дунаю, створена в Австрії наприкінці XVIII ст., у перших роках XIX ст. уже йшла на сцені австрійського театру у Львові. Твір австрійських авторів здобув надзвичайну популярність в Європі і покликав за собою наслідування у низці інших національних театрів. Прем’єра першої частини переробки Я.-Н. Камінського відбулась не пізніше кінця 1813 р.¹¹, прем’єра другої частини – 21 березня 1814 р.¹². У своїй версії Я.-Н. Камінський переніс дію з берегів Дунаю до берегів Дністра. Це призвело до появи не лише польських персонажів, володарів замків на дністровських берегах, а й до появи

¹⁰ М. Гарбузюк, „(Zygmunt Trzeci) Ogińska! czyli Wojna Tatarów z Sarmatami” *Яна-Непомуцена Камінського (1809): до генези „української теми” в польській драматургії та театрі XIX ст.* [В:] „Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство”, вип. 12, Львів 2013, с. 193–207.

¹¹ *Syreny z Dniestru. Opera czarodziejska z tablami [?] i tańcami. Część pierwsza*, <http://dlibra.bs.katowice.pl/dlibra/docmetadata?id=4512&from=publication> [30.01.2014]; *Syrena z Dniestru. Część II.*, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=4511&from=publication>, [30.01.2014].

¹² *Syrena z Dniestru. Część II.*, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=4511&from=publication>, [30.01.2014].

автентичних мешканців Поділля – українців. У тексті першої частини вистави знаходимо масову фінальну сцену у замку Судді за участю українців: вони вітають свого господаря із весіллям його дочки. Діалог поміж паном та селянами має підкреслено ввічливий та взаємно поважний характер, хоч і відтворено його тільки польською мовою. У першій частині твору присутні інші персонажі, за іменами яких можна здогадуватися про їхнє українське походження: Богданко, Борислав, Гарастко. Це – слуги при дворі Судді та нареченого його доньки, рицаря Гримислава. Однак ані в мові, ані в будь-який інший, опосередкований, спосіб, виявити їхню національну ідентичність неможливо. Проте у другій частині комедіоопери під назвою *Сирена з Дністра, або Пригоди Терефере*, помітним є посилення українського первня. Козак Гарастко із епізодичного персонажа стає одним із активних героїв, він безпосередньо бере участь у перипетіях, пов'язаних із центральними персонажами. При цьому він отримує „козацькі” характеристики від інших дійових осіб, постає в образі козака-бандуриста, що співає українською мовою (музичний номер „Хто мою бандурку ганить”). Окрім цього, Я.-Н. Камінський у другій дії створює окрему сцену, що увійшла до історії музики та театру як „руська сцена”.

У цій сцені козак Гарастко зустрічає дівчину Параску (насправді це – переодягнена головна героїня твору, Сирена). Сцена містить діалог та вокальний дует, що звучали українською мовою. Текст було записано латиницею. Автором „народної” української пісні, що слугувала кульмінацією всієї сцени, був автор переробки, Я.-Н. Камінський. Він виявив добре знання та відчуття українського мови:

„Woźmiem sia teper za ruki
Budem żyly bez rozłuki
Nechay szczastie z namy bude
Zyimo iak poctywi lude”¹³.

У окремій статті, присвяченій аналізу цього твору, автор цих рядків здійснила розгорнутий аналіз українського складика у цій диалогії¹⁴. Також виявлено, що текст дуету як анонімний твір увійшов до відомої збірки В. Залеського *Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego*¹⁵, що вийшла друком у Львові 1833 р. Це не єдине свідчення неабиякої популярності цієї сцени: її виконання регулярно включали до своїх бенефісних та святкових збірних вечорів актори польської

¹³ *Syrena z Dniestru. Część II...*, s. 93.

¹⁴ М. Гарбузюк, *Комедіо-опера „Сирена з Дністра”: до генези українських персонажів у польському театрі першої половини XIX ст.* [в:] „Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого”, вип. 12, Київ 2013, с. 8–35.

¹⁵ Wacław z Oleska [Zaleski W.], *Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego*, Lwów 1833, s. 202.

сцени у Львові аж до середини XIX ст. Сама ж вистава прожила на польському кону майже тридцять років, до 1851 р.

За три роки, у 1817 р., відбулися дві прем'єри на львівській сцені, пов'язані з українською тематикою. П'ятнадцятого червня 1817 р. відбулася прем'єра опери Тадеуш Хвалібуг (*Tadeusz Chwalibóg*) відомого польського драматурга з Варшави Людвіка Дмушевського. Текст п'єси був надрукований 1821 р. у першому томі Творів Л. Дмушевського¹⁶. З титульного аркуша п'єси довідуємося, що уперше вона була зіграна у Варшаві (на сцені Національного театру) у вересні 1813 р., а сюжет запозичено з французького твору. Насправді, як це подає у своїй книжці А. Папєжова, це була переробка з французької комедії *Козацький офіцер*¹⁷.

Дія п'єси відбувається у Теребовлі, 1675 р., а саме в часі історично відомої облоги міста. Серед п'яти дійових осіб: коронного хорунжого Миколая Сенявського, Теребовлянського старости Доброгоста Хвалібуга, його племінника, поручника Тадеуша Хвалібуга, вихованки старости Катажини Кавінської, є такий собі Міхал Кулеша, слуга старости¹⁸. Його прізвище свідчить про українське походження, він на рівних бере участь у дії твору, але ніяк не виявляє своєї національної ідентичності. В цьому сенсі образ національно невиразний, нейтральний. Чи мав він якісь суто театральні національні „маркери”? За відсутності рецензій встановити сьогодні поки що неможливо. До речі, сам твір А. Папєжова критикує лібретиста за надто вільний підхід до історичних подій, фактів та імен¹⁹.

А ось прем'єра, що відбулась на сцені польського театру у Львові 20 грудня 1819 р. під назвою *Гелена, або Гайдамаки на Україні* (*Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie*)²⁰, як переконуємось із самої назви, мала виразну українську складову. Автором переробки драми німецького автора К.-Т. Кернера *Ядвига – наречена бандита* був Я.-Н. Камінський. Переробляючи, а точніше наслідуючи сюжет оригіналу, Я.-Н. Камінський переніс дію драми на територію України, на береги Дністра, і „застосував до подій 1768 року”, тобто до періоду Коліївщини. Цю виставу, яка мала надзвичайну популярність у львівського глядача та отримала сценічне прочитання в інших польських театральних колективів, можна вважати першою у польському театрі п'єсою та виставою, де складні українсько-польські стосунки доби Коліївщини отримали своє яскраве відображення. Саме тому цей текст привернув увагу українських учених, зокрема

¹⁶ L. Dmowski, *Tadeusz Chwalibóg. Komedyo opera w 1-nym akcie. Wzięta z francuzkiego. Grano pierwszy raz w Warszawie 1813 w wrześniu* [w:] L. Dmowski, *Dzieła dramatyczne*, t. 1, Wrocław 1821, s. 43–96.

¹⁷ A. Papierzowa, *Libretta oper polskich z lat 1800-1830*, Kraków 1959, s. 90.

¹⁸ L. Dmowski, *op. cit.*, s. 77.

¹⁹ A. Papierzowa, *op. cit.*, s. 90.

²⁰ J.-N. Kaminski, *Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie. Dramat w 5 aktach*, ЦДІА України у Львові, ф. 309/3 с., оп. 1, спр. 96, од. зб. 1402, архів Наукового товариства Шевченка.

В. Щурата²¹ та І. Брика²². Згадував про цей твір і Г. Хоткевич у своїй розвідці *Театр 1848 р.*, надрукованій 1932 р. у Харкові.

У центрі твору – Горейко (насправді це козак Тименко, що під виглядом ловчого перебуває на дворі Старости), закоханий у вихованку Старости Гелену, сама Гелена та її наречений, син Старости Вацлав. Дія розпочинається з появою гайдамацької ватаги, що планує напад на маєток старости, а закінчується кривавим завершенням цього нападу, ув'язненням гайдамаків та вбивством Горейка, що його здійснює Гелена, боронячи свою родину. Образи козаків – а це Гонта, Залізник, Харко, Данилко – попри певні аналогії із історичними постатями, цілком вигадані. Але не зважаючи на те, що у творі їх неодноразово названо розбійниками, драматург від самого початку вкладає в уста гайдамаків мотивації їхніх вчинків: жорстокі утиски польських панів та прагнення помсти за закатованих побратимів. Образ самого Горейка-Тименка також неоднозначний. У ньому багато від самотнього романтичного героя, котрий страждає від глибоких внутрішніх протиріч.

Сьогодні цей твір потребує докладного аналізу та переосмислення в українському театрознавстві, оскільки оцінки В. Щурата та І. Брика здійснені з позицій суто літературознавчих та не беруть до уваги історичний контекст появи твору, а також його сценічні характеристики. Насправді появу та ідейно-естетичні засади цього твору слід розглядати насамперед в контексті формування засад Романтизму, впливів драматургії Ф. Шіллера, чиїм великим прихильником та перекладачем на польську мову був сам Я.-Н. Камінський. На цьому аспекті наголошують польські учені, зокрема В. Ган та С. Маковський. Перший з них переконливо довів генезу вершинного твору польської драматургії доби Романтизму – *Срібного сну Саломеї* Ю. Словацького – від *Гелени...* Я.-Н. Камінського²³. Другий у передмові до друку тексту цієї драми підкреслив вагомість саме романтичного контексту для розуміння поетики та філософії твору²⁴. С. Маковський піддав сумніву категорично негативні оцінки українських учених, наголосивши на виразному романтичному трагічному дискурсі головного героя, Горейка, порівнявши цей образ із шіллеровим Карлом Моором, підкресливши спорідненість з Романтизмом як автора оригінальної німецької драми Т. Кернера, так і його польського інтерпретатора Я.-Н. Камінського. За умов докладнішого аналізу цього твору і вистави, мабуть, можна буде говорити, що в образі Горейка-Тименка (роль якого, до речі виконував на сцені

²¹ В. Щурат, *Коліїщина в польській літературі до 1841 р.* [в:] „Записки НТШ”, т. 97, кн. V, Львів 1910, с. 87–104; І д е м, *Літературні начерки*, Львів 1913, с. 55.

²² І. Брик, *Драма з Коліїщини на основі драми Кернера* [в:] „Записки НТШ”, т. 130, Львів 1920, с. 121–131.

²³ W. H a h n, „*Sen srebrny Salomei*” Juliusza Słowackiego i „*Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie*” J. N. Kamińskiego [w:] „Pamiętnik literacki”, 1930, s. 483.

²⁴ S. M a k o w s k i, *Jana Nepomucena Kamińskiego „Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie”* [w:] *Miscellanea z lat 1800–1850*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1967, s. 11.

сам Я.-Н. Камінський) мала місце перша поява козака-українця як виразно романтичного героя.

Двадцять другого червня 1825 р. на польській сцені у Львові відбулась прем'єра оригінального твору Я.-Н. Камінського *Твардовський на Кшемьонках* (*Twardowski na Krzemionkach*)²⁵. За жанром це – чародійська кротохвиля на 3 дії з сільської повісті. Звернувшись до надзвичайно популярного сюжету про „польського Фауста”, Я.-Н. Камінський створив власну версію. В основній сюжетній лінії, пов'язаній із коханням Злотомира та Любвіди, окрім реальних персонажів, діють Вісяня – королева річок, представниця „добрих сил”, та сам Твардовський – відомий чорнокнижник. Імена низки інших персонажів також напівказкові та жартівливі: Черемере (товариш Злотомира), Гечепече (господар маєтку в Кшемьонках), Майоранек (слуга Гечепече). Хоча дія відбувається у гірській місцевості під Краковом та географічно ніяк не пов'язана з Україною, але в контексті нашої теми увагу привертає персонаж на ім'я Майоранек. Він має виразні українські прикмети, зокрема, у його виконанні звучить пісня українською мовою „А хто любить гарбуз, гарбуз / а я люблю диню”. Окрім цього, врахувавши успіх „руської сцени” з *Сирени з Дністра*, у другій дії *Твардовського*... Я.-Н. Камінський вводить яскраву українську сцену інтермедійного характеру: це дуєт Вісяни, вбраної „на козачку”, та Гечепече. У цьому дуєті Вісяня співає українською, її партнер веде сцену польською. Тексти її пісні, як і пісні Майоранка, написані коломийковим розміром та записані латинкою, наприклад:

„Kozak konia napuwaw
Dziuba wodu brała
Kozak sobi zaspławaw
Dziuba zapłakała.

Ne płacz luba, moja dziuba
Jeszcze ja z toboju
Koły wyjdu z Ukrainy,
Zapłaczesz za mnoju”²⁶.

Детальніший аналіз цього твору – попереду, але вже сьогодні можна стверджувати, що і тут, в одному з найпопулярніших театральних творів першої половини XIX ст., сценічна історія якого вийшла за межі Львова, наявні окремі „українські елементи”.

Того ж року, 12 вересня 1825 р. відбулась прем'єра ще одного оригінального твору Я.-Н. Камінського під назвою *Чиншова шляхта, або Сунеречка за вітер*

²⁵ J.-N. K a m i ń s k i, *Twardowski na Krzemionkach*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 4666/III.

²⁶ *Ibidem*, s. 60.

(*Szlachta czynszowa, czyli Kłótnia o wiatr*)²⁷. Рукопис комедії існує в кількох списках, один з яких зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки ім. Оссолінських (Вроцлав). Комедія збудована на суперечці двох сімей – Печериці та Дятла, діти яких, Фелюся та Валюся, закохані один в одного та хочуть одружитися. Один з наскрізних персонажів твору – Бонавентура Кулеша, старий приятель Марціна Печериці. Як і інші персонажі, він розмовляє польською мовою, але за низкою характерних ознак, із прізвиськом включно, видається можливим трактувати його як українця, козака. Обороняючи цнотливість дочки свого приятеля, Кулеша робить усе, аби завадити зустрічам Фелюсі й Валюся. При цьому він застосовує військову термінологію: фортеця неприятеля, взяти ворога в полон, відступити на позиції тощо. Він навіть бере до рук карабін. Але його дієвість – за законами комедійного жанру – несподівано поєднана із позірною байдужістю (чи лінивством?). Найкомічнішим „пристосуванням” цього персонажа є незмінна фраза, якою Кулеша реагує на ті чи інші перипетії: „а мені все одно!”, виявляючи у такий спосіб найрізноманітніші почуття та ставлення до подій, що відбуваються. Той добрий гумор, з яким виведено цього персонажа, співмірний із комізмом персонажів комедій І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. Сценічне життя цієї комедії було довгим – на примірнику з архіву рукописів львівського театру у Сілезійській бібліотеці стоїть дата 18 лютого 1913 р.

За три роки після цих двох вистав, 17 березня 1828 р. на польський кін львівського театру вийшла вистава *Коминяр та млинар, або Завалення вежі на ратуші* (*Komyniarz i mlynarz, czyli Zawalenie się weży rzatuszowej*) – кротохвиля на 1 дію зі співами²⁸. Другий примірник рукопису, що має всі ознаки театрального примірника – тобто того, за яким безпосередньо йшли вистави, на титульній сторінці містить вагоме уточнення: „...кротохвиля на 1 дію зі співами польськими і руськими перероблена з французького водевілю Ст. Прієста і Бартманського”²⁹. Довший час авторство комедії приписували Я.-Н. Камінському, хоча на титульній сторінці одного з рукописів, що зберігається в Оссолінеумі, стоять ініціали Л. Р. – найімовірніше, Леона Рудкевича, актора польського театру у Львові, котрий із дружиною брав участь у цій виставі.

Вплив Я.-Н. Камінського виразно позначився на цьому творі, якщо не був взагалі визначальним. Драматургічна конструкція подібна до *Чиншової шляхти...* – хлопець та дівчина з сусідніх родин кохають один одного, але побратися не можуть. Млинар, удівець Боніфаций Питль, категорично проти одруження своєї єдиної доньки Фелюсі з Франусем, сином коминяря Щепана Граци, оскільки

²⁷ J.-N. Kamiński. *Szlachta czynszowa, czyli Kłótnia o wiatr. Komedioopera w 1 akcie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 10472/I.

²⁸ L[eon] R[udkewicz]?, *Komyniarz i mlynarz, czyli Zawalenie się weży rzatuszowej. Krotochwilia w 1 akcie. 1827 r.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 3266.

²⁹ *Komyniarz i mlynarz, czyli Zawalenie się Wieży. Krotochwilia w 1 akcie podług wodewil francuskiej PP St. Priest i Bartmański przerobiona z pieśniami polskimi i ruskimi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, 4970/III.

не пробачив останньому „гріхи молодості”, коли обидвоє упадали за однією кралею. Тож єдина відповідь закоханим така: „поберетесь, коли вежа на ратуші завалиться”. Таку ж відповідь чує й інша пара закоханих – молодий сажотрус Собек та служниця Параска. Несподівана подія – завалення вежі на міській ратуші (що справді мала місце у Львові 14 липня 1826 р.) – приносить щасливе розв’язання конфлікту для обох пар закоханих. У цьому творі увагу привертає образ служниці Параски – української дівчини, яка і спілкується, і співає рідною мовою. Тексти українських пісень, як і діалогів за участю Параски, написані латинкою, і пронизують собою увесь твір. Прикметно, що саме ця комедія була обрана для прощальної бенефісної вистави відомої львівської актриси і дружини автора п’єси пані Рудкевичевої, який відбувся 21 листопада 1828 р. Збережена в комплекті із рукописом твору афіша засвідчує і те, що бенефіціантка грала саме роль Параски, а це дозволяє говорити про особливе ставлення до цієї ролі і актриси, і театру в цілому. На закінчення вистави, у фінальному хорі, що його виконували усі герої вистави, український текст звучав із уст інших героїв, зокрема, Щепана Граци (актор, він же автор, Л. Рудкевич):

Daj nam boże dobry czas
Jak u ludy tak i w nas
I szczęśliwu hodynu
Poweselym rodyn³⁰.

Закінчувався фінальний хор коломийками. Формально дотримуючись жанру та ритму коломийки, польськомовні персонажі співали тут польською, окрім Параски, яка мала свою строфу українською:

„Hejże, hejże, ne zartujże
Koły lubysz to całujże”³¹.

Показово, що дія вистави відбувалась у передмісті (на рогатці, тобто роздоріжжі), отже драматург відтворює життя львівських околиць як багатонаціональне середовище, де органічно співіснують польська та українська культури. Додамо до цього, що ця вистава, як і попередні, мала довге сценічне життя – підпис цензора у м. Чернівці, датований 12 березня 1859 р., стоїть на титульній сторінці театрального рукопису.

Наступного, 1829 року, Я.-Н. Камінський збагатив репертуар польського театру у Львові ще однією власною переробкою. Вистава під назвою *Львів’янка, королева Голконди, або Пригоди Фінфи* (*Lwowianka, królowa Golkondy, czyli Finfa w obrotach*) була адаптацією відомого на той час сюжету „Аліна, королева

³⁰ *Ibidem*, s. 18.

³¹ L[eon] R[udkewicz]?, *Komyniarz i mlynarz...*, op. cit., s. 115.

Голконди” французького письменника С.-Ж. де Буфлера, що отримав різножанрові втілення на сценах європейських театрів у низці оперних та балетних вистав. Австрійська опера *Аліна, королева Голконди* (*Aline, Königin von Golkonda*), найімовірніше, – однойменна переробка Р. Трейчке відомої французької опери Г.-М. Бертоне – йшла у Львові на австрійській сцені у перші десятиліття XIX ст. З її тексту у 1822 р. невідомий автор здійснив польський переклад, а вже спираючись на нього у 1829 р. була написана адаптована, львівська версія пера Я.-Н. Камінського³².

У ній польський драматург, принципово не відходячи від оригінального сюжету, водночас помітно змінив і назву твору, й імена майже всіх дійових осіб на „спольщені”, і місце дії у другій частині комедіоопери. В оригінальному сюжеті головна героїня, уроджена французька селянка, що тепер править далеким східним царством Голконда, хоче перевірити почуття прибулого сюди з Франції посла, у якому впізнала свого давнього коханого. Для цього вона підмовляє усю челядь „зіграти” пасторальну картину рідного Провансу, щоб Філіп, прокинувшись після снодійного, „дивом” перенісся на батьківщину, знову зустрів свою кохану і згадав колишні почуття.

Власне, у львівській виставі місце французького райського Провансу посів Львів, але не просто Львів, а його мальовнича околиця – Цетнерівка. Водночас із топосом львівського передмістя у виставі виник і пов’язаний з ним етнос, зазвучала українська мова та пісня. Перебрана на українських селян з львівського передмістя челядь Королеви співає, танцює та веде діалоги українською мовою: це такі персонажі як Чалапайло – перукар з Личакова (район Львова поруч Цетнерівки), його син Мацьо та дівчина Заїра. Спілкуючись із Філіпом, котрий не може повірити власним очам, вони сміються з нього, називаючи то дурним, то ляхом, то панком. Тексти цих діалогів та пісень також записані латинкою. Ось як звучав, до прикладу, хор з другої дії, під музику якого засинав Філіп:

„Siem den mołotyła
Czech czech zarobyła
Sama sobie dywowała
Szczoz z Laszeńkom prohulała

Deń nycz Dońku była
Dońka odnak nezawyla
I do korczmy utikała
Z huzarymi tańcowała

³² *Lwowianka, królowa Golkondy, czyli Finfa w obrotach Krotochwila ze śpiewkami i chorami w 3 aktach dla sceny Lwowskiej przez J.N. Kamińskiego napisana 1829, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 5202.*

Nie zal myni hroszy
Bo Laszok horoszy
Ruiczka ruczku potyskaie
Serce z Serciom promawlaie”.³³

Для нас важливим у цьому контексті є те, що українці знову були представниками не стільки сільської, як передміської території, а в наголошеному у репліках персонажів топосі Львова були присутні і виразні українські маркери – як-от ярмарок під Церквою Святого Юрія. У ремарці автор переробки наголошував і на інших деталях – зокрема, точному дотриманні костюмів мешканців передміських сіл Львова.

Для порівняння звернімо увагу на ще одну львівську прем'єру того часу. Дія вистави *Гануся з Погулянки* (*Hanusia z Pohulanki*) М. Сухоровського³⁴ відбувається практично в тій же місцевості, що й *Львів'янка, королева Голконди*... Можна б було припустити наявність українського складника і в цьому творі. Але серед персонажів вистави не знаходимо жодної підказки, не містить текст і жодного українського слова чи пісні. Показово, що для М. Сухоровського у цьому творі простір Львова та передмістя залишився національно герметичним, суто польським, автор не намагався відтворити багатоманітну національну картину життя міста, як це зазвичай робив Я.-Н. Камінський. Можливо тому вистава М. Сухоровського пройшла лише один раз на львівській сцені і зникла? Відповіді на це питання, вочевидь, слід присвятити окреме дослідження. Цікаво, що в іншому своєму драматичному творі, мелодрамі *Ванда Потоцька, або Сховок в лісі св. Софії* (*Wanda Potocka, czyli Schronienie w lasku s. Sofii*), надрукованому у Львові 1832 р. і не втіленому на сцені, той же автор „піднімається до соціального розуміння причини гайдамаччини”, як підкреслює це Р. Кирчів³⁵.

На межі 20-30-х років XIX ст., тобто водночас із подіями Листопадового постання 1830 р., відбулися і певні якісні зміни в розвитку української теми на польському кону у Львові. Доба переробок та здебільшого розважальної за характером драматургії за участю українців-персонажів поступилася місцем періоду менш чисельних, але значно глибших романтичних драм та трагедій. Львівський глядач знайомиться із творчістю видатного, а тоді ще молодого письменника Юзефа Коженювського та його драматургією, що прокладає собі шлях на сцену саме через кін львівського театру.

Так, 4 лютого 1831 р. тут вперше була поставлена трагедія Ю. Коженювського *Димітр і Марія* (*Dymitr i Marya*), що мала в назві додаток *Ворожба і помста*

³³ *Ibidem*, s. 169.

³⁴ *Hanusia z Pohulanki. Sielanka z muzyk przez Michała Suchorowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 4583.

³⁵ Р. Кирчів, *op. cit.*, с. 252.

(*Wróżba i zemsta*). На жаль, вистава не мала жодних рецензентських відгуків. Детально зупинився на обставинах постановки вистави Б. Чарнік у своїй праці *Коженівський і львівський театр (1822-1844)*³⁶. З тексту твору відомо, що була це сценічна адаптація відомого твору Марія А. Мальчевського. Поетична повість А. Мальчевського, створена 1825 р., була визнана в польському літературознавстві як провідний твір „української школи” у польській літературі. Тому не зупиняючись тут на її особливостях, зазначимо лише, що львівський польський театр був першим, хто запропонував свій кін для сценічного прочитання цього твору. Згодом, 21 червня 1844 р. у Львові відбулась прাপрем'єра іншого, вершинного для творчості автора твору – трагедії *Карпатські гуралі* (*Karpassy góralskie*). Цьому твору приділено багато уваги і в польському, і в українському літературознавстві та театрознавстві. У польському театрі вона стала однією із найрепертуарніших п'єс цього автора. Уже за чотири роки М. Устиянович здійснив переклад цієї п'єси українською під назвою *Верховинці Бескидів* (1848). На сцені новоствореного у Львові професіонального Руського народного театру товариства „Руська бесіда” драма Ю. Коженівського йшла у переробці К. Климовича під назвою *Верховинці* (прем'єра 29 травня 1864 р.). Сценічну історію цього твору на українській галицькій сцені ґрунтовно досліджено у статтях Р. Пилипчука³⁷.

Зазначені вистави за участю українців-персонажів, вочевидь, не вичерпують увесь корпус подібної драматургії. Адже частина текстів нам досьогодні невідома, хоча з назв вистав можна припускати із великою долею ймовірності про присутність в них української тематики. Так, невідомий нам автор переробив п'єсу Г. Цюккер на трагедію *Гіполіт і Розвіда* (*Hipollit i Rozwida*), що мала прем'єру у Львові 12 вересня 1817 р. До речі, у репертуарі Російської імператорської сцени вистава під тією ж назвою йшла в 1808 р. у перекладі з німецької М. Греча³⁸. Кому могло належати авторство польського тексту? Був це переклад чи переробка? Невідомо. Аж ніяк цим автором не міг бути Станіслав Яшовський, відомий львівський літератор, котрому також належить драматична повість *Розвіда*, але написана дещо пізніше, 1823 р. і видрукувана у другому томі його *Римотворчих розваг* у Львові 1826 р. (сценічного життя не мала). Можна радше припустити, що саме названа вистава могла інспірувати появу твору С. Яшовського, оскільки на час прем'єри, 1817 р. йому було чотирнадцять років, і він міг бути її глядачем. Так чи інакше, але назва вистави красномовно промовляє, що її дійовими особами мали бути історичні особи

³⁶ В. Czarnik, *Korzeniowski i teatr lwowski (1822-1844)*, Lwów 1896, s. 12.

³⁷ Р. Пилипчук, *Польська драма на українській сцені в Галичині (40–60 –і роки XIX ст.)* [в:] „Слов'янське літературознавство і фольклористика”, вип. 7, 1971, с. 44–65; І д е м, *Репертуар і сценічне мистецтво українського професіонального театру в Галичині (60-ті роки XIX ст.)* [в:] „Просценіум”, № 2–3 (27–28), Львів 2010, с. 3–18.

³⁸ *История русского драматического театра*, т. 2., ред. коллегия Е. Холодов (гл. ред.) и др., Москва 1977, с. 480.

княжої доби. Йдеться про князівську лінію давніх русичів Ростиславичів, а саме Рюрика Ростиславича, князя Перемиського, що жив у XI ст.

Не менш цікавими у світлі заявленої теми можуть бути тексти таких вистав, як *Облога Теребовлі* А. Радовського (*Oblężenie Trembowli*, прем'єра 25 жовтня 1819 р.), *Ярослав, князь Київський* (*Jarosław, książ Kijowski*, прем'єра 20 травня 1822), *Облога Львова* (*Oblężenie Lwowa*, прем'єра 5 липня 1822) невідомих авторів. Ймовірно, мав би бути присутнім Мазепа як сценічний герой у виставі *Битва під Полтавою* у перекладі Щ. Стажевського (*Bitwa pod Poltawą*, прем'єра 4 червня 1827). Можливо, хтось із персонажів-українців діяв у виставі невідомого автора *Дивак з Коломиї* (*Dziwak z Kolomyi*, прем'єра 20 березня 1831), а також *Ярмарок під Святим Юрієм, або Авантюра* (*Jarmark pod świętym Jurem, czyli Awantura*, 20 лютого 1832). *Карл, або Злочин на Україні* теж незнамого автора (*Karol, czyli Zbrodnia na Ukrainie*, прем'єра 10 лютого 1836) мав би також передбачати у складі дійових осіб Мазепу, козаків та їхніх ватажків.

Оглядаючи укладений уперше в українському театрознавстві (і далеко не повний) „каталог” маловідомих а то й зовсім невідомих сценічних текстів з репертуару польського театру у Львові першої половини XIX ст., переконусь, що українці як персонажі були присутні у низці вистав щонайменше від 1813 р. (у драматургії – від 1809 р.). Це дозволяє говорити про потребу детального вивчення кожного з наведених вище фактів та пошуку нових. Оскільки стаття містить проміжні результати дослідження, передчасно робити ґрунтовні висновки та узагальнення. Але певні тенденції та закономірності можна підсумувати.

На підставі викладених матеріалів можна хронологічно окреслити два відтинки: до та після 1831 року, „долистопадовий” та „полистопадовий”. У першому періоді домінували п'єси-переробки та вистави комедійних музичних жанрів. У найзагальніших рисах можна сказати, що характер репрезентації українців та України тут був близький до рис „аркадійського міфу” України, утверджуваного у той же час в творчості представників „української школи” в польській літературі. Ідилічні картини польсько-української єдності будувались головним чином на музично-поетичному матеріалі, з опертям на українську народну мову та мелодику. У той же час у драмі *Гелена...* ще до виходу у світ *Канівського замку* С. Гошинського було репрезентовано інший – „пекельний”, „грозовий” міф України, що згодом став також одним із трьох основних напрямків інтерпретацій міфу України в літературі кресів. У полистопадовий період до цих вистав, що продовжували утримуватись в репертуарі львівської сцени у трицяті-сорокові роки XIX ст., доєдналися романтичні трагедії Ю. Коженювського, що стало свідченням якісно нового етапу у розвитку „української теми” на польському кону у Львові, пов'язаного із поглибленням соціально-національної проблематики творів.

Прикметно, що майже всі названі вистави мали велику популярність у глядача, що забезпечувало їм довге сценічне життя. „*Сирена з Дністра*”, „*Гелена або*

Гайдамаки на Україні”, „*Коминар і млинар...*”, „*Львів'янка, королева Голконди...*” тримались в репертуарі ще у 50-ті роки XIX ст. „*Чинишова шляхта...*” йшла на кону польського театру у Львові на початку XX ст., „*Карпатські гуралі*” стали одним з найпопулярніших творів Ю. Коженювського на польській та українській сцені до наших часів.

Український дискурс у виставах того періоду виявлявся різноманітно: через систему персонажів, через мовні характеристики, спів і танець. У системі персонажів українці-сценічні герої посідали підпорядковане головним дійовим особам місце, що відповідало тогочасним історичним реаліям. При цьому зазвичай мало місце типове для системи сценічних амплуа тлумачення ролей слуг як вагомих рушіїв дії та активних її учасників, персонажів кмітливих і життєрадісних, часто – носіїв моральних чеснот. Театральний актант „розумного слуги” тут часто втілювався в образі козака або української дівчини. Як і в тогочасній літературі, так і в комедійному та драматичному жанрах на сцені розгортався дискурс козацтва – майже всі з наведених вище випадків ролі чоловіків-українців передбачали саме козацьку генезу. Відрізнявся вік та соціальний статус такого козака: придворний козак короля Зигмунта, бандурист і слуга рицаря Гарастко, зазвичай немолодий слуга Кулеша. Наприкінці 20-х рр. XIX ст. у творчості Я.-Н. Камінського на сцені виник новий тип українця – мешканця міста та передміських околиць.

Важливою особливістю була присутність у виставах і жіночої теми, менш розвинутої в поетичному та прозовому доробку письменників „української школи”. Цю гендерну симетрію, вочевидь, слід пояснювати специфікою саме театру: його діалогічною природою, обов'язковою присутністю на сцені привабливих для публіки жіночих образів. „Руська сцена” з другої частини *Сирени Дністра*, сцени Вісляни й Гечепече у *Твардовському на Кшемьонках*, дуети Параски й Собка у *Коминар і Млинар...*, дуети та тріо з *Львів'янки, королеви Голконди...* засвідчують вагомість жіночого начала в українському дискурсі на польському кону. Це водночас означало, що актрисам, та й акторам – виконавцям українських ролей, необхідні були принаймні елементарні навички та знання української мови, і вони ними володіли. Чи були серед глядачів цих вистав українці? Це питання потребує окремого дослідження, адже український сегмент в міській культурі Львова першої половини XIX ст. був невеликим, а окремих досліджень національного складу тогочасної глядацької аудиторії не існує.

Зважаючи на те, що з невеликими перервами польською львівською сценою у Львові від 1809 до 1842 р. керував Я.-Н. Камінський, що його перу належить переважна більшість сценічних творів за участю українців-персонажів у 1810-1820-х рр., можна стверджувати, що саме його особистим поглядам та пріоритетам завдячують своєю появою на польському кону образи українців. У своїй творчості драматург виявив добре знання та відчуття української мови, зацікавленість у впровадженні на польський кін українства. Врешті, саме йому

за невеликим винятком, належить авторство українських пісень до комічних та чародійських опер, уривки з яких процитовані у статті. Пояснювати це слід низкою життєвих обставин, зокрема, перебуванням молодого митця на Поділлі у 1802 – 1805 рр., особистим знайомством із представниками „української школи”, родоводом та іншими чинниками, розгляд яких заслуговує на окреме дослідження.

Названі вистави сприяли формуванню унікального багатонаціонального середовища Львова. Акцентуючи на низці музичних вистав львівського репертуару, зокрема *Коминар і млинар...*, *Львів'янка*, *королева Голконди*, відомий театрознавець Д. Ратайчакова підкреслила вагомість музичних вистав цього періоду у формуванні образу „ідеального Львова” як місця любові, гармонії, краси³⁹. Важливо при цьому зазначити, що присутність у цих виставах „української складової” дозволяє говорити не лише про „ідеальну”, а й водночас багатонаціональну картину світу, що лежала у підґрунті цих творів, а відтак про їхній внесок у формування феномену мультикультурності Львова ще на початку XIX ст.

Запропонована до розгляду тема містить неабиякий потенціал пошуку не лише для театрознавців, а й культурологів, фольклористів, мовознавців, літературознавців. Театральна практика львівської сцени дозволяє говорити про наявність споріднених процесів та явищ в літературі та сценічному мистецтві досліджуваного періоду, про можливість та потребу у зіставленні окремих подій, творів та індивідуальних мистецьких стратегій авторів „української школи” в польській літературі та діяльності митців сцени першої половини XIX ст.

Обов'язковим є подальше розширення географічних рамок дослідження із аналізом репертуару інших театрів, що значно б доповнило наші уявлення про особливості польсько-українських театральних стосунків першої половини XIX ст., допомогло у створенні повноцінної картини міжнаціонального мистецького діалогу.

ЛІТЕРАТУРА

- Брик І., *Драма з Коліївщини на основі драми Кернера* [в:] „Записки НТШ”, т. 130, Львів 1920, с. 121–131.
- Гарбузюк М., *(Zygmunt Trzeci) Ogińska! czyli Wojna Tatarów z Sarmatami» Яна-Неномуцена Камінського (1809): до генези „української теми” в польській драматургії та театрі XIX ст.* [в:] „Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство”, вип. 12, Львів 2013, с. 193–207.
- Гарбузюк М., *Комедіо-опера „Сирена з Дністра”: до генези українських персонажів у польському театрі першої половини XIX ст.* [в:] „Науковий вісник Київського

³⁹ D. Ratajczakowa, *Lwów w dramacie polskim XVIII, XIX i XX wieku* [w:] *Teatr polski we Lwowie. Studia i materiały do dziejów teatru polskiego*, Warszawa 1997, s. 104–121.

- національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого”, вип. 12, Київ 2013, с. 8–35.
- История русского драматического театра*, т. 2., ред. коллегия Е. Холодов (гл. ред.) и др., Москва 1977.
- Кирчів Р., *Український фольклор у польській літературі (період романтизму)*, Київ 1974.
- Пилипчук Р., *Польська драма на українській сцені в Галичині (40–60 –і роки XIX ст.)* [в:] „Слов’янське літературознавство і фольклористика”, вип. 7, Київ 1971, с. 44–65.
- Пилипчук Р., *Репертуар і сценічне мистецтво українського професіонального театру в Галичині (60-ті роки XIX ст.)* [в:] „Просценіум”, №2–3 (27–28), Львів 2010, с. 3–18.
- Пилипчук Р., *Українсько-польські театральні зв’язки (від давнини до початку XX ст.)* [в:] „Варшавські українськознавчі записки. Польсько-українські зустрічі”, вип. 6-7, Варшава 1998, с. 77–89.
- Пилипчук Р., *Ukraińsko-polski związki teatralne (od czasów najdawniejszych do początku XX w.)* [в:] *Польща. Культура. Україна: лекції про театр*, упор. В. Собіянський, Київ–Вроцлав 2010, с. 11–34.
- Щурат В., *Коліївщина в польській літературі до 1841 р.* [в:] „Записки НТШ”, т. 97, кн. V, Львів 1910, с. 87–104; *Idem, Літературні начерки*, Львів 1913.
- Bernacki L., *Jan Nepomucen Kamiński (1777–1855). Materiały do biografii Kamińskiego i dzieł teatru polskiego we Lwowie* [w:] *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911)*, t. 1., cz. II. Życiorysy, Lwów 1936, s. 14–70.
- Czarnik B., *Korzeniowski i teatr lwowski (1822–1844)*, Lwów 1896.
- Dmuszewski L., *Tadeusz Chwałibóg. Komedia opera w 1-nym akcie. Wzięta z francuzkiego. Grano pierwszy raz w Warszawie 1813 w wrześniu* [w:] L. Dmuszewski, *Dzieła dramatyczne*, t. 1, Wrocław 1821, s. 43–96.
- Estrejcher K., *Repertuar sceny polskiej od 1750 do 1871. Pisarze i tłumacze sceniczni zestawieni abecedowo*, Kraków 1871.
- Hahn W., „*Sen srebrny Salomei*” Juliusza Słowackiego i „*Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie*” J. N. Kamińskiego [w:] „Pamiętnik literacki”, 1930, s. 483.
- Hanusia z Pohulanki. Sielanka z muzyk przez Michała Suchorowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 4583.
- Kaminski J. N., *Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie. Dramat w 5 aktach*, ЦДІА України у Львові, ф. 309/3 с., оп. 1, спр. 96, од. зб. 1402, архів Наукового товариства Шевченка.
- Kamiński J. N., *Szlachta czynszowa, czyli Kłótnia o wiatr. Komedioopera w 1 akcie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 10472/I.
- Kamiński J. N., *Twardowski na Krzemionkach*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 4666/III.
- Komyniarz i młynarz, czyli Zawalenie się Wieży. Krotochwilia w 1 akcie podług wodewil francuskiej PP St. Priest i Bartmański przerobiona z pieśniami polskimi i ruskimi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, 4970/III.
- Kozak S., *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa 2005.
- Lasocka B., *Teatr Lwowski w latach 1800–1842*, Warszawa 1967.

- L[eon] R[udkewicz]?, *Komyniarz i młynarz, czyli Zawalenie się wezy rzatuszowej. Krotoczwilia w 1 akcie. 1827 r.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 3266.
- Lwowianka, królowa Golkondy, czyli Finfa w obrotach Krotoczwila ze śpiewkami i chorami w 3 aktach dla sceny Lwowskiej przez J.N. Kamińskiego napisana 1829*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, dział rękopisów, sygn. 5202.
- Makowski S., *Jana Nepomucena Kamińskiego „Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie”* [w:] *Miscellanea z lat 1800–1850*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1967.
- Papierzowa A., *Libretta oper polskich z lat 1800-1830*, Kraków 1959.
- Ratajczakowa D., *Lwów w dramacie polskim XVIII, XIX i XX wieku* [w:] *Teatr polski we Lwowie. Studia i materiały do dziejów teatru polskiego*, Warszawa 1997, s. 104–121.
- Syreny z Dniestru. Opera czarodziejska z tablami [?] i tańcami. Część pierwsza*, <http://dlibra.bs.katowice.pl/dlibra/docmetadata?id=4512&from=publication> [30.01.2014].
- Syrena z Dniestru. Część II.*, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=4511&from=publication>, [30.01.2014].
- (Zygmunt Trzeci) *Ogińska! czyli Wojna Tatarów z Sarmatami. Heroiczna драма w 2 aktach podług Pana S. z niemieckiego przez Jana Nepo[mucena] Kamińskiego przerobiona; z muzyką JP: Hermana Direktora Orkiestry Lwowskiej, w Lwowie 1809*, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=24969&from=pubindex&dirids=20&lp=1561>, [30.01.2014].
- Wacław z Oleska [Zaleski W.], *Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego*, Lwów 1833.

UKRAINIAN DISCOURSE IN THE FIELD OF POLISH THEATRE (THE CASE OF THE LVIV POLISH THEATRE'S REPERTOIRE IN THE 1ST HALF OF THE 19TH CENTURY.)

An overview of play scripts with a Ukrainian component from the repertoire of the Polish Theatre in Lviv in the first half of the 19th century was conducted for the first time in Ukrainian theatre studies. The content of various works was analysed and the presence of Ukrainian people as characters in musical and dramatic plays was revealed. The presence of Ukrainian discourse in Polish theatre of that period is proved and a short outline of its special features and the way it represented Ukrainian people on a foreign theatre stage is presented. The article pays special attention to the presence of Ukrainian women and their image as «gender symmetry» in Ukrainian discourse in the above mentioned plays. The continuous history of performances that include Ukrainian characters on Lviv's Polish stage in the given period is emphasized.

Key words: Polish Theatre in Lviv, Ukrainian-Polish theatre relationships in C19, Y. N. Kaminsky, the phenomenon of multicultural Lviv.

Anna HORNIATKO-SZUMIŁOWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Antynomia, apoteoza, adaptacja. O wzajemnych relacjach miasto – wieś w literaturze ukraińskiej

Gdyby pokusić się o próbę oddania trudnych relacji pomiędzy miastem a wsią w literaturze ukraińskiej w trzech słowach, brzmiałyby one najprawdopodobniej jak ciąg aliteracyjny – *antynomia*, *apoteoza*, *adaptacja*, rozumiane jako *antynomia* miasto-wieś, *apoteoza* wsi, *adaptacja* miasta.

Opozycja *miasto-wieś* (inne warianty antynomicznych relacji – to *centrum-peryferie* (*okolica*), *cudze-swoje*, *dalekie-bliskie* i in.), w której miasto postrzegane jest jako siedlisko zniweczonych marzeń i ludzkich tragedii, a wieś jako oaza spokoju i ostoja tradycji historycznej (*apoteoza* wsi) – to ważny motyw klasycznej literatury ukraińskiej. Tym bardziej, iż na przestrzeni lat pozostawała ona tradycyjnie literaturą chłopską (w sensie problematyki), a wielu jej wybitnych klasyków miało chłopskie pochodzenie (Taras Szewczenko, Iwan Franko, Iwan Neczuj-Łewycki, Wasyl Stefanyk i in.). Szczególnie realizm II połowy XIX w. (utwory Iwana Neczuj-Łewyckiego, Panasa Myrnego, Mychajła Staryckiego i in.), jak słusznie podkreślał Dmytro Czyżewski, „sprowadził w niektórych kwestiach rozwój literatury ukraińskiej na manowce”, albowiem „świadomie ograniczył tematykę literacką do tej sfery, w której funkcjonował wówczas język ukraiński, tzn. do ukazania wsi i wiejskiej społeczności”¹. Tematyka urbanistyczna zaś, jakoby organiczna dla literatury powszechnej, na gruncie ukraińskim utwierdzała się dłuższy czas i najczęściej współwystępowała w klasycznej opozycji do problematyki wsi.

I dopiero Lesia Ukrainka, zdaniem badacza, „kończy historię ukraińskiego realizmu” i wyprowadza rodzimą literaturę „daleko za ramy realizmu, a ukraińską literaturę czyni – po raz pierwszy – literaturą światową”². Czyżewski miał tu zapewne na

---

¹ Zob.: Д. Чижевський, *Реалізм в українській літературі*, підготов. тексту, фак. ред., передм. М. Наєнка, Київ 1999, s. 18.

² Ibidem, s. 63.

myśli genialne dramaty idei poetki, które wprowadziły (w odróżnieniu do utworów realistycznych) postaci ze sfery inteligenckiej. Odrzucając tematycznie-językową ograniczoność realizmu, Łesia Ukrainka rozpoczęła nowy modernistyczny okres w literaturze ukraińskiej.

Binarna opozycja miasto – wieś widoczna jest już w twórczości Hryhorija Skoworody – wybitnego filozofa, etyka, buntownika przeciw absolutyzmowi oświeceniowemu, na którego nagrobku wyryto na jego życzenie, wymowny napis: *Świat mnie łowił, ale nie pojmał*. Epitafium, będące jednocześnie życiowym *credo* myśliciela w pełni odzwierciedlało ideę przewodnią jego filozofii – walkę o szczęście tych jednostek ludzkich, które żyją „zespólnym mozołem”. Wśród wartości ujętych zarówno w traktatach, jak i w słowie poetyckim „ukraińskiego Sokratesa” obok apoteozy wolności, skromności, szczęścia w pracy i wiedzy, dostrzec można mądrość życia naturalnego, dalekiego od wielkomiejskiego zgiełku, wśród wiejskich krajobrazów. Jako „miłośnik prostoty i wolnej od marności swobody” Skoworoda swój rdzeń koncepcji człowieka ujął między innymi w tomie wierszy pt. *Ogród pieśni nabożnych*. Tak, na przykład, miłość do przyrody, chęć ucieczki z miasta i pragnienie odnalezienia spokoju na wsi, w wiejskiej samotności – to motywy charakterystyczne dla pieśni: XII: *В город не піду багатий — на полях я буду жити, [...] Бо міста хоча й високі, в море розпачу штовхнуть...*; XIII: *(Гей, поля, поля зелені, Зелом-квітом оздоблені! [...]. Пропадайте, думи трудні І міста багатолюдні! Я й на хлібові сухім житиму в раю таким*; XVIII: *Ой тм, пташко жовтобока/ Не клади гнізда високо!*; XXIV: *О спокою наш коханий! Де тебе знайти в наш час?/ Ти усім нам прежаданій, врізнобіч розкинув нас*; i najśłynniejszej – X: *Всякому місту – звичай і права, / Всяка тримає свій ум голова, на со зwrócił uwagę słynny biograf i badacz spuścizny Skoworody, Dmytro Bahalij*³.

Idyllę ukraińskiej wsi ukazał w swej poezji Taras Szewczenko. Jego poezje *Садок вишневий коло хати...* czy *Село! І серце одпочине...* – to apoteoza wiejskiego życia oparta na tradycji przodków. Przestrzenna opozycja miasto – wieś zyskuje u poety przede wszystkim wymiar polityczny, występując w wariantach cudze – swoje, obczyzna – ojczyzna, Ukraina – Rosja. Tak, na przykład, w obrazoburczym, według carskich urzędników, poemacie *Sen*, Szewczenko przeciwstawia raj ukraińskiej wsi (*Тихесенько вітер віє, / Степи, лани мріють, / Меж ярами над ставами / Верби зеленіють, / Сади рясні похилились, / Тополі по волі / Стоять собі, мов сторожа, / Розмовляють з полем, / І все-то те, вся країна / Повита красою, / Зеленіє, вмивається / Дрібною росою, / Споконвіку вмивається, / Сонце зострічає...*⁴) – piekłu petersburskiej stolicy (*У долині, мов у ямі, / На багницьі город мріє, / Над ним хмарою чорніє / Туман тяжкий...*

³ Zob. Д. Багалій, *Український мандрований філософ Григорій Сковорода*, Київ 1992, s. 323-329.

⁴ Т. Шевченко, *Сон* [w:] Т. Шевченко, *Кобзар*, Київ 1984, s. 196.

Долітаю —/ То город безкрайї./Чи то турецькийї,/Чи то німецькийї,/А може, те, що й московський⁵).

Opozycja *miasto/wieś* – to jeden z ważnych motywów twórczości niemal rówieśnika Szewczenki, autora pierwszej powieści historycznej w literaturze ukraińskiej (*Czarna rada*, 1846) – Pantelejmona Kulisza. Jego „chutorzańska filozofia” (ukr. *хутірська філософія*), wyrosła z romantycznego światopoglądu „gorącego Pańka”, zakładała pierwszorzędną rolę chutoru – naturalnego środowiska narodu, będącego zaprzeczeniem rusyfikującej urbanizacji. Chutor – to swego rodzaju ostoja etnosu, przestrzeń wewnętrznego duchowego rozwoju jednostki⁶. Dlatego też, według Kulisza, Ukraińcy – to nacja chłopska, przy czym nie w sensie klasowym, a duchowym. Symbolem duchowego rozwoju Ukraińców jest właśnie chutor, który zamieszkują ludzie „czyszcący duszą i sercem”. Chutor jako centrum tożsamości narodowej, pozostaje w opozycji do ulegającego rusyfikacji miasta⁷. Właśnie z wsią, wiejskim chutorem pisarz łączył moralno-etyczną treść takich kategorii, jak „miłość”, „honor”, „uczciwość”, „pracowitość”, „szacunek dla przodków” i in., postrzeganych jako główne wartości rodzinne. Ich zachowanie miało być gwarantem tożsamości narodowej Ukraińców⁸.

Chłopski język i chłopska tematyka, a razem z tym apoteoza ukraińskiej wsi cechowały utwory pisarzy-realistów. Tak, przedstawiciel tzw. *etnograficznego realizmu* Iwan Neczuj-Łewycki idealizował wieś okolic rzeki Roś. Skupiony wokół czterech kręgów tematycznych (życie ukraińskiego chłopstwa, prowincjonalnego duchowieństwa, problemy rodzimej inteligencji, tematyka historyczna), pisarz najwięcej uwagi poświęcał kwestiom okresu powłaszczeniowego. Kreśląc paradoksy bytowania wiejskiej rodziny w powieści *Rodzina Kajdasza* (1879), idealizował starą ukraińską wieś, jej zwyczaje i tradycje. Podobnie w powieści *Staroświeccy Popowie i ich żony* (1884) pisarz tworzy typową dla jego twórczości dualistyczną strukturę świata przez pryzmat życia dwóch rodzin: idealnej wiejskiej i egoistycznej „pańskiej”. Pierwsza żyje zgodnie ze starą wiejską tradycją, druga – to wytwór „merkantylnego” miasta. Stąd słuszny wniosek Niły Zborowskiej⁹, iż właściwa dla twórczości Neczuj-Łewyckiego opozycja *wieś – miasto* wyraża patriotyczną świadomość pisarza, według którego wieś jest odbiciem prawdziwego świata narodu ukraińskiego, miasto, zaś, – to wcielenie fałszywej kosmopolitycznej „maskary”.

Dwa odmienne światy, dwie różne moralności (miejską i wiejską) ukazują w swoich powieściach (*Diabeł poplątał*, 1872, *Czy ryczą woły, gdy mają pełne żłoby?*,

⁵ *Ibidem*, s. 200.

⁶ Zob. *Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник*, авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін., Київ 2002, s. 152.

⁷ Zob. М. Ільницький, В. Будний, *Порівняльне літературознавство*: в 2 частинах, ч. 1., Львів 2007, s. 67–76.

⁸ Zob. М. Жулинський, *Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)*, Київ 1990, s. 43–66.

⁹ Н. Зборовська, *Український світ Нечуя-Левицького: гендерний підхід [w:] На карнавалі мертвих поцілунків. Феміністичні родуми*, Київ 1999, s. 59.

1872-1875, *Nierządnicą*, 1883-1884 i in.) drugi czołowy pisarz-realista Panas Myrny – przedstawiciel tzw. *psychologicznego realizmu*. I choć Myrny, w odróżnieniu od Neczuja-Lewyckiego, nie idealizował wsi, ukazując wady jej mieszkańców – zaborczość, skłonność do oszczerstw, zazdrość, nieżyczliwość, spowodowane tzw. *głodną wolnością* (skrajnie trudną sytuacją socjalną po uwłaszczeniu), bardzo surowo oceniał też ówczesne miasto. W oczach Chrystii, tytułowej nierządniczy z powieści Myrnego, miasto było „dzikim zwierzęciem, które przyczaiwszy się w rozpadlinie, rozdziawiło swoją krwawą paszczę z białymi ostrymi zębami, gotowe rzucić się na nią”¹⁰. Za moralny upadek i śmierć bohaterki autor obwinia właśnie miasto, które „nie daje oddychać, nie daje żyć”¹¹. I wreszcie, w szeregu historycznych powieściach i opowiadaniach Mychajła Staryckiego – współtwórcy słynnego Teatru Koryfeuszy – miasto pozostaje w jawnej opozycji do wsi. To „Sodoma”, która „szaleje z wściekłości i hula”¹².

Pisarz, kontynuuje tradycje Iwana Neczuja-Lewyckiego i Panasa Myrnego, i podobnie jak Pantelejmon Kulisz, wyznaje zasady „filozofii chutorzańskiej”, modelując w szeregu utworach obraz *chutoru* – symbolu idealnego życia Ukraińców jako nacji (Subotów w I księdze trylogii o Bohdanie Chmielnickim *Przed burzą*, 1894; Chutor Sycza – w dylogii *Młodość Mazepy*, 1898, *Ruina*, 1899). Bohaterowie odczuwają szczęście żyjąc w chutorze, i odpowiednio – niepokój i strach, gdy opuszczają chutorzański raj.

Nie zważając na dominujący w ukraińskim piśmiennictwie negatywny obraz „miasta – renegata” (Wasyl Symonenko¹³), miasta – „Sodomy i Gomory” (Wołodymyr Drozd¹⁴) itp., uwagę zwracają przewijające się przez tę literaturę przykłady wywyższania miast, szczególnie tych znanych z wielkich wydarzeń historycznych – między innymi, „sławna Połtawa” w *Eneidzie* (1798-1842) Iwana Kotlarewskiego, „sławny Perekop” w balladzie *Natala* Mykoły Kostomarowa i in. Podobnie w folkloryzowanej powieści historycznej *Ognisty smok* (1840), pióra Pantelejmona Kulisza na fali fascynacji kozaczyzną i rodzimym folklorem, pojawia się nadzwyczaj barwny opis tonącego w słońcu Kijowa, tzw. „nieba kijowskiego”, a także utrzymany w radosnej tonacji opis Woroneża („Szumi, aż huczy sławny Woroneż; ale nie od błyskawicy-burzy, a od wesołych pieśni i płąsów”¹⁵). Obraz Kijowa – miasta „sławnego”,

¹⁰ П. Мирний, *Повія* [w:] *Зібрання творів у 7 томах*, упоряд. Н.О. Вишневецька, Київ 1969, Т. 3, s. 125.

¹¹ Ibidem, s. 231.

¹² Zob. В. Т. Поліщук, *Образ міста (Києва) у прозі Михайла Старицького* [w:] *Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення*. Збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г.Р. Передриї, Черкаси 2005, s. 118.

¹³ Zob. В. Симоненко, *Ти знаєш, що ти – людина: вірші, сонети, поеми, казки, байки*, передм. В.А. Гончаренка, Київ 2005, s. 125.

¹⁴ В. Дрозд, *Усе – про секс*, „Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах”, № 3, 2001, s. 134–149.

¹⁵ П. Куліш, *Огняний змій. Повість із народних переказів* [w:] *Огняний змій. Українська готична проза XIX ст.*, уклад Ю. Винничук, Львів 2006, s. 277.

„świętego”, „ze złożonymi wieżami”, „obranego przez Boga” pojawia się również u Mychajła Staryckiego, i wreszcie u Iwana Neczuja-Lewyckiego. („W lesie błyszcząły złote krzyże monasterów, niby kamienie drogocenne, porozrzucane na wierzchołkach drzew. Słońce świeciło na kijowskie góry; złote wierzchołki lśniły niby płonęły. [...], a Melaszka stała niczym skamieniała. Te złote wierzchołki, te białe dzwonnice zdawały jej się dziwną baśnią. Po raz pierwszy szła do Kijowa”¹⁶, *Rodzina Kajdasza*).

Odejście od kanonicznej literatury chłopskiej dla chłopów (Mychajło Drahomanow zastosował tu trafny termin *селенучити*¹⁷) i zdecydowany zwrot ku tematyce urbanistycznej (*adaptacji* miasta) w literaturze ukraińskiej miały miejsce w latach 20. XX w., najpierw w poezji futurystów (Mychajł Semenko, Heo Szkurupij, Ołeksia Slisarenko i in.) i neoklasyków (Mykoła Zerow, Maksym Rylski i in.), trochę później w intelektualnej prozie Mykoły Chwylowego (cykl pamfletów polemicznych *Dokąd zmierzasz*, 1925, *Myśli pod prąd*, 1926, *Ukraina czy Małorosja*, 1926 i in.), Waleriana Pidmohylnego (*Miasto*, 1928), Wiktora Petrowa (*Doktor Serafikus*, 1929; *Bez Gruntu*, 1942-43) i in. Również w „małej prozie” Hnata Mychajłyčzenki (*Dziewczę*; *Prostytutka*; *Żebraczka*; *Miasto*, 1922) – wyraźnie widać, iż ukraińscy pisarze odchodzą od tradycyjnej dla ukraińskiej klasyki problematyki wiejskiej, by ostatecznie zwrócić się ku miejskiemu nerwowemu, ale i nęcącemu nowymi możliwościami rytmowi życia.

I choć już przełom XIX i XX wieku był okresem intensywnego rozwoju miast na Ukrainie, to aż do lat 20. XX w. literatura ukraińska, według Sołomii Pawłyčczo, „za wyjątkiem utworów Wynnyczenki, nie miała rozwiniętej prozy urbanistycznej”. Tym bardziej, iż zarówno w kwestii języka, jak i uwarunkowań społecznych „miasto zawsze pozostawało wrogiem dla Ukraińca”¹⁸, i w rezultacie na Ukrainie „przemiana kultury wiejskiej w miejską nigdy ostatecznie się nie zakończyła”¹⁹.

Począwszy od lat 20. XX w. powoli zaczęto postrzegać proces urbanizacyjny jako nieuniknione ogniwo w historycznym rozwoju nacji, mające pozytywne i pewne perspektywy. W pierwszym rządzie podyktowane to było nie tylko powszechnym odrodzeniem na Ukrainie, tzw. ukrainizacją lat 20. XX w., ale i ogólnymi tendencjami modernistycznymi w literaturze i sztuce na całym świecie. Ponadto ówczesna industrialna rzeczywistość wymogła na pisarzach pewne zmiany – w miejsce obrazków z życia wsi, coraz częściej przed oczyma czytelników jawią się pejzaże porewolucyjnych uprzemysłowionych miast z nieodłącznymi ich atrybutami – wielkimi kominami fabryk, szumem transportu miejskiego, wielkomiejską zabudową. Adaptacja chłopów do miejskich warunków przychodziła z trudem. Proces ten,

¹⁶ І. Нечуй-Левицький, *Кайдашева сім'я. Повість. П'єса*, Харків 2005, s. 209.

¹⁷ Cyt. za: М. А. Нестелеєв, *Суїцидальні кола урбаністичного пекла (персонаж-самогубець в українській міській прозі 20-30-х років XX ст.)* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010, випуск XXIII, частина 3., s. 240.

¹⁸ Zob. С. Павличко, *Теорія літератури*, передм. М. Зубрицької, Київ 2002, s. 212.

¹⁹ Zob. Ibidem, s. 210.

a także związane z nim zmiany w psychice i światopoglądzie nowych przybyszy ze wsi, w tym tzw. zachowania suicydalne, prowadzące do samobójczej śmierci, znalazły odzwierciedlenie w szeregu powieści i opowiadań tamtych lat, między innymi w *Sanatoryjnej zonie* (1924) Mykoły Chwyłowego, *Samobójcy* (1925) Wołodymyra Kuz'myca, *Rewanżu* (1925) Petra Pancza, *Słabości* (1928) Jewhena Plużnyka, *Bez gruntu* (1928) Hryhorija Epika, *Wyzwoleniu* (1930) Ołeksandra Kopylenki, *Mieście* (1928) Waleriana Pidmohylnego i in.

Ostatnia powieść w sposób niemalże wzorcowy realizuje motyw przewodni ówczesnej literatury urbanistycznej, a mianowicie, jak radzi sobie „nieszczęśny chłop pośród hałaśliwego miasta”²⁰. Postawy są różne – Stepan Radczenko sukcesywnie eliminuje u siebie cechy, łączące go z „zacofaną” wsią, tj. przerabia imię Stepan, brzmiące „z chłopska”, na Stefan, zwraca uwagę na modny ubiór, w wielkomiejskim szyku urządza mieszkanie, obiektem jego pożądania stają się kobiety o coraz wyższym „miejskim” statusie itp. W miarę rozwoju fabuły bohater całkowicie zmienia swoje nastawienie, twierdząc, iż „miasta nie należy nienawidzić, należy je zdobyć”. I choć do końca targany sprzecznym emocjami, Radczenko pomyślnie przechodzi proces miejskiej adaptacji. Zatem, jak słusznie zaznaczają badacze, w *Mieście* Pidmohylnego, podobnie zresztą jak w *Wyzwoleniu* Kopylenki i wielu innych przykładach urbanistycznej prozy pierwszych dziesięcioleci XX w., obok tradycyjnych argumentów na temat niszczyielskiego dla ludzkiej psychiki żywiołu miejskiego, pojawiają się tezy o pozytywnej, budującej roli miasta – centrum rozwoju duchowego, ośrodkiem życia kulturalnego. Wieś powoli zaczyna się uważać nie tylko za bezpieczną życiową przystań, ale też za „carstwo ciemnych, niewykształconych chłopów”²¹.

Po brutalnym zgładzeniu w latach 30. XX w. genialnego pokolenia ukraińskich twórców, zwanego „Rozstrzelanym Odrodzeniem” unifikacji podlegały tematyka i problematyka ukraińskiej literatury, zubożała jej poetyka. Wraz z konsekwentnym potępieniem wszelkich przejawów „formalizmu” i awangardy w literaturze na plan pierwszy wysuwa się uwarunkowane społecznie opiewanie heroizmu kolektywizacji (idylliczne życie wiejskie) i industrializacji (kształtowanie „nowego człowieka” i „nowej moralności” w mieście).

Stereotypy te odzwierciedlone w normatywnej poetyce literatury, narzucającej jej funkcje perswazyjne, ideologiczne i klasowo dydaktyczne, wykrystalizowały się na Ukrainie w dominujące w latach 30. XX wieku powieściowe odmiany gatunkowe jak powieść produkcyjna oraz powieść kołchozowa (*Skrzydła*, 1930 Wołodymyra Kuz'myca; *Maszyniści*, 1930 Leonida Smilańskiego; *Nowe brzegi*, 1932 Hordija Kociuby; *Grzywacz*, 1932, *Szlak do Kijowa*, 1937-40 Semena Sklarenki; *Gwiezdna forteca*, 1933, *Cofa się morze*, 1934 Olesia Donczenki, *Pierwsza wiosna*, 1931 Hryhorija Epika, *Olga*, 1931 Jakowa Kaczory; *Awanposty*, 1933 Iwana Kyrylenki,

²⁰ В. Підмогильний, *Місто* [w:] *Оповідання, повість, романи*, Київ 1991, s. 325.

²¹ Zob. Т. С. Тимошенко, *Людина і місто: художня антропологія в українській прозі 20-х років XX століття* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології...*, op.cit, s. 228-229.

Rodzi się miasto, 1932 Oleksandra Kopylenki, *Inżynierowie*, 1934-1937 Jurija Szowkoplasa; *Ziarna*, Konstantego Hordijenki, *Metalurdzy*, 1932; *W przededniu*, 1938 Iwana Senczenki, *Magistrala*, 1934; *Burza*, 1936 Anatolija Szyjana; *Powieść międzygórze*, 1929-33 Iwana Łe, *Oblężenie nocy*, 1935 Petra Pancza, *Dniepr*, 1937-39 Natana Rybaka, *Rzeka Udaj*, 1938 Oleksy Desniaka i in.).

W powieściach produkcyjnych obowiązywał z góry narzucony schemat, na co zwracali uwagę radzieccy literaturoznawcy:

U ich podstawy leży jeden i ten sam schemat fabularny: budowa pewnego obiektu przemysłowego: fabryki traktorów czy lokomotyw, elektrowni wodnej czy kombinatu metalurgicznego, cukrowni itp. Kanwa fabularna przesycona jest publicystycznymi opisami procesów produkcyjnych, licznych zebrań, mityngów, narad, posiedzeń, profesjonalnych dyskusji, wszelkimi informacjami o trudnościach i ich pokonywaniu. [...] Utwór kończy się najczęściej apoteozą: wszystkie trudności zostają przezwyciężone, wrogowie ponoszą całkowitą klęskę (są zdemaskowani, aresztowani), a budowę ukończono²².

Podobnie w przypadku powieści kołchozowej, podkreślał Iwan Dziuba²³, prawie we wszystkich utworach drugiej połowy lat 30. euforycznie opiewane jest szczęście kołchozowej pracy, kołchozowego życia i wynikającego stąd bajkowego wręcz dobrobytu (*Dyktatura*, 1929 Iwana Mykytenki, *Rzeka Udaj* Desniaka, *Krewni*, 1936 Oleksy Kundzicza, *Dzieci ziemi* Hordijenki, *Oj, dlaczego ziemio młodziejiesz?* - tom zbiorowy i in.).

Kilka dekad później w latach 70. również w prozie „chimerycznej”, uznawanej za fenomen ukraińskiej literatury lat 70. i 80. XX w., w której programowo wręcz dla literatury socrealistycznej, i w szczególności dla powieści kołchozowej (o powinowactwa z którą, *notabene* ją oskarżano) powinny były pojawić się idylliczne obrazy kołchozowego bytowania, pojawia się bohater na rozdrożu – między rodzinną wsią a wymarzonym miastem (*Yrij*, 1974; *Samotny wilk*, 1984 Wołodymyra Drozda). Przy czym iluzja wielkiego miasta okazuje się złudna, co prowadzi do rozczarowania rozdartego między miastem a wsią bohatera (Mychajło Reszeto z *Yrija*), czasami do jego „odczłowieczenia”, przeistoczenia w wilkołaka (Andrij Szyszyha z *Samotnego wilka*).

Antynomia, apoteoza, adaptacja – również dzisiaj współwystępują w złożonych relacjach miasto-wieś, tyle że z przesunięciem głównego akcentu z *apoteozy* wsi na poszukiwania życiowej przystani i nieustanne próby *adaptacji* we współczesnej aglomeracji miejskiej. Słusznie zaznacza Tymofij Hawryliw, iż dziesiątki lat od ukazania

²² Zob. *Історія української літератури в 8 томах*, Київ, 1971, т. 7, s. 38.

²³ Zob. І. Дзюба, *Проза* [w:] *Історія української літератури XX століття. У двох книгах*, за ред. В. Г. Дончика, Київ 1998, Кн. 1. Перша половина XX століття, s. 251-252.

się *Miasta* Pidmohylnego, ukraińska proza podchodzi do drugiej próby ujarznienia miasta, zawładnąwszy miejskim czytelnikiem, proponuje mu postmodernistyczny dyskurs urbanistyczny²⁴.

W najnowszej postmodernistycznej literaturze ukraińskiej klasyczna przestrzenność opozycja *miasto-wieś* poddana zostaje nowemu wartościowaniu. Pisarze postmoderniści nie tylko tradycyjnie przeciwstawiają wieś miastu (apokaliptyczny obraz miasta w utworach Ołesia Ulianenki, „niemiejscy” bohaterowie wielkich aglomeracji w prozie Jewhena Paszkowskiego, obraz miasta jako gigantycznego śmietnika i ciągle poszukiwanie schronienia w miejskim chaosie powieści *Śmietnik naszego Pana Boga* (1999) Hałyny Pahutiak, poetycko-fantastyczna historia bohaterskiej śmieciarki lwowskiej w uznanej za książkę roku 2004 *Malwie Landzie* Jurija Wynnyczuka i in.), ale także, a może przede wszystkim miasto z przeszłości miastu współczesnemu, miasto ukraińskie – miastu zachodniemu itp.²⁵.

Urbanizm odgrywa w postmodernizmie dominującą rolę, co znajduje odzwierciedlenie również w literaturze. Ukraińska badaczka Wira Fomenko, zajmująca się problematyką urbanistyczną, słusznie zaznacza, iż „literatura urbanistyczna – to przede wszystkim przesunięcie punktu widzenia pisarza na płaszczyznę i świat miejski, na której miasto odgrywa rolę generatora historycznego rozwoju człowieka”. Zdaniem badaczki, jednym z najważniejszych osiągnięć urbanistycznej prozy jest pogłębienie znaczenia miasta w utworze, w którym stanowi fabułę, koncepcję, obraz²⁶, jak na przykład w postmodernistycznej powieści Ołeksandra Irwancja „*Riwne! Rowno! (ściana)*”, 2002. W ostatnim autor przeciwstawia współczesne Riwnie radzieckiemu Rowno. Linią dzielącą dwa miejskie światy jest tytułowa ściana.

Opozycja miasto-miasto pojawia się także w utworach Jurija Andruchowycza. Tak, w powieści *Dwanaście kręgów* (2005) Lwów z lat 20. i 30. XX w. za czasów polskich przeciwstawiony jest temu z okresu radzieckiego, w powieści *Tajemnica* (2007) zaś trzon fabuły opiera się na antynomii Lwów radziecki – Berlin współczesny.

Poza wspomnianymi wyżej pisarzami „miejskie” teksty (*kijowski* i *lwowski*, w mniejszym stopniu – *charkowski*, *tarnopolski*, *iwano-frankowski*, *riwnenski*, wreszcie *żytomierski*) tworzą obecnie Serhij Żadan (*Depesz Mod*, 2004, *Anarchy in the Ukr*, 2005, *Hymn demokratycznej młodzieży*, 2006), Jurij Wynnyczuk (*Malwa Landa*, 2000; *Legenda Lwowa*, 1999-2003), Wołodimir Danylenko (*Miasto Tirowywan*, 2001), Iryna Ciłyk (*Przedwczoraj*, 2008), Ołes Ilczenko (*Miasto z chimera*, 2010), Irena Karpa (*Bithes Get Everything*, 2007) czy nieżyjący już Ołes Ulianenko (*Stalinka*, 1994 i in.). Szczególnie ostatni w swoich powieściach, nawiązujących stylistyką do rosyjskiej prozy *noir* (ukr. *чорнушина проза*) poraża apokaliptycznymi wizjami

²⁴ Zob. Т. Гаврилів, *Топографія сучасної української прози* [w:] *Знаки часу. Спроба прочитання*, Івано-Франківськ 2001, s. 182.

²⁵ Zob., na przykład: О.А. Галич, *Село і місто в постмодерному тексті* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології...*, op. cit., s. 91–96.

²⁶ Zob. В.Г. Фоменко, *Місто і література: українська візія*, Луганськ 2007, s. 308.

współczesnego miasta. Akcja większości jego powieści toczy się w mrocznych dzielnicach wielkich miast, takich jak Kijów (*Stalinka*, *Zimowa opowieść*, *Delfin Szatana*, *Znak Sabaotha*, *Kwiaty Sodomy* i in.) czy Mikołajów (*Tam, gdzie Południe* i in.). Pisarz z pomocą ultra brutalnej metaforyki opisuje najmroczniejsze momenty z życia metropolii, apelując do zmysłów zdumionych, a po trosze i skonsternowanych czytelników. Ulianenko znakomicie odnajduje się w miejskiej tematyce, ogłaszając się zdeklarowanym urbanistą, który nienawidzi ckliwych wiejskich opowieści, sprawiających wrażenie, iż Ukraina – to „kraj głupców i poetów”, a ukraińska literatura wciąż tkwi w XIX wieku²⁷. Ma więc słuszość krytyk Mirosław Słaboszpycki, twierdząc, iż Ulianenko „wniósł do zamkniętej mentalnie, cnotliwej agrarnej literatury ukraińskiej bohatera miejskiego ze wszystkimi jego aniołami i demonami”²⁸.

Jednocześnie we współczesnej literaturze ukraińskiej nie zniknęły teksty opiewające życie na wsi, czy może raczej na peryferiach wielkich miast. Kateryna Motrycz, należąca do pokolenia literackiego lat 70. XX w., która wprawdzie ewoluowała od opowiadań „wiejskich” w stronę modlitewnych stylizacji i twórczości poetyckiej, zachwyciła krytyków i literaturoznawców swym debiutanckim zbiorem *Słoneczniki* (1978). To cykl opowiadań, wprowadzający czytelnika w typowe klimaty ukraińskiej wsi okresu radzieckiego. Lecz te z pozoru proste „wiejskie” historie cechuje subtelny liryzm i nastrojowość, głębokie umiłowanie ojczystej przyrody i szacunek do człowieka. W takich jej opowiadaniach jak *Dziwo*, *Czerwcowo burza*, *Zielone żyto kwitnie*, *Gościna u brata* i in. w świat realistyczny niepostrzeżenie wkracza świat mistyczny z jego odwiecznymi moralnymi konstantami, zaś jaskrawa apoteoza rodzimej okolicy zmusza czytelnika do wiary, iż *Słoneczniki* Kateryny Motrycz – to „nowele, napisane sercem”²⁹.

Walerij Szewczuk – w odróżnieniu od Motrycz – to przede wszystkim piewca okolicy (peryferii). Przeważająca większość jego powieści i opowiadań o tematyce współczesnej rozgrywa się właśnie na obrzeżach miasta, w szczególności Żytomierza (*Dom na wzgórzu* (1984), *Ścieżka w trawie* (1994), *Księżycowa kukulka z jaskółczego gniazda* (1997), *Słońce we mgle* (1999) i in.). Miasto-metropolia ma u Szewczuka charakter negatywny, tradycyjnie kojarzony w literaturze ukraińskiej z wynarodowieniem i denacjonalizacją Ukraińców. Jego bohaterowie – to najczęściej wyrafinowani intelektualisci, niepoprawni wrażliwcy o bogatym życiu wewnętrznym, nierzadko artyści, naznaczeni jako społeczni outsiderzy, wyizolowani i zmarginalizowani ludzie peryferii (kozopas i filozof Iwan Szewczuk z *Domu na wzgórzu*, podupadły intelektualista-alkoholik Szurik z opowiadania *Słońce we mgle*, młody latopisarz Witalij Wołoszyński z dylogii *Ścieżka w trawie* i in.).

²⁷ Zob. na przykład: *Олесь Ульяненко. Без цензури: інтерв'ю*, Київ 2011, s. 13, 15, 36, 76, 236.

²⁸ М. Слабошпицький, *Олесь Ульяненко, ділянка № 33*, „Голос України”, 4 листопада, 2010, s. 20.

²⁹ Zob. М. Олійник, *Новели, написані серцем* [w:] К. Мотрич, *Соняхи. Новели*, Київ 1978, s. 5–6.

*

Relacja miasto/ wieś rozumiana jako swego rodzaju *antynomia* – to jeden z czołowych motywów literatury ukraińskiej, który uczeni wywodzą z cech mentalnych Ukraińców, a mianowicie „duchowej „graniczności”, wynikłej na skutek uwarunkowań geograficznych i politycznych³⁰. W badaniach nad cechami mentalnymi Ukraińców jako nacji, badacze zwracają też uwagę, iż „wewnętrzna słabość narodu ukraińskiego polega na braku równowagi między miastem a wsią, ogromnych różnicach na poziomie kulturalno-oświatowym i politycznym, co uniemożliwiało tworzenie nacji jako organicznej całości”³¹. Rozkwitowi prozy urbanistycznej na Ukrainie przeszkadzała zatem w pewnym stopniu owa mentalność i tradycyjne postrzeganie narodu ukraińskiego (często przez samych jego przedstawicieli) jako żyjącego absolutnie zgodnie z tradycją przodków („z ziemi zrodziliśmy się, ziemi trzeba się trzymać”³²), słuchającego głosu serca (przewaga czynnika duchowego nad racjonalnym, szacunek do wolności jednostki i indywidualizm itp.)³³, wykonującego duchowy testament przodków, miłującego ziemię, prostotę, chętnie odgraniczającego „swoje” od „cudzego” itp. Przy czym do „cudzego” zaliczane są wszelkie społeczno-historyczne innowacje”³⁴.

Apoteoza wsi naturalnie wynikająca z *antynomii* miasto-wieś, charakterystyczna przede wszystkim dla klasycznej literatury ukraińskiej, a wraz ze wzrostem tożsamości narodowej Ukraińców, dodatkowo utożsamiana z *antynomią* nacjonalizacja/denacjonalizacja, obecna jest również w literaturze współczesnej.

I wreszcie *adaptacja* miasta – motyw, silnie zarysowany w literaturze modernistycznej drugiej dekady XX w., obecny w piśmiennictwie ukraińskim nieprzerwanie po dziś dzień, choć z różnym natężeniem, również w najnowszej literaturze postmodernistycznej.

A zatem tytułowy ciąg aliteracyjny – *antynomia*, *apoteoza*, *adaptacja* pozostaje w literaturze ukraińskiej w dialektycznym ruchu, nie tylko odzwierciedlając niesłychanie złożone relacje miasto/wieś w kulturze ukraińskiej, ale i stanowiąc niejako część składową wielowątkowości i bogactwa tejże literatury.

³⁰ Zob. О. О. Капліна, *Образи міста і села у творчості Христі Алчевської* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології...*, op. cit., s. 134–135.

³¹ Zob. *Мала енциклопедія етнодержавства*, упоряд. Ю. Римаренко, Київ 1996, s. 586.

³² Zob. Т. Гаврилів, *Топографія сучасної української прози*, op. cit., s. 183.

³³ O cechach mentalnych Ukraińców i jednocześnie różnicach dzielących narody – ukraiński i rosyjski pisano od początków studiów etnopsychologicznych na Ukrainie, m.in. w słynnym studium Mykoły Kostomarov (М. Костомаров, *Дві руські народності* [w:] *Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова*, вид 2-е, Львів, 1914). Problematykę ukraińskiej mentalności poruszali także w swoich pracach Mychajło Maksymowycz, Iwan Neczuj-Lewycki, Mychajło Hruszewski, Rostysław Jendyk, Wiaczesław Łypynski, Jurij Łypa, Dmytro Czyżewski, Mykoła Szlemkewycz, Ołeksandr Kulczycki i in.

³⁴ Zob. В. Г. Фоменко, *Своєрідність зображення взаємодії людини та урбанізованого соціуму в українській художній прозі* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010, op. cit., s. 200–201.

BIBLIOGRAFIA

- Багалій Д., *Український мандрований філософ Григорій Сковорода*, Київ 1992.
- Гаврилів Т., *Топографія сучасної української прози* [w:] Гаврилів Т., *Знаки часу. Спроба прочитання*, Івано-Франківськ 2001, s. 175–184.
- Галич О. А., *Село і місто в постмодерному тексті* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010, випуск XXIII, частина 3., s. 91–96.
- Дзюба І., *Проза* [w:] *Історія української літератури ХХ століття. У двох книгах*, за ред. В. Г. Дончика, Київ 1998, Кн. 1. Перша половина ХХ століття, s. 222–252.
- Дрозд В., *Усе – про секс: Сучасна проза*, „Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах”, № 3, 2001, s. 134–149.
- Жулинський М., *Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)*, Київ 1990.
- Зборовська Н., *Український світ Нечуя-Левицького: гендерний підхід* [w:] *На карнавалі мертвих поцілунків. Феміністичні родуми*, Київ 1999, s. 54–72.
- Ільницький М., Будний В., *Порівняльне літературознавство: в 2 частинах*, ч. 1., Львів 2007.
- Історія української літератури в 8 томах*, Київ 1971, т. 7.
- Капліна О.О., *Образи міста і села у творчості Зрині Алчевської* [w:] *Проблеми слов'янської філології*. 2010, випуск XXIII, частина 3, s. 134–151.
- Костомаров М., *Дві руські народності* [w:] *Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова*, Львів 1914.
- Куліш П., *Огняний змій. Повість із народних переказів* [w:] *Огняний змій. Українська готична проза ХІХ ст.*, уклад Ю. Винничук, Львів, 2006, s. 253–305.
- Мала енциклопедія етнодержавства*, упоряд. Ю. Римаренко, Київ 1996.
- Мирний П., *Повія* [w:] *Зібрання творів у 7 томах*, упоряд. Н. О. Вишневська, Київ 1969, Т. 3.
- Нестелеєв М.А., *Суйцидальні кола урбаністичного пекла (персонаж-самогубець в українській міській прозі 20-30-х років ХХ ст.)* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології*, 2010, випуск XXIII, частина 3, s. 239–247.
- Нечуй-Левицький І., *Кайдашева сім'я. Повісті. П'єса*, Харків 2005.
- Олійник М., *Новели, написані серцем* [w:] К. Мотрич, *Соняхи. Новели*, Київ 1978, s. 5–6.
- Павличко С., *Теорія літератури*, передм. М. Зубрицької, Київ 2002.
- Підмогильний В., *Місто* [w:] *Оповідання, повість, романи*, Київ 1991.
- Поліщук В. Т., *Образ міста (Києва) у прозі Михайла Старицького* [w:] *Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення. Збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г. Р. Передрїй, Черкаси 2005*, s. 118–123.
- Симоненко В., *Ти знаєш, що ти – людина: вірші, сонети, поеми, казки, байки*, передм. В. А. Гончаренка, Київ 2005.
- Слабошпицький М., *Олесь Ульяненко, ділянка № 33*, „Голос України”, 4 листопада, 2010.
- Тимошенко Т. С., *Людина і місто: художня антропологія в українській прозі 20-х років ХХ століття* [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології*, 2010, випуск XXIII, частина 3, s. 223–230.

Фоменко В.Г., *Місто і література: українська візія*, Луганськ 2007.

Фоменко В.Г., *Своєрідність зображення взаємодії людини та урбанізованого соціуму в українській художній прозі*, [w:] *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010, випуск XXIII, частина 3, *Проблеми слов'янської філології*. 2010, випуск XXIII, частина 3, s. 192-201.

Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник, авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін., Київ 2002.

Чижевський Д., *Реалізм в українській літературі*, підготов. тексту, фак. ред., передм. М. Наєнка, Київ 1999.

Шевченко Т., *Кобзар*, Київ 1984.

ANTINOMY, APOTHEOSIS, ADAPTATION. ABOUT MUTUAL RELATIONS “CITY – COUNTRY” IN UKRAINIAN LITERATURE

Opposition *city/ country* (other versions of antinomic relations – *centre/ outskirts (neighbourhood)*, *foreign/ familiar*, *distant/ close* etc.), where the city is viewed as a hotbed of shattered dreams and people's hopes, and the country as the oasis of calmness and a mainstay of historic traditions – is an important motive of classic Ukrainian literature.

Leaving canonical peasant literature for peasants (Ukrainian: *селеписність*) and unquestionable turn to the urban subject matter in the Ukrainian literature were observed in 1920s, initially in the poetry of futurists and neoclassicists and later in the intellectual prose of the representatives of “Executed Renaissance”.

In the latest postmodernist Ukrainian literature the classic spatial opposition *city/ country* is subject to a new evaluation. The postmodernist writers not only traditionally contrast city with country, but also, or even above all – the city of the past with the modern city, Ukrainian city with the city of the west.

Thus, *antinomy*, *apotheosis*, *adaptation* – even today coexist in the complex relations city/country, but with the main stress moved from the *apotheosis* of the country to the search of living space and continuous attempts to *adapt* in the modern urban agglomeration.

Key words: *antinomy* city – country, *apotheosis* of the country, *adaptation* of the city, Ukrainian literature.

Олена ГУДЗЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Літературна дуель Булгакова і Куліша з позиції сьогодення

В Україні питання європейського вектору розвитку та національного самоусвідомлення знову стали болючими – аж до крові. Невже ми запрограмовані на циклічність? Можливо, так стається й тому, що неосмисленими залишилися уроки історії, недопрочитаними – книги.

Між тим, у тексті Миколи Куліша майже столітньої давності – драмі *Патетична соната* знаходимо пророчі смислові коди: „Ніч така велика як Росія, а Росія – як ніч: не видно й не чути нашої України”.

Сьогодні скільки інтерпретаторів, стільки й версій подій, що відбуваються. Спрацьовує теорія тисячі правд Володимира Винниченка, однак істини так і не віднайдено. Водночас така ситуація не нова – у бібліотеці українця на полицях книги Булгакова, їх з охотою читають діти й екранізують режисери. Цікавим було б відстежити, як онтологічні моделі, представлені в творах, проектується на суспільну свідомість, недарма ж Булгаков був улюбленцем імперських вождів.

Процитуємо донос співкамерника Куліша Е. Штейнберга: „Москву Куліш порівнює з давнім Римом. Точно так же, – стверджує він, – як старий Рим жив за рахунок своїх провінцій, витягуючи з них всі соки, концентрував багатства, цінності, твори мистецтва, точно так же Москва живе за рахунок національних республік”¹. Такий проімперський погляд, питомо, у росіянина формує специфічну картину буття. Ось що згадує сестра киянина Михайла Булгакова Н. Земская: „Хоча ми й жили на Україні, у нас все ж було суто російське виховання, й ми дуже відчували себе росіянами. Та Україну любили”². Що є для імперця любов? Любов до українського хліба, молока, краси київських схилів – і тваринна, фізіологічна ненависть до рук, що зростили той хліб, української назви магазину, де те молоко продається, до культури тубільців, мови, історії,

---

¹ Н. Кузякіна, *Несподіваний сюжет: Із слідчої справи Миколи Куліша* [в:] „Київ”, № 11, 1991, с. 132.

² В. Сахаров, *Береги честь смолоду* [в:] М. Булгаков, *Белая гвардия*, Москва 1990, с. 13.

національного обличчя. Це усе – у романі Михайла Булгакова *Біла гвардія*. Аналізувати будемо саме його, бо „булгаковська драматургія [...] виросла з прози (*Біла гвардія*)”³. У захопленій передмові до роману Всеволод Сахаров не соромиться зазначити: „Народ, селяни для Турбіних – сила таємнича і ворожа, що несподівано виникає на живій шаховій дошці історії”⁴. Слово „несподівано” тут є ключовим. Для Булгакова руйнування устоїв, розхищення імперської свідомості – це символ духовної смерті. Смішно йому стає, коли народжуються в місті якісь люди, які не мали чобіт, але мали широкі шаровари, що виглядали з-під солдатських шинелей, і люди ці заявляють, що вони не підуть із міста на фронт, а залишаться тут, бо це їх місто, українське місто, а зовсім не російське.

Начебто йому смішно, а насправді – страшно. Саме з цього моменту зятий монархіст починає молитися на Схід, звідки пробиваються на Київ большевистські полки, і мріяти про те, що українство захлинеється, потоне у крові, і повернеться час Росії як Третього Риму – єдино правильний, єдино можливий. Запопадливий критик із непростим прізвиськом Сахаров це так пояснює, навіть не вбачаючи в своїх словах цинізму імперця: поняття честі Булгакових базувалося на любові до Росії⁵. Нехай це був критик старої формації. Але й сучасні російські літературознавці є носіями подібного шаблону: „Але життя вимагало відповісти на питання, з ким іти, які ідеали захищати, на чьому боці істина, правда. Спочатку здавалося, що істина і правда на боці Гетьмана, а Петлюра несе сваволу и грабіжничество, потім приходять розуміння, що Росію не представляють ні Петлюра, ні Гетьман, розуміння того, що попередній уклад знищено. Як наслідок виникає необхідність задуматися про можливості появи нової сили – большевиків”⁶.

Отже, те, що істина і правда може бути на боці України і українця, не приходять у голову росіянинові на будь-якому історичному етапі. Так і Михайло Булгаков заперечує саму ідею України, відмовляючи останній у місці на історичній мапі – а не забуваймо, що ці розлогі цитати – не з архівних джерел, ці книги стоять у бібліотеках, на них зростають цілі покоління – і українська молодь, і російська, адже автор талановитий, популярний, його читають, про нього говорять.

„Хто тероризував російське населення цією нищою мовою, якої й на світі не існує?”⁷, – запитує він. У силовому полі його авторитету свідомість читача дає відповіді на питання у прогнозованому ключі. Так картина буття, у якій

³ В. Новиков, *М. А. Булгаков – драматург* [в:] М. Булгаков, *Пьесы*, Москва 1987, с. 10.

⁴ В. Сахаров, *op. cit.*, с. 10.

⁵ *Ibidem*, с. 13.

⁶ М. Роткова, *Алексей Турбин в романе и драме М. Булгакова (к проблеме трансформации эпического жанра в драматический)*, [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0196_West_filol_2001_1\(3\)/13.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0196_West_filol_2001_1(3)/13.pdf), [06.08.2013].

⁷ М. Булгаков, *Белая гвардия*, Москва 1990, с. 54.

„народ (український), селяни у романі є [...], але це погляд з боку, що відзначає передусім недоліки, взаємне нерозуміння і недовіру”⁸, отримує путівку в життя, прописується в літературному каноні.

Що протиставити було Кулішеві? Виникає ідея *Патетичної сонати*, де фортепіано грає зовсім іншу, українську мелодію, де національний змаг ідей – питомо український, позитивні персонажі – українці, а дійство так само структуровано і вертепизовано, як і в *Білій гвардії*. Білі офіцери позбавлені романтичного флеру, вони є чужинцями на цій землі, каже Куліш, тож не можуть горіти душою за неї, і цим нівелює лункий турбінінський пафос.

Через весь роман *Біла гвардія* проходить мотив віхоли, юги, що має дійсно космічні масштаби. Не випадково головний герой *Патетичної сонати* носить прізвище Юга – його долю, як і долі мільйонів сучасників, захопила революційна юга, а за душу борються віковічні противники – почуття і обов’язок.

У Булгакова – гетьманське військо, білі, червоні, петлюрівці. Над усім – ідея Росії – Третього Риму: „То й що, що імператор загинув, нехай живе імператор!”, що є вищою ніж життя героїв. Фактично, битва в ім’я російської ідеї за Україну: штандарти – різні, мета – одна. Так, цитує романтичного булгаковського Альошу мімікруючи Тьотя Мотя із Курська, героїня ще одного національно-орієнтованого твору Миколи Куліша *Мина Мазайло*, пророче передбачаючи недалеке майбутнє: „[...] в *Днях Турбінних* Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна [...] СРСР”⁹.

У Куліша ж – інший плацдарм: червоні, стара і нова „імперська” формація, українська Просвіта, поборники незалежної України радикального штибу, інакше кажучи, сили проукраїнські й протиукраїнські – політичне місиво, у якому борсається душа Ілька Юги, бо ж лицемірство і гра на почуттях – улюблені важелі будь-якої політики. Письменник вважає, що сучасна йому Україна є не сценою, а плацдармом великого змагу ідей. Боротьба йде за її обличчя, її цивілізаційний вибір. Невипадково дослідники відзначають, що „пошуки національної автентичності становлять зміст драматургії Миколи Куліша. І в цьому він принципово відрізняється від російських колег”¹⁰. Таким чином, суб’єкт дії *Білої гвардії* – Росія, Турбіни живуть і борються на своїй території. Україну не визнають. Суб’єкт дії *Патетичної сонати* – Україна. Так твір Миколи Куліша стає драмою ідей. Ідей, що надовго пережили і автора, і всіх своїх виразників столітньої давності, та й сьогодні в Україні звучать на повний голос, подекуди заглушуючи навіть голос розуму.

⁸ В. Сахаров, *op. cit.*, с. 15–16.

⁹ М. Куліш, *Твори* в 2-х тт., т. 2, Київ 1990, с. 143.

¹⁰ Т. Свербілова, Н. Малютіна, Л. Скорина, *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини XX століття*, Київ 2009, с. 232.

Форма драми дозволяє авторові витримати певний нейтралітет, недосяжний романові Михайла Булгакова, як, загалом, і його п'єси: Куліш фактографічно подає персонажів, що втілюють певні суспільно-політичні погляди, та їхні вчинки, зоновані магічною структурою вертепного дійства (теж галантний реверанс перед двобоєм із Булгаковим?), і той, перед ким розігрується життєва колізія, має сам визначитися зі своїми симпатіями.

На це працює і символіка. Символи у Булгакова ще з перших сторінок *Білої гвардії* (прозової „версії” *Днів Турбіних* і не тільки: 1928 року паризьке видання *Білої гвардії* вийшло під назвою *Дні Турбіних*) – дві похмурі та пристрасні троянди, що утверджують красу і міцність життя, незважаючи на те, що до Міста підступає підступний ворог, який може розбити прекрасне Місто і скалки спокою розтоптати каблуками. Отже, „краса і міцність” у житті, на думку автора, таки були, саме їх втрачали білогвардійці із набуттям Україною незалежності. Їх покликані захистити й кремові штори, ще один прозорий символ – за вікном йде війна, убивають людей, а в кімнаті затишно, квіти й смачні найдки. Галантні офіцери, романтична дама – великосвітський бал. Світу ніби не існує.

Символіку в драмі Миколи Куліша теж почасти романтизовано. Музика є композиційною ниткою обох творів. Бетховенівська соната, що дала назву творові українського драматурга, – то символ стихії, буремності, непередбачуваності відрухів людського моря на суспільні катаклізми-експерименти. Спочатку відбувається залучення романтичного контексту: виконання сонати Мариною викликає у Ілька видіння: ось вони обоє на кораблі „Арго” плывуть над життям до вічно прекрасних країн кожен по своє золоте руно. Згодом приходить розуміння, що романтичні алюзії було використано з метою створити жорсткий контраст: жертви суспільних експериментів-катаклізмів окреслено українським автором зовсім іншою, далеко не романтичною канвою. У їхніх серцях живе почуття одне до одного, однак вимірюється воно далеко не трояндами у кришталевих вазах, та й музика звучить дещо інша – ритмічно відбиває ноти вода, що падає зі стелі убогого підвалу:

„Л і т н і й. [...] одна, дві, три, чотири, п'ять (крапля: дзень! Обернувся, глянув на стелю, на відро і знов), сім, вісім, дев'ять, десять (крапля: дзень! Нахмурився). Отак у вас завжди капає зі стелі?

Ж і н к а. Третій рік. Ще як брали на війну Оврама, мужа мого, – почало. З того часу жду й рахую. Сорочку перу я за сімдесят крапель, прасую за десять. А за цілий день, знаєте, скільки їх випадає? Аж чотириста тридцять два по сто”¹¹.

Відзначимо, що у фіналі твору саме у цьому підвалі Ілько Юга уб'є своє альтер-его, свою національну совість – Марину, яка спуститься сюди з горішніх поверхів (як і його мрії очікує жорстке заземлення) в останній свій прихисток – в'язницю.

¹¹ М. Куліш, *op. cit.*, с. 176.

Сцена вбивства теж є глибоко символічною, тож не можемо погодитися із тезою, що „в шедеврї Куліша національний месіанський проект Марини так само не позбавлений амбівалентної трагічної іронії як і творіння Малахія. [...] Бетховен і збройний заколот – речі несумісні. Трагічний фанатизм національної ідеї ставить людей творчого плану перед завданнями, які вони за природою не можуть виконати”¹².

Образ Марини – повстанської Чайки, символ національного відродження українського, більше – символ самої України, а не просто «людина творчого плану», чітко виписаний світлими фарбами на тлі боротьби за владу сил, ворожих українському народові, її символічна смерть від рук свого ж, українця – вважаємо, поза іронією, поза осудом і автора, і читача. Смерть патріота, що бореться в ім’я вітчизни з ворогом і гине в трагічній громадянській війні, видається, не може викликати іронію у співгромадян. Мабуть, полярність добро – зло для виразників різного прошарку суспільства і, більше, різної національної етики не завжди однозначна.

Щодо трагічності, на думку Гегеля, не будь-яке нещастя є трагічним, а тільки те, що закономірно витікає зі вчинків самого героя. Шлях Марини на свою особисту Голгофу через звитягу і боротьбу до загибелі в ім’я вищих ідеалів – трагічний символ краху українського національного руху. У епіграфі *Патетичної сонати* значиться про головного героя Ілька Югу: „нині покійного”, що теж, на нашу думку, скеровано естетикою трагічного. За власні ідеали – любов до Росії й офіцерський обов’язок – гине й Алексей Турбін. Загалом, кінцівка п’єси Булгакова, хоча й супроводжується співом „Інтернаціоналу”, що на рік написання твору повинно було звучати переможно, водночас насичена песимізмом і трагічним передчуттям хаосу і тотального знищення:

„М и к о л к а. Панове, сьогоднішній вечір – великий пролог до нової історичної п’єси.

С т у д з и н с ь к и й. Кому – пролог, а кому – епілог”¹³.

Серед чинників, що уреальнюють, унаочнюють морально-етичні площини у творі, варто назвати пафос. Ідея потребує возвеличення і жертви, і часто її право на життя у реальному світі доводиться саме за допомогою цих категорій. У світі художньому, що є результатом творчої фантазії автора, смерть героя – виразника ідеї слугує загальній меті – утвердженню її істинності, „правильності”, за яку й життя не шкода. Тож багато в чому обидва письменники – і російський, і український – ідуть спільним шляхом. Сказане стосується, передусім, звичайної форми. Традиційна художня естетика дещо поступилася місцем обережному намацуванню нових орієнтирів. Однак старі прийоми і техніки не були забуті: тут і барочна вертепізація дійства, глибока, до кінця ще й до сьогодні не прочитана символіка зонування сцен, і синтез мистецтв, що

¹² Т. Свербілова, Н. Малютіна, Л. Скорина, *op. cit.*, с. 215–216.

¹³ М. Булгаков, *П’єси*, Москва 1987, с. 122.

апелює до епохи Романтизму, і прозора габа конфлікту, вписаного до любовного трикутника (у Куліша – базово, у Булгакова – схематично), – безпрограшний сюжет для будь-якого твору, а в цьому випадку ще й посилений накладанням трикутника політичного – актуальної реалії того часу.

Вочевидь, йдеться про літературну дуель. Спостерігши надзвичайну популярність твору, трансформацію його із прози в драму, а згодом – триумфальну ходу сценою передового московського театру, а головне – відчуючи, що створена його автором модель світу вигідна політичним опонентам і здатна з часом стати чоловію, Микола Куліш був просто змушений кинути виклик Михайлу Булгакову, його резонансним *Білій гвардії*, *Дням Турбіних*, вибудовуючи свою, на протигагу російськомовному метру, модель буття, демонструючи свою правду життя, волаючи, схожу на крик, де місце романтичного зонування на правих і не правих, без натяку на будь-який сумнів у своїй правоті, посідають драстичні сцени, а герої – білі офіцери, витончені і з гуморком, протиставлені безногому інвалідові у сирому підвалі – особистості, безкінечно зневаженої, який, однак, втілював прожекти і плани „верхів” у кривавій бійні війни і в розбудові знівченої країни, аж до втрати здоров’я, однак вдячності так і не дочекався. Він уособлює саме забуту „людину з низу”, інтереси якої упосліджено в ім’я інших ідеалів і цінностей. Чомусь для героїв Булгакова вони є вищими.

Очевидно, що швидка трансформація соціальної свідомості під час змін суспільного ладу веде до зміни свідомості особистості. „Для багатьох же сучасників цієї епохи, в тому числі Булгакова, Куліша та інших письменників, світ розколовся на „до” та „після”, межа між належним та сущим, правильним та неправильним стала розпливчастою”¹⁴. Українські митці, чиї оголені нерви були камертонами доби, відчули трагічну небезпеку. Сьогодні здається неможливим, сюрреалістичним, але на зустрічі Сталіна з українськими письменниками обговорювали п’єсу Булгакова *Дні Турбіних*”, і обговорення це було досить гострим і полемічним. Частина письменників вимагала у Сталіна (!!!) пояснень, чому ця п’єса йде в театрі. Сталін, завдячуючи якому, за свідченням Л. Леонідова, було відновлено сценічну постановку¹⁵, відповідає: на відміну від *Бігу*, твір є корисним большевикам. Українці здивовані – антирадянські обидви. У *Днях Турбіних* вони вбачають і антиукраїнську спрямованість, і великодержавний російський націоналізм. (Микола Куліш у п’єсі *Мина Мазайло* гостро і влучно висміяв манеру російського шовініста-Булгакова зображати своїх політичних опонентів: „Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не виставляють в театрі *Дні Турбіних* [...] Така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одцурались цієї назви”¹⁶.)

¹⁴ Г. Степанова, *Взаємозв’язок жанру та пафосу в драматургії М. Булгакова*, Автореф. дис. канд. філол. наук, Дніпропетровськ 1998, с. 14.

¹⁵ *Советское искусство*, 21 декабря, 1939.

¹⁶ М. Куліш, *op. cit.*, с. 142.

Хтось питає Сталіна, чому Булгаков змальовує російських офіцерів інтелігентами, а українських командирів – бандитами? Генсек заперечує гостям¹⁷. Однак, мабуть, картина буття України для нього така, а якщо й ні, то з часом, Сталін планує, стане такою, як її ідеалістично сформулював класик за життя Михайло Булгаков: на ремарку: „Край український, тут є елементи, що хочуть балакати цією мовою своєю”, – Алексей Турбін, інтелігент, військовий лікар, альтер-его автора зауважує: „5 відсотків, а 95 – росіяні!”¹⁸.

Такий відсоток – уже реальність на етнічно українській Кубані, де питомо наші пісні звуться чорноморськими. Згорда дивляться на українську мову і громадянство у Криму. Заперечують Голодомор як геноцид українського народу на сході України. У світоглядний розлам падають душі, і, як свого часу дивувався Булгаков: ні один чорт не знав, що це за така нова країна – Польща”, – чи не дивуватимуться нащадки зі стерилізованою пам’яттю щодо України?

ЛІТЕРАТУРА

- Свербілова Т., Малютіна Н., Скорина Л., *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття*, Київ 2009.
- Кузякіна Н., *Несподіваний сюжет: Із слідчої справи Миколи Куліша* [в:] „Київ”, № 11, 1991, с. 131–135.
- Куліш М., *Твори в 2-х тт.*, т. 2, Київ 1990.
- Степанова Г., *Взаємозв’язок жанру та пафосу в драматургії М. Булгакова*: Автореф. дис. канд. філол. наук, Дніпропетровськ 1998.
- Булгаков М., *Белая гвардия*, Москва 1990.
- Громов Е., *Сталин: власть и искусство*, Москва 1998.
- Новиков В., *М. А. Булгаков – драматург* [в:] Булгаков М., *Пьесы*, Москва 1987.
- Роткова М., *Алексей Турбин в романе и драме М. Булгакова (к проблеме трансформации эпического жанра в драматический)*, [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0196_West_filol_2001_1\(3\)/13.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0196_West_filol_2001_1(3)/13.pdf), [06.08.2013].
- Сахаров В., *Береги честь смолоду* [в:] Булгаков М., *Белая гвардия*, Москва 1990, с. 5–20.
- „Советское искусство”, 21 декабря, 1939.

¹⁷ Е. Громов. *Сталин: власть и искусство*, Москва 1998, с. 112.

¹⁸ М. Булгаков, *Белая ...*, с. 56.

LITERARY DUEL OF BULHAKOV AND KULISH IN THE LIGHT OF NOWADAYS

There has been given the modern interpretation of literary dialogue between the Ukrainian writer Mykola Kulish and the Russian writer Myhailo Bulhakov which was started almost a century ago but it wasn't grasped in full even until today. However this interpretation has been very vital and the processes occurring in the aspect of social consciousness in modern Ukraine vividly confirm it.

Having analyzed the peculiarities of composition, plot and characters in "Pathetic Sonata" by M. Kulish and «The White Guard» («Days of the Turbiny's») by M. Bulhakov, we come to the conclusion that this peculiar literary duel had for an object to displace the guidelines mainly in ideological aspect. It was also noted by the contemporaries: there appeared a great dispute in artistic circles, there is even a shorthand record of the meeting of Stalin and the Ukrainian writers which testifies it. But the disputes concerning the subjects raised in these writings are still raging in our days. So, obviously, it is too early to announce the winners of the literary duel.

Key words: literary text, the drama of ideas, symbolism, character.

Степан ІВАНІК

Варшавський університет

Про етичні погляди Степана Балея

У своїй науковій творчості видатний український та польський психолог, представник львівсько-варшавської філософської школи, Степан Балея (1885-1952) до проблем етики звертався нечасто. Повністю присвяченою цій проблематиці є тільки одна праця вченого – *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії*. Це – одна з ранніх статей Балея, яка була опублікована у Києві в 1912 році, у провідному в ті часи українському науковому часописі „Літературно-науковий вісник”¹. Такий незначний з кількісної точки зору розмір джерельного матеріалу, очевидно, є основною причиною того факту, що погляди Балея в області етики (на відміну від психології) не стали предметом окремої уваги українських, польських і закордонних дослідників². Метою моєї статті, власне, буде заповнення цієї прогалини, оскільки, як відомо, між кількісною і якісною вартістю тексту не існує прямо пропорційної залежності. Реалізація даної мети матиме наступну послідовність: спочатку я представлю короткий зарис змісту згаданої статті; далі я спробую визначити основні риси етичних ідей Балея, виявити їх безпосередні теоретичні витоки, і з’ясувати, в чому полягає значення даних ідей для українства.

Одним з головних завдань, які ставили перед собою теоретики етики у XIX і XX століттях, було віднайдення природних основ етики, які гарантували б стабільність етичних засад, а самій етиці надали ознак об’єктивності і науковості. У своїй статті Балея виділив і проаналізував три основні напрями цих пошуків: гедонізм, утилітаризм і еволюціонізм.

¹ С. Балея, *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] „Літературно-науковий вісник”, т. LX, кн. X, 1912, с. 166-180.

² Як винятки варто назвати звернення до наявних у згаданій статті етичних ідей Балея в працях українських науковців Ольги Гончаренко і Віктора Малецького (див. О. Гончаренко, *Соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів Степана Балея* [в:] *Степан Балея у світлі провідних філософських напрямів XX століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 21-22; В. Малецький, *Соціальна філософія Степана Балея* [в:] *Степан Балея у світлі провідних філософських напрямів XX століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 250–251, 258–259.)

Головна теза гедонізму звучить наступним чином: морально добрим є те, що дає людині задоволення. Цей погляд не є нічим новим, оскільки має свої коріння ще у давньогрецькій філософській думці. Однак сучасна людина відчуває прірву між бажанням задоволення (особистим добром) і голосом сумління (моральним добром). Тому сучасний гедонізм намагається подолати цю прірву і робить це двома способами:

(а) шляхом зведення особистого добра до морального добра: доведення, що особисте задоволення має моральний характер;

(б) шляхом зведення морального добра до особистого добра: доведення, що дотримання моральних засад є суб'єктивним задоволенням.

Крайньою формою новочасного гедонізму є гедонізм психологічний. Згідно з ним людина є природженим гедоністом, оскільки з усіх можливих способів дії вона завжди вибирає ті, від яких вона очікує отримання найбільшого для себе задоволення. Навіть у тому випадку, коли людина переконана, що вона відмовляється від задоволення заради певної етичної мети, її переконання базується на психологічній ілюзії. Наприклад: мати не йде на вечірку, а залишається вдома зі своєю хворою дитиною. Здавалося б, вона у цьому випадку відмовляється від особистого задоволення на користь морального добра і тим самим чинить всупереч принципу гедонізму. Однак, насправді, маючи до вибору дві можливості (піти на вечірку чи залишитися вдома з дитиною), мати вибирає другу тому, що вона принесе менше гірких відчуттів, ніж перша: адже вечірка, під час якої мати постійно переслідуватиме думка про хвору дитину, принесе їй більше страждань, ніж задоволення.

Посилаючись на критику позиції психологічного гедонізму, здійснену, зокрема, Х. Еренфельсом, Х. Гомперцом, Г. Сідгвіком, Балей відзначив, що факти внутрішнього досвіду вказують на те, що під час прийняття рішень морального характеру людина взагалі не думає про власне задоволення. Отже – задоволення не є метою дії людини. Мати, яка не йде на вечірку через хвору дитину, чинить так не тому, що вона боїться, що страждатиме під час вечірки. Приймаючи це рішення, вона взагалі не порівнює можливих приємних і неприємних відчуттів, не думає про особисте добро; її свідомою метою є виключно збереження здоров'я дитини.

Однак з того, що крайня теза гедонізму є неприйнятною, ще не випливає, що слушним є погляд, згідно з яким моральність і задоволення є речами непоміжними: „Те, що дає задоволення, і те, що є етично добрим, справді, не є тими самими речами, але вони між собою пов'язані. Не кожне задоволення є етично добрим, похвальним, однак етичні вчинки, так само як і ті вчинки, які стоять поза областю етики, ґрунтуються на почуваннях і закінчуються відблиском у сфері почувань. Вони створюють задоволення, коли є етично добрими; тягнуть за собою біль, коли вони етично лихі”.³

³ С. Балей, *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] С. Балей, Зібрання праць у п'яти томах, т. 1, за ред. М. Верникова, Львів-Одеса 2002, с. 143.

Отже, Балеї вбачає в гедонізмі й певні позитивні сторони, а саме:

(а) тенденція до пояснення суті моральності на емпіричній основі, звільнення від необхідності пошуку її джерел в області метафізики;

(б) звернення уваги на залеженості моральності від почувань.

При цьому вчений зазначає, що головна теза гедонізму повинна бути відкинута: адже, з того, що моральне добро і задоволення з одного боку, і моральне зло і страждання з іншого боку, тісно між собою пов'язані, зовсім не виникає, що етичне добро є тотожне з тим, що веде до задоволення.

Другим напрямом етики, який розглядає Балеї, є утилітаризм, головна теза якого є наступною: морально добрим є те, що дає людині користь. Утилітаризм є спробою подолання недостатності понять задоволення і страждання для точного розрізнення морального добра і морального зла. Тому цей напрям опирається на дещо інших поняттях, а саме поняттях користі і шкоди. Відповідно, щоб зрозуміти суть утилітаризму, згідно з Балеєм, слід зрозуміти взаємне відношення понять задоволення і користі, а також понять страждання і шкоди. Неважко помітити, що страждання може бути корисним (наприклад вживання гірких ліків, кропівке вивчення іноземної мови і тд.) і навпаки – задоволення може бути шкідливим (наприклад, споживання алкоголю). Отже, задоволення і користь не завжди йдуть у парі; тому є різниця між тим, чим людина керується у своїй поведінці: задоволенням чи користю. Щоденний досвід вказує на велику перевагу другого типу поведінки над першим (наприклад, розважлива зрілість, яка піклується про постійну користь, зазвичай розцінюється як краща від нерозважної молодості, яка женеться за тимчасовим задоволенням). З огляду на це видається, що користь і шкода є кращою підставою для розрізнення добра і зла, ніж задоволення і страждання. Легше довести те, що моральні вчинки є корисними, ніж те, що вони є приємними. Однак насувається питання: для кого саме вони є корисними? Згідно з теоретиками утилітаризму (Дж. С. Мілля, Г. Спенсера) – і для особи, яка діє, і для всіх інших. Особиста і загальна користь пов'язані між собою. В цьому місці Балеї вбачає поворотний момент утилітаризму, завдяки якому останній підноситься на суспільний рівень, перетендує на статус суспільної етики при тому, що його відправною точкою є особа. Саме тому в утилітаризмі таку важливу роль відіграє поняття суспільності, завдяки якому він пов'язує поняття власного добра і добра інших людей.

Балеї резюмує свій аналіз утилітаризму наступним чином: „Можна не погоджуватися з тезами утилітаризму, згідно з якими кожне моральне добро можна звести до суспільної користі. Однак, не підлягає сумніву те, що в широких межах, те, що ми вважаємо моральним, збігається з тим, що є суспільно корисним, і те, що цей збіг не є випадковим, а вказує на залежність етичної вартості наших рішень і вчинків від їх суспільної користі”⁴.

⁴ *Ibidem*, с. 146.

Головна теза третього напрямку етики, який розглядає Балей, є такою: етичні норми є продуктом еволюції. Еволюціонізм виник як реакція на етичний скептицизм. На протигагу скептикам, які вважають той факт, що моральні норми є різними у різних народів і різних часів, свідченням того, що етика як наука неможлива, еволюціоністи вважають, що ця змінність моральних імперативів є цілком нормальним явищем, а саме, є проявом еволюційного розвитку етичних норм від нижчих до все більш досконаліших форм. Таким чином, еволюціонізм підносить відносність етичних норм, в якій скептицизм вбачає слабку сторону етики, до рангу сильної сторони етики.

Балей зауважує, що еволюціонізм, однак, не можна розглядати як окремий етичний напрям на рівні з гедонізмом і утилітаризмом, оскільки етика не може бути еволюційною, не будучи при цьому також гедоністичною і утилітаристичною. Еволюційність не може бути основою етичної системи, вона може тільки входити до складу вже готової системи як додатковий чинник. Наприклад, принцип еволюціонізму старається з метою захисту своїх положень використати утилітаризм. Йдеться передусім про звинувачення, що в утилітаристичне трактування моральності не вписується факт поведінки людей, яка узгоджується не з критерієм користі, а з голосом сумління. Адже утилітаризм може пояснити навмисну ввічливість продавця, який не обманює свого клієнта, але не може пояснити поведінку бідної людини, яка віддає знайдені гроші їх власнику не тому, що якийсь розрахунок каже йому про користь такої поведінки, а тому, що так каже йому власне сумління. Це звинувачення утилітаризм успішно відкидає саме за допомогою еволюціонізму. Згідно з останнім наше моральне відчуття – сумління – є сформованим в процесі історичного розвитку суспільства людським інстинктом, який успадковується від покоління до покоління. Голос сумління виникає як голос суспільного добра і в процесі еволюції стає частиною психіки осіб, а, отже, воно є корисливим, тільки „несвідомо” і „інстинктивно”.

Які висновки робить Балей з проведеного аналізу гедонізму, утилітаризму і еволюціонізму? На його думку, спільним для даних трьох етичних напрямів є те, що вони „олюднили” етику, вказавши на те, що її основи не накинута людству „зверху”, а є людським витвором, результатом довгого процесу співжиття осіб у суспільстві. Це означає, що людство має право, і навіть обов’язок до свідомої „етичної творчості” (до сих пір ця творчість була несвідомою), яка була б спрямована на удосконалення етичних норм. Однак те, що людина має право творити етичні вартості, ще не значить, що ця творчість може бути довільною, що кожен може називати „добрим” чи „поганим” те, що йому заманеться. „Слід усвідомлювати, – пише Балей, – що етичне добро і зло є суспільними поняттями, які тільки в громадянському житті можуть мати якийсь сенс. І тому вони мусять бути такими, щоб могли бути успішно застосованими і одобреними в суспільному співжитті”⁵. З огляду на це кожен, хто претендує на створення

⁵ *Ibidem*, с. 149.

нових етичних норм, для того щоб мати шанси на успіх, повинен досконало знати умови, механізми і потреби суспільного життя. В іншому випадку усі реформаторські дії в області етики приречені на поразку.

Як бачимо, стаття Балея не є сухим реферативним представленням основних положень трьох наукових напрямів етики, у ній простежується особисте ставлення автора до того чи іншого питання, і викладається власна візія суті етики і шляху її подальшого розвитку. Квінтесенцією цієї візії можна вважати постулювання необхідності опертя етики на емпіричній (а не метафізичній) основі. Слід відмітити, що дана емпірична основа має у Балея два рівні:

(а) на суб'єктивному рівні етика базується на аналізі відповідних психічних актів індивіда, особливо – психічних актів почування,

(б) на інтерсуб'єктивному рівні етика базується на аналізі форм співжиття індивідів у суспільстві.

Де слід шукати теоретичних коренів даних поглядів Балея? Оскільки Балея був представником філософської школи Казимежа Твардовського, а той у свою чергу, – представником віденської філософської школи Франца Brentano, то є сенс у пошуках відповіді на поставлене питання звернутися саме до філософської спадщини Brentano.

Brentano виклав свою позицію щодо етики у праці *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis* [Про джерела морального пізнання] (1889). У даній праці німецький філософ опирається на поділ усіх можливих психічних актів на три основні класи: уявлення, судження і емоції (почування і волітивні акти)⁶. Дана класифікація визначає також класифікацію основних філософських наук, адже кожен з класів психічних актів є предметом дослідження окремої науки. Так, уявлення є предметом дослідження естетики, судження – логіки, емоції – етики. Відправною точкою етичних поглядів Brentano є ствердження певної аналогії між другим і третім класами психічних актів: судженнями і емоціями. Ці акти характеризуються певною біполярністю: „істина-хиба” (судження) та „приємне-неприємне”, „добре-зле” (почування і волітивні акти). З цього Brentano вивів твердження, що в етиці, подібно як у логіці, існують певні „природні”, тобто слухні всюди і завжди принципи. Дана концепція етики Brentano спричинилася до критичного стосунку щодо позиції релятивізму в етиці, яка базується на твердженні, що жодний принцип етики не є слухним всюди і завжди. Окрім того, критики зазнала також позиція гедонізму, оскільки аналіз відповідних психічних емоційно-волітивних актів показав, що мотивом поведінки спрямованої на досягнення добра не є задоволення. Щоб віднайти ключ до пояснення поняття добра слід вийти поза сферу суб'єктивної психіки окремої людини: „слід брати до уваги не тільки власне „я”, але також сім'ю, місто, державу, усі існуючі на землі живі істоти, і навіть далеко

⁶ Даний поділ був проведений Ф. Brentano ще раніше у праці *Psychologie vom empirischen Standpunkt* [Психологія з емпіричної точки зору] (1874).

майбутнє”⁷. Тому, згідно з Brentano, „етичним призначенням людини є життя у суспільстві”⁸.

„Природні” етичні принципи є внутрішньою рисою людства, а не накинутими йому зверху (наприклад, державою, релігією і тд.). Кожна проста людина відчуває і застосовує закони етики (як і закони логіки) на інстинктивному, несвідомому рівні, але не вміє їх собі пояснити. Для того, щоб їх пояснити, потрібно вдатися до витончених операцій розуму, і цим, власне, займається наукова філософія. Таким чином, історія людства – це історія поступового усвідомлення людством „природних” етичних законів.

Брентанівська концепція етики виразно вплинула на теоретичне обличчя львівсько-варшавської філософської школи у цій області. Важливу роль у ретрансляції етичних ідей свого віденського наставника на польському ґрунті відіграв засновник школи, Казимеж Твардовський. В етичних поглядах Твардовського помітною є і критичне відношення до гедонізму і релятивізму, і використання принципу еволюціонізму в боротьбі з релятивізмом. Але, що найважливіше, Твардовський сконцентрувався на розробці наміченої Brentano програми опертя етики на емпіричних, об’єктивних підставах, тобто реалізації програми наукової етики, першочерговим завданням якої польський філософ вважав „формулювання і обґрунтування етичного критерію з метою виведення норм поведінки”⁹. Справу вчителя в реалізації даної програми продовжували його учні, найбільших успіхів серед яких досягли Владислав Вітвіцький, Тадеуш Котарбінський, Владислав Татаркевич, Тадеуш Чезовський і Марія Оссовська.

Свої теоретичні напрацювання в області етики Твардовський представляв своїм учням не стільки за посередництвом відповідних публікацій, скільки за посередництвом власних лекцій з етики у Львівському університеті, які займали помітне місце в педагогічній діяльності польського вченого на протязі всього періоду його викладання у цьому навчальному закладі (1895-1936). Безперечно, саме лекції Твардовського з етики були джерелом етичних поглядів Балея. Про це свідчить хоча б наведений вище приклад з матір’ю і хворою дитиною, за допомогою якого Балея, дуже подібно до Твардовського ілюструє у своїй статті позицію психологічного гедонізму. Ось відповідний фрагмент з тексту лекції Твардовського: „[Гедоністи] стверджують [...], що праця для інших, самопожертва і інші з вигляду неегоїстичні явища можна без труднощів звести до егоїстичних імпульсів, якщо придивитися краще, чому хтось жертвує собою чи працює для інших. Адже він чинить так тому, що це приносить йому задоволення; якщо б він чинив інакше, то мав би докори сумління, його б переслідували моральні муки. Щоб уникнути цих неприємних почувань, він жертвує собою заради інших, що не тільки звільняє його від прикрих почувань,

⁷ F. Brentano, *O źródle poznania moralnego*, przeł. C. Porębski, Warszawa 1989, s. 33.

⁸ *Ibidem*, s. 34.

⁹ K. Twardowski, *Główne kierunki etyki naukowej* [w:] „Etyka”, t. XIII, 1974, s. 224.

але й дає йому істинне і тривале задоволення. Хіба б мати, питаються вони, піклувалася про хвору дитину, якщо вона б не отримувала від цього глибокого задоволення, або не передбачувала, що ненедбуючи дитину, вона забезпечує собі душевну тривогу?”¹⁰

Отже, значення *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* Балея полягає передусім у перенесенні на український ґрунт ідеї наукової (незалежної) етики, коріння якої – передусім в австрійській і польській філософській традиції (школи Brentano і Twardowskiego). Адже належне теоретичне осмислення і практичне впровадження даної ідеї в певному суспільстві, на мою думку, є одним з необхідних чинників модернізації даного суспільства, ознакою високого рівня громадянської свідомості його членів. На жаль, українське суспільство початку ХХ століття, за своєю суттю глибоко традиційне і рустикальне, яке за термінологією Фердинанда Тьонніса могло б бути визначене як типове „Gemeinschaft”, вочевидь, виявилось неготовим до сприйняття запропонованого Балеєм гасла розвитку наукової етики. Це гасло, однак, набирає особливої ваги і актуальності у наш час, коли, як видається, українство стало на порозі докорінних цивілізаційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

- Балей С., *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] „Літературно-науковий вісник”, т. LX, кн. X, 1912, с. 166–180; передрук: С. Балей, *Поняття етичного добра і зла в сучасній філософії* [в:] С. Балей, Зібрання праць у п’яти томах, Т. 1, за ред. М. Верникова, Львів-Одеса 2002, с. 139–150.
- Гончаренко О., *Соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів Степана Балея* [в:] *Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 13–77.
- Малецький В., *Соціальна філософія Степана Балея* [в:] *Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття*, за заг. ред. О. Гончаренко, Львів 2014, с. 250–281.
- Brentano F., *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Leipzig 1874; польське видання: F. Brentano, *Psychologia z empirycznego punktu widzenia*, przeł. W. Galewicz, Warszawa 1999.
- Brentano F., *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*, Leipzig 1889; польське видання: F. Brentano, *O źródle poznania moralnego*, przeł. C. Porębski, Warszawa 1989.
- Twardowski K., *Etyka*, red. R. Jadczyk, Toruń 1994.
- Twardowski K., *O sceptycyzmie etycznym* [w:] „Etyka”, т. IX, 1971, s. 173–220.
- Twardowski K., *Główne kierunki etyki naukowej* [w:] „Etyka”, т. XIII, 1974, s. 197–225.

¹⁰ K. Twardowski, *O sceptycyzmie etycznym* [w:] „Etyka”, т. IX, 1971, s. 200.

THE ETHICAL VIEWS OF STEFAN BALEY

The purpose of my paper is an attempt to define the essence of Stefan Baley's ethical views. In achieving this goal, first I present a brief outline of the content of Baley's article entitled "The concept of moral good and evil in modern philosophy" (1912), then I try to identify the main features of Baley's ethical ideas, to reveal their direct theoretical origins, and to find out what the significance of these ideas for Ukrainian society is.

Key words: independent ethics, hedonism, evolutionism, utilitarianism.

Марія ЯЦИМІРСЬКА

Львівський національний університет імені Івана Франка

Дипломатична місія Євгена Онацького та її роль в україністиці ХХ століття

Україністика ХХ століття – особлива галузь сучасних наукових досліджень. По-перше, вона пережила важкі етапи національного відродження, руїни двох світових воєн, голодомор і репресії видатних учених, еміграцію кількох поколінь українців. По-друге, наукова спадщина гуманітарних наук як в Україні, так і поза її межами була недоступною для вивчення протягом десятиліть. З проголошенням незалежності України в 1991 році розпочався етап масового зацікавлення працями замовчуваних істориків, письменників, мовознавців, політичних та культурних діячів. Серед маловідомих борців за українську державність вирінає постать дипломата, журналіста, професора Євгена Онацького, який волею долі опинився в еміграції. Більшість його вагомих праць була надрукована в Італії та Аргентині, а безліч аналітичних статей – у закордонних періодичних виданнях. Дипломатична діяльність Євгена Онацького досі не була об'єктом спеціальних досліджень. Перші дипломати Української Народної Республіки творили її історію в особливо несприятливих умовах, виявляючи при цьому неабиякі здібності й патріотизм. Цей досвід, узагальнення помилок та успіхів, про які написав у своїх мемуарах Євген Онацький, варті уважного аналізу та наукового осмислення. Вони є важливим фундаментом сучасної дипломатії, історії української культури та світоглядним орієнтиром у державотворчому процесі.

Перші статті про Євгена Онацького були надруковані у видавництвах Аргентини, США, Канади. Серед них – *Бібліографія праць професора Євгена Онацького. 1917-1964* (укл. М. Гаврилюк), яку видала Спілка українських науковців, літераторів і митців Аргентини. В Україні більшість публікацій присвячена біографії, громадській і науковій діяльності талановитого співвітчизника: Б. Червак, *Євген Онацький – універсалізм і європейськість* (Кам'янець-Подільський, 1996); *Онацький Євген* (*Енциклопедія Українознавства: Словник* / Гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні, Львів, 1996); М. Яцимірська,

Етичні та естетичні цінності в “Українській малій енциклопедії” Євгена Онацького (Львів, 2001); *Онацький Євген (Українські письменники діаспори: Матеріали до бібліографічного словника, авт.-укл.: О. Білик, Г. Гамалій, Ф. Погребенник, К., 2007)*; С. Єсюнін, *Євген Онацький: кам’янецький період життя відомого глухівчанина*; Я. Фур, *Євген Онацький: повернення із забуття* (2008); *Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості*, упорядк. В. А. Просалової (Донецьк, 2012) та ін.

Мета статті – проаналізувати та осмислити дипломатичну діяльність Євгена Онацького; показати її роль у розвитку україністики ХХ століття; дослідити концепцію його державотворчих та наукових поглядів; узагальнити практичний досвід і критичні висновки.

Відомий громадський діяч української діаспори в Канаді професор Василь Верига, автор двотомного дослідження одного із найбільш важливих і суперечливих етапів політичної історії України ХХ століття *Визвольні змагання в Україні: 1914-1923 рр.* (Львів, 1998), написав про Євгена Онацького так: “Професор Євген Онацький – це надзвичайно колоритна постать, людина широкого світогляду та не менш широких зацікавлень. Він визначний український науковець і добрий соліст співак баритон. Талановитий дипломат і лексикограф, видатний енциклопедист і професор-дослідник минулого України та ще й філософ”¹.

Євген Онацький народився 14 січня 1894 року в Глухові на історичній Чернігівщині, тепер Сумської області. Згодом батька-учителя перевели на роботу в Кам’янець-Подільський, де Євген Онацький успішно закінчив гімназію і в 1914 році вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Студентські роки й події в Україні – важливий етап становлення його світогляду. Перша світова війна, розвал Російської та Австро-Угорської імперій створили сприятливі умови для створення незалежних національних держав. Мільйони українців піднялися на боротьбу за свою волю й проголосили Українську Народну Республіку. Євген Онацький увійшов до складу Центральної Ради від українського студентства й невдовзі став її секретарем. Як секретар Центральної Ради УНР він брав активну участь у Всеукраїнському національному конгресі, що відбувся в Києві 17-24 квітня 1917 року. “Отже Онацький не був тільки свідком цих величних подій української історії, але й сам своєю працею творив історію. Ще того самого року він з рамени Центральної Ради виїжджав на переговори з козацькими провідниками Донських Козаків до Новочеркаського та Кубанських Козаків до Катеринодара, тепер Краснодару на Кубані”². Це були перші дипломатичні кроки Євгена Онацького в нелегкі революційні роки. Певний час йому довелося працювати бібліотекарем

¹ В. Верига, *Професор Євген Онацький* [в:] *У вічному місті: записки українського журналіста, роки 1931-1932*, Торонто 1981, с. 2.

² *Ibidem*, s. 2.

у Київському міському музеї, а в січні 1919 року його знову запросили на дипломатичну роботу як людину, що має до цього хист, вроджену інтелігентність, культуру і добре знання іноземних мов. Євген Оनाцький отримав призначення до Дипломатичної Місії в Париж, де мала відбутися Мiroва конференція, і разом із дружиною поїхав у складі делегації УНР. Однак до Парижу їх не допустили французи й після дев'ятимісячного перебування у Відні та Швейцарії молоді Онацькі прибули до Риму, де головою української Дипломатичної Місії був Дмитро Антонович. З жовтня 1919 року Євген Онацький почав працювати в пресовому бюро. Він редагував бюлетень *Воche дель Україна* ("Голос України"). У важких умовах привертав увагу європейців до проблем України, писав статті до українських часописів "Діло", "Новий час" у Львові, "Свобода" в Джерсі Сіті в США, "Український голос" у Вінніпегу в Канаді, а також до італійських та швейцарських видань. Цю діяльність Євген Онацький описав у мемуарах: *Записки українського журналіста і дипломата (1919–1922 рр.)*, *У Вічному Місті. Роки 1931–1932*, *Сторінки з римського щоденника (1933–1934)*.

Євген Онацький створив українську дипломатію у винятково важливий історичний період. У цей час бракувало спеціально підготовлених кадрів, деякі з них поводитися в Європі не зовсім відповідно. Тип такого дипломата отримав назву "гергепа" (велика, незграбна, смішна постать) у тритомному памфлеті *Відродження Нації* Володимира Винниченка. В еміграційній літературі в гергепі втілено "змодернізовану вайлуватість, розляпистість, невміння більш-менш пристойно поставити себе перед зовнішнім світом", а також "недосконалість людської психіки й характеру, зумовлену такими ідеологіями і критеріями думання, як просвітянщина, побутовщина, провінціалізм, етнографізм" (Л. Лиман). Євген Онацький розумів дипломатію як мистецтво досягати бажаного в міжнародних відносинах шляхом переговорів. "Найлегше це дається представникам великих сильних держав, що знають, чого вони хочуть і мають за собою великі військові сили. Найтяжче приходится дипломатам несталих урядів, що загрожують кожночасним падінням, і що самі не знають, на чому вони стоять. Можна собі уявити, як було тяжко українським дипломатам 1918–1919 рр., коли їм доводилося здобувати визнання уряду, що не мав навіть сталого осідку, і що не знати було, якою територією розпоряджав і хто за ним стояв. До того ж усі наші дипломати тих часів були імпровізовані, без належної фахової підготовки, багато навіть без належного виховання. Бо дипломатія – не тільки мистецтво, а й наука"³.

Дипломатію як науку Євген Онацький осмислював і розвивав, доповнюючи своїм досвідом і знаннями. Він звернув увагу на одну з найнеобхідніших прикмет доброго дипломата й державного діяча – дискретність. "Дискретність,

³ Є. Онацький, *Дипломатія* [в:] *Українська мала енциклопедія*, Буенос-Айрес 1958, с. 344.

– писав Онацький, – вміння дотримувати таємниці, обережність, оглядність в розмові. Правило дискретности – говорити лише те, що треба, тому, кому треба, тоді, коли треба“⁴. В окрему науку дипломатія перетворилася тоді, коли вона почала спиратися на кодифікованому міжнародному праві. Вона охоплює в першу чергу вивчення історії й характеру державно-політичних систем, які стали віддзеркаленням певних філософських теорій і суспільно-політичних ідей, а далі – аналітичного студіювання статутів міжнародних договорів та міжнародного законодавства, – писав Євген Онацький. Із численних праць видно, що історія та мистецтво дипломатії було важливим зацікавленням Євгена Онацького. Він розумів важливість цієї праці для здобуття незалежності України. Поруч з публіцистичною та науковою діяльністю, професор Онацький налагоджував контакти з європейськими урядовцями, які пізніше стали в пригоді для національно-визвольної боротьби в міжвоєнний та післявоєнний період ХХ століття. “Кандидатів на дипломатів не тільки вчать різним політичним наукам, але й вимагають від них особливих здатностей, потрібних для успішних переговорів з представниками інших держав, в першу чергу, само опанування, ясності духа, симпатичних манер в обходженні з людьми, вмінню викликати довір’я до своєї особи, бо дипломат вартісний не тільки тим, що він робить, а й тим, чим він є. Успіх його праці в великій мірі залежить від його уміння створити навкруги себе симпатичну для нього атмосферу...”⁵.

У 30-х роках ХХ століття в Італії Євген Онацький зумів привернути увагу до історії та культури України через наукову та журналістську діяльність. З 1936 до 1940 року викладає українську мову у Вищому Східному Інституті в Неаполі, а від 1940 року – у Римському університеті. Уперше в італійському виші створено кафедру української мови та літератури. Студенти слов’янського відділення почали вивчати українську мову та літературу як обов’язкову дисципліну. Професор Онацький написав українську граматику для італійських студентів *Grammatica Ucraina. Teorico-Pratica* (Napoli, 1937). Вартісним лексикографічним виданням цього періоду є *Українсько-італійський словник* (Roma, 1941). Радянське посольство всіляко перешкоджало виходу в світ цієї праці.

Лексикографічні праці Євгена Онацького високо оцінили українські та італійські вчені. Проф. Ярослав Рудницький назвав його “справжнім піонером у ділянці українсько-італійської лексикографії”. Багато відгуків появилось в тогочасній пресі та наукових збірниках. Відомий італійський славіст Руджеро Джузеппе надрукував у римському журналі “Італійська книжка в світі” статтю *Великий українсько-італійський словник*, в якій підкреслив, що “на 1736 сторінках тексту Автор дав італійцям все словникове багатство власної мови”⁶.

⁴ *Ibidem*, с. 345.

⁵ *Ibidem*, с. 344.

⁶ Р. Джузеппе. *Великий українсько-італійський словник* [в:] *Італійська книжка в світі*, ч. 10–11, 1941, с. 101–102.

Особливо була відзначена продумана методика укладання словника. Перші лексикографічні праці Євгена Онацького були унікальними з наукового погляду. Вони привернули увагу європейських учених до української мови, її лексичного багатства, досконалої термінології.

У 20-30-40-х роках ХХ ст. появилось чимало книг видатного Українця. Насамперед – це актуальні й сьогодні праці з історії та культури України, її політичне становище: *Імперіялізм Духа* (Перемишль, 1932), *Чарівне коло та Ритуальне оголення* (Париж, 1938), *Українська дипломатична місія в Італії* (Прага, 1941), *Основи суспільного ладу* (Прага, 1941), *Сторінки з римського щоденника*: Т. 1, *Італія і фашизм* (Прага, 1942); Т. 2, *Навкруги Ватикану* (Прага, 1943) та ін. Великий резонанс мали праці Євгена Онацького італійською мовою: *Russia e Ukraina* (Roma, 1929), *Intorno alla morte. Credenze, usi e costume del Popolo Ucraino* (Roma, 1929), *Il circolo magico nelle credenze e negli usi del Popolo Ucraino* (Roma, 1930), *L'Equilibrio Europeo ed il Problema Ucraino* (Roma, 1932), *Residui di cosmogonie antiche nel folklore ucraino* (Roma, 1932), *L'Ucraina ed i limiti dell'Europa* (Napoli, 1936), *La terminologia etnica dell'Europa Orientale* (Napoli, 1936), *Studi di Storia e di Cultura Ucraina* (Roma, 1939).

Крім наукової праці, Євген Онацький тісно співпрацював з відомим політичним діячем Євгеном Коновальцем задля української національної справи. Визволення України було надважливим завданням українських емігрантів. У вересні 1943 року німці заарештували проф. Євгена Онацького як українського націоналістичного діяча, автора антинацистських публікацій у періодичних виданнях. У концтаборі він перебував до кінця Другої світової війни. Роки ув'язнення описані в його книзі *У Вавилонському полоні*, яка видана в Буенос-Айресі 1948 року.

У квітні 1947 року з Неаполя Євген Онацький емігрував до Аргентини, де невдовзі став редактором тижневика “Наш клич”, який був пресовим органом товариства “Відродження”. Тоді ж створена Українська центральна репрезентація для координації роздрібнених політичних та громадських сил. Євгена Онацького обрано головою Репрезентації, й на цьому посту він працював більше десяти років. У Буенос-Айресі Євген Онацький заснував Спільку українських науковців, митців і літераторів. Його праці *Наше національне ім'я. Наш національний герб* (Буенос-Айрес, 1949), *Творче життя й геройська смерть Олени Теліги* (Буенос-Айрес, 1949), *Спрага справедливості* (Буенос-Айрес, 1950), *Очима душі – голосом серця* (1956), *Завзяття чи спокуса виправдання* (Париж, 1956), *З чужого поля, Портрети в профіль* (Чикаго, 1965) та інші залишаються цінним джерелом суспільних ідей, формування світогляду, розуміння суті людського буття.

Книгу *Спрага справедливості*, яку видало в Аргентині українське видавництво “Перемога” (1950), Євген Онацький назвав нарисами із суспільного життя. *Що таке справедливість?* – перший нарис із цієї збірки. Після пережитої війни й важких наслідків для багатьох європейських народів видається логіч-

ним нове осмислення аксіологічних категорій. На його думку, концепт “справедливість” лежить в основі християнських цінностей, є важливим чинником добрих взаємин між людьми, державами. Автор зауважує, що “Бернард Шоу, славнозвісний ірландський комедіограф, написав у серпні 1948 р. листа до лондонського “Таймсу” про необхідність видати найскоріше спеціальний словник для політиків, де б кожному слову надано було тривалого значення, бо інакше зникне можливість порозуміння між людьми, і дійде неминуче до війни...”. До таких слів належить і «справедливість», про яку всі говорять, але яку кожний розуміє на свій лад, – пише Євген Онацький. Поняття справедливості „дуже нестале й відмінюється відповідно до народу і часу”. „Найчастіше це почуття справедливості виявляється в протесті слабого супроти сильного..., з почуття порушення якоїсь гармонії, а потім із бажання чи необхідності ту порушену гармонію відновити. [...] Справедливість – це почуття належного, це почуття права. [...] Почуття справедливості, що живе в кожній людині, ґрунтується на свідомості гідності людської особи, на свідомості власної гідності. Кожна людина вважає себе гідною жити, як підказує їй розум й чуття, як підказує їй внутрішній голос, що зветься голосом сумління. Кожна людина дорожить своєю свободою – свободою діяти й думати, і говорити відповідно до власного смаку й вибору. І тому вважає за найвищу несправедливість – порушення цієї своєї свободи. Щоб бути справедливим, треба бути тактовним і делікатним; треба стерегтися порушити гідність людини, яка перед вами знаходиться, грубим словом; треба стерегтися порушити її свободу думання й рішення – гвалтовним наказом, взагалі – примусом. [...] Бо, щоб бути справедливим, треба розуміти, а щоб розуміти, треба мати любов і милосердя, треба вміти поставити себе на місце іншого, увійти в його становище: тільки тоді будете ви дійсно справедливим і послухаетесь поради давнього Конфуція: „Не робіть іншим того, чого ви не хочете, щоб вам було зроблено. Будьте справедливі і вірні в усіх ваших учинках і словах”⁷.

В Аргентині вийшла друком більшість праць Євгена Онацького. Найголовнішою вважають *Українську малу енциклопедію* (Буенос-Айрес, 1957-1967), яка є вагомим внеском у розвиток української лексикографії. Це справді монументальна праця одного автора, розпочата в 20-х роках ХХ ст. Зовсім іншим твором є *Записки українського журналіста і дипломата*, які появились у двох томах у видавництві “Дніпрова хвиля” в 1964-1969. Автор відтворює хронологію подій від 2 листопада 1919 року до кінця 1922. “Це надзвичайно цінний матеріал до історії дипломатії визвольних змагань Директорії УНР та українського визвольного руху взагалі... Крім того, є тут і його власні спостереження та переживання, написані за свіжої пам’яті... Отже, тут немає нічого фальши-

---

⁷ Є. Онацький. *Спрага справедливості (написи із суспільного життя)*, Буенос-Айрес 1950, с. 3–15.

вого, тобто підтасовуваного до вимог сучасності.”⁸. *Записки українського журналіста: роки 1931-1932* – це спогади. “Це власне записки, – пише у Передмові Євген Онацький, – тогочасні документи, що точно відбивають тогочасні думки, настрої, осуди, наміри і вчинки людей, про яких у відповідному місці мова...”⁹

Помер Євген Онацький 27 жовтня 1979 р. в Буенос-Айресі. Символом чесності з нацією назвав його д-р Любомир Винар у своїй промові над могилою в день похорону.

Вагомим внеском у розвиток україністики ХХ століття є наукова спадщина Євгена Онацького, талановитого дипломата, журналіста, вченого. Він творив історію дипломатії УНР у найскладніші часи її існування, привертав увагу європейців до проблем України, її боротьби за державну незалежність. Одночасно писав книги з української мови, лексикографії, публіцистики. Професор Євген Онацький є першим українським вченим, який написав понад 70 гасел-статей про українських письменників та українську літературу в багатомовній італійській енциклопедії *Enciclopedia Bompiani*. Сьогодні суспільні ідеї та історичні узагальнення Євгена Онацького відзначаються своєю актуальністю і є важливим чинником сучасного державотворення. Його *Українська мала енциклопедія*, перекладні словники для італійців, підручники з української мови збагатили україністику ХХ століття новими ідеями та досконалою методикою написання. *Записки українського журналіста і дипломата* є цінним науковим джерелом з історії України та її культури. В Україні наукова спадщина Євгена Онацького не досліджена. До цього часу не вирішена проблема перевидання його праць на Батьківщині. Широкому загалу ім'я Євгена Онацького маловідоме. Є потреба глибоко вивчити й осмислити проблему Європейської України в його численних публікаціях, спогадах, лексикографічних виданнях.

ЛІТЕРАТУРА

- Верига В., *Професор Євген Онацький* [в:] *У вічному місті: записки українського журналіста, роки 1931–1932*. Торонто 1981.
- Джузеппе Р., *Великий українсько-італійський словник* [в:] “Італійська книжка в світі”, ч. 10–11, 1941, с. 101–102.
- Онацький Є., *Дипломатія* [в:] *Українська мала енциклопедія*, Буенос-Айрес 1958.
- Онацький Є., *Спрага справедливості (нарис з суспільного життя)*, Буенос-Айрес 1950.
- Онацький Є., *У вічному місті: записки українського журналіста, роки 1931–1932*, Торонто 1981.

---

⁸ В. Верига, *op. cit.*, с. 6.

⁹ Є. Онацький. *У вічному місті: записки українського журналіста, роки 1931–1932*, Торонто 1981, с. 7.

JEVHEN ONACKI'S DIPLOMATIC MISSION AND ITS ROLE IN THE UKRAINIAN STUDIES OF THE 20TH CENTURY

In this paper I analyze the diplomatic activity of Jevhen Onacki and show his contribution into the development of Ukrainian studies in the twentieth century, especially in the history of Ukrainian culture, non-fiction literature, and lexicography. I also explore the notion of nation-building ideas, their theory and applications.

Key words: diplomacy, Ukrainian culture, Jevhen Onacki, nation-building ideas.

Katarzyna JAKUBOWSKA-KRAWCZYK

Uniwersytet Warszawski

Rekonstrukcja pamięci miasta w lwowskiej sztuce XXI wieku

Lwów od wieków zajmował w sztuce miejsce szczególne, by wymienić chociażby prace Oleksy Nowakiwskiego, Ołeny Kulczyckiej, Józefa Boksza, Erno Erba, Władysława Skoczylasa i innych. Nazywany na przestrzeni wieków różnie – Leopolis, Leo vivitas, Lemberg, Lvov, Lviv był miastem wielu narodowości i kultur: polskiej, ukraińskiej, żydowskiej, ormiańskiej, tatarskiej, niemieckiej. Na mocy wydanego przez Kazimierza Wielkiego dokumentu lokacyjnego funkcjonowały one na równych prawach. Jako miasto królewskie, położone na przecięciu szlaków handlowych: bałtyckiego i czarnomorskiego, stolica trzech archidiecezji katolickich: rzymskokatolickiej, greckokatolickiej i ormiańskiej od wieków był uważany za miasto wyjątkowe. Jego wielokulturowość odbijała się tak w życiu społecznym jak i poszczególnych jednostek. Tworzyła swoiste *genius loci*. Miasto słynęło z tętniącego w nim życia artystycznego i naukowego, w którym nie trudno było znaleźć postaci barwne, czasami wybitne, a kiedy indziej osobiwe. Wielokrotnie więc inspirowało twórców, którzy podążając za jego rytmem, wsłuchując się w dźwięki i napawając obrazami tworzyli lwowskie narracje. Jak pisze I. Kabakow analizując rolę miasta w sztuce „dzieło to twór nie tyle pamięci, co wyobraźni, która potrafi [...] wszystkie warstwy pamięci odtworzyć i połączyć. Oznacza to, że poza tym, co materialne, co wyryte w kamieniu lub metalu, w czymś twardym i trwałym, istnieje coś jeszcze, coś niepochwytne, duchowego, jakaś atmosfera, która przenika miejsce i obejmuje niebo nad naszymi głowami oraz ziemię i trawę pod naszymi stopami. Obejmuje nie tylko to, co widzimy, ale także to, czego nie widzimy, przerwy, pustki, przestrzenie między rzeczami, znaczenie tych pustek, przerw jest nie mniej ważne niż znaczenie przedmiotów, bo te pustki mówią i znaczą nie mniej niż przedmioty.”¹ Ciekawym przykładem takiego spotkania z miastem i odkrywania przeróżnych jego warstw jest twórczość młodych ukraińskich artystów: Oli

¹ I. Kabakow, *Publiczny projekt albo duch miejsca* [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, pod red. E. Rewers, Kraków 2010, s. 348.

Krawczenko, Uliany Nyszczyk-Borysiak i Ostapa Łozińskiego. Projekt „10 x 10 cто вІкон Львова” to próba połączenia historii miasta z teraźniejszością z uwzględnieniem nie tylko rzeczywistości materialnej, ale przede wszystkim duchowej, odtworzenia historii Lwowa. Analizując twórczość lwowskich malarzy warto sięgnąć do ważnego stosowanego w badaniach kulturoznawczych pojęcia medium pamięci, czyli takich elementów, które są jej nośnikami. Jak pisze Jan Assman: „Celem kultury pamięci jest dochowanie społecznego zobowiązania. Tu chodzi o pytanie „Czego nam nie wolno zapomnieć?” Pytanie to, w mniej lub bardziej oczywisty i istotny sposób, dotyczy każdej grupy społecznej. Tam gdzie ono jest centralne i konstytuuje tożsamość społeczności, będziemy za Pierr’em Norą mówili o „wspólnotach pamięci”. Kultura pamięci wiąże się z „pamięcią stanowiącą wspólnotę”².

To właśnie pytanie o to czego nie wolno zapomnieć stawiają artyści poszukując z jednej strony tych elementów, które stanowią o niepowtarzalności Lwowa, z drugiej zaś przyglądając się uważnie tożsamości współczesnych mieszkańców miasta. Cytując dalej badacza, „Kultura pamięci warunkuje nadzieję i wszelkie planowanie, czyli tworzenie społecznych horyzontów sensu i czasu. Opiera się ona przede wszystkim, lecz w żadnym razie nie wyłącznie, na różnych formach odniesienia do przeszłości. Przeszłość natomiast – i to jest nasza teza – powstaje dopiero dzięki temu, że jest przedmiotem odniesienia.”³

W ten właśnie sposób na Lwów patrzą, mieszkający w nim na co dzień, młodzi artyści. Projekt „10 x 10 cто вІкон Львова” jest dowodem, że różne narracje z przeszłości można włączać w teraźniejszość. W analizowanym projekcie obie rzeczywistości ze sobą współistnieją na równych prawach. Przeszłość stworzyła teraźniejszość, ale teraźniejszość wybiera i zachowuje z przeszłości jedynie to co dla niej ważne, więc nie tylko ją interpretuje ale również jakby na nowo stwarza. Jak bowiem wspomina początki koncepcji projektu jeden z twórców Ostap Łoziński: „Якось мені приснився старий Львів. Такий же малий затишний —десь XVIII століття. В ньому майже всі були знайомі та жили однією громадою. І приснилося мені, що я цеховий художник, містянин львівський, майстер напевно прогулювався по вулиці Вірменській, бачив різні цікаві, деколи навіть пікантні ситуації (як от дві панни з будинку „Пір року”, які сварилися за гарного кавалера і ніяк не могли між собою поділити його, чи перенесення скульптури Богородиці з Галицької брами). І швиденько занотовував ці кусники життя на маленьких дощечках”⁴. Sto stworzonych przez malarzy obrazów-okien Lwowa jest więc powstałą współcześnie kroniką miasta. Pamiętajmy bowiem, że przeszłość odtwarzamy przede wszystkim bazując na zachowanych świadectwach czy to pisanych czy mówionych. Ich właśnie poszukują dzisiejsi młodzi lwowiaczy.

² J. A s s m a n, *Rekonstrukcja pamięci* [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, pod red. M. Saryusz-Wolskiej, Kraków 2009, s. 60.

³ *Ibidem*, s. 61.

⁴ http://art-es-almanac.in.ua/art/articles/sto_vikon_lvova.html, [25.01.2014].

Tworzone przez Krawczenko, Łozińskiego i Nyszczyk-Borysiak prace mają nie tyle opowiadać o samej historii miasta ale przede wszystkim uchwycić jego ducha. Przy ich powstawaniu odwołali się oni nie tylko do starych zapisów i kronik miasta, ale też sięgnęli do opowieści starych lwowiaków, swoich dziadków, krewnych, sąsiadów. Odczytywali historię z murów kamienic, obrazów znajdujących się w kościołach itd. Na co dzień zajmujący się przede wszystkim sztuką ikonograficzną w swoich lwowskich opowieściach sięgają do właściwych jej specyficznych środków wyrazu artystycznego. Namalowane przez nich prace tworzą jakby świętą przestrzeń miasta. Jego wielokulturowość podkreślają odwołując się nie tylko do sztuki ukraińskiej, starych ikon znajdujących się obecnie w Muzeum Narodowym im. Andrija Szeptyckiego (np. Z Raduża, Wanivki itd.), ale także twórczości dawnych malarzy europejskich (np. Hieronima Boscha).

Artyści przedstawili obrazy starej architektury Lwowa takiej którą znają ze swojego otoczenia ale także takiej, która powstała w ich wyobraźni dzięki opowieściom usłyszanym czy przeczytanym. Jak pisze Barbara Głyda, „opis i interpretacja architektury oraz relacji przestrzennych jakie ta wytwarza nie jest zadaniem łatwym. [...] Architektura, a także tkanka miejska, między innymi przez architekturę tworzona, podlegają ciągłym przeobrażeniom. To, co pochodzi z przeszłości może pozostać w niezmienionej formie [...], może także zostać przeobrażone, a w końcu może zostać zniszczone zupełnie [...]. Wreszcie sam kontekst, od jakiego w przestrzeni miejskiej uciec nie sposób, zmienia odbiór architektury. Budynki pozostają ze sobą w ciągłym, nieustającym dialogu, nie zawsze jest to rozmowa pełna zrozumienia z poszczególnych stron, czasem to kłótnia, krzyk”.⁵ Takich właśnie dialogów i świadectw poszukiwali w murach miejskich współcześni artyści. Malowali plac rybny później przemianowany na rynek, mury cerkwi ormiańskiej, najstarszej świątyni Lwowa, budynki z ulicy Ormiańskiej.

Jedna z prac Ostapa Łozińskiego przedstawia przeniesienie Bogurodzicy z Bramy Halickiej do cerkwi ormiańskiej. Artysta dokładnie przestudiował historię tych budynków. Zafascynowały go opisy w pochodzących z 1382 roku nowych księgach miasta Lwowa halickiej bramy ze zwodzonym mostem, później murowanym pomiędzy bramą wewnętrzną a zewnętrzną, murów obronnych, tajnych przejść. Malowniczy wydał się obraz trębacza przy zegarze na wieży, okrągłego barbakanu. Silnie na jego wyobraźnię podziałały wspomnienia z pożaru 1527 roku i wybuch prochu, zrujnowanie bramy krawców, śmierć mieszczan, późniejsze odbudowy wieży. W czerwonej tonacji namalował więc idącą przez miasto procesję z figurą Matki Bożej i chorągwiami oraz otaczający ją tłum gapiów. W ramach projektu powstały też obrazy kamienic, znajdujących się na nich polichromi, rzeźb oraz fragmentów murów czy placów miejskich. Jak twierdzi M. Halbwachs, aby jakaś treść mogła zostać na długo w pamięci zbiorowej konieczne jest powiązanie w niej sytuacji zewnętrznej (wydarzenia, osób, miejsca) z wewnętrzną. Dobrze zdają się

⁵ B. Głyda, *Miasto – architektura – ciało człowieka*, Katowice 2011, s. 22.

to rozumieć lwowscy artyści dla których architektura Lwowa staje się pretekstem do opowiedzenia o konkretnych przeżyciach czy przekazania emocji. Tym to ważniejsze gdyż „[k]ażda postać i każdy fakt historyczny jak tylko przenikną do społecznej pamięci, przemieniają się w niej w pewnego rodzaju nauczanie, w pojęcie, symbol, nabierające pewnego określonego sensu, stają się elementem systemu idei społeczeństwa.”⁶ Dzięki temu mechanizmowi przypomniane przez twórców elementy pamięci zbiorowej wpisują się nie tylko w konkretny czas czy przestrzeń ale i określoną grupę społeczną (w tym przypadku mieszkańców Lwowa).

Ważnym czynnikiem kształtującym tę pamięć zbiorową była wielokulturowość miasta. Bartłomiej Zimorowicz w *Historyji Miasta Lwowa* radzi, aby przybywszy do niego „[...] tych wszystkich do siebie zawołać i zkąd jest każdy? Wypytaj, dopiero się przekonasz, iż większa część zostawiwszy ojczyste siedliska przybyła do pięknego i wielkiego miasta [...] wstąpił niby przypadkiem do Lwowa, i dla rozrywki przejrzy wykaz obywateli, porachuy głowy, a pewnie większą część znajdziesz cudzoziemców”.⁷ Miasto przyciągało bowiem ludzi o silnych osobowościach, różnego rodzaju poszukiwaczy przygód i oryginałów. Nic dziwnego, że na tym tle wytworzyła się swoista kultura mieszczańska. Jeden z młodych twórców – Ośtaf Łoziński charakter i ducha miasta postanowił więc przedstawić przez pryzmat toczącego się tam życia mieszczańskiego i będącego przez wieki inspiracją dla rozmaitych tekstów zachowań młodych kobiet. W jego pracach, które stają się swoistymi oknami ukazującymi nam wnętrza kamienic oglądamy grzechy i cnoty lwowskich panien. Ich cechy wewnętrzne rzutują na wygląd zewnętrzny, te szlachetne mają wygląd sybelniejszy i miłszy dla oka. Łoziński dał nam cały rząd portretów mieszanek. Od wieków zresztą temat życia lwowskich mieszczan fascynował twórców. Na różne sposoby starali się pokazać jego dwubiegunowość, a więc owe grzechy i cnoty, które przedstawił malarz. Odkrywanie prawdziwego oblicza mieszkańców, nie tylko wizerunku stworzonego dla oczu innych stało się inspiracją po którą chętnie sięgali lwowscy artyści. Prace Łozińskiego dobrze bowiem współgrają z *Sonetami peltewnymi* Józefa Dunina-Borkowskiego:

„Być panną, co za rozkosz i męka, o nieba!
Tak się w zapale pewna twarzyczka odzywa;
Ma foi! Żem jeszcze panna, słabość mnie porywa,
A jednak nienawidzę małżeńskiego chleba. –

⁶ M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. 35.

⁷ *Historyja Miasta Lwowa Królestw Galicyi i Lodomerji stolicy, z opisaniem dokladnem okolic i potrójnego oblężania przez Bartłomieja Zimorowicza Konsula niegdyś tegoż Miasta od najdawniejszych czasów aż do roku 1672, po łacinie napisana i bez wszelkiego użytku przez 162 lat w rękopisie zakątnym ukryta, a teraz na żądanie powszechne pracą Marcina Piwockiego, Nauczyciela wymowy w C. H. Szkołach gimnazjalnych Lwowskich na język Polski przełożona i tegoż nakładem z dodanym wizerunkiem Lwowa i wysokiego zamku jeszcze przed rokiem 1600 w Kolonii wyciśnionym wydana, Lwów 1835, s. 76.*

Mężczyzni takie łotry, a kochać ich trzeba,
Grand Dieu! czego się ludziom z głupstwa nie zachciewa.”⁸

Na swój sposób opisany przez Borkowskiego świat istnieje do dnia dzisiejszego – nie dziwi więc, że Ostap Łoziński podobnie jak żyjący w mieście 150 lat wcześniej poeta zestawiał ze sobą przeciwstawne cechy go opisujące na przykładzie życia lwowskich panień. Spotykamy się więc z kłamstwem, gniewem, wrogością, zazdrością, chciwością, nadmierną ciekawością i in. a także z ich przeciwieństwami, które stanowią o zaletach wspomnianych panien. Autor przedstawił je w sposób symboliczny odwołując się do istniejących w kulturze kanonów jak np. współczucie obrazując za pomocą łabędzia, a ciekawość długiej szyji. Ta dwoistość mieszczańskiej natury jest od wieków w sztuce obecna. Jak pisze bowiem XIX-wieczny poeta:

„Nie pozna ludzi wieczór, kto ich widział rano,
Anna z rana je z mięsem, wieczór pości z grzankiem,
Filip z rana jest trzpiotem, a w wieczór kochankiem;
Marysia z rana blada, w wieczór malowana –
Balbina z rana zimna, w wieczór zakochana –
Salusia z rana wilkiem, a w wieczór barankiem,
[...]
Ta z rana plotki nosi, a w wieczór pochwały. –
Czyż was wielkiem człowieka nazywać imieniem?”⁹

Obaj twórcy rozprawiają się więc z wizerunkiem panny idealnej, chcącej swe cnoty ofiarować ukochanemu. Dając obraz bliższy prawdzie, znacznie odbiegający od tego, jak chciałaby być ona postrzegana przez otoczenie.

Na przedstawieniu lwowskich panien się jednak nie kończy. W ramach projektu „10 x 10 сто вІкон Львова” powstały prace, w których swoje miejsce znalazły także postaci legendarne (dzięki powstałym o nich plotkom, opowieściom, domysłom). Za przykład mogą posłużyć bliźnięta z ulicy Ormiańskiej. Ich historię artyści wielokrotnie słyszeli od swoich przodków. Jedna z jej wersji mówi o dwóch panienkach bliźniaczkach, mieszkających na ulicy Ormiańskiej, które co niedziela w kościele w rozmaity sposób zadziwiała mieszkańców Lwowa.

Sama zresztą ulica zajęła szczególne miejsce w pracach artystów. Wedle przekazów ma 755 lat, a jej patronem jest św. Krzysztof. I tutaj dotykamy tematu rekonstrukcji lwowskiej przestrzeni gdyż w dzień jego wspomnienia od paru lat obchodzone jest święto ulicy podczas którego przypominana jest jej historia, nabożeństwa i obrzędy z nią związane, odtwarzane są także wspomnienia o lwowskiej kulturze ormiańskiej artystycznej, naukowej, ale także handlowej czy rzemieślniczej.

⁸ *Ibidem*, s. 94.

⁹ J. Dunin-Borkowski, *Pisma*, t. I, Lwów 1856, s. 96.

Przedstawienie dwóch bliźniaczek autorstwa Uliany Nyszczyk-Borysiak w jasnych ludowych strojach i namalowanych w takiej że manierze ukazuje podobnie jak prace Łozińskiego fragment życia mieszczańskiego.

Temat lwowskich mieszczan powraca także w obrazach Oli Krawczenko. Artystka jednak cofnęła się ponad 350 lat i na przykładzie wydarzeń historycznych pokazała odwagę, siłę i konsekwencję lwowskich mieszczan. Obraz „Oblężenie Lwowa 1648 roku” przedstawia broniących swego grodu mieszkańców. Okrągła kompozycja obrazująca najazd kozacki uderza swą dynamiką i ostrością przekazu. Wrażenie artystka spotęgowała symbolicznym zestawieniem barw ciemnych i jasnych.

Malarka przypominała także współczesnym Lwowiakom postać patrona tego miasta Jana z Dukli, uważanego za szczególnego opiekuna Rusi, Polski i Litwy. Do dnia dzisiejszego we Lwowie obecne są jego przedstawienia m.in. w Kościele Bernardynów. Jak czytamy w XVIII-wiecznej *Historii Miasta Lwowa Królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy...* „[r]oku 1484 nowa i żadną siłą niedobyta warowni przybyła twierdza S. Jan Duklański, był on niskiego urodzenia, ale w cnoty wielki, od łona matki przylgnał do łona matki Bogarodzicy Panny, a wkrótce przez pierśi matki do ran Syna przypuszczony został, nic droższego w sercu a w uścich nic częstszego nie miał nad Jezusa i Maryą, cały na wielbienie tak wielkiej matki, cały na pochwały takowego syna wylany. Wkrótce pod chorągiew wodza seraficznego poszedłszy znakami zbawienia naszego piętnowanego, a między najniższemi najniższy, a między pierwszemi najpierwszy w spartańskiej karności służył”¹⁰

Idąc w ślady Jana Kapistrana żył w oddaniu i karności walcząc z rozwiązłością, zbytkiem i pychą zyskując władzę nad wszelkimi siłami nieczystymi. Dzięki świętemu życiu i pobożnej śmierci wiara w jego wstawiennictwo obecna była we Lwowie przez wieki. Daje jej świadectwo Bartłomiej Zimiorowic:

„Ten wiersz Ci Dulanie! Za Paryski kolos
Poświęcam, mój słodki obrońco i ozdobo,
Jak słaba roślina na mocnej wsparta podporze istnieje,
Tak ja żyję, Twoją Święty! Uratowany pomocą”¹¹

Dalej zaś autor pisze o innych cudach za jego pomocą dokonanych: odzyskaniu wzroku, powrotu do zdrowia, wstaniu z martwych itp. Wiara w szczególne wstawiennictwo św. Jana Dukli we Lwowie ma swoje uzasadnienie we wspominanych już wydarzeniach 1648 roku kiedy to miasto zostało otoczone przez wojska Bohdana Chmielnickiego. Dysproporcja sił była ogromna i wszystko wskazywało na nieuchronną porażkę obrońców Lwowa. W *Kronice miasta Lwowa*¹² znajdujemy

¹⁰ *Historia Miasta Lwowa...*, op. cit., s. 159.

¹¹ *Ibidem*, s. 160

¹² *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności Dzieje Dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoche. Napisana spoločnie*

następujące świadectwo: „nadeszła dla obleżonych noc przykra [...]. Już odbywający, kulami rażeni, częścią padali, częścią i ustępowali [...] gdy tymczasem [...] krzyk nieprzyjaciół trwogą przejmował – aż oto: postrzegli niektórzy męża poważnej postaci w grubej włosienicy pasem opasanego, wśród ciemności nocy światłem jaśniejącego i z podniesionymi ku niebu rękoma, jak do modlitwy klęczącego w powietrzu nad kościołem oo. Bernardynów – i nagle jakby cudem wzmocnieni poczuli obywatele w sobie świeże siły i zapął do walki, gdy przeciwnie nieprzyjaciół coraz bardziej upadał na duchu i w końcu powoli odstępować zaczął. Stał z daleka i sam Bohdan Chmielnicki z Tohaj Begiem częścią przypatrując się szturmowi, a częścią swoich do dzielności pobudzając; gdy jednak oczom ich ukazała się owa postać jaśniejąca w obłokach, natychmiast i sami przestraszeni odeszli, i żołnierzom swoim do obozu odejść kazali.”¹³ Dalej zaś autor dodaje: „pomiędzy naszymi zaś [...], powstała silna i pocieszająca wiara: że to czcigodny sługa boży Jan z Dukli [...] w obłokach im się pokazał i niosąc ratunek i pomoc czcicielom swoim w największym niebezpieczeństwie zostającym, najzaciętszych ich nieprzyjaciół i barbarzyńców od mordu i krwi niewinnej rozlewu powstrzymał.”¹⁴

Do tematu świętych Lwowa sięgnęła także Uliana Nyszczyk-Borysiak, która przedstawiła postać św. Jerzego. Wedle legendy ten chrześcijański rycerz bronił słabych i uciemionych. Pewnego razu słyszawszy głos wołania ruszył w drogę, dotarł na tereny dzisiejszego Lwowa i uwolnił piękną księżniczkę Elżbietę. Artystka na swoim obrazie uwieczniła moment wjazdu Jerzego do miasta. Korzystając ze starych wzorców ikonograficznych znajdujących się w Muzeum Narodowym im. Andrija Szeptyckiego namalowała nie tylko św. Jerzego, ale także najważniejszych świętych Rusi, a więc Mikołaja i Paraskewę. Ten pierwszy przedstawiony jest na kilku oddzielnych deskach – oglądać możemy zarówno jego portret, wędrówki w łodzi, cuda i oddawaną mu cześć. W przypadku zaś Paraskewy obok przedstawienia samej świętej Uliana Nyszczyk-Borysiak namalowała sceny z jej życia. Kult obu świętych zaś umiejętnie wpisała w duchową historię miasta.

Olya Kavchenko, Ostap Łoziński i Uliana Nyszczyk Borysiak w swoim projekcie „10 x 10 cto włkon Львова” pokazują, że odtwarzanie lwowskiej pamięci to nie tylko proces artystyczny, ale przede wszystkim intelektualny i duchowy, gdyż jak pisze Katarzyna Rosner niesłuchanie ważne są „własności narracyjne przysługują[ce] procesom mentalnym, w których przepracowujemy i interpretujemy nasze doświadczenie, projektujemy nasze przyszłe działania i które odgrywają zasadniczą rolę w naszym życiu codziennym”¹⁵ Prace lwowskich artystów przedstawiają przeszłość przefiltrowaną przez doświadczenia teraźniejszości bowiem „społeczeństwo

---

w języku łacińskim przez X. J. Tomasza Józefowicza kanonika przy kościele archykatedr: Lwowskim. Teraz z oryginału nigdy nie drukowanego przełożona na język ojczysty przez śp. M. Piwockiego b. prof. gymnaz., Lwów 1854.

¹³ *Ibidem*, s. 116 – 117.

¹⁴ *Ibidem*, s. 117.

¹⁵ K. Rosner, *Narracja, tożsamość, czas*, Kraków 2003, s. 26.

nie zastępuje swojej przeszłości nowymi ideami, lecz przeszłością grup innych niż do tej pory dominujące. Stąd pamięć zbiorowa działa w obu kierunkach: wstecz i w przód. Nie tylko rekonstruuje przeszłość, lecz organizuje doświadczanie teraźniejszości i przyszłości. Nie należy więc „zasady pamięci” przeciwstawiać „zasadzie nadziei”: obie warunkują się wzajemnie, jedna nie może zostać pomyślana bez drugiej.”¹⁶ Lwowscy artyści doskonale zdają sobie z tego sprawę dlatego tak bardzo starają się pamięć zbiorową i tradycję odtworzyć. Pozwalają, aby Lwów i jego przeszłość ich kształtowała, przypominają jego historię i starają się ją uwspółcześnić podkreślając jej wartości uniwersalne.

Jak pisał wspomniany już Zimorowic: „miasta okazałe i panny dojrzałe łatwo znajdują swoich wielbicieli, tamte z przyczyny łupów, a te dla powabów piękności”.¹⁷ Lwów ma jeszcze inne atuty, jego *genius loci* choć przez niektórych zapomniany wciąż żyje i kształtuje kolejne pokolenia artystów. Bez niego nie da się tego miasta zrozumieć.

BIBLIOGRAFIA

- Assman J., *Rekonstrukcja pamięci [w:] Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, pod red. M. Saryusz- Wolskiej, Kraków 2009.
- Dunin-Borkowski J., *Pisma*, t. I, Lwów 1856.
- Głyda B., *Miasto – architektura – ciało człowieka*, Katowice 2011.
- Halbwachs, *Ramy pamięci*, Warszawa 2008.
- Historia Miasta Lwowa Królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy, z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężania przez Bartłomieja Zimorowicza Konsula niegdyś tegoż Miasta od najdawniejszych czasów aż do roku 1672, po łacinie napisana i bez wszelkiego użytku przez 162 lat w rękopisie zakątnym ukryta, a teraz na żądanie powszechne pracą Marcina Piwockiego, Nauczyciela wymowy w C. H. Szkołach gimnazjalnych Lwowskich na język Polski przełożona i tegoż nakładem z dodanym wizerunkiem Lwowa i wysokiego zamku jeszcze przed rokiem 1600 w Kolonii wyciśnionym wydana*, Lwów 1835.
- Kabakow I., *Publiczny projekt albo duch miejsca [w:] Miasto w sztuce – sztuka miasta*, pod red. E. Rewers, Kraków 2010.
- Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności Dzieje Dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoche. Napisana spólcześnie w języku łacińskim przez X. J. Tomasza Józefowicza kanonika przy kościele archykatedr: Lwowskim. Teraz z oryginału nigdy nie drukowanego przełożona na język ojczysty przez śp. M. Piwockiego b. prof. gymnaz., Lwów 1854.*
- Rosner K., *Narracja, tożsamość, czas*, Kraków 2003.

http://artes-almanac.in.ua/art/articles/sto_vikon_lvova.html, [25.01.2014]

¹⁶ J. Assman, *op. cit.*, s. 73.

¹⁷ B. Zimorowic, *op. cit.*, s. 181.

RECONSTRUCTION OF URBAN MEMORY IN LVOV'S OF 21ST CENTURY

In this paper I analyse the ways in which the traditions of the old Lvov are reconstructed and incorporated into the flow of culture. I do so using as an example the works of three young Ukrainian artists: Olya Kravchenko, Uliana Nyshchuk-Borysiak and Ostap Lozinsky. Special attention is devoted to a project called “10 x 10 сто вікон Львова”, in which the artists focus on the painter's iconographic interpretation of selected events, legends and stories from city's history.

Key words: Lvov, urban memory, modern art, Olya Kravchenko, Uliana Nyshchuk-Borysiak, Ostap Lozinsky

Ярослав КРАВЧЕНКО

Львівська національна академія мистецтв

Karol Hiller: від бойчукізму до європейського авангарду

В мистецтві відомого польського живописця і графіка, німця за походженням, Кароля Гіллера (Хіллера)¹, крізь експерименти та творчі пошуки абстрактних вирішень 1920-1930-х років виразно „проступає незнищена печать ранніх фрескових структур” основоположника української школи монументального малярства ХХ століття Михайла Бойчука.

Видно, не випадково тільки його Кароль Гіллер називав своїм Учителем.

З Лодзю – промисловим містом ткацьких підприємств пов’язані життя та творчість ще одного учня майстерні Михайла Бойчука в Українській Академії Мистецтв² – Кароля Гіллера. Народився майбутній мистець 1 грудня 1891 року³ в багатодітній родині ткачів, що прибули до Лодзі „з Прудніка на Нижньому Шльонську у І-й пол. ХІХ століття”. Початкову освіту здобув у російській ремісничо-промисловій школі у Лодзі (1903-1910).

По недовгому навчанні на хімічному відділі у Вищій технічній школі м. Дармштадта, К. Гіллер вступає у 1912 р. на інженерно-будівельний відділ Варшавського політехнічного інституту ім. Миколи ІІ. До цього часу відносяться й перші малярські спроби портретного – „Портрет дівчинки Анни” і „Портрет бабці Дороти” та пейзажного жанру – „Сосни” (всі – 1912р.).

З початком Першої світової війни Гіллер був евакуйований разом з іншими студентами політехніки до Москви, де продовжив навчання. 1916 року демобілізований до царської армії, як інженер-сапер, отримав службу у Києві.

---

¹ Прізвище художника подаємо згідно сучасної транскрипції іншомовних імен. Див.: Я. К р а в ч е н к о, *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*, Київ 2010, с. 136.

² У попередньому числі університетського збірника було опубліковано статтю, присвячену учениці М. Бойчука, дружині і вірному соратнику Софії Налепінській-Бойчук. Див.: Я. К р а в ч е н к о, *Софія Налепінська-Бойчук: від Лодзі до Києва: шлях довжиною у життя* [в:] *Studia Ucrainica Varsoviensia* 1, Warszawa 2013, s. 371 – 381.

³ Подаємо уточнені дати народження і смерті К. Гіллера. Див.: Я. К р а в ч е н к о, *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен...*, *op. cit.*, с. 136.

З повстанням Української держави, у грудні 1917 року стає одним із перших слухачів новоствореної Української академії мистецтв в класі портретного малярства професора Олександра Мурашка. Після трагічної смерті останнього 14 червня 1919 р. К. Гіллер переходить до майстерні монументального малярства Михайла Бойчука, що вирізнялась своїм інтернаціональним складом й водночас взаємною повагою. Нове українське мистецтво тут творили – українці В. Седляр та І. Падалка, Т. Бойчук та О. Павленко, росіянки К. Бородіна та М. Трубецька, польки С. та Г. Налепінські, євреї Т. Бауман, Н. Хазіна (Мандельштам), М. Шехтман. Свято закоханий у давнє українське малярство, професор Бойчук вимагав від учнів ретельного вивчення мистецтва різних культур народів світу: „Для нас не має значення хронологічна дата і походження твору. Нехай це буде Єгипет і Ренесанс, новгородська ікона чи твір негритянського мистецтва – це не має значення. Мистецтво собі шукає ґрунту в того народу, де може розвиватись, та скоро лишень твір мистецтва виростає, він стає інтернаціональним. Хіба можна прослідкувати за тими широкими просторами, де мистецтво приживляється, і які майстри його створюють. Це як вода, вона скрізь проходить і для всіх однакова”⁴.

І хоч Гіллер натхненно захопився вивченням давньоукраїнського стінопису та старанно опрацьовував пам'ятки іконопису в Печерській Лаврі, однак не належав, як свідчила Ганна Налепінська-Печарковська, до улюблених учнів Майстра, бо мав достатню попередню мистецько-фахово підготовку. „Пам'ятаю,- писала вона в листі від 3 червня 1969 р. до мистецтвознавця Д. Горбачова, – як він (М. Бойчук) кричав на нього, вихоплюючи з рук пензель: „Знову це прокляте мюнхенське болото!”

З того часу зберігся невеликий, мальований темперою, шкіц „Ангел” (1920), призначений, правдоподібно, для невідомого стінного розпису. Фігура ангела трактована в монументально-узагальнених формах творчої манери бойчукістів.

Уникаючи голоду, розрухи та погромів, що спричинились частими змінами влади, влітку 1921 року К.Гіллер разом з родиною поспішно евакуюється з Києва, „залишаючи там напевно більшість із свого творчого доробку”. Повернувшись до Лодзі, художник влаштовується вчителем рисунку в чоловічій гімназії. Водночас, разом з В. Вандурським організовує мистецьку групу „Срібний віз” (1922).

Ще перебуваючи під враженням навчання в УАМ, у період 1922-1924 років, Кароль Гіллер створює ряд мистецьких творів, мальованих в іконописній манері темперою на дошці із застосуванням золота – „Св. Юрій”, „Монахи”, триптих „Св. Трійця”.

Композиційні схеми та трактування постатей подано згідно з „мистецькою практикою київської майстерні Бойчука”. На превеликий жаль ці твори художника не збереглися й відомі нам з фоторепродукцій того часу. Єдина збережена

⁴ С. Білокінь, *Ім'я – Михайло Бойчук* [в:] „Культура і життя”, Київ 1987, № 16, с. 3.

робота монументального характеру – фрескова композиція „Весна” (1930) була виявлена у 1980 році й придбана в колекцію Лодзького музею.

Водночас К. Гіллер створює серію ліноритів „Голова ангела”, „Мати з дитиною”, „На фабричному подвір’ї” та серію літографій „Ткач”, „Інвалід”, „Вантажник” на лодзьку міську тематику, виконані в манері „нової духовності”, використовуючи експресіоністичні та конструктивістські засоби художньої виразності. Завершує серію філософсько-символічна композиція – „Мир вам” (1922-1925).

У часі захоплення кубізмом та абстракціонізмом 1928 року розробляє нову експериментальну графічну техніку, названу ним „геліографією”, що поєднувала в собі малярство, графіку та фотографію. Твори наступного десятиліття представляють мотиви біологічного життя, космічні візії, паралельно виникають „інженерно-романтичні” конструкції, позначені цифрово-літерними символами. Завершують мистецьку пошуки зображення символічної постаті людини, протиставленої натовпу – „Жіночість”, „На крижині” (1938-1939).

Від 1933 року К. Гіллер разом із В. Стржемінським та С. Вегнером засновує журнал „Форма”, що висвітлював проблеми сучасного польського мистецтва. Художник був редактором 4-х номерів та автором обкладинок альманаху.

У громадській діяльності К. Гіллер, що належав до „Ліги захисту прав людини і громадянина”, 1938 року обраний віце-президентом „Демократичних клубів”, навколо яких групувалась прогресивна інтелігенція Лодзі.

На початку Другої Світової війни, після окупації Лодзі нацистами, 10 листопада 1939 року Кароль Гіллер був заарештований гестапо й розстріляний в підлеських лісах 20 грудня 1939 року.

А збережені, після виселення гітлерівцями з помешкання, твори, дружина художника Ядвіга Гіллер передала до Музею Штуки в Лодзі.

Одним із останніх творів Кароля Гіллера стало олійне полотно „Робітники” – монументальні, статичні й водночас безтілесні людські постаті на умовному площинному фоні (дві групи – чоловік з хлопцем та чоловік, жінка й дитина) зображено без обличь – глядачу дано можливість самостійно дійти до філософської суті твору – мандрівки людини впродовж власного життя....

„Робітники – це сучасна ікона, що виникла з досвідчень традиційної ікони, конструктивізму, сюрреалізму, абстракції органічної, авангардових експериментів, геліографіки і сучасного неокласицизму, підтверджуючи можливість творчого перетворення й поєднання абсолютно недотичних до себе напрямків мистецтва у твір повністю дозрілий й оригінальний”⁵, – так характеризує цей твір мистецтвознавець Івона Люба, один із авторів монографії-каталогу *Hiller*, виданий Музеєм Штуки в Лодзі 2002 року.

⁵ Karol Hiller. 1891-1939. Nowe widzenie, koncepcja Z. Karnicka, J. Ladnowska, Łódź 2002, s. 13.

ЛІТЕРАТУРА

- Білокінь С., *Ім'я – Михайло Бойчук* [в:] „Культура і життя”, Київ 1987, № 16, с. 3.
Бойчук і бойчукісти, бойчукізм. Каталог виставки, автори вступної статті та упорядники каталогу О. Ріпко та Н. Присталенко, Львів 1991, с. 79–80.
- Горбачов Д., *Листи-спогади Ганни Печарковської про Бойчука та бойчукістів* [в:] „Київська старовина”, Київ 1999, № 6, с. 133–150.
- Кравченко Я., *Школа Михайла Бойчука. Кароль Хіллер: від бойчукізму до авангардових експериментів* [в:] „Артанія”, Книга 10, Київ 2008, с. 50–55.
- Кравченко Я., *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*, Київ 2010, с. 136–141.
- Ріпко О., *У пошуках страченого минулого*, Львів 1996, с. 280.
- Karol Hiller. 1891–1939. *Nowe widzenie*, koncepcja Z. Karnicka, J. Ładnowska, Łódź 2002.

Ілюстрації:

1. К. Гіллер. Ткач. 1922р. Дошка, темпера. Музеум Штукі в Лодзі.
2. К. Гіллер. Св. Юрій. 1923р. Дошка (?), темпера. Не збереглась. Фоторепродукція.
3. К. Гіллер. Вантажник. 1925р. Літографія. Музеум Штукі в Лодзі.

KAROL HILLER: FROM BOYCZUKISM TO EUROPEAN AVANT-GARDE

The paper deals with the work of Polish avant-garde artist Karol Hiller. However brief his apprenticeship in the workshop of Mychajlo Boyczuk might have been, in all his experimental work he remained subconsciously loyal to the Boyczukist tradition and rightly called Boyczuk his master.

Key words: Polish avant-garde art, Nazi occupation, monumentalism, Boyczukist tradition.

Paulina OLECHOWSKA

Uniwersytet Warszawski

Ukraina w esejach Tarasa Prochaški, Jurija Andruchowycza, Serhija Żadana

W niniejszym artykule przedmiotem moich rozważań będzie kreacja/obrazowanie poszczególnych obszarów Ukrainy w kontekście teorii eseju jako gatunku literackiego. Do analizy wybrałam eseje: Tarasa Prochaški *Discorus de cosaques*, Jurija Andruchowycza *Miasto-okręt* i *Mała intymna urbanistyka*, Serhija Żadana *Drogowy atlas Ukrainy*. Andruchowycz przedstawia koncepcję Lwowa, Prochaško – Delatynia, Żadan – obszary Donbasu i Charkowa, czyli Ukrainy Wschodniej.

Jako kategorie, które wyznaczają specyfikę gatunku eseju potraktuję: charakter podmiotu eseistycznego¹, sposób „rozważania” świata i tworzenia rzeczywistości utworu (obecność wątków autobiograficznych, historycznych i nawiązań do literatury), znaczenie cytatu i anegdoty oraz dialogowości² konstytuującej wszystkie wymienione elementy.

---

¹ Na formowanie się osobowości eseisty i typu narratora w esejach miały wpływ dwie wielkie szkoły filozoficzne: sceptycyzm i stoicyzm. Klasyczna postawa eseisty wiąże się z umiejętnością zachowywania dystansu wobec omawianych zagadnień. Eseista, wzorem sceptyków, powinien potrafić zachować dystans nie tylko do zastanej rzeczywistości, ale i własnych mniemań. A. S. K o w a l c z y k, *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945–1977* (Vincenz – Stempowski – Miłosz), Warszawa 1990, s. 13 oraz prace S. Orlicki, *Próba typologii eseju na tle rozważań o zakresie nazwy genealogicznej i struktury gatunku*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1980, nr 35; T. W r o c z y ń s k i, *Esej – zarys teorii gatunku*, „Przegląd humanistyczny” 1986, nr 5–6; M. W y k a, *Esej jako autobiografia* (O Jerzym Stempowskim) [w:] *Pisarz na obczyźnie*, Wrocław 1985.

² Dialogowość eseju ma swoje źródło w genezie gatunku, u którego podstaw legły gatunki antyczne, przede wszystkim dialog, ale także badacze wskazują na diatrybę cynicką, satyrę menippejską, sentencję, egzemplum, biografię i autobiografię, soliloquium, list i traktat. Por. rozważania P. M. S c h o n a, *Vorformen des Essays in Antike und Humanismus*, „Meinzer Romanistische Arbeiten” 1954, oraz I. S i k o r y, *U źródeł eseju*, „Przegląd Humanistyczny” 1974, nr 3 oraz charakterystykę wymienionych gatunków dokonaną przez M. B a c h t i n a [w:] *Problemy poetyki Dostojewskiego*, Warszawa 1970.

W esejach autor tożsamy jest z autorem. Ze specyfiki gatunku wynika, że postawa narratora powinna przypominać postawę sokratejską polegającą na krytycznym oglądzie rzeczy, na rozważaniu wartości i otwartości na interpretację otaczającego świata³. Taką postawę przyjmuje Taras Prochaśko kreując przestrzeń Huculszczyzny.

W eseju *Discorus de cosaques* przedstawia swoistą „filozofię górskiego krajobrazu”. Opowiadając o bliskiej jego sercu Huculszczyźnie, o Delatyniu, konstruuje uniwersalne znaczenia związane z wpływem krajobrazu na osobowość jednostki, jej postrzeganie świata i wrażliwość, słowem na tożsamość: „W ogóle zmiana położenia, zmiany światła, przeskoki perspektywy określają tutejszy światopogląd”⁴ – pisze Prochaśko.

Doświadczenie Huculszczyzny związane ze zmiennością krajobrazu, okolicznej flory, życiem zgodnym z rytmem przyrody, znajomość historii opisanego obszaru, konstytuują charakter podmiotu mówiącego w wymienionym esej. Nieprzypadkową staje się dygresja o likwidacji przez władze sowieckie wsi Łuh, czy wspomnienie o Delatyniu jako wschodniokarpackim przedwojennym kurorcie. Zaświadczają one, bowiem o rzeczowej wiedzy dotyczącej historii opisywanego obszaru, realizując tym samą jedną z cech gatunkowych esaju, czyli obecność elementu historycznego jako elementu kompozycji eseistycznego wywodu. Autor wie skąd się wziął rzeźbiony ołtarz w cerkwi w Delatyniu, ma blisko do Śniatynia, do muzeum Marko Czeremszyny. Odwiedzał to szczególne dla niego miejsce: „Dotykaliśmy rzeczy, które dotykali Czeremszyna i Stefanyk”⁵ – wspomina.

Opisując walory górskiego krajobrazu narrator przyjmuje spokojny, nieco sentymentalny ton, czasem wykorzystuje poetykę snu i marzenia. Narracja zmienia się w dynamiczną i pełną niepokoju, kiedy opisuje działania wojenne na tych terenach związane z bestialskim postępowaniem NKWD i Gestapo. Spokojne życie mieszkańców w harmonii z przyrodą przerywane było w XX w. zmianami władzy, przemarszami wojsk, egzekucjami. Wtedy też naturalna homeostaza bywała zaburzona.

Obszar, o którym pisze eseista stanowi „jego Ukrainę”. Prochaśko tłumaczy, jakie kategorie należy zastosować, by ją zrozumieć. Potrzeba dwóch perspektyw: wewnętrznej, czyli spojrzenia oczami dziecka, które widzi i cieszy się kolorami, zapachami, czuje się bezpieczne, ale i zależne od przestrzeni, w której często przebywa. I zewnętrznej: perspektywy gościa: „...jedynym środkiem, który umożliwia mi wydzielenie się ze mnie Ukrainy, są te momenty, kiedy staje się kaczką. Kiedy

³ Jak podkreśla I. Sikora, genezy formy eseistycznej należy zatem szukać w formie i istocie wykładu filozofii starożytnej: „Wszechstronność esaju i zdolność kontemplacji wszelkich zjawisk są w prostej linii kontynuacją ciekawości starożytnych, przemożnego dążenia, by poznać istotę rzeczy. Esaj zachował filozoficzną swobodę sięgania po fakty z różnych dziedzin, prawo pierwszych błysków genialnych skoków po przestrzeniach nauki wszechobejmującej [...] ta genetyczna cecha stała się funkcjonalnym składnikiem struktury esaju”. I. Sikora, *Próba teorii esaju na tle historycznym*, „Litteraria” 1978, s. 45.

⁴ T. Prochaśko, S. Żadan, *Ukraina*, przeł. R. Rusnak, Kraków 2006, s. 10.

⁵ *Ibidem*, s. 22.

przyjeżdżają do mnie ludzie, dla których Ukraina istnieje, bo nie jest nimi. Kiedy staje się takim Beauplanem, kiedy wszystko, pokazane przeze mnie, staje się czyjąś Ukrainą *a priori*...”⁶

Eseista wprowadza dialog pomiędzy swoim postrzeganiem Ukrainy, a współczesną mentalnością ukraińską. Ten fragment eseju przepełniony jest dygresjami, „przeskokami” między przeszłością a przyszłością. Jego podstawowymi elementami kompozycyjnymi są ahierarchiczny układ elementów, brak pragmatycznego ujęcia rozważań, wyraźne puenty, podsumowania wywodów. Autor wyróżnia te cechy narodu, które jego zdaniem szczególnie blokują jego rozwój: brak wiedzy i szacunku do własnych korzeni, niechęć do brania odpowiedzialności za decyzje wobec siebie, ludzi i przyrody, brak poczucia własności i głębokiej przynależności.

Prochańsko pisze zdaniami oznajmującymi, obserwacja własnej egzystencji oraz egzystencji współczesnej mu Ukrainy staje się przedmiotem doświadczenia i opisanie. Eseista tworzy formę i dokonuje autokreacji.⁷

W esejach Jurija Andruchowycza *Miasto-okręt*, *Mała intymna urbanistyka* autor przedstawia przestrzeń Lwowa. Przestrzeń naznaczoną wielokulturowością, niewolną jednak od konfliktów wynikających z bliskiego sąsiedztwa Ukraińców, Polaków, Żydów, Rosjan, Niemców i Ormian.

W eseju *Miasto-okręt* autor konstruuje swój mit Lwowa. Prowadzi czytelnika poprzez różne semantyczne przestrzenie. W tej opowieści dominującymi są trzy elementy: autobiograficzny, kulturowy i historyczny. Osobliwe położenie miasta między Wschodem a Zachodem skutkuje swoistą lwowską cywilizacją widoczną w architekturze, języku, przyrodzie i nieco bajkowym, fantasmagorycznym klimatem tego miejsca. Narracja jest specyficzna: elementy historycznego wykładu sąsiadują z ironicznymi konstatacjami autora, elementy karnawalizacji opisywanej rzeczywistości z rzeczowością literaturoznawcy.

Lwów jawi się jako miejsce wielu kultur, narodowości, spotkania kultury bizantyjskiej z kulturą śródziemnomorską i kulturami orientalnymi. Autor nie ocenia działalności żadnej z tych nacji negatywnie, ani też szczególnie pozytywnie. Podkreśla, że każda nacja stworzyła sobie swój Lwów, swój mit. A. Kowalczyk zauważa, że w eseju występuje określona, właściwa esejowi relacja człowiek – rzeczywistość, model, który implikuje rozwiązania strukturalne w obrębie utworu oraz formułuje postawę jednostki wobec świata i jej autorefleksję. Eseista rozważa dwubiegunowość zjawisk, przedstawiając odbiorcy swój punkt widzenia, wchodzi z odbiorcą w sytuację dialogu. Poza tym, w eseju odbywa się nie tylko prezentacja stanowisk, ale często ich spór, swoista gra.⁸ Tak też dzieje się w omawianym tekście. Z jednej strony Lwów jest miastem szczególnym ze względu na polietniczność, z drugiej natomiast jest miastem wyrażające zaznaczonych wewnętrznych granic. Andruchowycz prowadzi

⁶ *Ibidem*, s. 10.

⁷ A. St. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 26.

⁸ *Ibidem*, s. 11.

dyskusję z koncepcją miasta „zatartych granic”⁹. Przypomina historię miasta, które na oczach czytelnika przekształca się w literacki mit. Autor przywołuje dwie metafory: Lwów jako miasto – okręt, ale i miasto–arkę. Okręt może odsyłać czytelnika do obrazu H. Boscha, ale i symboliki rodem z utworu A. Rimbauda *Statek pijany*. Eseista nie rozstrzyga, która z metafor lepiej obrazuje charakter omawianej przestrzeni. We Lwowie zachowały się ślady wspólnej historii kilku narodów, w ruinach budowli i w charakterze roślinności przetrwało świadectwo współistnienia, stąd arka. Ale pamięć, wyobrażenia i mit mają chimeryczny charakter. W rozważaniach autora obecny jest często ironiczny ton, groteskowe obrazowanie i równocześnie głęboka świadomość historyczna, wierność faktom historycznym. Andruchowycz prowadzi z czytelnikiem rozmowę o swoim Lwowie dając mu szansę stworzenia własnego obrazu miasta:

„Możliwe, że jest to nawet arka, na której, jak w starym eklektycznym Lwowie, zebrano nas po to, by uratować „po parze z każdego rodzaju”. Być może to po prostu pijany statek. Być może jest to statek głupców, a może jak u Rotha – miasto zatartych granic, płynący Triest, wędrujący Lwiw, Lwów, Lemberg, Leopoldis, Singapur...”¹⁰

W eseju *Mała intymna urbanistyka* pojawiają się trzy obrazy Lwowa: wyobrażonego z okresu młodości, Lwowa zawierającego ślady przynależności do kultury śródziemnomorskiej i Lwowa sowieckiego. Przestrzeń tekstu wyznacza trasa pociągu relacji: Iwano-Frankowsk–Lwów–Kijów¹¹. Lwów idealny to ten istniejący w wyobraźni młodego autora, który przybywa do miasta po przygody i przeżycia, z czasem podmiot mówiący z dystansem podchodzi do własnych projekcji. Lwów europejski wyziera spod startych farb, oczarowuje Starówką, Zamkową Górą i cmentarzem Łyczakowskim. Lwów, którego pisarz nie ceni i nie zachowując dystansu eseisty, wartościuje zdecydowanie negatywnie to Lwów postsowiecki: osiedla z wielkiej płyty, kioski z „chamską” rosyjską muzyką. W tym eseju warto zwrócić uwagę na postawę eseisty względem tych trzech przestrzeni. Gdyż jak twierdzi Kowalczyk, eseista nigdy nie pozostaje neutralny wobec przedmiotu, zawsze podkreśla swoją psychologiczną, historyczną, kulturową konkretność, tworząc tym samym określone napięcie między własnym zaangażowaniem a dystansem wobec świata i wobec siebie.¹²

W eseju *Atlas drogowy Ukrainy* Serhij Żadan opisuje obszary Ukrainy Wschodniej. Autor – narrator podkreśla, że czuje się związany z opisywaną przestrzenią. Jest ona miejscem jego wychowania. Zna ją, w omawianym eseju wspomina swoje podróże z ojcem – kierowcą ciężarówek po Ukrainie Wschodniej. Widzenie dziecka kontra-

⁹ J. Andruchowycz, *Miasto – okręt*, przeł. O. Hnatiuk [w:] „Literatura na świecie”, nr 10 (1995), s. 72.

¹⁰ *Ibidem*, s. 73.

¹¹ Szerzej o interpretacji trzech wymienionych miast pisałam w artykule *Autor, tekst, rzeczywistość. O dyskursie rzeczy w esejach J. Andruchowicza* [w:] *Tekst – rzecz – egzystencja w literaturach słowiańskich*, pod. red. B. Stempczyńskiej i J. Tymienieckiej-Suchanek, Katowice 2009, s. 243–245.

¹² A. St. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 16.

stuje ze spojrzeniem dorosłego: „W dzieciństwie miasta wydawały mi się przykładem porządku. [...] chodzi mi o wewnętrzną spójność, o logiczność miejskiej zabudowy i o brak pustki na piaszczystych cielskach wielkich miast okręgowych.”¹³ Sentyment pozostały z lat dziecięcych, podobnie jak w przypadku T. Prochański, wpływa na obrazowanie i wartościowanie przestrzeni: „Z tego wszystkiego wytworzył mi się bardzo dziwny obraz – moja Ukraina Wschodnia z nieproporcjonalnie wygiętymi sosnami wzdłuż trasy, z niesamowicie słonecznymi miastami i niewymownie gorącym asfaltem”.¹⁴ Wspominając miasta tego obszaru eseista podkreśla ich uporządkowanie, powtarzające się elementy miejskiej przestrzeni: „Miasteczka leżały na płaskich, niekończących się kawałkach równiny, niekiedy trafiały się jakieś zbiorniki wodne, rzeki [...]; bazy, obszary wojskowe, place centralne ze sklepami, parki rekreacyjne, pałace kultury, pomniki i wyniesiony na postumenty sprzęt wojskowy, kioski z gazetami i stadiony ze sportowcami; wszystko było na miejscu, wszystko to trzymało się wokół zakładów, fabryk i kopalń.”¹⁵ Poczucie bezpieczeństwa, jakie dawała uporządkowana i przewidywalna przestrzeń zaburzało, rozprzestrzeniane przez komunistyczną propagandę, poczucie zagrożenia związane z istnieniem zewnętrznego wroga, z możliwym atakiem obcego mocarstwa, pisarz wspomina: „Podskórna obecność systemu, odczuwalna w wieku siedmiu lat, staje się potem chyba największą traumą seksualną”.¹⁶ W eseju *Żadana* element autobiograficzny jest kluczowy w konstruowaniu obrazu omawianego obszaru.

Obok nurtu wspomnieniowego *Żadana* pisze jak to określa – o martwym industrialu. Jest to obecna Ukraina Wschodnia. Tę przestrzeń wypełniają obiekty przemysłowe: fabryki i kombinaty, często ulegające ruinie: „Duże przemysłowe obiekty dogorywają jak dinozaury, zostawiając po sobie piękno ruin i cierpki zapach bezrobocia”¹⁷. Donbas to przede wszystkim ludzie o określonym systemie wartości – proletariackim systemie wartości.

Eseista zastanawia się nad przyszłością tego regionu i całej Ukrainy. Analizuje także mentalność ludzi podkreślając jednocześnie, że dla niego Ukraina Wschodnia jest miejscem szczególnym i czuje się jej częścią.

We wszystkich omawianych esejach bardzo wyraźnie eksponowany jest indywidualizm i subiektywizm autora związany z jego bezpośrednim doświadczeniem i eksplikacją tego doświadczenia. Powołując się na poglądy A. Kowalczyka świat zewnętrzny jest dla eseisty pretekstem do rozważań, góruje nad światem wyobraźni autora. Eseista porządkuje to, co już dane zamiast kreować.¹⁸ Często także paradygmatem rozważań pozostaje szeroko rozumiany świat kultury i tradycji. Używanie cytatów i odwo-

¹³ T. Prochański, S. *Żadana*, *Ukraina*, op. cit., s. 115.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, s. 16.

¹⁶ *Ibidem*, s. 116.

¹⁷ *Ibidem*, s. 107.

¹⁸ A. St. Kowalczyk, op. cit., s. 29.

tywanie się do innych tekstów kultury – zarówno Prochaśko, jak i Andruchowycz przywołują opinie innych pisarzy w zilustrowaniu zagadnienia: Prochaśko przytacza słowa A. Stasiuka, Andruchowycz przypomina koncepcje Lwowa J. Wittlina – wskazuje na traktowanie pojęcia tradycji i kultury jako zasadniczego składnika rzeczywistości. Eseje o Huculszczyźnie, Lwowie czy Ukrainie Wschodniej stanowią swoiste obrazy ukraińskiej przestrzeni. Prochaśko, Andruchowycz i Żadan do wydarzeń, idei przeszłości przykładają miary, jakich dostarczyła im ich epoka, ich własne doświadczenie etyczne i zmysł etyczny”.¹⁹

BIBLIOGRAFIA

- Andruchowycz J., *Erz – herz – perc*, przeł. O. Hnatiuk, P. Tomanek, Warszawa 1996.
Andruchowycz J., *Ostatnie terytorium*, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, L. Stefanowska, Wołowiec 2002.
Kowalczyk A. St., *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945-1977 (Vincenz- Stempowski- Miłosz)*, Warszawa 1990.
Prochaśko T., Żadan S., *Ukraina*, przeł. R. Rusnak, Kraków 2006.
Sikora I., *Próba teorii eseju na tle historycznym*, „Litteraria” 1978.
Wroczyński T., *Esej – zarys teorii gatunku*, „Przegląd humanistyczny” 1986, nr 5–6.
Wyka M., *Esej jako autobiografia (O Jerzym Stempowskim)* [w:] *Pisarz na obczyźnie*, Wrocław 1985.

UKRAINE THROUGH THE ESSAYS OF TARAS ESSAYS PROCHASKA, YURI ANDRUCHOWYCZ AND SERHIY ŻADAN

Presented in this article are the images of Ukraine in the selected essays of Taras Prochasko, Yuri Andruchowycz and Serhiy Żadan. The analysis of the image of Lviv, Hutsul and Eastern Ukraine was based on the major determinants of the essay as a literary genre. Analyzed are the character of the narrator as well as how the autobiographical, historical, and cultural aspects affect the composition of each essay. The concept of dialogism is also explained.

Key words: Ukraine, Essays, Taras Prochaska, Juri Andruchowycz, Serhiy Żadan

---

¹⁹ *Ibidem*, s. 28.

Володимир ПРИШЛЯК

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Культурний простір Гетьманщини доби Данила Апостола

В усі часи культура завжди була і залишається найліпшим віддзеркаленням того стану соціуму, в якому він перебуває. Натомість культурна політика передбачає сукупність свідомих дій чи утримання від дій в суспільстві, спрямованих на досягнення певних культурних цілей шляхом оптимального використання усіх фізичних та духовних ресурсів, що їх посідає суспільство. Відомий американський фахівець з економіки культурної сфери Дж. Марк Шустер, наприклад, виокремив чотири головних аспекти (чи стадії), правда, для культуротворчого процесу, а саме: 1) формування культурної політики чи, у вузькому сенсі, культурне планування – визначення цілей та основних засад; 2) фінансування чи, ширше, економічна підтримка культури; 3) управління; 4) фактичне творення культурно-мистецьких вартостей чи, іншими словами, культурне виробництво¹.

Класична Гетьманщина, а точніше її десять полків на Лівобережжі разом із тогочасним „правобічним” Києвом, ніколи не охоплювала усієї етнічної української території, оскільки поза її межами лишалися Слобожанщина, все Правобережжя, а також Поділля, Галичина, Волинь та інші регіони. Від 1654 р. Військо Запорозьке або так звана Мала Росія існувала під дедалі жорсткішим протекторатом Московського царства, проте її центробіжного значення для подальшого формування української нації та культури важко переоцінити. Тут усталився своєрідний республіканський устрій з виборністю „вольними голосами” всього державного управління, тут було досягнуто високого для тогочасної Європи рівня освіченості населення (у 1748 р. лише у семи полках Гетьманщини було 866 народних шкіл, тобто приблизно одна школа припадала менш ніж на 1000 мешканців²). Саме в середині XVII ст. внаслідок релігійно-культурного відродження та Визвольної війни (в сучасній польській

¹ J. M. Schuster, *The Cultural Policy*, Chicago 1985, p. 10.

² В. Крупницький, *Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола*, Кіль [б. р.], с. 5.

історіографії термінологічно прийнятну як епоху *Ogniem i mieczem* замість старої *Wojny domowej*), що породили козацько-гетьманську державу, вперше чітко окреслилася спільнота, яку можна назвати українським народом – із власною самобутньою культурою, в якій поєдналися елементи питомо національні, а також польські, південнослов'янські, візантійські та навіть східні, тюркські риси тощо.

Гетьманам України у їхньому щедрому патрунуванні церковного будівництва, книгодрукування, освіти, вже не треба було запрошувати іноземних майстрів – власних вистачало, і то не лише на самих себе, а й на цивілізування своїх північних сусідів, як показали подальші події. Певна іронія долі та ситуації полягала в тому, що Московське царство, свідомо та несвідомо нівелюючи культурну самобутність українців, водночас широко використовувало українські культурні сили для власного розвитку³. Проведена московським патріархом Никоном у другій половині XVII ст. церковна реформа робилася переважно силами українців; розвій науки, освіти, мистецтва, навіть формування російської літературної мови – значною мірою заслуга українців Мелетія Смотрицького, Теофана Прокоповича, Стефана Яворського та багатьох інших. Найбільшого розмаху гетьманське патрунування церковного будівництва, освіти, книгодрукування набрало за часів попередника Данила Апостола – Івана Мазепи (1687 – 1709), який настільки щедро фінансував із державної скарбниці – Генерального військового скарбу зведення нових храмів, що дослідники архітектури навіть оперують спеціальним терміном „мазепинське бароко”⁴. Однак поразка відчайдушної спроби Мазепи вивільнитися з-під впливу Московії шляхом укладання союзу зі шведським королем Карлом XII призвела до хвилі жорстоких репресій та різкого обмеження автономії Гетьманщини. Саме до Полтавської катастрофи 1709 р., на думку Ю. Шевельова, Україна мала власну траєкторію розвитку. Після Полтавської битви вона вступила в колоніальний період. Тому дополтавська Україна різко відрізнялася від післяполтавської хоча б тим, що до 1709 р. була суб'єктом, а відтак стала об'єктом історичного процесу⁵. Четверть століття інтенсивного творення нової Російської імперії не минуло безслідно для культурного поля Гетьманщини. На терені культури репресії виявилися в указі Петра I від 5 жовтня 1720 р., яким фактично було заборонено укра-

³ К. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, Казань 1914, т. I; (т. II цієї студії було втрачено); D. Sanders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850.*, Edmonton 1985; Б. Корчмарик, *Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України*, Львів 1993.

⁴ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий української культури*, Київ 2005, с. 139–153, 239–246.

⁵ Ю. Шевельов, *До питання періодизації історії української мови* [в:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, зб. наук. праць, Львів 1998, вип. 5: *ПРОСФОНІМА: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*, с. 691.

їнське книговидання, оскільки двом провідним і найбільшим в козацькому Гетьманаті друкарнях – Київській та Чернігівській дозволявся лише передрук церковних книг за умови їхньої цілковитої тотожності з російськими виданнями – „дабы никакой разни и особаго наречія во оных не было”⁶. Відтоді козацька Україна поступово набувала статусу звичайної російської провінції, периферії, особливістю якої порівняно з центральними російськими губерніями була послідовна боротьба за викорінення всіх залишків місцевої самобутності. Зокрема, урядові заборони стосовно книгодрукування українською мовою зробили національну літературу на теренах Гетьманщини упродовж усього XVIII ст. фактично рукописною.

Загалом відносно усталений український скоропис, започаткований острозькою, а згодом розвинений та удосконалений київською школою, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. піддавався помітним впливам російської скорописної школи⁷. Тим паче, що услід за указом Петра I 1720 р. про заборону друкувати книги українською мовою, за новим указом його онука – Петра II від 18 березня 1729 р. усі державні постанови і розпорядження мали мати переклад з української виключно російською мовою⁸. Однак численні фонетичні, морфологічні, словотворчі, лексичні ті синтаксичні особливості засвідчують україномовну приналежність писемних пам’яток. Для прикладу, літера „ѣ”, зазвичай, вживалася за етимологічним принципом, позначаючи звук [i], у деяких випадках присутнє було неповторне і характерне українське укання, тобто вживання [y] на місці етимологічного [o]: *Шептакувскую волость*, вживання літери „ы” у словах, як наприклад, у дієслові *учинилися*, питомо українські специфічні лексеми, на кшталт: *чолом*, *чолопоклоненіє*, *Днѣпро*, *Кѣданскѣ* і т. п.⁹. Тому, наприклад, у листах продовжувала домінувати староукраїнська („нижча” канцелярська або „проста” мова) з явними тенденціями до все більш зрусіфікованого варіанту. Староукраїнська писемна ділова мова у різних сполученнях і формах насамперед вживалася у приватній кореспонденції, передусім у колі козацької старшини¹⁰.

Гетьманські офіційні документи доби Данила Апостола за стилем написані українським, козацьким скорописом. Український скоропис залишається нині, по суті, до кінця не вивченим, а відтак не врахованим у сучасній письмовій рукописній та каліграфічній практиці. Кириличний скоропис в Україні першої

⁶ Я. Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002, с. 251.

⁷ В. М. Мойсієнко, *Житомирський рукописний кодекс XVIII ст.* [в:] *Історія... Г. Граб'янки / Лѣтопись краткій ...*, упоряд. В. М. Мойсієнко, Житомир 2001, с. 14–15.

⁸ Библиотека Российской академии наук, отдел рукописей (Санкт-Петербург), ф. Основное собрание, № 16.8.12, л. 128–129.

⁹ Л. Белей, *Короткий текстологічний аналіз* [в:] *Договори і постанови...*, упор. О. Алфьоров, Київ 2010, с. 14–15.

¹⁰ З. Когут, *Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво* [в:] *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, с. 94.

третини XVIII ст., як і в попередні періоди, не мав єдиного стандарту написання літер. Перегляд різних писемних документів за 1727–1734 рр. дає дуже багато варіацій написання кожної з літер, конфігурація котрих еволюціонували з часом. Виносні букви, на відміну від рядкових, писалися з деякими відмінностями. На це накладалася різниця в почерках, яких доволі багато. Бачимо всі варіанти: від старанно виписаних, майже друкованих, літер і до вільного „каліграфічного” написання¹¹. Хоча для більшості гетьманських листів 1729–1734 рр. притаманний акуратний і неповторно бароковий почерк генерального писаря Михайла Турковського, який блискуче розпоряджався „просторовим шаром” аркуша листа чи універсалу¹². Композиційно й просторово цей аркуш, на думку художника і дослідника Віталія Мітченка, „можна порівняти з фасадом барокової кам’яниці, коли „читати” його згори вниз. Спочатку йдуть темпераментні закрути й розчерки, що дають зоровий акцент початку напису й вертикальну сув’язь першим рядкам. Вони утворюють подоби́зну барокового картуша з характерною для української архітектури цього періоду динамікою та асиметрією в деталях. Далі починається ре́вна, вишукано-віртуозна й вивірена робота: написання слів і складання горизонталей рядків у вертикальний масив напису, де функцію в’язуючої речовини виконують вертикальні зв’язки лігатур. І наприкінці напису – розчерк, який є засобом психологічної розрядки після напруженої праці. Така складна просторово-лінійна ритміка притаманна саме українському скорописові. Європейська каліграфія цього часу ритмічно більш розмірена. Просторовий шар аркуша, в якому знаходиться масив напису, неглибокий. Розчерк раціональний і пружний, мов стиснена пружина. В російському скорописові цього періоду роль психологічних розрядок, поряд із розчерками, виконували виносні елементи літер, через що напис виходив більш нерівний, пульсуючий”¹³.

Державною культурною політикою новопосталої імперії стало пряме переслідування власне української культури (а не українського православ’я, як це інколи траплялося за польського панування). Натомість церква, що раніше була в козацькій Україні одним із стовпів національної окремішності та культури, особливо – „високої”, тепер, не без впливу репресій за правління Петра І, ставала частиною загальноросійської церкви – Московського патріархату, фактично перетворилася на елемент імперського державного механізму й також запрацювала на нівелювання духовного, культурного життя, викорінення української самотності.

Миргородський полковник, а відтак гетьман Данило Апостол залишив непіре́сичний слід на культурному полі Гетьманщини. Відомо, що спудей Києво-

¹¹ В. В. Панащенко, *Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України)*, Київ 1974, с. 67, 99, 109.

¹² В. Пришляк, *З листування Данила Апостола* [в:] „Український археографічний щорічник”, Київ 2010, нова серія, вип. 15, с. 387.

¹³ В. Мітченко, *Мистецтво скоропису в просторі українського барокко* [в:] „Український світ”, 1991, № 1, с. 25.

Могилянської академії Пилип Орлик ще на початку 1693 р. написав панегіричного вірша *Prognostyk szczęśliwy* (повна назва – „Щасливе передбачення тріумфальної перемоги над ворогом із гербових знаків вельможного його милості пана Даниїля Апостола, діяльного і в рицарській справі досвідченого миргородського полковника Війська Їх Царської Пресвітлої Милості Запорозького”), який того самого року вийшов друком у Києві з ілюстраціями знаного гравера Івана Щирського¹⁴. Приводом і сюжетом для цього панегірика стала успішна відсіч 20-тисячного набігу кримських татар на Гетьманщину 1692 р., де особливо відзначився Миргородський полк Данила Апостола, який не лише вдало переслідував ординців, але й зумів наздогнати й відбити ясир та повернути награвоване майно. З бароковою пишномовністю Орлик прогнозував невідворотність козацької перемоги, спираючись на символіку герба „Юнчик”¹⁵. Поетична образність у відтворенні динаміки битви простежується, зокрема, у четвертій строфі вірша:

„Магометанське страховисько вже нахилило свої роги у вигляді півмісяця, щоб вразити руського Геркулеса в ноги.

Але та, що сильніша будь-якого озброєного полку [Діва Марія – Авт.], випустила гербові перунові стріли просто в мерзенну шию”¹⁶.

Услід за гетьманом Іваном Мазепою, Данило Апостол в 1708 р. сприяв також друкові за свої кошти в сирійському Алеппо *Євангелія* арабською мовою, про що свідчать ініціали та герб миргородського полковника, поміщені на звороті першої сторінки видання¹⁷.

Прикладом високого рівня освіченості серед козацької старшини та відповідного рівня освіти в козацькому Гетьманаті свідчили окремі сторінки з біографії середульшого гетьманового сина – Петра Апостола, згодом лубенського полковника. Свого часу, коли виникла справа наказного гетьмана Павла Полуботка, Петро змушений був залишитися в якості батькового заручника у Санкт-Петербурзі й відомий як автор франкомовного щоденника за 1725–1727 рр.¹⁸.

¹⁴ F. Orlik, *Prognostyk szczęśliwy*, Київ 1693.

¹⁵ Д. Степовик, Іван Щирський: Поетичний образ в українській барокковій гравюрі, Київ 1988, с. 88–91.

¹⁶ Д. Степовик, *Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський*, Київ 2013, с. 424.

¹⁷ Д. А. Морозов, *Арабское Евангелие Даниила Апостола (К истории первой арабской типографии на Востоке)* [в:] „Архив русской истории”, Москва 1992, вып. 2, с. 193–203; I d e m, *Вифлеемский экземпляр арабского Евангелия Даниила Апостола* [в:] „Архив русской истории”, Москва 2007, вып. 8, с. 645–651.

¹⁸ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ), ф. VIII: Київський університет св. Володимира, № 133м/79, 192 арк.; *Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.)*, публ. А. Лазаревского [в:] „Киевская старина”, 1895, т. L, № 7 (июль), (№ 8 (август)), с. 100–155.

За свідченням австрійського історика Йоганна Християна Енгеля – автора „Історії України й українських козаків”, що побачила світ у Галле 1796 р., Петро Апостол вільно володів латиною, французькою, німецькою, італійською, польською мовами. Ймовірно, саме він мав безпосередній стосунок, хоча Б. Крупницький не без підстав сумнівався з цього приводу, до німецької публікації біографії батька – новообраного гетьмана (General von Klein-Russland), що вийшла друком на сторінках лейпцизького часопису „Die Europäische Fama”¹⁹ та окремої спеціальної брошури, присвяченої життєпису Д. Апостола, що побачила світ у Берліні того ж таки 1728 р.²⁰ Можливо, Петро Апостол також мав якісь відношення і до поданої інформації про батька, яка увійшла до третьої частини спогадів німецького (брауншвейзько-ганноверського) посланника Фрідріха Християна Вебера, що вийшли друком 1740 р. в Ганновері у книзі під назвою *Das veränderte Russland* (Змінена Росія). Тут, до речі, згадано, що у серпні 1728 р. цар Петро II подарував Лубенський регімент, в якому – 6000 козаків, синові гетьмана – полковнику Петрові Апостолу²¹.

Важливим фактором формування самобутньої ментальності українців була література. Літературний простір Гетьманщини цієї доби представлений низкою творів, однак на перший план виходить знаменита шкільна драма, присвячена 80-річчю початку Хмельниччини 1648–1657 рр., під оригінальною назвою *Милость Божія, Україну от неудобносимих обид людских чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславного воєськ Запорозьких гетьмана, свободившая і дарованими єму над ляхами побідами возвеличившая, на незабвенную толиких єго щедрот пам’ять репрезентованная в школах кієвських 1728 літа*²². Вона постала фактично на відзначення щасливого відновлення гетьманства, так само як і панегірик Якова Галяховського Петру II *Ехо радости, привѣтство и благодареніє изъ Малыя Россіи*, повна назва – *Ехо радости привѣтства и благодаренія на превозделъный, преславный, и всемилостивѣйшій гласъ Богомъ данного, Богомъ вѣнчанного, и Богомъ превознесенного, благовѣрного, и благочестивого, и христолюбивого, Всепресвѣтлѣйшого и Дѣржавнѣйшого Великого Государя нашего Петра Второго Императора и Самодержца Всероссійского, тако обще всему Россійскому народу новымъ монархою Всероссійскія імперіи престола імператорской корони и священного помазанія воспріятіє обявлив-*

¹⁹ Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdeckt, Leipzig 1728, t. 315, s. 217–230; Б. К р у п н и ц ь к и й, *Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р.* [в:] *Науковий збірник Українського вільного університету в Празі*, Прага 1942, т. III, с. 215.

²⁰ *Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kozacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen*, Berlin 1728.

²¹ F. Ch. W e b e r, Des veränderten Ruslands Dritter Theil, die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend, Hannover 1740, s. 148.

²² *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*, упор. О. В. Мишанич, Київ 1983, с. 306–324.

ший, яко и собственно Мароссійскому народу, ко удовольствованію своему, по прежнему обыкновенію имѣти гетмана повелѣвший изъ Малыя Россіи: чрезъ всенайпоследнѣйшого раба, и всенижайшее подножіе, зъ училищъ Кіевскихъ славенолатинскихъ ученика, Якова Галяховского, въ достодолжный даръ, яко Всемиловитѣйшому Государю своему: Его Императорскому Величеству: про-изнесся: Лѣта царя царствующихъ: 1728, мѣсяца марта 10 дня ²³. Автор твору *Ехо радости, привѣтства и благодареніе изъ Малыя Россіи* наголошував на історичній справедливості відновлення гетьманства. Постать гетьмана згадується у рядках: „Намъ убо, малороссіяномъ, егда всемиловитѣйшій госу-даръ нашъ по собственному благоволенію своему благодотребнаго вожда Данила Апостола подати изволилъ, не токмо неудобопостижнымъ благополучіємъ, но и превеличайшою ползою всѣхъ насъ облагодѣтелствовалъ есть”²⁴.

Натомість, у *Милості Божій* новобраний гетьман Данило Апостол прославляється разом із російськими монархами та Києво-Могилянською академією:

„... Дажь і его вірному вождю Даніілу
Здравіе, долготу дній, во всем спіх і силу!”²⁵.

Проблема авторства до нині залишається невиясненою. За однією з версій вона належить Інокентію (в миру – Іван) Неруновичу – викладачеві у 1727–1728 рр. курсу поетики в Києво-Могилянській академії, який згодом виїхав до Москви викладати риторику в Слов’яно-греко-латинській академії, де був професором філософії і префектом Академії, а відтак став відомим єпископом-місіонером у Сибіру²⁶. Іншим автором цього історичного мораліте міг бути ще один викладач пітики Києво-Могилянської академії 1727–1729 рр., а саме Теофан (в миру Теодор чи Федір) Трофимович²⁷. Можливо, варто робити висновки про те, що драма написана не одним, а, принаймні, трьома авторами²⁸.

²³ А. И. С о б о л е в с к и й, *Панегирикъ 1728 года* [в:] „Чтения в Историческом обществе Нестора-леторисца”, Киев 1896, кн. XI, отд. III: *материалы*, под. ред. А. М. Лазаревского, с. 39–45.

²⁴ *Ibidem*, с. 44.

²⁵ *Українська література XVIII ст.*, с. 322.

²⁶ Слово многоци́нне. *Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху бароко (кінець XVI–XVIII століття)*, упор. В. Шевчук, В. Яременко, Київ 2006, кн. 4: *Література пізнього бароко (1709–1798 рік)*, с. 573. Про те, що *Милість Божа* (1728) здогадно І. Неруновича, зазначає В. Шевчук у передмові: *Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття* [в:] *Тисяча років української суспільно-політичної думки У 9-ти т.*, Київ 2001, т. 4, кн. 1. *Перша третина XVIII ст.*, упор., прим. В. Литвинова, передм. В. Шевчука, с. 16, 63.

²⁷ З. І. Х и ж н я к, *Трофимович Федір* [в:] *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.*: енциклопед. вид., упор. З. І. Хижняк, за ред. В. С. Брюховецького, Київ 2001, с. 540.

²⁸ Я. Г о р д и н с ь к и й, „*Милость Божія*”, українська драма з 1728 р. [в:] „*Записки НТШ*”, Львів 1925, т. CXXVI–CXXXVII: *праці Фільольогічної секції*, під ред. К. Студинського, с. 32; *I d e m*, [в:] *op. cit.*, Львів 1927, т. CXLVI: *праці Фільольогічної секції*, під ред. К. Сту-

Козацьке літописання цієї доби представлено іменем гадяцького полковника Григорія Граб'янки²⁹. В сучасній історіографії висловлюються слухні й обгрунтовані сумніви стосовно правдивого авторства Граб'янкового літопису, зважаючи на його постійну зайнятість та стрімкий кар'єрний ріст в козацько-старшинських чинах та рангах – від рядового козака, полкового хорунжого, сотника, осавула, судді й, нарешті, до полковника Гадяцького полку³⁰.

Успіхи у культурному житті Гетьманщини найбільш виразно підводили ризик у утвердженні козацької автономії. Відроджена після затяжного несприятливого періоду економіка гарантувала добре підґрунтя для поступу в царині культури. Гетьманські універсали надавали підтримку закладам освіти й передовсім Д.Апостол підняв із занепаду після Мазепиної поразки Києво-Могилянську академію. Універсалом від 14 січня 1729 р. він підтвердив за академією і братським монастирем всі маєтності³¹, а 19 січня 1732 р. надіслав чолобитну на ім'я імператриці Анни Іоанівни із проханням відновити фінансування академії у розмірі 200 рублів субсидії з Військового скарбу, припинену свого часу Малоросійською колегією³². Відомі також листи гетьмана, датовані 26 січня – 7 лютого 1733 р., до ректора Київської академії Амвросія Дубневича про заборону привертати у підданство козаків, які мешкали у маєтності Академії у селі Мотовилівка Київської сотні Київського полку³³.

В історії Києво-Могилянської академії визначну роль відіграв київський архієпископ Рафаїл Заборовський, який був призначений на цю посаду 1731 р. замість засудженого під претекстом, що не відслужив молебня з нагоди вступу на престол цариці Анни Іоанівни у 1730 р. та засланою в російську глибинку аж на Вологодщину, Варлаама Ванатовича. Саме завдяки Р. Заборовському та патронатові гетьмана Академія поволі почала виходити зі стану занепаду із непростих помазепинських часів. У 1732 р. від Синоду ректорові Академії він вистарався звання архімандрита. Професорам і вчителям за заслуги часто надавав грошові винагороди, з власних прибутків найбільш здібних спудеїв Могилянки відряджав на навчання в центрально- та західноєвропейські уні-

---

динського, с. 28; М. С у л и м а, *Українська драматургія XVII–XVIII ст.*, 3-тє вид., Київ 2010, с. 34.

²⁹ Детальну реконструкцію його біографії див. В. П р и ш л я к, *Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка)* [в:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, зб. наук. праць, Львів 2011, вип. 20: ACTES TESTANTIBUS: ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича, с. 550–568.

³⁰ А. Б о в г и р я, *Козацьке літописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів*, Київ 2010, с. 76–79.

³¹ В. К р у п н и ц ь к и й, *оп. cit.*, с. 3.

³² Н. О. Г е р а с и м е н к о, *До історії Київської академії в гетьманство Д. Апостола* [в:] *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*, за ред. О. І. Журби, Дніпропетровськ 2001, вип. 2, с. 544–547.

³³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп.1, т. І, спр. 58, арк. 1–3.

верситети. Для бідних учнів, які повністю ним утримувалися, збудував нову дерев'яну бурсу³⁴. Недарма у ті часи нового розквіту академію почали називати Києво-Могиляно-Заборовською.

Випускники Академії добре проявили себе в царині освіти та просвітництва поза межами Гетьманщини. Ректорами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві з 1728 р. були Герман Концевич, а з 1734 р. – Степан Калиновський. Рязанський єпископ з 1726 р. Гавриїл Бужинський відновив у Рязані слов'яно-латинську школу, псковський єпископ з 1731 р. Варлаам Леницький заснував там також школу – майбутню семінарію. Іларіон Рогалевський, з 1732 р., архієпископ казанський, заснував в 1733 р. школу в Зилантові біля Казані, з якої розвинулася пізніше Казанська духовна академія. Гедеон Вишневський, з 1727 р. єпископ Смоленський, відкрив у Смоленську слов'яно-латинську школу яка стала основою пізнішої семінарії, а також низку шкіл в Дорогобужі, Рильську, Білому, В'яземську. Єпископ В'ятський – Лаврентій Горка у 1733 р. заклав основу майбутньої семінарії. Герман Концевич, який з 1731 р. обіймав посаду архангельського архієпископа, заснував у Холмогорах слов'яно-латинську школу, що стала основою пізнішої Архангельської семінарії. Інокентій Кульницький, вікарій тобольського митрополита з 1727 р. заснував у Іркутську відразу дві школи: з російською та монгольськими мовами викладання. Згаданий вже Інокентій Нерунович, з 1732 р. – єпископ іркутський, успішно навагав на православ'я тунгусів у Східному Сибіру. За часів Апостола, зокрема, у 1732 р. київські спудеї засновували школи в Сербії, серед них відомий Михайло (Мануїл) Козачинський³⁵. Чимало молоді з України студіювало в німецьких та інших західноєвропейських університетах³⁶.

Гетьман і козацька старшина традиційно здійснювали покровительство монастирям. Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю, наприклад, у 1730–1731 рр. Д. Апостол підтвердив право на маєтності в Острі³⁷. Власною персоною разом із дружиною та молодшим сином Павлом – миргородським полковником постійно опікувалися заснованим 1670 р. заходами і коштом їхнього батька і діда Павла Охрімовича Апостола Свято-Михайлівським монастирем в облюбованих родинною Сорочинцях³⁸.

У 1730 р. було завершено спорудження Трапезної церкви Софійського собору в Києві, розпочате ще у 1722 р. У 1727–1733 рр. тривало зведення на

³⁴ В. Крупницький, *op. cit.*, с. 4.

³⁵ *Idem*, с. 4–5; І. Швещ, *Діяльність українських православних місіонерів у XVIII столітті*, Луцьк 2009, с. 40–43, 52, 70–83, 98.

³⁶ D. Olianchyn, *Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine, II: Schule und Bildung* [w:] „Kyrios”, Königsberg; Berlin 1937, jg. 2, h. 3–4, s. 28–32.

³⁷ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зб. документів, автори-уклад. Ю. А. Мицик та ін., Київ 2011, № 234–236, с. 297–299.

³⁸ Л. Росоха, *Сорочинський Святомихайлівський монастир: Історико-краєзнавча розвідка*, Миргород 2008, с. 7–8.

кошти гетьмана „Апостолової дзвіниці” у Свято-Михайлівському монастирі у Видубичах³⁹. 1731 р. розпочалося будівництво дзвіниці Успенського собору Києво-Печерської лаври, що тривало аж до 1744 р. На запрошення митрополита Рафаїла Заборовського в лютому 1731 р. із Москви до Києва було направлено „для строения новой колоколни, архитектора иноземца” Йогана-Готфріда Шеделя⁴⁰. Крім того, у квітні того ж року обумовлювалося: „токмо оная колоколня добримъ архитектурскимъ маистерствомъ [...] состроенна бы была искусно и крѣпко”⁴¹.

Й.-Г. Шедель, крім дзвіниці, працював над спорудженням галереї на Ближніх та Дальніх печерах, ключні та кухні з келіями – в Лаврі, розпочав реконструкцію навчального Мазепинового корпусу Академії на Подолі, а також будинок митрополита, дзвіницю і ворота в Софійському монастирі, окрім того проектував Андріївську церкву⁴². На той час Велика лаврська дзвіниця стала найвищою спорудою в Російській імперії (96,5 м). Сам Шедель, який будував її аж до 1745 р., писав про неї з невимовною гордістю: „[...] сия звонница в Киево-Печерской лавре трудом моим зделана, коим образом той во всей Руси и в Европе другой необыщется... и по вечность оная дзвонница стоять будет”⁴³.

У серпні 1732 р. гетьманський внук Д. Апостола – Павло Апостол у Санкт-Петербурзі від імені діда запрошував канцлера графа Г. І. Головкина „съездить в Сорочинцы ради посещения здѣланной вашея велможности (Д. Апостолом – В. П.) новой каменной церкви”⁴⁴ – Спасо-Преображенського храму, справді унікальної мистецької пам’ятки України першої половини XVIII ст., спорудженої у стилі рококо, точніше у характерному перехідному стилі від бароко до рококо. Збереглися листи гетьмана до київського генерал-губернатора та Матвія Жураковського з Шептаківської волості до господаря гетьманського двору Костантія Острожського від 19–22 березня 1733 р. про видання дозволу (паспорта) та організацію перевезення зі сотенного міста Новгородка Стародубського полку до Кременчука байдаками Дніпром вапна і тертиць для завершення будівництва цієї кам’яної церкви⁴⁵. Про її спорудження існує

³⁹ ЦДІАК України, ф. 130: Києво-Видубицький Михайлівський Чудівський Всеволозький чоловічий монастир, оп. 3, спр. 27, арк. 88; В. У л ь я н о в с к и й, *Видубицький чуда архангела Михаила монастырь. История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства*, Київ 2009, с. 479.

⁴⁰ Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (Москва), (далі – АВПРИ), ф. 124: Малороссийские дела, оп. 124/1, 1731 г., д. 9, л. 1–3.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 128: Києво-Печерська лавра, оп. 1 заг., спр. 27, арк. 96.

⁴² И. Э. Г р а б а р ь, *Готфрид Шедель [в:] Петербургская архитектура в XVIII и XIX веках*, Санкт-Петербург 1994, с. 76.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 27, ч. 1, 1731–1759, арк. 84.

⁴⁴ Российский государственный военно-исторический архив (Москва), ф. 846: Военно-ученый архив, оп. 16, д. 25, ч. 18, л. 125.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4592, арк. 1–3.

документальне свідчення: „...містечка Сорочинці, Преображенська церква, мурована з окремою дерев'яною дзвіницею, холодна, побудована в 1734 році старанням і на власні кошти малоросійського гетьмана Данила Павлова Апостола”⁴⁶. Ця Свято-Преображенська церква, справді збудована у 1728–1732 рр. на замовлення і кошти гетьмана, мала бути не лише головним військовим храмом Миргородського полку, а в майбутньому і усипальницею гетьмана та його родини – дружини Уляни та дев'ятох дітей: шести доньок і трьох синів. Найвірогідніше, що головним зодчим був Степан Ковнір, який залишив також чудові архітектурні пам'ятки і в Києво-Печерській Лаврі.

Цей хрестоподібний храм в стилі українського бароко спочатку був дев'яти купольним (після пожежі 1811 р., яку спричинила блискавка, його відбудували лише з п'ятьма верхами). Зовні церква опоясана чудовим ліпним декором, так званим „рушниковим” узором. Товщина цегляних стін сягає 1,5 м – це для того, щоб у склеп, який знаходиться в центрі храму влітку не проникало тепло, а взимку – морози. У цьому білому п'яти купольному храмі з позолоченими хрестами знаходиться чудовий, а на сьогодні – унікальний іконостас. Ця грандіозна споруда розміром 22×17 м вирізьблена з липи та вкрита позолотою, яка до сьогодні, на жаль, повністю не збереглася. Глибина різьби цієї перлини українського мистецтва у деяких місцях сягає 20–25 см, що разом із наскрізним ажурним різьбленням створює відчуття легкості та духовного піднесення. Це правий п'ятиярусний іконостас, в якому збереглися майже всі ікони, а їх налічується 117. Весь іконостас ділиться на три частини (приділи): центральний – Преображення Господнього (на честь цього свята і освячено увесь храм), правий приділ – на честь Святої Трійці, а лівий – на честь Покрови Пресвятої Богородиці.

Якщо розглядати іконостас по горизонталі, то в цокольному першому ряді виставлені герби фундаторів храму: гетьмана Данила Апостола та його сина миргородського полковника Павла Апостола. Другий ряд називається головним тому, що до нього входять Царські врата, поряд з яким намісні ікони Спасителя і Богородиці, архангелів Михаїла та Гавриїла; у правому кутку розміщена головна ікона храму „Преображення Господнє”, а в лівому – „Успіння Пресвятої Богородиці”. В цьому ряді є дві чудові ікони – це святий пророк Даниїл та свята мучениця Іуліанія (Уляна) – небесні покровителі та ангели-охоронці гетьмана і його дружини. Поширене твердження, нібито – це реальні портрети Данила Апостола з дружиною, мабуть – не зовсім правдоподібне, оскільки на час спорудження храму гетьманові та його дружині Уляні (з дому – Іскрицькій) було вже за шістдесят років, тому образи, вочевидь, є узагальненими⁴⁷. Третій ряд – святковий, який складається з невеликих ікон пиріжної конфігурації. Четвертий ряд – апостольський, тому на ньому зображені 12 апостолів – учнів Спасителя,

⁴⁶ Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 г., Полтава 1902, с. 414.

⁴⁷ П. М. Жолтовський, *Український живопис XVII – XVIII ст.*, Київ 1978, с. 68–70.

тобто: тут вони зображені по два на кожній великій іконі в зріст людини. По центру цього ряду дивовижна ікона „Господь Вседержитель”, в якій по-особливому поєднані сам іконопис та різьба. У п'ятому ряді зображено чотирьох святих Пророків, другий з яких Мойсей тримає у руках дві кам'яні скрижалі, на яких написані десять Божих заповідей. В середині цього ряду на тлі масивного двохголового „імперського” орла в різьбленому орнаменті знаходиться ікона Божої Матері „Знамення”. Завершується центральна частина іконостасу зображенням розп'яття Ісуса Христа, зліва від нього – образ Богородиці, а справа – святого Іоанна Богослова⁴⁸. Творці Сорочинського іконостасу намагалися включити в канонічні сюжети зображення національних елементів вбрання⁴⁹.

Вище правого кліроса на стіні прибитий дерев'яний щит із зображенням родового герба Апостолів – різновид шляхетського герба „Юнчик” з російським орденом Олександра Невського, врученого Д. Апостолу 1731 р., на червоній стрічці посередині, з чотирма булавами і двома бунчуками у центрі та з рельєфним написом по краях: „За труды и Отечество”. За переказами: саме під цим знаком у храмі завжди стояв і молився Богові гетьман з родиною та генеральною старшиною.

У храмі також збереглося унікальне дерев'яне розп'яття, чавунна квадратна підлога, яка додає старовинній споруді неповторності поміж інших церков. На жаль, не збереглися імена всіх майстрів, які працювали над цим диво-іконостасом. Існують припущення що ці ікони малювали Григорій Левицький та із синами та підмайстрами сам Лука Боровик – представник відомої династії Боровиковських, які жили в Миргороді. Відомо також, що ризи на іконах розписував ієромонах Києво-Печерської Лаври, що працював там пліч-о-пліч з Г. Левицьким – Алімпій Галик (1685–1768), який походив з Галичини і згодом успадкував ім'я Алімпія Печерського⁵⁰.

Отож, у культурному діалозі, де після Переяслава–1654 в одній державі, зійшлися два різні світи: український – традиційний, певною мірою – архаїчний, але за своєю суттю проєвропейський, та російський – абсолютистсько-централізаторський за характером та в засаді проазійський, хоча й кардинально змодернізований у бік Європи, недавніми петровськими реформами, політично вигравав і домінував другий. Однак українське „культуртрегерство” XVIII ст., і за доби Д. Апостола також, стосовно російської культури важко переоцінити, бо навряд чи появилася би така велика і могутня російська культура XIX ст. зі

⁴⁸ В. Щербаківський, *Матеріали до історії українського мистецтва. Іконостас церкви Гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях* [в:] *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*, Прага 1944, т. 5, с. 47–68.

⁴⁹ Л. Пляшко, *Сорочинський іконостас. Ознаки стилю рококо: Мистецтвознавча розвідка*, Київ 2001, с. 49.

⁵⁰ П. Утевська, Д. Горбачов, *Темна вечера у Сорочинцях* [в:] *Хроніка – 2000*, Київ 1996, вип. 16, с. 122–131.

світовими іменами, якби не благотворний вплив з українських, білоруських та інших земель попередньої епохи. Бо кожна культура, якщо вона питомо національна і цілісна, несе однозначно позитивний заряд і коли вона вкраплюється і акумулюється в іншу культуру, то лише збагачує останню.

Загалом культурне будівництво за правління Данила Апостола не було таким розлогим і масштабним, як за більш тривалої доби Івана Мазепи. Проте на пору гетьманства Данила Апостола культурний простір в Гетьманщині тих часів ще залишався і окреслювався домінуюче українським, багато в чому завдяки свідомій культурній політиці гетьмана, ніби переживаючи останній потужний подих неповторної доби козацького бароко, що от-от мала завершитися. Поступове згортання російської урядової політики лібералізації стосовно Гетьманщини, особливо з початку 1730-х рр., пов'язане із приходом на імператорський престол Анни Іоанівни, супроводжувалося поступовою русифікацією національної еліти, наново сформованої в результаті Хмельниччини середини XVII ст. Згодом, одержавши права російського дворянства та широкі можливості для кар'єри у швидко зростаючій імперії, представники та, особливо, нащадки козацької старшини, як то Безбородьки, Кочубеї, Розумовські, поступово відходили від власного народу, його мови й культури. До майбутнього відносного занепаду української культури на початковому етапі „довгого” українського XIX ст. спричинилися не лише втрата державної підтримки, але й викачування з України її інтелектуальної потуги або свого роду *brain drain* (англ. „витік мізків”) до Москви та Санкт-Петербурга, що було неминучим на вже згаданому рівні „центр – периферія” в межах тогочасного уже єдиного імперського територіального простору.

ДЖЕРЕЛА

- Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (Москва), (далі – АВПРИ), ф.124: Малороссийские дела, оп. 124/1, 1731 г., д. 9.
- Библиотека Российской академии наук, отдел рукописей (Санкт-Петербург), ф. Основное собрание, № 16.8.12.
- Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.), публ. А. Лазаревского [в:] „*Кіевская старина*”, 1895, т. L, № 7 (июль), (№ 8 (август)), с. 100–155.
- Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, зб. документів, автори-уклад. Ю. А. Мицик та ін., Київ 2011.
- Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 г.*, Полтава 1902.
- Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. VIII: Київський університет св. Володимира, № 133м/79.
- Российский государственный военно-исторический архив (Москва), ф. 846: Военно-ученый архив, оп. 16, д. 25, ч.18.

- Слово багатоцінне. *Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття) в чотирьох книгах*, упор. В. Шевчук, В. Яременко, кн. 4: *Література пізнього Бароко (1709–1798 рік)*, Київ 2006.
- Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори, упор. О. В. Мишанич, Київ 1983.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп.1, т. I, спр. 58.
- ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4592.
- ЦДІАК України, ф. 128: Києво-Печерська лавра, оп. 1 заг., спр. 27.
- ЦДІАК України, ф. 130: Києво-Видубицький Михайлівський Чудівський Всеволозький чоловічий монастир, оп. 3, спр. 27.
- Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdecket*, Leipzig 1728, t. 315.
- Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kozacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen*, Berlin 1728.
- Orlik F., *Prognostyk szczęśliwy*, [Київ 1693], [w:] Biblioteka Narodowa w Warszawie, nr 2156.
- Weber F. Ch., *Des veränderten Ruslands Dritter Theil, die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend*, Hannover 1740.

ЛІТЕРАТУРА

- Белей Л., *Короткий текстологічний аналіз* [в:] *Договори і постанови...*, упор. О. Алфьоров, Київ 2010, с. 14–16.
- Бовгиря А., *Козацьке літописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів*, Київ 2010.
- Герасименко Н. О., *До історії Київської академії в гетьманство Д. Апостола* [в:] *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*, за ред. О. І. Журби, Дніпропетровськ 2001, вип. 2, с. 544–547.
- Гординський Я., *Милость Божія, українська драма з 1728 р.* [в:] „Записки НТШ”, Львів 1925, т. CXXVI–CXXXVII: *праці Фільольогічної секції*, під ред. К. Студинського, с. 1–32.
- Гординський Я., *Милость Божія, українська драма з 1728 р.* [продовження] [в:] „Записки НТШ”, Львів 1927, т. CXLVI: *праці Фільольогічної секції*, під ред. К. Студинського, с. 1–32.
- Грабарь И. Э., *Готфрид Шедель* [в:] *Петербургская архитектура в XVIII и XIX веках*, Санкт-Петербург 1994, с. 70–77.
- Жолтовський П. М., *Український живопис XVII – XVIII ст.*, Київ 1978.
- Ісаєвич Я., *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002.
- Когут З., *Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво* [в:] *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, с. 80–101.

- Корчмарик Б., *Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України*, Львів 1993.
- Крупницький Б., *Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р.* [в:] *Науковий збірник Українського вільного університету в Празі*, Прага 1942, т. III, с. 211–224.
- Крупницький В., *Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола*, Кіль [б. р.].
- Мітченко В., *Мистецтво скоропису в просторі українського барокко* [в:] „Український світ”, 1991, № 1, с. 24–25.
- Мойсієнко В. М., *Житомирський рукописний кодекс XVIII ст.* [в:] *Гисторія ... Г. Граб'янки / Лѣтопись краткій ...*, упоряд. В. М. Мойсієнко, Житомир 2001, с. 5–38.
- Морозов Д. А., *Вифлеемский экземпляр арабского Евангелия Даниила Апостола* [в:] „Архив русской истории”, Москва 2007, вып. 8, с. 645–651.
- Морозов Д. А., *Арабское Евангелие Даниила Апостола (К истории первой арабской типографии на Востоке)* [в:] „Архив русской истории”, Москва 1992, вып. 2, с. 193–203.
- Павленко С., *Іван Мазепа як будівничий української культури*, Київ 2005.
- Панашенко В. В., *Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України)*, Київ 1974.
- Пляшко Л., *Сорочинський іконостас. Ознаки стилю рококо: Мистецтвознавча розвідка*, Київ 2001.
- Пришляк В., *Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка)* [в:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, зб. наук. праць, Львів 2011, вип. 20: ACTES TESTANTIBUS: ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича, с. 550–568.
- Пришляк В., *З листування Данила Апостола* [в:] „Український археографічний щорічник”, Київ 2010, нова серія, вип. 15, с. 384–413.
- Розсоха Л., *Сорочинський Святомихайлівський монастир: Історико-краєзнавча розвідка*, Миргород 2008.
- Соболевский А. И., *Панегирик 1728 года* [в:] *Чтения в Историческом обществе Нестора-леторисца*, Киев 1896, кн. XI, отд. III: материалы, под. ред. А. М. Лазаревского, с. 39–45.
- Степовик Д., *Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі*, Київ 1988.
- Степовик Д., *Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський*, Київ 2013.
- Сулима М., *Українська драматургія XVII–XVIII ст.*, 3-тє вид., Київ 2010.
- Ульяновский В., *Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь. История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства*, Київ 2009.
- Утевська П., Горбачов Д., *Таємна вечерея у Сорочинцях* [в:] *Хроніка – 2000*, Київ 1996, вип. 16, с. 122–131.
- Харлампович К., *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, Казань 1914, т. I.
- Хижняк З. І., *Трофимович Федір* [в:] *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопед. вид.*, упор. З. І. Хижняк, за ред. В. С. Брюховецького, Київ 2001, с. 539–540.

- Швець І., *Діяльність українських православних місіонерів у XVIII столітті*, Луцьк 2009.
- Шевельов Ю., *До питання періодизації історії української мови* [в:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, зб. наук. праць, Львів 1998, вип. 5: ПРОΣΦΩΝΗΜΑ: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича, с. 689–692.
- Шевчук В., *Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття* [в:] *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т., Київ 2001, т. 4, кн. 1. Перша третина XVIII ст., упор., прим. В. Литвинова, передм. В. Шевчука, с. 7–188.
- Щербаківський В., *Матеріали до історії українського мистецтва. Іконостас церкви Гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях* [в:] *„Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі”*, Прага 1944, т. 5, с. 47–68.
- Oliančyn D., *Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine*, II: *Schule und Bildung* [w:] „Kyrios”, Königsberg; Berlin 1937, jg. 2, h. 3–4, s. 28–32.
- Saunders D., *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850.*, Edmonton 1985.
- Schuster J. M., *The Cultural Policy*, Chicago 1985.

CULTURAL SPACE OF THE HETMANATE IN THE TIMES OF DANYLO APOSTOL RULE

This article explores the social and cultural life of the historical circumstances of the Cossack Hetmanate under the rule of Hetman Danylo Apostol in the 1727–1734. Based on lesser-known archival and published sources the main forms of cultural and spiritual life of Ukraine in the very time period is highlighted: education, literature, church building. Particular attention is paid to cultural policy, main areas of cultural and spiritual development and features of the Hetmanate cultural space in the context of adaptation or confrontation of the autonomous Cossack Ukraine vis-à-vis policy of centralization and incorporation of the newly emerging Russian Empire. Internal connections and patterns of Ukrainian cultural process in the late Baroque, its role and place in the formation of Ukrainian national identity are traced.

Key words: culture, cultural policy, literature, church architecture, national identity, hetman, Zaporosian Host, the Hetmanate, Russian Empire, Danylo Apostol.

Ростислав СТУДНИЦЬКИ

Львівська національна академія мистецтв

Іконостаси церков Галицької митрополії кінця XIX – першої третьої XX ст.: архітектоніка, іконографія та програма декорування

Іконостас можна розглядати як один з найважливіших обрядових елементів православного храму, оскільки його розуміли як знак основного догмату християнської релігії – догмату Одкровення, тобто явлення істини в образі Бога. Іконостас як велика „ікона” став могутнім та універсальним засобом образотворчого утвердження основних уявлень про світобудову та літургійно-символічних ідей.

Тому не випадково митці Східної Галичини кінця XIX – першої третьої XX ст. надавали великого значення іконостасові, трактуючи його вслід за традицією східного християнства як композиційну доміную та головний ідейно-мистецький центр інтер'єру храму. Тогочасні іконостаси, незважаючи на їхню ансамблеву складність, є цілними іконографічними комплексами, в яких естетичні, літургійні та символічні фактори взаємодіяли в руслі найважливіших історичних тенденцій, охоплюючи різні сфери – ідеологічну, політичну, догматичну.

В образній структурі іконостасу виявлена панівна роль живопису як осереддя духовного потенціалу, втілення самої ідеї „соборної та апостольської Церкви”. Сюжети ікон та порядок їх розташування в українському іконостасі мають до певної міри канонізовану традицію, що сформувалася впродовж століть. Водночас у процесі еволюції іконостасний ансамбль доповнювався принципово новими сюжетами і композиціями.

Традиційний повний іконостас Східної Галичини кінця XIX – першої третьої XX ст. складається з чотирьох ярусів ікон: намісного (іноді доповненого приділами), празникового, апостольського та пророчого чинів. Українською рідко зустрічається неповний одно- або триярусний іконостас, утворений іконами

намісного ряду (церква Св. Вмч. Параскеви с. Більче Золоте (Борщівський район Тернопільської обл.) або намісним, празниковим і апостольським рядами (церква Св. Вмч. Параскеви с. Боляновичі (Кам'янка-Бузький район Львівської обл.).

В іконостасі звичайно є троє дверей, або за традиційною давньоукраїнською і церковнослов'янською вимовою, врат. По центру розташовані царські врата, обабіч – північні (зліва стосовно глядача, який стоїть перед іконостасом) та південні (відповідно справа) дияконські двері. Царські врата відкривають тільки під час служби, через них мають право проходити тільки священики.

Тема, яка переважає в ідейно-художньому вирішенні царських врат, – це зображення євангелістів. Відомі три схеми зображення євангелістів: у формі погрудних медальйонів; сидячими за написанням євангелій; стоячими з євангеліями в руках. Інколи зустрічається зображення сцени Благовіщення (церква Різдва Преч. Діви Марії с. Банюнин (Буський району Львівської обл.). З цих зображень появилася нова іконографічна комбінація, коли до медальйонів з євангелістами додано ще композицію Благовіщення. Уже в найдавніших пам'ятках царських врат традиційне зображення сцени Благовіщення поділене надвоє¹: Богородицю переважно зображають з правого боку, архангела – з лівого. Найчастіше Богородиця стоїть біля попіву з книгою, вона звернена до ангела, молитовно склавши руки, віддається божій волі (церква Пресв. Трійці с. Залізці (Зборівський район Тернопільської обл.), церква Успення Пр. Богородиці с. Гусаків (Мостиський район Львівської обл.), церква Воскресення Господнього с. Старе Село (Жовківський район Львівської обл.), церква Різдва Преч. Діви Марії м. Долина (Івано-Франківська обл.). В окремих випадках Богородиця приймає Благовіщення навколішки (церква собору Пресв. Богородиці с. Ременів (Кам'янка-Бузький район Львівської обл.). На відкосах царських врат іноді бувають зображені автори літургії – Василій Великий та Йоан Златоуст. Це повнофігурні зображення в літургійних шатах з книгами в руках. Порядок розташування цих святих не був послідовно збережений, отож Йоан Златоуст може бути справа або з лівого боку.

На дияконських вратах переважно зображали архангелів Гавриїла та Михаїла, рідше святих архідияконів Стефана та Лаврентія, як служителів при здійсненні таїнств Євхаристії. Зустрічаються дияконські двері з іконою первосвященика Мельхіседека (церква с. Луб'янки Нижні (Збаразький район Тернопільської обл.) або іконою Ангела-Хоронителя (церква Покрови Пресв. Богородиці с. Хильчиці (Золочівський район Львівської обл.). В іконостасі церкви Св. Параскеви с. Добриводи (Збаразький район Тернопільська обл.) ікони дияконських врат присвячені темі Благовіщення.

Між вратами іконостасу розташовані ікони намісного ряду. Обабіч від царських дверей зазвичай розташовуються зображення Христа-Спасителя і Богородиці з немовлям. Зображення Богородиці втілює Церкву Земну.

¹ М. Драган, *Українська декоративна різьба XVI – XVIII ст.*, Київ 1970, с. 28.

Займаючи в небесній ієрархії високе місце одразу після Христа, вона в іконостасі панує, разом з Христом-Архієреєм, главою Церкви Небесної, над усіма іншими образами. На іконах біля дияконських врат зображали особливо шанованого в даній місцевості святого, переважно Миколая, справа від Спасителя розташовували храмову ікону, тобто ікону того святого або празника, якому присвячений храм. Таким чином, намісний ряд символізує єднання Земної та Небесної церков, відкриває кожному вірному шлях індивідуального спасіння.

Для невеликих за розміром храмів характерний скорочений варіант намісного чину: храмову ікону та зображення особливо шанованого святого перенесли на бічні вітари (церква Св. Косми та Даміана с. Червоне (Золочівський район Львівської обл.) або розташовували над дияконськими вратами (церква Преображення Господнього с. Тустановичі, що тепер у складі м. Борислава (Дрогобицький район Львівської обл.), церква Собору Пресв. Богородиці с. Ременів (Кам'янка-Бузький район Львівської обл.). Нижній ярус іконостасу с. Добриводи утворений виключно царськими і дияконськими дверима, намісні ікони Богородиці та Ісуса Христа розташовані в багатих різьблених картушах над дияконськими вратами.

Над намісним розташовували празниковий чин – ікони основних подій Євангельської історії, тобто дванадцять церковних празників христологічного й богородичного циклів. Празниковий чин іконостасу розвиває тему Церкви, поєднаної з Христом, і відтворює найважливіші моменти пришествя Спасителя у світ та його покутної жертви. Празниковий ряд – це не тільки ілюстрація Євангелія, акцентовані події Нового Завіту, які особливо урочисто святкує Церква. Він також невіддільний від літургії річної служби, тому використовують не історичну послідовність подій, а їхній порядок у церковному календарі.

У більш розширеному варіанті чин доповнювали сюжетами дитинства Христа, його чудес і притч, а також іконами, пов'язаними з Воскресінням, – Жони мирносиці біля Гробу Господнього, Увірування Томи (церква Св. Миколая с. Лешнів (Бродівський район Львівської обл.). Під впливом українських іконостасів XVII – XVIII ст. ряд празникових ікон, окрім дванадцяти празників міг включати дванадцять композицій страстного циклу. Причому як і в Україні попередніх століть страстні зображення сприймалися як еквівалент празникового циклу. Зокрема у празниковому чині іконостасу церкви Успіння Пресв. Богородиці м. Кам'янка-Бузька (Львівської обл.) двадцять чотири ікони розташовані в два яруси, а по центру традиційна композиція Тайної вечері доповнена зображенням Христа у гробі. В іконостасі церкви Успіння Пресв. Богородиці с. Жовтанці (Кам'янка-Бузький район Львівської обл.) також у два яруси розташовані двадцять чотири ікони: дванадцять власне празникових доповнені іконами, пов'язаними зі страстями Господніми та Воскресінням. Як і в попередньому випадку, по центру містяться зображення Тайної вечері та Христа у гробі. Нерідко празниковий чин скорочувався до двох (Хильчиці), чотирьох (церква Різдва Превс. Богородиці в Самборі), шести, восьми або десяти композицій.

У празниковому чині над царськими вратами, як правило, розташовується ікона Тайна вечеря (історична композиція з життя Спасителя та момент установа Тїнства Євхаристії), рідше – Спас Нерукотворний. Проаналізувавши пам'ятки, можемо зробити висновок, що склад зображень в празниковому чині іконостасів церков Східної Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. не був стійким.

Вище над празниковим розташовували ікони апостольського чину з повнофігурними зображеннями апостолів. Украй рідко зустрічаються плечові зображення (Боляновичі). У центрі завжди вивищувалася ікона Христа. Найчастіше на ній зображувано Спаса на престолі, рідше – композицію Деїсіс з Спасом на престолі та фігурами Богородиці та Йоана Хрестителя обабіч, яка втілює момент другого пришествя Христа та Страшного суду, коли Церква буде молити Христа-Суддю за увесь рід людський. Апостоли обов'язково зображуються у тричетвертному повороті до Христа: в такий спосіб вони показані у момент молитви до Спасителя. Зображення дванадцяти апостолів (апостольський Деїсіс) нагадує про неминучість Страшного суду, коли апостоли сядуть на престолі і разом з Христом будуть судити дванадцять колін Ізраїлевих (*Мт. 19:28*).

Завершує іконостас пророчий ряд з зображенням старозавітних пророків із сувоями святого письма в руках. На розгорнутій частині кожного сувою видно написані цитати їхніх пророкувань про Спасителя, який повинен прийти у світ. Пророки з усім ізраїльським народом очікували народження Месії. Тут представлені не тільки автори пророчих книг, а також царі Давид, Соломон та Ілля-пророк – тобто особи що передбачили явлення Месії. Іноді в руках пророків можна побачити символи й атрибути їхніх пророкувань: у Даниїла – камінь, що відірвався від гори як образ Христа народженого від Діви; у Гедеона – зрошене росою руно; у Захарії – серп; в Єзекіїля – закриті врата храму. У центрі ряду найчастіше розташована композиція з зображенням Бога-Отця – Саваофа, рідше – образ Богородиці-Знамення. Центральну ікону визначає логіка ряду: зображення Самого Бога або Богородиці-Знамення як символ вочоловічення Христа, народження якого чекали пророки².

Увінчує іконостас хрест або ікона Розп'яття (також у формі хреста). Іноді обабіч хреста поставлені ікони пристоячих, як на традиційній іконі Розп'яття з пристоячими: Богородиця, Йоан Богослов а іноді й жони-мироносиці та сотник Лонгин (церква положення пояса Пресв. Богородиці с. Мацошин (Жовківський район Львівської обл.), церква Св. Юрія с. Руда Сілецька (Кам'янка-Бузький район Львівської обл.). Зрідка в завершенні іконостасу зустрічається різьблена композиція Духа Святого – зображення голуба серед хмар в оточенні сонячного проміння (церква Св. Юрія с. Кобиля (Збаразький район Тернопільської обл.), церква Пресв. Трійці с. Гологори Воля (Перемишлянський район Львівської обл.).

Нерідко іконостас збагачується додатковим цокольним рядом внизу під намісним чином. Тут розміщуються приділи – невеликі ікони або символічні

² О. Конрад, А. Шпіннер, *Чудо духовного преображения*, Москва 2001, с. 219.

зображення, зміст яких переважно пов'язаний з іконами намісного ряду. Зокрема, програма придільних ікон церкви Преображення Господнього в Тустановичах розкриває старозавітні прообрази Богородиці та Ісуса Христа. Під намісною іконою з зображенням Богородиці з немовлям розташована композиція „Неопалима купина” – палаючий терновий кущ, в якому Бог з'явився Мойсєві, що пас вівці в пустелі біля гори Синай, і покликав його вивести народ Ізраїлю з Єгипту. В християнстві Неопалима купина – один із старозавітних прообразів, що вказує на Богородицю і знаменує непорочне зачаття Богородицею Христа від Духа Святого. Зображенню Ісуса Христа в намісному ряді відповідає придільна ікона з композицією „Скрижалі Мойсея”. Сорок днів і ночей пробув Мойсей на горі Синай, щоб отримати від Єгови Скрижалі Завіту з Десятьма заповідями, що стали основою Мойсєвого закону. В християнстві Мойсея вважають одним з найважливіших прообразів Христа: через Мойсея на землі з'явився Старий Завіт, а через Христа – Новий.

Часто усі ікони цокольного ярусу присвячуються старозавітним жертвам (церква Св. Іллі с. Стара Сіль (Старосамбірський район Львівської обл.), церква Різдва Пресв. Богородиці в Самборі). У християнській традиції принесення Авраамом у жертву Ісака розглядають як передбачення мучеництва Христа. Отці церкви порівнюють слухняність Ісака волі Авраама та Ісуса волі Бога Отця, а шлях Ісака на гору – з хресною дорогою на Голгофу: Ісак ніс дрова на гору як Христос ніс хрест. Популярний сюжет цокольних ікон – „Жертвопринесення Авеля та Каїна”. Християнська релігія трактує Авеля як прообраз Ісуса Христа – він пастир овець, зразок віри, людина, що принесла праведну жертву і померла насильницькою смертю. Не тільки в цьому, але й в інших іконостасах зустрічається сцена „Жертвопринесення Ноя”. Вийшовши з ковчега біля гори Арарат, Ной здійснив жертвопринесення тварин. Бог благословив Ноя, дав людям низку моральних законів, і, як знак божественного благословення, на небі з'явилася веселка. Врятований від потопу Ной у християнстві виступає прообразом нового людства, врятованого у Христі. Оскільки сам потоп розглядають як символ хрещення, то ковчег стає прообразом Церкви, яка долає безодні гріха й рятує тих, що прагнуть бути врятованими. Значно рідше звертаються до сюжету „Жертвопринесення Мельхіседека”. У Біблії згадується, що коли Авраам повернувся після переможного походу проти чотирьох східних царів, Мельхіседек вийшов Аврааму на зустріч, виніс хліб і вино та поблагословив його. Авраам дав Мельхіседеку десяту частину того, що мав. Згідно з Новим Заветом, у Мельхіседека не було ні земного батька, ні матері, ні предків, у його житті немає ні початку, ні кінця: як Син Божий, він був священиком завжди. Для християн Мельхіседек – прообраз Ісуса, Христового царства, Христового священства.

Вільна іконографія цокольного ряду інколи пов'язує воедино Старий та Новий Завети, християнську історію з запровадженням християнства на Русі. Наприклад, у цокольному ряді іконостасу церкви Св. Миколая с. Боратин (Сокальський район Львівської обл.) під зображенням Св. Йоана Хрестителя

розташована ікона Хрещення Русі, під храмовою іконою Св. Миколая – „Вигнання з раю” (адже саме діяльність святих подвижників відновлює лад всесвіту, зруйнований гріхопадінням), зображенню Ісуса Христа відповідає сцена „Жертвопринесення Авраама”, Богородиці – „Неопалима купина”. В іконостасі церкви с. Ременів у цокольному ряді розташовані невеликі ікони „Хрещення Русі” та „Андрій Первозваний на Старокиївських пагорбах”.

Нерідко сюжети ікон цокольного ряду визначаються храмовим святом. Зокрема, церква с. Зіболки (Жовківський район Львівської обл.) присвячена святим Космі та Даміану, яким, за церковною традицією, Господь дарував мистецтво зцілення, що привело до братів чимало хворих. Від хворих, яких вони лікували, брати ніколи не брали плати, виконуючи заповіт Ісуса Христа: „Задарма отримали, задарма віддайте!” (*Мт. 10:8*). Композиція цокольного ряду під намісною іконою зображає момент зцілення важкохворої жінки, від лікування якої відмовилися інші лікарі. Палладія (так називалася хвора) завдяки своїй вірі та молитвою святих зцілилася. Сповнена вдячності та бажаючи, щоб вони прийняли від неї хоч якийсь дар, Палладія прийшла до Даміана. Вона принесла три яйця і сказала, що це невелика подяка в ім'я Святої Животворної Трійці – Отця, Сина і Святого Духа. Святий не посмів відмовитися. Косма подумав, що його брат порушив святу обітницю і, коли йому прийшов час помирати, він заповів, щоби брата не ховали поряд з ним. Незабаром помер Даміан і люди не могли вирішити, де повинна бути його могила. Проте сталося диво: до людей прийшов верблюд, якого святі колись вилікували від шаленства, і сказав людським голосом, щоб не сумніваючись поховали Даміана поряд з Космою, тому що не заради плати Даміан прийняв дар жінки, а заради Господа. Тож моці святих братів-цілителів поклали поряд у Ферамані в Месопотамії. Приділа під іконою святого Миколая розкриває діяння святителя – миротворця, захисника невинно засуджених і збавителя від несправедливої смерті. За відсутності архієрея Миколая правитель міста Міри невинно засудив до страти трьох громадян. Святитель прибув у Міри в сам момент страти, коли кат уже заносив меч над засудженими. Святий Миколай владною рукою вирвав у нього меч і наказав звільнити нещасних. Ніхто не посмів перечити, оскільки всі зрозуміли, що вершиться воля Божа. Намісній богородичній іконі відповідає сцена „Зустріч Марії та Єлисавети” цокольного ряду. Єлизавета та Марія обнімаються на тлі будинку Захарії. Сам Захарія як первосвященик Єрусалимського храму одягнений у ризи. Композиція „Христова наука дітям” цокольного ряду розкриває суть ікони „Христос Архієрей” намісного чину.

Складну іконографічну програму приділ іконостасу церкви с. Жовтанці можна трактувати як акафист Богородиці. У каноні утрєні Св. Андрія Критського вона – „нескверна skinія”, „чиста голубка”, „Владики божественний храм”, „царська порфіра”, „вогненна купина”, „Ковчег Завіту”, „скіпетр святий, новий завіт і посуд манни”, „свічник золотий”, „жива світлиця Господа Бога”, „храм святий”. Під храмовою іконою Успіння Богородиці розташована композиція

Неопалима купина, під зображенням Богородиці з немовлям – Ковчег Завіту у вигляді коштовної скрині з двома жердинами та херувимами на вікові. З празником Успіння пов'язані ще два інші церковні Богородичні свята: Положення чесної ризи Пресвятої Богородиці у Влахерні та Положення чесного пояса Пресвятої Богородиці в Халкопратії. Останній сюжет відтворено під намісною іконою святого Миколая. Намісній іконі з зображенням Ісуса Христа відповідає композиція „Покликання апостола Петра”: Христос побачив Симона, що рибалив разом з Андрієм на морі Галілейському, і покликав обох за собою, сказавши: „Я зроблю вас ловцями людей” (Мк. 1:16-18). Мотив риболовлі має сакральний зміст, пов'язуючись з архетипами води і риби, важливими для християнського символізму.

Нерідко цокольний ряд оздоблювали різьбленими орнаментальними композиціями або акронімами Христа і Богородиці. Наприклад, монограми Христа й Богородиці виконані під центральними намісними іконами іконостасу церков у селах Мишлятичі, Баличі (Мостиський район Львівської обл.) і Боляновичі. У церкві с. Старий Милятин (Буський район Львівської обл.) цокольний ряд оздоблений зображенням херувимів у круглих медальйонах.

Іконографія центральних ікон іконостасу побудована на ієрархічному підпорядкуванні нижніх сцен верхнім. „Тайна вечеря” стала втіленням Божої милості для спасіння людства через причастя, вище – Христос-Усдержитель – володар, суддя і первосвященик церкви, а над ним тільки вічність Господа, втілена в зображенні Бога-Саваофа. Вся вертикаль завершується Розп'яттям з пристоячими – великою Божою жертвою за людину. Таким чином завершенням іконостаса стає незбагненна Божя любов і всиновлення людства³.

В окремих іконостасах Східної Галичини першої третини ХХ ст. канонічний склад ікон доповнюється новими нетрадиційними сюжетами. Зокрема, в церкві Успіння Пресв. Богородиці с. Великі Глібовичі (Перемишлянський район Львівської обл.) апостольський чин збагачений зображеннями Кирила та Методія, Йоана Хрестителя та Йоана Богослова (зліва) та Константина й Олени, Володимира й Ольги (справа).

Святі рівноапостольні Методій і Кирило, апостоли слов'ян, дуже близькі духом і дорогі українському народові, який завдячує їм світлом християнської віри. Вони переклали *Святе Письмо* й богослужбові книги на слов'янську мову: слов'янські мови стали літургійними нарівні з грецькою і латинською⁴. Святі Кирило і Методій слушно заслуговують на назву рівноапостольних, первоучителів і просвітителів українського народу. 860 року обидва брати проповідували християнську віру хозарам, які проживали в південній Україні, над Чорним і Каспійським морями. Їхньою місійною станицею був Херсонес (Корсунь).

³ М. Приймич, *Перед лицем твоїм. Закарпатський іконостас*, Ужгород 2007, с. 168.

⁴ Ю. Катрій, *Пізнай свій обряд*, Львів 2004, с. 302

Свята Ольга – це перша християнка на великокняжому престолі Києва, перша просвітителька й учителька християнської віри в Русі-Україні. *Повість врем'яних літ* величає Ольгу такими словами: „Вона предтеча християнської землі, як рання зірниця перед сонцем і як зоря перед світанком [...] Вона перша від Руси ввійшла в царство небесне, тому руські сини хвалять її як начальницю, бо й по смерті вона молить Бога за Русь”⁵. Святий Володимир Великий – рівноапостольний Хреститель Русі. Церква у богослуженні на празник Св. Володимира ушавляє його, називає „другим Костянтином”, „істинним проповідником”, „другим Павлом”, „нищителем ідолів”, „ревнителем апостолам”, „Учителем, яким ми Христа пізнали”. Чи не вперше зображення Володимира Великого впровадив до апостольського ряду І. Руткович у Жовківському іконостасі XVII ст.

Схожа ускладнена іконографія в іконостасі церкви Воздвиження Чесного Хреста с. Старий Мізунь Долинського району. Над намісними рядом під апостольським чином у біфоріях розташовані парні зображення Кирила та Методія (над іконою св. Миколая) і рівноапостольних Володимира й Ольги (над храмовою іконою „Воздвиження Чесного Хреста”). Дві останні теми тісно пов'язані між собою: ушавлення християнських імператорів Константина й Олени, які віднайшли святиню Істинного древа Христового й утвердили християнство як державну релігію, та ушавлення християнських князів, рівноапостольних Володимира й Ольги, які утвердили християнство як державну релігію в Україні-Русі. У церкві Різдва Богородиці с. Хирів (Старосамбірський район Львівської обл.) зліва від дияконських дверей розташована парна ікона Св. Кирила та Методія, а зображеннями Св. Миколая та Йоана Предтечі доповнили празничний чин.

В іконостасі церкви Вмч. Варвари с. Дев'ятники (Перемишлянський район Львівської обл.) акцентована тема мученицької смерті (Св. Варвара загинула від руки власного батька). „Культ мучеників виробляє в душах християн щось з того мужества й відваги, якої треба, щоб віддати життя за віру. До почитання мучеників легко спонукати вірних, коли будемо звертати їхню увагу на той правдивий скарб, що його має Церква [...] Хто з великою вірою прибігає до мученика, той може за його заступництвом всього очікувати від Бога”⁶. Над дияконськими вратами розташовані прямокутні ікони з зображеннями усікновенної глави Йоана Хрестителя і Плат Вероніки оскільки традиційно смерть Предтечі сприймається як прообраз жертвної смерті Спасителя.

Дещо змінений склад намісного ряду в Миколаївських церквах: оскільки зображення Св. Миколая стає храмовою іконою виникає проблема вибору парного святого. У церкві с. Соколівка – це зображення Св. Андрія, архієпископа Критського – відомого проповідника, церковного письменника і поета, що писав

⁵ *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком)*, Київ 1990, с. 34.

⁶ А. Шептицький, *Письма-послання Митрополита Андрія Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації*, Йорктон 1969, с. 54.

церковні гімни, стихири і передусім канони. Його пам'ять Церква вшановує 4 липня. Чимало паралелей можна провести у праведному житті Св. Андрія Критського і Св. Миколая, Св. Андрій як і Св. Миколай походив з Малої Азії. Св. Миколай був учасником Першого Вселенського Собору в Нікеї, а Св. Андрій Критський брав участь у Шостому Вселенському Соборі в Константинополі. Ще за життя Св. Миколая називали батьком сиріт, удів і бідних, Св. Андрій якийсь час служив дияконом при Церкві святої Софії в Царгороді й опікувався тут сиротами.

У церкві Св. Миколая с. Боратин місце особливо шанованого святого відведене іконі Св. Йоана Предтечі. Східна Церква святкує окрім „зимового” також „літнього” Миколая – свято віднайдення чудотворних мощів святого. На початку XI ст. варвари захопили місто Мир Лікійський, спустошили храм, в якому були поховані мощі Св. Миколая. Святий з'явився уві сні пресвітеру італійського міста Барі та заповів перенести мощі до цього міста. Заповіт виконали, а раку з великою святиною поховали в церкві Йоана Предтечі.

У церкві Св. Миколая в Старому Самборі храмова ікона прикрашає один з бічних вівтарів і горне місце, парними святими обрано Св. Олену й Андрія Первозванного. Як уже згадувалося, цариця Олена уславилася поширенням християнства та ініційованими нею розкопками в Єрусалимі, під час яких вдалося віднайти Животворний хрест та інші реліквії Страстей. Церква шанує її як святу рівноапостольну. Андрій Первозданий, за церковною традицією, приніс Хрест на Київські кручі. Про жереб апостолів на Русі знали від часу прийняття тут християнства. 1051 року про це згадує митрополит Іларіон у *Слові про закон і благодать*⁷. Першу церкву на честь апостола Андрія побудували 1086 року на замовлення великого князя Всеволода Ярославовича, сина Ярослава Мудрого. 1116 року Володимир Мономах, син Всеволода, наказав ігумену Видубицького монастиря Сильвестру внести руський варіант переказу про апостольську місію Андрія Первозванного в *Повість врем'яних літ*⁸. З того часу розповідь про те, як Андрій Первозданий приніс християнство та встановив хрест на Старокиївських пагорбах, включали у всі наступні літописні списки.

Унікальна іконографія іконостасу церкви с. Хильчиці, яка загалом може бути потрактована як втілення Страшного Суду, оскільки ансамбль ікон символічно втілював небесну Церкву в образі її святих, що споконвіку предстоїть Владиці. Споконвічність або відсутність часу втілена структурою високого іконостасу та зображенням усіх персонажів посеред хмар. Річне літургійне коло сконцентроване у сценах Благовіщення та Воскресіння Христа – зафіксовані початок та кінець земної історії Ісуса. Семантика іконостасу сповнена апокаліптичною символікою. Верхня ікона схожа на небесне видіння: Христос з відкритою книгою

⁷ Іларіон Київський, *Слово про Закон і Благодать* [в:] „Тисяча років української суспільно-політичної думки”, Київ 2001, с. 210-217.

⁸ *Повість врем'яних літ...*, *op. cit.*, с. 5.

оточений щільним колом святих: обабіч Богородиця та Св. Йоан Предтеча, старозавітні пророки та царі, дванадцять апостолів зі знаряддями мук у руках підносять молитви за увесь людський рід. У полотні особливо виразно втілена ідея заступництва, символічно пов'язана з темою Воскресіння. Судячи за зображеннями на дияконських дверях (Ангел-Хоронитель та архангел Михаїл з вагою в руках) іконостас трактували як Едемські врата, тобто ворота в райський сад.

Іконостас слід розглядати згори вниз. Спочатку показане очікування людства на обіцяного Богом Спасителя, потім явлення Христа у світ і здійснення Його Великої Жертви. В апостольському ряді святі показані з'єднаними з Христом як єдине тіло. Верхні ряди розкривають тему Божественного одкровення, натомість програма зображень на Царських вратах і в намісному ряді вказує шлях індивідуального спасіння кожному вірному. В Благовіщенні Марія згодилася стати Матір'ю Христа, і в ній з'єдналося земне й небесне. Саме так врата поєднують храм з вітварем – образом небесного світу та раю. Через євангелістів звістка про спасіння рознеслася по всьому світу. Насамкінець в образі Тайної Вечері над Царськими вратами відтворено прийняття людьми Христа та єднання з Богом. Як в євхаристичній молитві на літургії згадуються старозавітні праотці, патріархи, пророки, новозавітні апостоли, мученики, а потім – усі вірні у храмі, так іконостас ніби не закритий – його продовжують християни, що зібралися для спільної молитви під сінню церкви.

„Закриті врата” як прообраз Богородиці зустрічається в старозавітних текстах. Композиція Благовіщення на Царських дверях потрактовується у такий спосіб своєрідними закритими вратами із Старого в Новий завіт. Образи чотирьох євангелістів від Середньовіччя пов'язані з декорацією купола, символізуючи наріжні камені християнського віровчення, розташовані на пандативах центральної бані, тобто належать до ієрархічно найбільш значимих ділянок храму. Не випадково їм відведена важлива частина іконостасу, оскільки розписи найважливіших елементів храму та іконостасу взаємопов'язані. Зокрема, можна провести паралель між теофанічними з очки зору символіки композицією Вознесіння або зображенням Пантократора в куполі з образом Спаса на престолі, який займає центральну частину апостольського чину. Отже, декорація Царських врат близька з зображеннями на стовпах храму (на пандативах євангелісти, на стовпах – Благовіщення). Таким чином іконостас пов'язаний з символічним образом Церкви: верхні ряди іконостасу асоціюються з куполом: Христос на троні – власне чаша бані, апостоли – барабан, передвіварні стовпи та пандативи – Царські врата.

Загалом живописна програма іконостасів Східної Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. символізує ідею Вічної церкви. Вона об'єднує в собі патріархів, пророків, отців церкви, апостолів, святих, мучеників, усіх тих, що передбачали й наближали торжество Церкви, що за неї боролися, що сприяли її зміцненню. Усі ці образи співставлені у порядку складної ієрархії та увінчані величною фігурою космічного абсолюту.

ЛІТЕРАТУРА

- Драган М., *Українська декоративна різьба XVI – XVIII ст.*, Київ 1970.
Іларіон Київський, *Слово про Закон і Благодать* [в:] „Тисяча років української суспільно-політичної думки”, Київ 2001.
Катрій Ю., *Пізнай свій обряд*, Львів 2004.
Конрад О., Шпинер А., *Чудо духовного преображення*, Москва 2001.
Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком), Київ 1990.
Приймич М., *Перед лицем твоїм. Закарпатський іконостас*, Ужгород 2007.
Шептицький А., *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації*, Йорктон 1969.

ICONOSTASES IN CHURCHES OF GALICIAN METROPOLISES FROM THE END OF THE 19TH TO THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURIES: ARCHITECTONICS, ICONOGRAPHY AND DECORATION PROGRAMS

Sacral art of Eastern Galicia (nowadays Lviv, Ternopil, and the Ivano-Frankivsk region) of the end 19th to the first third of the 20th centuries is studied in the article. Such narrow subject matter helps to analyse in detail the iconographic program of iconostases, to find their traditional subjects, historically-driven innovations and local influences.

Key words: iconographic program, iconostasis, raw iconostasis, icon, King's door.

Roman TKACZENKO

Kijowski Uniwersytet Narodowy im. T. Szewczenki

Interpretacja postaci H. Skoworody w powieści I. Sriezniewskiego *Majorze, Majorze!*

Twórczość H. Skoworody jako filozofa i pisarza miała znakomitych interpretatorów, byli wśród nich: D. Bahalij, D. Czyżewski, W. Ern, M. Popowycz, L. Uszkałow. W sztuce postać tę spotyka się o wiele rzadziej. Oprócz rzeźb I. Kawaleridze, w ukraińskiej i światowej sztuce trudno znaleźć o tym filozofie taką pracę, która oddawałaby jego geniusz – coś na kształt powieści T. Manna *Lotta w Weimarze* mówiącej o J. W. Goethem. A przecież do postaci H. Skoworody ukraińscy pisarze odwoływali się tak samo często, jak i uczeni (M. Kowałyński, P. Bilecki-Nosenko, I. Sriezniewski, T. Szewczenko, P. Kulisz, W. Poliszczuk, P. Tyczyna, I. Pilhuk, W. Szewczuk i in.). Należy podkreślić obecność tej postaci w ukraińskiej literaturze XIX–XX wieku. Dla historyków literatury ukraińskiej ciągłość ww motywu jest jednym z obiektów badań.

Powyższa kwestia była przedmiotem badań uczonych, M. Karpaniuk jeden ze swoich artykułów poświęcił interpretacji obrazu H. Skoworody w powieści redaktora *Zaporozkoj starowyny*. Jednak te badania w zbiorze z 1992 r. są zaskakująco „radzieckie”, przestarzałe. Nie wzięto w nich pod uwagę cennych spostrzeżeń odnośnie do cech gatunkowych utworu. Jest to tym dziwniejsze, że znalazł się on w jednym tomie ze zdecydowanie „nieradzieckimi” publikacjami D. Czyżewskiego oraz innych badaczy.

W niniejszym artykule dokonuję interpretacji postaci filozofa, specyfiki artystycznego myślenia, stopnia zapoznania autora z prototypem, w kontekście cech gatunkowych powieści romantycznej oraz przynależności prototypu do kulturowo-historycznej doby baroku. Wykorzystuję metody historyczno-kulturowe i porównawcze.

Interpretacja autora wymienionej powieści różni się od naukowej subiektywizmem. Subiektywny autor, interpretując znaną osobę, opowiada również o sobie i swoim czasie. Gatunek historyczno-biograficzny staje się zwierciadłem, w którym odbija się epoka autora. Na wpół zapomniana powieść I. Sriezniewskiego *Majorze,*

Majorze! zasługuje na uwagę ze względu na fakt, iż napisano ją na podstawie wspomnień jeszcze żyjących współczesnych H. Skoworody. Poglądy współczesnych mu ludzi mogą jednak zniekształcać rzeczywistość nie mniej niż zbudowane na wiadomościach z drugiej ręki rekonstrukcje potomnych, ponieważ, przychyalam się do tej opinii „dokumenty także kłamią” (J. Tynianow). Wielkość łatwiej dostrzec z daleka, gdy nie widać drugorzędnych detali, a współcześni kontaktują się z żywym człowiekiem, z wszystkimi jego słabościami i sprzecznościami, w przeciwieństwie do harmonijnego i lekko abstrakcyjnego wyobrażenia o tym człowieku w świadomości potomnych.

Ogólnie mówiąc, uczonemu prościej opowiedzieć o H. Skoworodzie, niż pisarzowi stworzyć jego obraz. Analityczne zrozumienie – to tylko początkowy etap pracy pisarskiej. Naukowcowi wystarczy podzielić życie i działalność postaci na aspekty, paradygmaty, niuansy, różnego rodzaju szczegóły. Artysta oprócz tego musi odczuć i najważniejsze – odtworzyć niepowtarzalną egzystencję bohatera, która syntezywałaby wszystkie zewnętrzne przejawy jego indywidualności. Przy tworzeniu artystycznej indywidualności charakteru jako niepowtarzającego się wariantu wewnętrznej polifonii istotną rolę odgrywają relacje, przede wszystkim negatywne, współczesnych mu ludzi. I. Sriezniewski dysponował takimi relacjami, choć niepełnymi (bez szkicu M. Kowaleńskiego), ale jego zrozumienie ukraińskiego filozofa jest subiektywne. Powieść *Majorze, Majorze!* przedstawiała czytelnikowi H. Skoworodę z perspektywy uczonego obywatela. Analogicznie dużo później W. Domontowycz pisał o Doktorze Serafikusie mniej więcej w takim samym aspekcie lirycznej komedii, świadomie i ironicznie upraszczając sytuację. H. Skoworoda występuje w powieści I. Sriezniewskiego jako ktoś na kształt Pidkolesina ze znanej komedii M. Gogoła. Wskutek tego czytelnik odnosi wrażenie, iż autor był bardziej zainteresowany sytuacją niż wielkością bohatera. Autor zdołał zaciekać czytelnika życiowo wiarygodnym bohaterem, jednak brakowało mu świadomości wielkości prototypu. Gdyby było inaczej, zamiast powieści-karykatury, I. Sriezniewski napisałby dramat.

M. Karpaniuk słusznie twierdzi, że „osobiste życie filozofa, jego nauki o szczęściu człowieka, o wspólnej pracy opisane przez Sriezniewskiego zawiązuje się w fabule utworu w mocny węzeł”¹, pomimo to fałszywe utożsamienie idei filozoficznych i wyobrażeń szczęścia u H. Skoworody z ideologią oświecenia nie pozwoliło zrozumieć motywacji czynku bohatera. Oczywiście H. Skoworoda nie uważał za cel swojego życia, by służyć narodowi, w szczególności prostemu ludowi, choć mówił „a mój los z biedakami”. Na autora artykułu na pewno działały artystyczne i nieartystyczne wpływy postaci H. Skoworody, w szczególności koncepcje P. Tyczyny i in. W pewnej mierze można go nazwać oświecicielem, ale nie filozofem-pedagogiem. Jego filozofia miłości i szczęścia była i pozostanie nieprzyjęta przez większość ludzi.

---

¹ М. Карпанюк, *Інтерпретація образу Г. Сковороди у повісті І. Срезневського „Майоре, Майоре!”* [В:] *Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали. Зб. наук. праць*, Київ 1992, с. 209, tłum. R. T.

Z naszego punktu widzenia bliższe prawdzie są uwagi A. Kowalińskiego o tym, iż „poezja ludowa o miłości była mu obca – jego muzyczne i poetyczne upodobania to poezja cerkiewna ...”². Trzeba przyznać, iż M. Karpaniuk „zrobił radzieckim” H. Skoworodę, zanadto go „unarodnił”. Oprócz tego, miał rację A. Kowaliwski, gdy pisał, wbrew twierdzeniu M. Karpaniuka, o zgodności rozważań I. Sriezniewskiego z tą powszechną myślą o wielbicielu mądrości z Czornuch, która powstała w obwodzie charkowskim w kręgach mieszczańsko-dworskich w latach 20–30 XIX wieku. Fakt ten dodatkowo potwierdza artykuł I. Sriezniewskiego z 1834 r. *Fragmenty notatek o starcu H. Skoworodzie, ukraińskiego filozofa*.

Do legendy o ślubie H. Skoworody znawcy tej postaci odnoszą się w większości przypadków sceptycznie. A. Kowaliwski udowodnił, iż posiada ona podstawy historyczne. Osobiście przekonał się, iż przekazy o ślubie Skoworody można było usłyszeć na walskiwskich chutorach jeszcze w 1929 r. Stwierdzono nawet, że w *Spisie szlachty prowincji charkowskiej z 1767 r.* rzeczywiście widnieje major Hryhorij Fedorowycz, właściciel sześciu dusz wiejskich. O jakichś niezwykłych wydarzeniach w życiu H. Skoworody opowiada list z Kuriaża z 1767 r., akurat niedługo po tym, gdy miały mieć miejsce wydarzenia powieści *Majorze, Majorze!*. Chodzi o metafizyczny wicher, który wyrwał H. Skoworodę z kupiańskich stepów. W 1767 r. w dialogu *Aschań* pojawia się jeden z pierwszych w twórczości H. Skoworody żeński obraz jako wcielenie idei. Z niewiadomej przyczyny autor chciał zniszczyć ten dialog, jednak później nazwał go jednym ze swoich najlepszych utworów. Dla późnego Skoworody charakterystyczne jest nazywanie Biblii narzeczoną. A. Kowaliwski przypuszczał, iż nie zważając na dominujący ascetyzm, Skoworoda był miał zwyczajne ludzkie słabości. Spośród znawców tematu o wewnętrznej sprzecznej naturze ukraińskiego filozofa, trudnym szlaku do harmonii najwięcej pisał W. Ern.

I. Sriezniewski widział autora *Aschani* w romantycznym otoczeniu. On sam zapoczątkował gatunek powieści romantyczno-biograficznej w literaturze ukraińskiej. W opisie obrazów pana i jego córki zauważalne są środki poetyki folklorystycznej, bardzo popularnej w ukraińskim romantyzmie. Pejzaż w utworze komponuje się z nastrojami postaci, na przykład zamieć nasila trwożny wewnętrzny stan oczekiwania przed podjęciem przez Skoworodę ostatecznej decyzji o przyjeździe do majora o zmierzchu, Olena biegnie w ślad za ukochanym w nocy. Proza I. Sriezniewskiego wyróżnia się rytmizacją, psychologicznie pogłębionym przedstawieniem przeżyć, osobiwą emocjonalnością, nawet zbyt wrażliwością, uwagą skoncentrowaną na uczuciach, zainteresowaniem ekstrawaganckimi, wyjątkowymi postaciami, poetyką snów i marzeń, gdzie rozmywa się granica między prawdziwym a wymyślnym światem.

Myśli H. Skoworody, przedstawione przez autora powieści *Majorze, Majorze!*, koncentrują się wokół kluczowych słów; „Bóg”, „spokój”, „serce”, „szczęście”.

² А. Ковалівський, *З приводу оповідання* [в:] Срезневський І., *Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди*, Харків 1930, с. 35.

Filozof, bohater powieści, naucza, iż kochać Boga – to kochać wszystkich ludzi jednakowo. Ale niemożliwe jest znać wszystkich, dlatego trzeba kochać w najbliższych ludziach osobę jako taką, jej rdzeniem jest Osios (gr. „poświęcony”, „czysty”): „... w dzieciach ojciec kocha potomków, jak syn w ojcu i matce przodków, w przyjaciółach – współczesnych mu. Człowiek nie może wszystkich znać, może tylko kochać”³. Za słowami I. Sriezniewskiego, wędrowiec-dziwak uznaje, że istnieje dla niego tylko możliwość spokoju, bo szczęście mu nie jest sądzone. Tutaj postać myśli niemal jak A. Puszkina: „Na świecie nie ma szczęścia, ale jest spokój i swoboda”. Filozof jest rozczarowany życiem i ludźmi, nie ufa im, wystrzega się ich. Przez to jest nietowarzyski, samotny i spędza czas na wędrowniczkach. Innego szczęścia, oprócz przyziemnego, w powieści nie ma co szukać. Wcześniej wyznaczona filozofia miłości – to niby druga strona rezygnacji, tj. „jeżeli nie była przeznaczona pełnowartościowa miłość, to chociażby taka”. Charakterystyczne jest, iż ani major, ani, być może, sam autor nie przyjmują z przepowiedni Skoworody o duchownym śnie całego świata, ostrej krytyki, jaką miała cerkiew wobec życia cielesnego. W krytyce ograniczenia ziemskich radości widzą oni ruchy rozgoryczonego pechem, ale czystego serca. Na pytanie majora o to, jak Skoworodzie żyje się w ich gospodzie, on odpowiada: „W duszy jest swoja chata – a serce w niej to piec. Żle, jeżeli piec dymi! Żle i wtedy, gdy tylko był poprzedniego lata zbudowany. W tej duszno i boli; w tej zimno; a w innej drzewa nie ma...”⁴. Rozmyślanie o chacie należy rozumieć jako dialog wewnętrzny człowieka z nowym sercem i nowym ciałem (domem), który jest wszędzie i nigdzie jak wszechobecny Bóg. Natomiast powieść tłumaczy te słowa w sensie tragikomicznej niezgody pomiędzy duchem, duszą i ciałem albo między rozumem i sercem. O tym, że sprawa wygląda właśnie tak świadczą słowa powieści, które padają pod koniec powieści, gdy po dwudziestu latach sześćdziesięcioletni Skoworoda powraca do Wałków i na miejscu majorowej chaty, gdzie „rozkwitło na moment szczęście jego serca”, widzi upadek, zdziwienie: „i w sercu jego wszystko zrobiło się głuche, głuche”⁵. Nieprawdopodobny, wydaje się jednak, aby aby „historyczny” H. Skoworoda przeżywał własny dramat miłosny jako utratę sensu życia, jako wewnętrzne spustoszenie. Powtórzenia fraz „Biedny Hryhorij Sawycz!” i „Majorze, Majorze!” świadczą o tym, iż pisarz jednakowo współczuje i majorowi, i Skoworodzie. Idea powieści, którą napisał romantyk i szanowany ojciec rodziny I. Sriezniewski, polega na tym, że często niemożliwe jest pójście szlakiem do szczęścia tylko i wyłącznie z powodu tragikomicznej głuchoty serc.

Powieść I. Sriezniewskiego zaczyna się od paradoksalnej charakterystyki Skoworody. Niby to był sierotą, ale uciekł od krewnych; zrzekł się kariery dworzanina dla nauki, ale rzucił naukę, aby wyjechać za granicę; zrzekł się godności

³ І. Срезневський, *Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди*, ред. і вступ. стаття А. Ковалівського, Харків 1930, с. 91.

⁴ *Ibidem*, с. 93.

⁵ *Ibidem*, с. 120.

cerkiewnej, aby zostać sługą w Ofeni. Paradoksalnością wyróżnia się i portret starca: „Suchy, błądy, długi: usta pożółkły, niby przetarły się; oczy błyszczą to dumą akademika, to głupawością żebraka, to niewinną prostodusznością dziecka; chód i postać poważna, wymierzona, ale tutaj, do rzeczy i nie do rzeczy, i dziwny grymas, i dziwny wybryk”⁶. Dziwactwa charakteru Skoworody powieściopisarz wyjaśniał wyjątkowo nieszczęśliwymi okolicznościami jego życia. Dla I. Sriezniewskiego – romantyka, jak później dla licznych komentatorów baroku, kontrasty w zachowaniu barokowego człowieka w lepszym wypadku są dziwactwem, w gorszym – fałszem, grą. Tak naprawdę człowiek był jednakowo szczery w sprzecznej autoekspresji. Duchowny-wojownik, asceta-bogacz, Epikur-Chrystus – typowe postacie baroku. Pozorna sprzeczność była zewnętrznym przejawem pragnienia uniwersalności. Zaniedbanie historyzmu przejawiało się także w traktowaniu pojęcia serca. W dzisiejszej masowej świadomości i w świadomości romantyków XIX wieku życie serca – to wyjątkowo emocjonalne życie. Biblia, ojcowie kościoła, mistycy, myśliciele barokowi traktowali serce jak centrum życia ducha, duszy, ciała. Serce występowało jako najgłębsza instancja, gdzie rodziły się i myśli, i przeżycia, i Bóg. Spokój Skoworoda rozumiał jako zgodę z Bogiem, uwolnienie od „eskadry diabłów” i nadto ziemskich zachcianek, „co obsiadły każde ludzkie serce”⁷; i na tym szlaku uwolnienia on szedł w stronę szczęścia. Tak więc utrata ukochanej nie mogła doprowadzić do spustoszenia serca, tak samo jak szczęście nie zależało od miejsca, czasu, posady, przypadku.

I tak historia, podobna do tej, jaką opowiedział I. Sriezniewski, mogła mieć miejsce naprawdę, nawet wbrew filozoficznym przekonaniom protagonisty. Świat go tak i nie raz próbował złapać, ale nie złapał. Inna rzecz, iż motywy i perspektywę zdarzeń uczestnicy widzieliby różnie. I sama ich niejednoznaczność mogłaby dla pisarza stać się źródłem wzajemnie sprzecznych lub wzajemnie uzupełniających się interpretacji, jak np. w powieści T. Manna *Lotta w Weimarze*. Sytuacja przedstawiona w utworze T. Manna jest typologicznie podobna, mimo odmienności sytuacji życiowej obydwóch geniuszy. Relacje młodego Goethego z Fryderyką Brion czy Charlottą Buff od samego początku nie były podyktowane zamiarem ożenienia się ani lekkomyślnością. Przez całą powieść przechodzi opozycja rzeczywistego i możliwego. Możliwe – to życie zgodnie z instynktami, to marzenie, szczęście, wieczność; rzeczywiste – to rozwój, rozpad, samowyrzeczenie się. Jednak tylko dzięki samowyrzeczeniu (sublimacja) możliwe jest i życie, i twórczość. W rozmowie z synem, Augustem von Goethe, własną negatywną projekcją, poeta mówi o kryształach. Są one wieczne, doskonałe, opanowały sferę możliwego, ale utraciły zdolność do rozwoju. Zwierzęta, które z lekkością osiągnęły szczęście, nie mają żadnego innego celu oprócz rozmnażania się. „Haniebny i śmiertelnie nudny, mój przyjacielu, wszelki byt, który zatrzymał się w czasie zamiast tego, aby nieść go w sobie i samemu tworzyć

⁶ *Ibidem*, s. 56–57.

⁷ Д. Чижевський, *Філософія Григорія С. Сковороди* [в:] Чижевський Д., *Філософські твори в чотирьох томах*, т. 1, Київ 2005, с. 307.

czas, jaki nie wprost dąży do celu, a zamyka się, niby koło, zawsze obok celu i ciągle pozostaje na początku. To byłby byt, który trwa i trzusi się w sobie i nad sobą, tak iż utworzenie i byt, wpływ i trud, przeszłość i teraźniejszość zlałyby się razem, i wtedy ujawniłaby się trwałość, która równa się ciągłemu podniesieniu, wznoszeniu i udoskonaleniu”⁸. Łatwo zauważyć, że obraz magicznego kręgu z ust Goethego – to ten sam obraz kręgu, powtarzany przez H. Skovorodę na różne sposoby w dialogach i traktatach, w szczególności w powieści *Majorze, Majorze!*, gdy tłumaczył gospodarzom swoją filozofię miłości, ponieważ „Bóg, i jego świat, i jego człowiek to jedność”⁹ albo: „jeżeli ktoś jednego człowieka zna, ten wszystkich zna”¹⁰, albo tak: „prawdziwe szczęście charakteryzuje to, iż czym więcej posiada ono współuczestników ... tym bardziej słodkie i realniej niezazdrosne jest jego dobro i tym jednym różni się od fałszywego ziemskiego szczęścia, o którym podobnego powiedzieć ni jak nie można, ponieważ jak sama nasza przyroda jest wątła, tak szczęściu jej wyznaczono ciasną granicę, która nie cierpi współuczestników”¹¹. Wspólnym źródłem mogli być niemieccy mistycy.

I. Sriezniewski w powieści *Majorze, Majorze!* zaproponował własną wizję życia i twórczości H. Skovorody, być może nie tak daleką od prawdy historycznej, daleką jednak od prawdy psychologicznej. Wpłynęła na to romantyczna transformacja barokowego prototypu. Jednak autor powieści uniknął idealizacji bohatera (pojawiała się ona później) i tym samym stworzył w ukraińskiej literaturze precedens polegający na kontrowersyjnym traktowaniu tej postaci. Jedynym kluczem do interpretacji postaci pozostaje jednak kontekst epoki baroku. Zapewne współcześni rozumieli filozofa lepiej niż my. Jego postać posiada cechy mnicha, uczonego w piśmie, nauczyciela, wędrownego muzykanta. Każda epoka zwraca uwagę na jedną czy kilka z nich, ale żadna nie obejmuje jego całej postaci. W jego cechach jest coś nie tylko z przeszłości, co odeszło i nigdy się nie powtórzy, a także coś z przyszłego człowieka (także jedna czy kilka cech, ale nie w całości), której w nim póki co nie możemy rozpoznać.

ЛІТЕРАТУРА

- Карпанюк М., *Інтерпретація образу Г. Сковороди у повісті І. Срезневського „Майоре, Майоре!”* [в:] Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали. Зб. наук. праць, Київ 1992, с. 207–215.
- Ковалівський А., *З приводу оповідання* [в:] Срезневський І., *Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди*, Харків 1930, с. 11–53.
- Манн Т., *Лотта в Веймарі*, Москва 1983.

⁸ Т. Манн, *Лотта в Веймарі*, Москва 1983, с. 227.

⁹ Г. Сковорода, *Діалог, или Разглагол о древнем міре* [в:] Сковорода Г., *Повне зібрання творів у 2 тт.*, т. 1., Київ 1972, с. 312.

¹⁰ *Ibidem*, с. 310.

¹¹ *Ibidem*, с. 317.

- Сковорода Г., *Діалог, или Разглагол о древнем міре* [в:] Сковорода Г., *Повне зібрання творів у 2 тт.*, т. 1., Київ 1972, с. 307–323.
- Срезневський І., *Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди*, ред. і вступ. стаття А. Ковалівського, Харків 1930.
- Чижевський Д., *Філософія Григорія С. Сковороди* [в:] Чижевський Д., *Філософські твори в чотирьох томах*, т. 1, Київ 2005, с. 165 – 389.

**ARTISTIC INTERPRETATION OF H. SKOVORODA'S
PERSONALITY IN THE STORY "MAJOR, MAJOR!"
BY I. SREZNEVSKY**

This article is devoted to the artistic image of life and the creations of the Ukrainian philosopher H. Skovoroda in I. Sreznevsky's story. The motivation for the conduct of the protagonist in connection with his philosophy is highlighted. Historicalcultural and comparative methods are applied in the article. I. Sreznevsky offered his own version of the H. Skovoroda's life and work in his story "Major, Major!" The baroque prototype underwent a romantic transformation. From our standpoint, the image of the philosopher in I. Sreznevsky's work is far from the psychological truth. However, the author of the story avoided idealizing the hero, much prevalent later, and thus has created a precedent for the controversial interpretation of this figure in Ukrainian literature. The features and interpretations of the figure of the philosopher are presented from the perspective of the specific creative thinking and awareness of the writer of the prototype, given its genre as a romantic story and a prototype belonging to the baroque.

Key words: interpretation, story, H. Skovoroda's philosophy, romanticism, baroque.

Микола ТИМОШИК

Київський національний університет культури і мистецтв

Українознавчі проекти видавництва „Наша Культура” у Варшаві (20-30-ті роки XX ст.) та їх актуальність для сучасності

Актуальність теми. Українське видавництво „Наша культура”, засновником і промотором якого був видатний український учений, державний і релігійний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) – досі маловивчена сторінка не лише в історії української культури, а й української діаспори загалом. Із трьох періодів його діяльності (польський – 1933–1944; швейцарський – 1945–1947 та канадський 1947–1970) – найрезультативнішим, але найменш вивченим є перший. Результативний досвід продукування й поширення упродовж багатьох років різноманітних видів видавничої продукції, передусім, книг і журналів, у чужомовному оточенні без стабільних джерел фінансування є надто актуальним для нинішніх реалій українського книговидання, темпи розвитку якого далеко не співмірні з показниками європейських країн.

Стан розробки проблеми. Досі діяльність І. Огієнка у Варшаві в цілому та його видавництва „Наша культура” зокрема не стала предметом уваги дослідників, незважаючи на наявні у Варшаві архівні матеріали. У різних час інтерес до цих архівів проявляли дослідники Г. Купрієвич із Любліна та Т. Міненко з Вінніпега. Завдяки опублікованій в американському „Українському історичному” розвідці М. Ковальського було введено до наукового обігу цінну інформацію з особової справи цієї особистості, віднайдену в Архіві нових актів (Archiwum akt nowych) у Варшаві¹.

Завданням цієї статті є проаналізувати передумови створення та основні напрямки видавничої програми варшавського видавництва „Наша культура”

---

¹ М. Ковальський, *Персональна справа Івана Огієнка в Архіві Нових Актів у Варшаві* [в:] „Український історик” (Нью-Йорк), вип. 1–4, 1995, с. 259–267.

з чітко окресленою українознавчою проблематикою друків, з'ясувати особливості проведених засновником організаційних, редакційних та промоційних заходів для реалізації видавничої програми.

Джерельною базою для досліджуваного питання слугували опрацьовані автором архівні матеріали Києва, Львова та канадського Вінніпега.

Виклад основного матеріалу.

До польської столиці Огієнко прибув у травні 1926 року після полишення роботи на посаді міністра віровизнань уряду Української Народної Республіки та невдалих спроб отримати можливість наукової праці в Києві.

Про моральний стан ученого в цей період можна судити ось із цих витягів з листів І. Огієнка до своїх колишніх колег по науковому цеху у Львів:

„Взагалі, атмосфера у Варшаві така тяжка, така противна..., що дихати нічим” (до К. Студинського)²;

„Настали часи, коли ніякою працею не можна займатися ... У нас у Варшаві таке діється, що й не описати. Як ти хоч трохи маєш свою думку, то горе тобі” (до К. Студинського)³;

„А взагалі тужу я за Львовом надмірно, бо в Варшаві почуваєш себе зовсім як в чужому місті. Певне, як вигасне час мого контракту, буду знову думати про Львів” (до Б. Барвінського)⁴;

„Кажуть, тіснять Грушевського... У нас тут ще гірше, як у Вас. Обставини не до витримання. І коли все це скінчиться? Живеш, не певний завтрашнього дня...” (до К. Студинського)⁵.

У цих фразах – не лише відголосок непростих стосунків у середовищі української інтелігенції, значна частина якої після полишення Тарнова перебралася до Варшави, а й непроста ситуація з пошуком роботи, спробою влаштуватися викладачем Варшавського університету. 12 грудня 1925 р., після багатоступеневої процедури погодження між університетськими службами та кількома міністерствами (релігійних вірувань, освіти, внутрішніх справ) з ним усе ж було підписано сенатом університету контракт по вільному найму на один рік на посаду викладача церковнослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету. Надалі контракт із українським професором продовжувався щороку, хоча й не без труднощів, до 22 жовтня 1932 р.⁶.

1932 року адміністрація університету звільняє з професорської посади І. Огієнка без попередження. Детальніше про причини такого звільнення залишив свідчення інженер А. Нестеренко, який якраз у ту пору навчався у Варшаві

² Відділ рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 362, од. зб. 358, арк. 35.

³ *Ibidem*, Арк. 36.

⁴ *Ibidem*, Арк. 13.

⁵ *Ibidem*, Арк. 42–43.

⁶ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego, N4692, Ogijenko Jan.

й добре знав професора Огієнка: „Популярність професора Івана Огієнка серед українського студентства і його великий вплив на те студентство не подобались польському міністерству освіти, а до того ж іще те міністерство завжди кривим оком дивилося на його надзвичайно плідну діяльність для української церкви. Воно не могло не визнати в ньому чоловіка для Польщі небезпечного”⁷.

Залишившись практично без засобів для існування, професор Огієнко відважується на відчайдушне рішення: створити у Польщі українське за духом і мовою друків видавництво з промовистою, глибинною назвою – „Наша культура”. Для когось такий намір здався б цілковито абсурдним – братися за видання українських книжок і часописів в еміграції, не маючи постійного заробітку. Для когось, але не для Огієнка, одержимого ідеєю українського відродження, вірою в повернення Української Народної Республіки на береги Дніпра, потребою плекання будівничих нової України – передусім духовно сильної й патріотично налаштованої української інтелігенції. „Творімо вперто, – закликав він до діла свого однодумця К. Студинського, обіцяючи самому працювати вперто й нестримно, аби тільки громадянство допомогло”⁸.

Головними складником видавничої програми нового видавництва стали:

- мовознавчий журнал „Рідна мова”;
- культурологічний журнал „Наша культура”;
- багатотомна „Історія церковнослов’янської мови” (тт. 1–6, 1926–1929).
- книжкова серія „Бібліотека українознавства” (проекти – у 30-ти томах);
- книжкова серія „Студії до української граматики” (проекти – в 10 томах);
- серія збірників документальних матеріалів „Визволення України”.

Коротко оглянемо за цими складами головне, що вдалося реалізувати.

Мовознавчий журнал „Рідна мова” (1933–1939)

Перше число науково-популярного часопису „Рідна мова” вийшло у січні 1933 р. зшитком на 16-ту долю аркуша. Залежно від числа передплатників планувалося збільшити в подальшому обсяг до 24, а то й 32 сторінок. Останнє – у вересні 1939 р.

У редакційній статті, зверненій до читача, коротко викладено програму часопису – короткі публікації з найрізноманітніших відділів української мови: її історія, давні пам’ятки, життя слів (семантика й етимологія), українська літературна мова й вимова, відмінність наддніпрянської від наддністрянської мов, український наголос, українська діалектологія, церковнослов’янська мова, арха-

⁷ А. Нестеренко, *Митрополит Іларіон – служитель Богові й народові* [в:] *Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона*, Вінніпег 1958, с. 154.

⁸ Відділ рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 400, од. зб 8, арк. 9.

їзми нашої мови, українська палеографія й палеотипія, правопис, чужі слова в нашій мові, питання синтаксису, помилкові й невдалі вирази наших письменників, українська наукова термінологія, методика навчання рідної мови, листування з читачами, мовні завдання, головні питання загального мовознавства, україністична бібліографія, рецензії, огляд новинок українських видавництва – книжок, часописів і т.п. Заявлена була й бібліотека „Рідної мови” – систематичне видання підручників, посібників, словників.

З-поміж широкого розмаїття рубрик, безсистемності подачі публікацій, що здавалося на перших порах, поступово почала вимальовуватись головна лінія часопису, спрямована на реалізацію головного гасла, висунутого І. Огієнком, – „Для одного народу – одна літературна мова, один правопис”.

Результативною була організаційна робота часопису. Одна з її форм – „Гуртки плекання рідної мови”, що на заклик часопису почали створювати в містах і селах, де жили українці. За короткий час сформувалася мережа таких гуртків, з представниками яких редакція підтримувала постійний зв’язок: їм надсилали різноманітні повідомлення, чеки для організації передплати, видання для поширення на місцях. У числі 11 за 1934 р. було надруковано проект статуту „Гуртка плекання рідної мови”, який складався з таких розділів: організація роботи гуртка, перелік українознавчих тем для дискусій і виступів, мовні заповіді, рідномовні гасла, пам’ятка українському емігранту. Про роботу таких гуртків систематично вміщували короткі інформаційні повідомлення.

З метою розбудити широкі інтелігентські кола від мовної байдужості редакція вирішила видавати „Мовний порадник для редакторів, видавців і робітників пера”. Випуски „Мовного порадника” – це своєрідний журнал у журналі, в якому всі мовні питання подавали в лаконічному вигляді, з конкретними прикладами. Редактор часопису запропонував усім видавцям вживати в своїх виданнях державотворче словосполучення „в Україні” замість колоніального, принизливого для всіх українців „на Україні”. Така порада підкріплювалася аргументованою статтею редактора „**В** Україні, а не **на** Україні”.

Цікавою й результативною була акція „Духовенство й рідна мова”, яку зініціювали листи читачів. В одному з них („Рідна мова”, 1935, ч. 4), з Галичини, йшлося про те, що в окрузі працюють із парафіянами 25 священників, але серед них немає жодного, хто б знав українську літературну мову. Порушену читачами проблему було продовжено в десятому числі розлогою статтею Івана Огієнка „Духовенство й рідна мова”. Йшлося про покликання й обов’язок українського духовенства в національному пробудженні народу. Аби з цими публікаціями були ознайомлені всі українські священники Галичини, редакція прийняла рішення додрукувати 3000 відбиток цього числа і розіслати їх безкоштовно найширшому колу українських громадян. Цю акцію було проведено через гуртки плекання рідної мови.

Приклад безкоштовного поширення друкованих видань був далеко не поодиноким у практиці „Рідної мови”. У тому ж 1935 р. подібна добродійна акція

проводилася для дитячих садків. Туди передавалася книжка „Рідна мова”, що друкувалася окремими подачами протягом цілого року на сторінках журналу, а потім вийшла окремим виданням. У кількох числах часопису вміщувався текст оголошення: „Просимо дитячі садки, що не мають коштів на купівлю „Рідного слова”, листовно зголоситися до нашої адміністрації за безплатними примірниками”. У друкарні отців василіан було видруковано на замовлення часопису яскраву, у дві фарби, настінну таблицю „Шануймо рідну мову! Десять мовних заповідей свідомого громадянина”. Її також було розіслано передплатникам з проханням вивісити на людних місцях – у школах, читальнях, установах.

Незабаром усі передплатники „Рідної мови” одержали безкоштовно ще одну книгу І. Огієнка, що також спочатку друкувалася в журнальному варіанті, – „Науку про рідномовні обов’язки”. „Випускаємо цю книгу, – йшлося у повідомленні до читачів часопису, – з глибокою надією, що вона широко піде в найдальші наші закутки, кожному відкриваючи очі на його рідномовні обов’язки. Нехай кожен, хто одержить цю книгу, конче передасть її своїм знайомим”. („Рідна мова”, 1936, ч. 9, с. 331).

Зазначені вище благодійні акції редактора і видавця журналу „Рідна мова” щодо безкоштовної передачі накладів україномовних книг у дитячі садки, школи, просвітні товариства, з одного боку, досягали поставленої мети, а з іншого – погіршували і без того тяжкий матеріальний стан часопису. Через неможливість досягнення самоокупності видання наявним накладом, збитки покривалися добродійними пожертвами самих читачів, список яких постійно друкувався на сторінках часопису. Функціонував і Фонд підтримки „Рідної мови”. І все ж, коштів було явно недостатньо. Матеріальну скруту видавництво певною мірою переборювало тим, що обов’язки і редактора, і секретаря, і адміністратора, і посильного виконувала... одна особа. Це був Іван Огієнко.

Незважаючи на такий непевний матеріальний стан, періодичність виходу – один раз на місяць – вдалося витримувати досить тривалий час з січня 1933 до червня 1937 р. Перші збої почалися на четвертому році виходу. Сьоме і восьме числа того року вийшли спареними, а далі читачі повідомлялися про вимушену двомісячну перерву.

Культурологічний журнал „Наша культура”

Одночасно працюючи над черговими випусками „Рідної мови”, з 1935 р. Іван Огієнко приступав до організації видання ще одного місячника з такою ж, як і видавництво, назвою, – „Наша культура”.

У рекламній листівці, розісланій зацікавленим особам, було зроблено програмну заявку майбутнього часопису: „В нашому культурному житті давно вже болюче відчувається брак такого журналу, що академічно спокійно й об’єктивно та глибоко науково висвітлював би всі ділянки нашого духовного життя, і свої

здобутки охоче й любовно ніс би до широких мас нашого громадянства... Щоб задовольнити цю пекучу потребу, приступаю до видання науково-літературного місячника „Наша культура” з програмою, що до цього додана. Ставлячи собі за ціль всебічне висвітлення нашої духовної й матеріальної культури, будемо пильнувати пустити наш журнал серед найширші верстви нашого громадянства, чому й робимо його найдешевшим у краю. Головний редактор і видавець проф. Іван Огієнко”⁹.

Програма нового часопису передбачала систематичне висвітлення тематичних проблем за такими напрямками:

- наукові й науково-популярні статті з усіх ділянок духовної і матеріальної культури: література, історія, історія церкви, мистецтво, філософія, богословство, мовознавство, етнографія, право, археологія, палеографія, педагогіка, архітектура;

- літературні твори прозаїків та поетів;

- мемуаристика;

- критичні огляди наукових та літературних творів;

- бібліографічні огляди газетно-журнальних книжок і книжкових новинок.

Дбаючи про авторитет нового видання серед читацького загалу, повноту й глибину охоплення заявленої тематики, видавець найперше залучив до редакційної колегії авторитетних у світі вітчизняних учених та громадсько-політичних діячів.

Так, в одному з листів у Львів до Ю. Пеленського Огієнко запропонував для обговорення такий склад редакційно-наукової колегії: історія літератури (професори К. Студинський, О. Колесса, Л. Білецький); історія (професори Д. Дорошенко, М. Кордуба, І. Крип’якевич); етнографія (професор Ф. Колесса); історія літератури (професор Д. Антонович); мистецтво (доктор В. Січинський); філософія (доктори В. Залозецький, Д. Чижевський); мовознавство (професори І. Зілінський, І. Панькевич); палеографія й музейництво (професор І. Свенціцький); націологія (доктор О. Бочковський); право (професор С. Шелухин); політична економія (професор О. Мицик); красне письменство (О. Олесь, Б. Лепкий, С. Черкасенко, Ю. Липа, Є. Маланюк); бібліографія (магістр Є. Пеленський, редактор П. Зленко); археологія (доктор Пастернак).

На полі цього листа рукою Є. Пеленського дописані пропозиції – включити до складу редколегії ще М. Возняка, В. Щурата, В. Сімовича, В. Щербаківського¹⁰.

Журнал виходив у світ із 1935 до 1937 року. За три роки на сторінках часопису побачили світ десятки статей, нарисів, розвідок з усіх ділянок української духовної й матеріальної культури. Коло авторського активу, що його складати авторитетні українознавці, було настільки великими, а обсяг матеріалу, що надсилався звідусіль, – таким об’ємним, що можливості журналу виявилися вже замалими.

⁹ *Ibidem*, ф. 232, оп. 85, од. зб. 2, арк. 9.

¹⁰ *Ibidem*, арк. 3–4.

Багатотомна „Історія церковнослов'янської мови”

Як відомо, більшість мовознавчих досліджень І. Огієнко створив в еміграції. Написання ж основного масиву творів цієї проблематики припадає на польський період. Саме від початку перебування у Варшаві була задумана 12-томна „Історія церковнослов'янської мови”, перші шість томів якої побачили світ протягом 1926–1929 років.

Виходили ці томи в такій послідовності:

Томи 1 – 2. Костянтин і Мефодій, їх життя і діяльність.

Том 3. Костянтин і Мефодій. Джерела.

Том 4. Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян.

Том 5. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків.

Том 6. Фонетика церковнослов'янської мови.

Про обсяг і складність цього проекту можна судити на прикладі, скажімо, п'ятого тому, присвяченого пам'яткам старослов'янської мови X–XI ст. У ньому ґрунтовно подано історичний, лінгвістичний, палеографічний огляд старослов'янських писемних пам'яток болгарської, сербської, чеської, української, північно-руської редакцій, з повною їх бібліографією, великим альбомом з ілюстраціями досліджуваних творів, зразками шрифтів.

Предметом детального розгляду вченим пам'яток української редакції стали, зокрема, такі шедеври культурної спадщини українського народу, як „Остромирове Євангеліє”, „Ізборник Святослава”, „Чуднівський Псалтир”, „Казання Григорія Богослова”, а також написи на чернігівських гривнях, монетах XI ст. Для зручності користування книгою автор склав старослов'янсько-український словник. Таким чином, в одному томі у короткій, доступній формі викладу зібрано все найголовніше з царини вивчення писемних творів різноманітних відгалужень давньої старослов'янської мови. Це, без перебільшення, подвижницький труд ученого, виконаний з надзвичайною ретельністю і любов'ю, до того ж, у далеко не сприятливих умовах. Чого вартує, скажімо, робота над версткою книги, особливо над альбомом та хрестоматійною частиною слов'янських текстів, які набиралися, за свідченням самого автора, в технічно слабкій друкарні.

„Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян” – одне з етапних досліджень професора Огієнка у галузі мовознавства. У Варшаві воно побачило світ двома виданнями. Вперше – 1927 р. у вище зазначеній серії. Книга ця, що була своєрідним викладом читаного професором у Варшавському університеті лекційного курсу, вийшла у світ літографським способом у кількості сто примірників.

Сповна реалізувати 12-томний проект історії церковнослов'янської мови Огієнкові не вдалося. Наступні шість томів так і залишилися про проектах. До проблематики цих томів (зокрема, історія перекладів Святого Письма) він періодично повертався пізніше в Канаді, але серія не була продовжена. За океаном

побачили світ лише перероблені два томи „Кирила і Мефодія” та ґрунтовні „Біблійні студії”. Однак в останній праці автор зосередив увагу на перекладі Біблійних текстів не на церковнослов’янську, а на сучасну українську мову.

Подібного проекту дослідження й видання багатотомної історії церковнослов’янської мови, до того ж, силами одного емігранта-ентузіаста, у слов’янському світі досі не було. Достатньо підкреслити, що кожен із випущених у Варшаві томів має обсяг від 300 до 600 сторінок. І майже в кожному з них – рідкісні знімки, репродукції стародавніх пам’яток, зразки текстів, що мають неабияку цінність для сучасних дослідників.

Книжкова серія „Бібліотека українознавства”

1938 року в друкарні отців Василіан у Жовкві було надруковано в значно переробленому і доповненому вигляді згадуване вище дослідження Огієнка „*Повстання азбуки й літературної мови в слов’ян*”. Обсяг книги складав 300 сторінок з додаванням 75 ілюстрацій, взятих із стародавніх пам’яток рукописної і друкованої слов’янської книги.

Це жовківське видання відкривало задуману Огієнком 30-томну „Бібліотеку українознавства”. Про це були повідомлені українськомовні читачі з усього світу через „Нашу культуру” (№7 за 1936 р.). Передбачалося щорічно видавати по шість томів, кожний з яких містив би закінчену науково-популярну працю з тієї чи іншої галузі українознавства. А до переліченої вище тематики, що піднімалася часописом, додавалися географія, статистика, психологія, музика, спів, друкарство.

Відкриття довгоочікуваної і важливої бібліотечної українознавчої серії саме такою книгою не було випадковістю. Сам автор так обґрунтував свій вибір: „Кожний, хто хоче докладно пізнати історію своєї мови та своєї азбуки, не може обійтися без ознайомлення з сучасним станом цих питань у загальній славістиці. Глибше вивчення історії української мови тісно пов’язане власне з цими основними питаннями, а тому нехай ця моя праця буде вступом до моєї історії української мови, що появиться в цім самім виданні”¹¹.

Невдовзі після виходу цієї праці ряд вчених-мовознавців (професори І. Єсіх із Загреба, І. Коровицький із Варшави) віднесли її до найвагоміших і найглибших досліджень автора – в числі „Історії українського друкарства”, „Історії української мови”, „Кирила і Мефодія”, „Української літературної мови XVI століття і Крехівського апостола 1560 р.”. І, передусім, за її надзвичайну актуальність для мовознавчої науки. Адже серед багатьох проблем слов’янської філології питання про походження азбуки та літературної мови того чи іншого народу є чи не найважливіші. Ними займалися в різний час чи не всі провідні славісти світу.

¹¹ І. Огієнко, *Повстання азбуки й літературної мови у слов’ян*, Жовква 1938, с. 7.

Наукове з'ясування першовитоків слов'янських азбук і літературних мов цих народів розпочалося ще з другої половини XVIII-го і особливо активізувалося наприкінці XIX ст. Однак низка дослідників розв'язували цю проблему на вузькому національному ґрунті поза аналізом взаємозв'язку і взаємовпливу з іншими давніми азбуками. Тільки за останній час, наголошує автор, після епохальних праць у цій ділянці цілої низки вчених на чолі з незабутнім Ягичем, наука знайшла відповідну методу для дослідження походження слов'янських азбук з увагою на досліді постання інших давніх алфавітів.

Студія про виникнення азбуки й літературної мови у слов'ян ділиться на кілька частин: історія алфавіту давніх народів, історія глаголиці, історія кирилиці, оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські, виникнення слов'янської літературної мови. Докладно з'ясувавши історію алфавітів у давніх народів (китайського, єгипетського, фінікійського, грецького), автор зупиняється на розвитку слов'янського письма, пояснює старослов'янську термінологію, знайомить читача з „руськими” перекладами перед Костянтином, його працею над слов'янською азбукою.

Скрупульозним науковим аналізом відрізняється, зокрема, розділ, у якому розглядається історія глаголиці. Переконаливо й аргументовано аналізуються тут різні теорії про походження глаголиці, авторами яких є відомі в усьому світі мовознавці Гейтлер, Тейлор, Ягич, Беляєв, Лескин, Вондрак, Нахтігаль, Мінс, Фортунатов, Пастернак, Пожидаєв, Кульбакін, Вайс. Авторська думка на боці тих науковців, які підтримують теорію старшинства глаголиці перед кирилицею як і гіпотезу, що св. Кирило (Костянтин) лише упорядкував, систематизував письмові знаки, які вже існували перед ним. Найважливішим аргументом у цьому питанні автор вважає оповідання ченця Хороброго. Сама легендарна постать Хороброго не раз була предметом пильного наукового дослідження професора Огієнка (цій особі він присвятив окрему історично-літературну студію „Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські”, яка якимось дивом вийшла друком у Києві 1927 р., коли Огієнка там уже не було). На думку автора, цією людиною був єпископ Климент з Македонії, що жив у IX–X століттях.

Свідчення ченця Хороброго про слов'янські племена забарвлені релігійною полемікою, а також містять цікаві подробиці про те, як чернець боронив письмо свого вчителя Костянтина – глаголицю проти спроб латинського наступу на слов'янську письменність. Саме в цих свідченнях Огієнко віднаходить докази, що письмо у слов'ян, зокрема й тих, хто населяв нинішню територію України, існувало ще до Костянтина.

Синтетичний огляд слов'янської писемності, зацікавлене і неупереджене з'ясування на основі багатющого джерельного матеріалу його витоків, оригінальність авторських думок, сміливість гіпотез, популярний і ненав'язливий тон викладу вигідно вирізняє цю працю, ставить її в перший ряд світових надбань наукової як славістичної, так і українознавчої науки.

Житейські обставини для засновника видавництва склалися так, що життя нової 30-томної серії на випуску першого тому припинилося.

Книжкова серія „Студії до української граматики”

Це чи не єдиний видавничий проект, який Огієнку вдалося реалізувати повністю у Варшаві.

Друком вийшло десять окремих книжок, що містили кожна „закінчену наукову монографію з обсягу української мови чи з наук, близьких до неї”. Видавав він цю бібліотечну серію разом з професором С. Смаль-Стоцьким.

Першою з цього проекту була книга Смаль-Стоцького „Значення українських прикметників”. А далі одна за одною виходили книги професора Огієнка: „Нариси з історії української мови”, „Історія церковнослов'янської мови” (в кількох книгах), „Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р.”, „Мова молдавських грамот XIV-XVIII віків”.

Серія збірників документальних матеріалів „Визволення України”

У Варшаві Огієнко приступив до реалізації ще одної важливої ідеї – видання кількох збірників під загальною назвою „Визволення України”. Для розширення кола читачів вони мали друкуватися трьома мовами – англійською, німецькою і українською, обсягом по чотири аркуші кожна. Метою видання було ознайомлення читачів з історією, культурою, природними багатствами та визвольною боротьбою Великої України.

Про програмні цілі йдеться в листі І. Огієнка до М. Возняка. Розкриваючи колезі свій задум, він наголошує: „Збірники носитимуть характер інформаційний, зовсім аполітичний і непартійний”¹².

Ця теза вкрай важлива для глибшого розуміння постаті Івана Огієнка: де б йому не доводилося працювати, які б не обіймав посади, в душі він завжди залишався Вченим. Надто ж – на еміграції. Глибоко переживши трагедію Української революції, він більше ніколи не прагнув повернутися у велику політику. Професор Огієнко завжди тримався осторонь тієї політичної метушні, що виникала періодично в розділених і ослаблених цією метушнею емігрантських колах. Він з гордістю називав себе робітником пера, вкладаючи в це поняття глибинний зміст: своєю доступно сформульованою думкою, друкованим словом, непомітно й довірливо приходили до конкретної людини, спонукати

¹² Відділ рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 29, од. зб. 104, арк. 6.

її думати, а відтак усвідомлювати, до якого народу вона належить, яку мову й культуру вона повинна знати і берегти.

Однак, обставини склалися так, що тим великим науковим задумам з організації українознавчих видань не дано було здійснитися. Така вже доля судилася Огієнкові: волею обставин мусити змінювати свої життєвські плани в самому зеніті їх реалізації.

Смерть дружини Домініки 1936 р. різко вплинула не лише на наукові й видавничі наміри професора Огієнка, а й на його подальшу життєву долю. З прийняттям чернечого сану йому довелося незабаром змінювати й варшавське помешкання на вулиці Сталовій, 25, що слугувало й своєрідним офісом для створеного ним видавництва.

Саме звідси протягом кількох років поширювалося по всьому вільному світу українське друковане слово, створене професором Огієнком і перевтілене в численні книжкові та журнальні видання з маркою українського видавництва, що мало промовисту назву – „Наша культура”.

Висновки

Отже, у підсумку аналізу діяльності І. Огієнка щодо організації діяльності видавництва „Наша культура” у Варшаві та його головних видавничих проєктів варто наголосити на наступному.

1. Працюючи в непростих еміграційних умовах, Іванові Огієнку вдалося створити, протягом більше ніж десяти років випускати й поширювати в усьому світі під маркою видавництва „Наша культура” значний масив українськомовної друкованої продукції за різними видами видань: журнали, книги, брошури, таблиці.

2. Найбільший набуток видавництва – випуск щомісячників „Рідна мова” і „Наша культура”, які багаторічним і систематичним виходом у світ поламали в чужинців традиційне уявлення про українські видання в діаспорі як короткотривалі, малотиражні й неефективні. Зі сторінок часописів цілеспрямовано й результативно пропагувалися рідномовні обов’язки українців, незалежно від того, в якому державному утворенні вони перебували. Суть їх зводилася до двох головних засад: а) українська літературна мова мусить бути одна; б) вона мусить бути с о б о р н а для всіх українських гілок.

3. Видання серії мовознавчих праць сприяло тому, що оголошене на початку суто філологічне гасло „Для одного народу – одна літературна мова, один правопис” поступово ставало одним із засобів утвердження і здійснення ідеї національної соборності, ідеї об’єднання української нації. Під впливом книг та журнальних публікацій низка українськомовних періодичних друкованих органів, передусім Галичини, поступово переходила на загальноукраїнський літературний правопис.

4. Засновникові видавництва вдалося об'єднати довкола своїх видавничих проєктів кращі наукові сили українців, розпорошених у різних країнах діаспори. Зокрема, авторам часописів „Рідна мова” і „Наша культура” створена унікальна „Бібліографія української мовознавчої бібліографії”, практичне значення якої й сьогодні важко переоцінити.

5. В активі видавництва – зібраний в усіх регіонах України величезний матеріал для створення різноманітних термінологічних словників, а також словників місцевих говірок.

6. З маркою заснованої видавництвом Бібліотеки „Рідної мови” вийшла в світ низка підручників, довідників, самовчителів української мови.

10. Протягом тривалого часу „Наша культура” підтримувала тісні творчі контакти з провідними науковими центрами Європи, обмінюючись виданнями, поширюючи таким чином інформацію про українське мовознавство й літературознавство в усьому вільному світі.

ЛІТЕРАТУРА

- Відділ рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 29, од. зб. 104, арк. 6; ф. 362, од. зб. 358, арк. 35; арк. 13; арк. 36; арк. 42–43; ф. 400, од. зб. 8, арк. 9.
- Ковальський М., *Персональна справа Івана Огієнка в Архіві Нових Актів у Варшаві* [в:] „Український історик” (Нью-Йорк), вип. 1–4, 1995, с. 259–267.
- Нестеренко А., *Митрополит Іларіон – служитель Богові й народові* [в:] *Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона*, Вінніпег 1958, с. 154.
- Огієнко І., *Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян*, Жовква 1938, с. 7.
- Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego, N4692, Ogijenko Jan.

UKRAINIAN STUDIES PROJECTS BY THE WARSAW-BASED PUBLISHING HOUSE “OUR CULTURE” IN THE TWENTIES AND THIRTIES 20TH AND THEIR IMPACT ON THE PRESENT

The preconditions of the creation of the publishing house “Nasha cultura” (“Our culture”) and its program in the 1920–30s are analysed in this article on the basis of archive material, which has been collected by the author in Ukraine, Poland and Canada. The activity of the publishing house is analysed in the context of projects, fully or partially completed by the house, such as the monthly magazines “Ridna mova” (“Native language”) and “Nasha cultura” (“Our culture”), the book series “Biblioteka ukrainoznavstva” (“Books on Ukrainian studies”) and “Studii do Ukrainskoi gramatyky” (“Ukrainian Grammar studies”), and the series of documentary matter digests “Vyzvolennya Ukrainy” (“Liberation

of Ukraine”). Attention is focused on the program and on the peculiarities of the editorial policy. The article deals with correspondents and the topics of the published matter. The main motto of the magazine “One literary language and one spelling for one people” is placed in context.

Key words: Ivan Ohienko, Warsaw, publishing house, “Nasha cultura” (“Our culture”), magazine, books, book series, Slavic languages, country study, Ukrainian studies, emigration.

Marta ZAMBRZYCKA

Uniwersytet Warszawski

Charkowska szkoła fotografii społecznej. Między dokumentem a sztuką

Tematem artykułu jest relacja między dokumentalizmem i sztuką w fotografii. Zagadnienie to jest związane z problemem „czytania” fotografii jako swego tekstu, a także z kwestią ramy artystycznej, modelującej wycinek rzeczywistości jako obiekt interpretacji. Wskazane problemy zostaną przedstawione na przykładzie twórczości tak zwanej „charkowskiej szkoły fotografii społecznej”, a przede wszystkim prac najważniejszego jej przedstawiciela, Borysa Michajłowa. Historia charkowskiej fotografii społecznej sięga korzeniami przełomu lat 60. i 70. Zapoczątkowała ją działalność grupy *Wriemia*, założonej przez Borysa Michajłowa, Jewhena Pawłowa, Ołeha Malowanego i innych¹. Kontynuacją linii wyznaczonej przez *Wriemia* było założenie w latach dziewięćdziesiątych tzw. Grupy Szybkiego Reagowania (Fast Reacting Group), do której należeli: Borys Michajłow, Serhij Bratkow, Serhij Solonski.

Jak podkreśla ukraiński historyk sztuki Ołeksandr Solowiov, od samego początku w pracach wspomnianych artystów dokumentalizm przeplatał się ze stylizacją artystyczną². Pod względem treści fotografie Borysa Michajłowa czy Serhija Bratkowa wpisują się w nurt określony przez Susan Sontag jako „obraz mobilizujący sumienie”³. Artyści poruszają ważne i bolesne problemy społeczne, ukazując rzeczywistość w sztuce najczęściej pomijaną i omijaną wzrokiem w realnym życiu. Ich prace to zapis poradzieckiej rzeczywistości w jej najciemniejszych odsłonach. Pod względem formalnym fotografie te stanowią jednak wyraźną kreację artystyczną: są najczęściej stylizowane i pozowane, bywają barwione, często są kadrowane w specyficzny, przemysłowy sposób. Zawierają też aluzje do malarstwa i symboli religijnych (szczególnie prace Michajłowa).

---

¹ N. Ridnyj, A. Kriwencowa, *Борис Михайлов: Концептуализм для меня – это аналитическая позиция*, [w:] „Художественный журнал”, 70/2008, <http://xz.gif.ru/numbers/70/mihailov/>

² O. Solowiov, *15 postaci ukraińskiej sceny artystycznej czasu niepodległości*, Materiały prasowe Centrum Sztuki Współczesnej, Zamek Ujazdowski. http://csw.art.pl/upload/file/1303_press_ukrainiannews_soloviov_text.pdf [data dostępu] [15.11.13].

³ S. Sontag, *O fotografii*, Warszawa, 1986, s. 21.

Aby przeanalizować relację między dokumentalizmem i sztuką, należy zadać sobie przede wszystkim pytanie o to, co rozumiemy pod pojęciem „fotografia dokumentalna”. Jak podkreśla Sławomir Sikora w książce *Fotografia między dokumentem a symbolem*, pojęcie „fotografia dokumentalna” nie doczekało się jeszcze jednoznacznej definicji, a najczęściej przywoływanym kryterium jest intencja fotografa – chęć udokumentowania czegoś, ukazania odbiorcy jakiegoś fragmentu rzeczywistości⁴.

Dokument definiowany jest na podstawie relacji do rzeczywistości i rozumiany jako jej świadectwo. O zdjęciu jako obrazie rzeczywistości pisał między innymi Roland Barthes, zauważając, że „określone zdjęcie nigdy nie odróżnia się od swojego przedmiotu odniesienia”⁵. Bez wątpienia relacja między rzeczywistością a jej obrazem utrwalonym na fotografii jest przyczynowa i konieczna. Inaczej niż w malarstwie, fotografia jest zawsze obrazem czegoś, konkretnego fragmentu świata – w tym sensie nie da się zaprzeczyć jej realizmu. Cytując Sławomira Sikorę, możemy zauważyć, że „wszelkie próby traktowania fotografii jako dokumentu odnoszą się przede wszystkim do jej realizmu.”⁶ A jednak – jak każda forma ludzkiej działalności twórczej – fotografia narzuca perspektywę postrzegania oraz na swój własny sposób definiuje jego przedmiot.

Autorka klasycznej pracy *O fotografii* Susan Sontag pisze: „fotografie zmieniają i rozszerzają pojmowanie tego, co zasługuje na oglądanie, i tego co mamy prawo zauważyć. Stanowią gramatykę i – co jeszcze ważniejsze – etykę widzenia”⁷. A więc już sam wybór tematu, „wycięcie” i skadrowanie fragmentu rzeczywistości jest formą interpretacji. I chociaż aparat fotograficzny w pewnym sensie chwytą rzeczywistość, nie dopuszczając do całkowitej dowolności, „ogólnie rzecz biorąc fotografie (...) są także interpretacjami świata”⁸. Podobnie Andre Rouille w książce *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną* podkreśla konstrukcyjny charakter każdej, również dokumentalnej fotografii. Autor zauważa, iż relacja między obrazem a rzeczywistością jest dwustronna: sam obraz nie tylko odbija, ale i tworzy rzeczywistość, dlatego dokumentalny charakter fotografii należy rozpatrywać jedynie w szerszym kontekście światopoglądowym. Fotografia może stanowić świadectwo rzeczywistości, ale jedynie w systemie uznanych prawd oraz przekonań: „Wartość dokumentalna obrazu fotograficznego (...) zmienia się w zależności od warunków, w jakich obraz ten jest odbierany, ale także w zależności od wiary i zaufania, jakie są w niego pokładane”⁹.

W kontekście „szkoły charkowskiej” istotna jest zwłaszcza wspomniana „etyka widzenia”. Autorzy z Charkowa wpisują się w nurt „fotografii zaangażowanej”, apelującej do sumienia. Głównym przedmiotem zainteresowania Borysa Michajłowa

⁴ *Ibidem*, s. 23.

⁵ R. B a r t h e s, *Światło obrazu*, Warszawa, 2008, s. 14.

⁶ *Ibidem*, s. 23.

⁷ S. S o n t a g, *O fotografii*, op. cit., s. 7.

⁸ *Ibidem*, s. 11.

⁹ *Ibidem*, s. 19.

czy Serhija Bratkowa są problemy społeczne: trudne, niewygodne i spychane na margines. Przedstawione w sposób nierzadko szokujący, prowokacyjny i przełamujący społeczne tabu, mogą stanowić rodzaj „negatywnej epifanii”¹⁰. Ogniskują naszą świadomość na problemach bezdomności, patologii, nędzy, rozpadu. Jednocześnie fotografie te, układając się w większe cykle (*Historia choroby, Zmierzchy, Przy ziemi* Borysa Michajłowa, *Dzieciaki, Marynarze, Straszne bajki* Bratkowa), stanowią rodzaj narracji, linearnej opowieści o rozpadającym się, zdegradowanym świecie.

Autorzy modelują swoją opowieść. W jej odczytaniu niezbędna jest znajomość kontekstu społeczno-historycznego, bez którego sama fotografia mówi niewiele. Zgodnie ze słowami Kirsten Hastrup: „prawda fotografii mówi tylko tyle: w pewnej chwili przed obiektywem aparatu znajdowała się oglądana na zdjęciach osoba czy scena”¹¹. O tym, czy fotografia społeczna wywrze wpływ na odczucia moralne odbiorcy w ogromnym stopniu przesądza jego świadomość polityczna i wiedza¹². Fotografie społeczne Borysa Michajłowa czy serie tematyczne Serhija Bratkowa są analizą – a w dużym stopniu też diagnozą – konkretnej sytuacji społeczno-politycznej, dotyczą konkretnego miejsca i czasu, ich odczytanie wymaga znajomości tego kontekstu.

Modelowanie artystyczne, a co za tym idzie sugerowany sposób interpretacji, wyraża się nie tylko w planie treści, czyli wyborze tematu, ale również w sposobie jego przedstawienia. Fotografie Borysa Michajłowa z cykli *Zmierzchy* oraz *Przy ziemi* charakteryzują się specyficznym „obniżonym” kadrowaniem. Autor robił ujęcia z wysokości biodra, dlatego przedstawiony świat widzimy w zawężonej, ograniczonej do poziomu chodnika perspektywie. Z tej perspektywy oglądamy toczące się „przy ziemi” życie Charkowa lat 90. Fotografie te stanowią dokument z rozpadu ustroju radzieckiego. Życie na fotografiach Michajłowa upływa w scenerii zaśmieconych ulic, zniszczonych budynków, brudnych podwórek i przestrzeni bazarowych. A w nich ludzie: starzy i młodzi, biednie ubrani, siedzący na krawężnikach, pijący lub już pijani, niektórzy leżą na ulicy, omijani przez przechodniów, inni kłócą się, śmieją lub siedzą, apatycznie patrząc w dal. Są też inwalidzi, przemieszczający się na prowizorycznych platformach domowej produkcji, obciążone zakupami kobiety, snujące się bez celu dzieciaki i zgraje bezdomnych psów. W jednym z wywiadów Borys Michajłow określił Charków jako „brutalne miasto” i tę jego ciemną stronę stara się ukazać w większości swoich prac¹³. Jako przedmiot swoich fotografii artysta wybiera część społeczeństwa, wyrzuconą poza „główny nurt życia”. Interesują go ci, którzy ani w poprzednim, ani w nowym ustroju politycznym nie znajdują dla siebie miejsca.

¹⁰ S. Sontag, *O fotografii*, op. cit., s. 23.

¹¹ S. Sikora, *Fotografia. Między dokumentem a symbolem*, Izabelin, 2004, s.117.

¹² S. Sontag, *O fotografii*, op. cit., s. 23.

¹³ Т. Терен, *Борис Михайлов: Из фотографії ввійшло повітря*. <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1250/164/44305/> [15.11.13].

Wstrząs, którego doznajemy, patrząc na prace Borysa Michajłowa, wydaje się związany nie tyle z fotografowanym obiektem, ile ze sposobem jego przedstawienia. Obniżone kadrowanie spłaszcza perspektywę, zawęża przestrzeń, przez co odnośny obraz wywołuje wrażenie braku powietrza, zamknięcia i ograniczenia. Fotografowane ulice, podwórka i bazyry stają się ciasną klatką dla uwięzionych w niej ludzi – rzeczywistością bez wyjścia. Wrażenie mroku i ciasnoty potęguje dodatkowo dominująca w obu seriach sztuczna barwa: w serii *Zmierzchy* sino-fioletowa, w serii *Przy ziemi* żółto-brązowa. Dopiero patrząc na te fotografie, zaczynamy dostrzegać to, co nierzadko mijamy na ulicach, a co pozostaje w naszej świadomości nieokreślonym wrażeniem. Jednocześnie autor za pomocą specyficznego kadrowania, użycia barw oraz – co oczywiste – samego wyboru fotografowanych obiektów, narzuca nam perspektywę widzenia, a co za tym idzie – sposób interpretacji.

W fotografii, podobnie jak w malarstwie, wybór ramy, określenie granic (czyli kadru) przesądza o symbolicznym znaczeniu tego, co przedstawione. Analizując rolę ramy w malarstwie, Borys Uspieński zauważył, że określa ona w ogromnym stopniu znaczenie wyodrębnionego wycinka rzeczywistości¹⁴. Fotograficzne kadrowanie także nadaje sens utrwalonej na zdjęciu rzeczywistości. I rzecz nie tylko w tym, że fotograf sam decyduje o tym, które elementy rzeczywistości utrwalić, a które wyciąć z kadru. Chodzi również o to, że – jak zauważa Susan Sontag – nierzadko to, co przedstawione na fotografii robi większe wrażenie niż to, co spotkamy w rzeczywistości¹⁵. Dzięki ramie zaczynamy widzieć otaczającą nas rzeczywistość jako obiekt interpretacji.

Wspomniane serie Michajłowa stanowią doskonały przykład gry między dokumentalizmem a sztuką w fotografii. To balansowanie na granicy reportażu i kreacji artystycznej stanowi cechę typową dla twórców z kręgu charkowskiej fotografii społecznej. Wspomina o tym Ołeksandr Sołowiow: „trudno byłoby przeprowadzić granicę między zdjęciami dokumentalnymi a inscenizowanymi. Zdjęcia reportażowe są tak przerysowane, że odnosimy wrażenie (...) inscenizacji, przez co trudno odróżnić dokument od fikcji. W tym zacieraniu granic zawsze krył się wielki atut szkoły charkowskiej”¹⁶.

Grę między mocnym dokumentem a artystyczną stylizacją widać jeszcze wyraźniej w najbardziej znanej serii Michajłowa pt. *Historia choroby*. Jest to cykl ponad stu zdjęć charkowskich bezdomnych, fotografowanych w podmiejskich przestrzeniach postindustrialnych. Zdjęcia zostały wykonane w latach 1997–98, były wystawiane w wielu światowych galeriach i przyniosły artyście międzynarodową sławę. Bohaterowie tej serii obnażają swoje ciała, ukazując całą ich degradację i brzydotę.

¹⁴ B. Uspieński, *Strukturalna wspólnota różnych rodzajów sztuki (na przykładzie malarstwa i literatury)*. [w]: E. Janus, M.R. Mayenowa, *Semiotyka kultury*, Warszawa, 1975, s. 222.

¹⁵ S. Sontag, *O fotografii*, op. cit., s. 154.

¹⁶ O. Sołowiow, *15 postaci ukraińskiej sceny artystycznej czasu niepodległości*, Materiały prasowe Centrum Sztuki Współczesnej, Zamek Ujazdowski http://csw.art.pl/upload/file/1303_press_ukrainiannews_soloviov_text.pdf [15.11.13].

Oglądamy „nagich meneli”, zniszczonych alkoholem, chorobami, nędzą. Kurator wystawy Michajłowa w warszawskim CSW, Ewa Grządek pisze: „Zdjęcia są szokujące, trudne do zniesienia. Widzimy na nich niekończący się korowód zniszczonych chorobami i wódką ciał, które stanowią świadectwo najciemniejszej strony egzystencji człowieka. Ludzkie wraki, staczające się ku śmierci, których wyparło się postsowieckie społeczeństwo”¹⁷. Szokuje bliskość tego świata, bezpośrednie ukazanie nagiego zniszczonego ciała. Oglądanie tych zdjęć wywołuje przerażenie, ale również wstyd, dyskomfort spowodowany naruszeniem granic intymności.

Fotografie z cyklu *Historia choroby* nie są jednak reportażem. Nie są – wg słów Aleksandra Roppoporta – kolejną odsłoną „postsowieckiej społeczno-historycznej etnografii”¹⁸, stanowią bowiem obraz świata pozbawionego wszelkich wartości kulturowych. Nagość fizyczna staje się tu metaforą ludzkiego upadku i bezbronności. Postaci zostały upozowane, sytuacje wyraźnie zainscenizowane, artysta nie ukrywa, że płacił bezdomnym za pozowanie, wykorzystując ich jako obiekt artystycznej kreacji. W wielu ujęciach dopatrzyć się można również nawiązań do ikonografii biblijnej (np. *Pieta*, *Zdjęcie z krzyża*). Czy ta kreacja odbiera zdjęciom Michajłowa prawdziwość? Wydaje się, że nie. Co więcej – stylizowana kompozycja podkreśla okropieństwo oglądanej rzeczywistości, zwraca naszą uwagę na to, co w realnym życiu omijamy wzrokiem. Kompozycja wraz z ramą/kadrem czynią z przedstawionego fragmentu świata obiekt interpretacji.

I rzeczywiście – to, co widzimy na zdjęciach, robi większe wrażenie niż to, co zdarza nam się mijać na ulicach. Jednocześnie skomponowane w poszczególnych seriach tematycznych fotografie stają się rodzajem oglądanej fabuły. Być może całą otaczającą nas rzeczywistość jesteśmy w stanie rozumieć jedynie w kategoriach scenariusza lub narracji. Odwołując się do antropologii Victora Turnera, można stwierdzić, że każda działalność kulturowa jest rodzajem scenariusza, „opowieścią społeczeństwa o sobie samym”¹⁹. O narracyjnym charakterze kultury jako całości pisał również Wolfgang Iser, określając ją jako „fikcjonalny scenariusz”²⁰. Fotografia społeczna Borysa Michajłowa czy Serhija Bratkowa stanowiłaby w tym kontekście jedną z takich opowieści o świecie – opowieści, której narracja wyrażona jest w obrazach. Zasadniczym pytaniem wydaje się nie tyle „prawdziwość” czy autentyczność fotografii dokumentalnej, ile kwestia modelowania, za pomocą którego dostrzegamy poszczególne aspekty rzeczywistości i uznajemy je za przedmiot analizy.

Relacja między narracją a obrazem nasuwa również pytania o interdyscyplinarność sztuk wizualnych oraz ich ścisły związek ze sztuką słowa, są to jednak

¹⁷ M. Majewska, *Borys Michajłow*, [w:] <http://www.fotopolis.pl/index.php?g=158> [15.11.13].

¹⁸ A. Roppoport, *Человек без определенного места*, [w:] „Художественный журнал”, 42/2002, <http://xz.gif.ru/numbers/42/> [15.11.13].

¹⁹ *Antropologia widowisk, zagadnienia i wybór tekstów*, red. L. Kolankiewicz, Warszawa 2010, s. 23.

²⁰ W. Iser, *Czym jest antropologia literatury? Różnica między fikcjami wyjaśniającymi a odkrywającymi*, [w:] „Teksty Drugie” nr 5/2006, s.11–35.

kwestie, którym należałoby poświęcić szersze omówienie. W tym miejscu ograniczę się do zacytowania fragmentu pracy Piotra Rypsona *O tym, jak słowo ciałem się stało*, w której autor stwierdza, iż obecnie obserwujemy „stopień się tego, co nazywamy sztuką języka, z tym, co nazywamy sztuką w ogóle”, oraz przewiduje, że „interdyscyplinarność, a raczej intermedialność poszukiwań ostatecznie odetnie nowe poetyki od literatury”²¹. Warto zauważyć, że już same tytuły serii fotograficznych Borysa Michajłowa czy Sergieja Bratkowa stanowią bezpośrednie odwołanie do poetyki tekstu literackiego: takim jest bez wątpienia tytuł *Historia choroby* Michajłowa, czyli „opowieść” życia charkowskich bezdomnych, czy *Straszne bajki* Sergieja Bratkowa – inscenizowane scenki komiczno-krwawe z udziałem dzieci, które – jak zauważa Ołeksandr Solowjow – stanowią rodzaj nieco ironicznej refleksji nad obrazami przemocy we współczesnej kulturze²².

Twórczość „charkowskiej szkoły fotografii społecznej” można rozpatrywać w wielu różnorodnych kontekstach: najbardziej oczywiste jest odczytanie jej jako dokumentu postradzieckiej rzeczywistości, równie ciekawe jest badanie relacji między dokumentalizmem a kreacją artystyczną oraz refleksja nad strategiami literackimi w kompozycji serii fotograficznych. Kolejnym, równie interesującym kierunkiem, może być wpisanie fotografii Borysa Michajłowa czy Serhija Bratkowa w kontekst antropologii widowisk. Ukazywana przez autorów degradacja społeczeństwa, epatowanie brzydotą i okrucieństwem, operowanie estetyką szoku i brutalnej ironii pozwala analizować tę twórczość jako rodzaj współczesnego „widowiska przemocy”. Ten kierunek pozostawiam jednak w sferze intuicji, wymagającej głębszej analizy.

BIBLIOGRAFIA

- Antropologia widowisk, zagadnienia i wybór tekstów*, red. L. Kolankiewicz, Warszawa 2010.
 Barthes R., *Światło obrazu*, Warszawa, 2008
 Iser W., *Czym jest antropologia literatury? Różnica między fikcjami wyjaśniającymi a odkrywającymi*, [w:] „Teksty Drugie” nr 5/2006, s.11–35
 Majewska M., *Borys Michajłow*, [w:] <http://www.fotopolis.pl/index.php?g=158> [15.11.13].
 Ridnyj N., Kriwencowa A., *Борис Михайлов: „Концептуализм для меня – это аналитическая позиция”*, [w:] „Художественный журнал”, 70/2008, <http://xz.gif.ru/numbers/70/mihailov/> [15.11.13].
 Rouille A., *Fotografia. Między dokumentem a sztuką współczesną*, Kraków, 2007
 Ropporport A., *Человек без определенного места*, [w:] „Художественный журнал”, 42.2002, <http://xz.gif.ru/numbers/42> [15.11.13].
 Rypson P., *O tym, jak słowo ciałem się stało* [w:] *Antropologia twórczości słownej*, red. K. Haggmajer-Kwiatk, Warszawa, 2012.

²¹ P. Rypson, *O tym, jak słowo ciałem się stało* [w:] *Antropologia twórczości słownej*, red. K. Haggmajer – Kwiatek, Warszawa, 2012, s. 651–659.

²² O. Solowjow, *Турбулентні шлюзи*, Київ, 2006, s. 98.

- Sikora S., *Fotografia. Między dokumentem a symbolem*, Izabelin, 2004,
- Solowiov O., *15 postaci ukraińskiej sceny artystycznej czasu niepodległości*, *Materiały prasowe* Centrum Sztuki Współczesnej, Zamek Ujazdowski. http://csw.art.pl/upload/file/1303_press_ukrainiannews_soloviov_text.pdf [15.11.13].
- Solowiov O., *Турбулентні ілюзи*, Київ, 2006
- Sontag S., *O fotografii*, Warszawa, 1989, s. 154
- Uspienski B., *Strukturalna wspólnota różnych rodzajów sztuki (na przykładzie malarstwa i literatury)*. W: Janus E., Mayenowa M.R. (red.), *Semiotyka kultury*, Warszawa, 1975
- Терен Тетяна, *Борис Михайлов: Из фотозграфії вийшло повітря...* <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1250/164/44305> [15.11.13].

KHARKIV SCHOOL OF SOCIAL PHOTOGRAPHY: BETWEEN DOCUMENTARY AND ART

The topic of the text is the relationship between the documentary and artistic sides of photography. This issue is related to the problem of “reading” photographs as texts, as well as modeling reality as an object of interpretation. These problems will be presented with reference to the “Kharkov school of social photography”. The history of Kharkov social photography began in the 1960/70s and is associated with such names as: Boris Mikhailov, Yevhen Pavlov, Oleh Malowanyj, Serhij Bratkov and others.

Key words: photography, art, realism, documentary, interpretation

Наталія ЗІНЧЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Стильові особливості ідеологічних творів Івана Нечуя-Левицького

Перехід в українській літературі від оповідної до об'єктивно-повістєвої манери у 60-70-і роки дав змогу порушити в ній широкі проблеми загальнонаціонального значення. Пошуки шляхів пізнання дійсності приводять до посилення в літературі аналітичного начала, розширення її соціальної сфери. Орієнтація на життєву достовірність зображуваного стає однією з провідних констант літературного розвитку. І. Нечуй-Левицький вважав, що „тільки реальне життя має право диктувати і призначати зміст і сюжети авторам”. Назвавши Нечуя-Левицького великим артистом зору, всеобіймаючим оком України, І. Франко вказував на головну особливість творчого методу і стилю письменника: вміння „ухопити деталі”. На особливість цього методу вказував і О. Білецький: „Дійсність постає перед художником не у вигляді цільного чи скороминучого враження, а у вигляді ряду фіксованих зором деталей, що лише у сукупності своїй дають картину”.¹

Як відомо, другий твір з життя інтелігенції Нечуй-Левицький написав тільки у 1888 році. У цей проміжок часу він створює повісті *Микола Джеря* і *Кайдашева сім'я*, ряд оповідань і нарисів. Відповідаючи М. Грушевському (травень 1885 р.) на запитання, чому він не пише „повстей з життя інтелігентних верств”, письменник пояснює, що в цей час йому трапилось „наскочити на сюжети з народного життя”, які так його зацікавили, що багато з них він „взяв з життя, не змінивши навіть прізвищ та ймення. Але, – підкреслював Нечуй, – я зовсім не думаю слідкувати за кимсь-там і тягтися за хвостом чужої думки. Пишу те, що бачив і що знаю, а чого не знаю, за те не беруся”.²

Настійне підкреслення того, що він неухильно слідує тільки правді життя, доходить у Нечуя-Левицького навіть до заперечення будь-якої тенденційності;

---

¹ О. Білецький, *Микола Джеря* [в:] І. Нечуй-Левицький, *Микола Джеря.*, Київ 1955, с. 135.

² І. Нечуй-Левицький, *Зібр. творів: у 10 т.*, Київ 1968, с. 300.

він „не вигадав своїх героїв і не вклав в їх думки та гадки свої тенденції, як то часом буває в письменників”³, що звичайно не відповідало дійсності.

Сказане про творчий метод Нечуя-Левицького тільки підтверджує відому думку про те, що на відміну від митців попередніх епох і літературних напрямів, письменники-реалісти перебувають у неопосередкованому відношенні до зображуваної дійсності. Поетика реалізму, за визначенням Л. Гінзбург, – це „поетика непередбаченого на всіх рівнях – тематичному, жанровому, сюжетному, словесному”⁴.

„Письменник-реаліст „неупереджено» підходить до дійсності, він кожного разу ніби заново відкриває її і шукає найбільш адекватну форму її художнього вираження”⁵. Це „відкриття дійсності”, як правило, зорієнтоване у Нечуя-Левицького не на осягнення загально значимих суспільних процесів, проблем і закономірностей, а на безпосереднє змалювання конкретного явища чи індивіда в усій повноті буденних життєвих зв’язків. У цьому письменник був близький до Гоголя, який говорив про потребу охопити всі подробиці життя. М. Лисенко порівнював Нечуя-Левицького з І. Гончаровим: „Все у них з дрібничок складається. У Гончарова – диван, халат, нічні туфлі, пусте, бездумне животіння, неробство. У Нечуя – нікчемні чвари, важка, безрадісна праця, безглузді баталії на селянських дворах за горщик чи стару грушу. І все описується серйозно, кожна навіть найменша деталь освітлюється з усіх боків – і так, і сяк. Дрібниця до дрібниці. Краплина до краплини. А виходить море. Житейське море”⁶. Зосередження на побуті, таке характерне для творів Нечуя-Левицького з селянського життя, помітне і в його ідеологічних повістях. Так, заземлений спосіб життя, занурення в суто побутові проблеми і конфлікти, які властиві для родини Сидора Сухобруса, визначають і самий стиль стосунків між ними, манеру розв’язання суперечностей.

Зіткнення матеріальних, побутових інтересів Марти і Степаниди призводить до колотнечі і сварок – як в родині Кайдашів чи між бабою Параскою і бабою Палажкою: „Передніше почали лаяться наймички згори й низу, а за наймичками й хазяйки”⁷.

Інтереси доктора Гурковенка („Дивовижний похорон») не виходять за межі дрібного себелюбства, міщанського побуту і харчування: „Ніякі громадські та соціальні питання не взурушували й щиро не зогрівали його душі”⁸.

Можна твердити, що „побутовізм”, буденна заземленість письменницької обсервації дійсності головним чином зумовлені були самою тематикою його

³ *Ibidem*, s. 424.

⁴ Л. Гінзбург, *О литературном герое*, Ленинград 1979, с. 63.

⁵ Д. Наливайко, *Стиль напрямку й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст.*, Київ 1987, с. 17.

⁶ О. Лисенко, *Спогади сина*, Київ 1966, с. 166-167.

⁷ І. Нечуй-Левицький, *op. cit.*, с. 49.

⁸ *Ibidem*, s. 10.

творів, вибором життєвого матеріалу. Вихід персонажів із зачарованого кола дрібних побутових інтересів, поява „нових людей» відчутно відсуває на далекий план це детальне побутописання. І Радко, і Комашко, і „нові жінки» не мають власного побуту; їх побутове життя з'являється як елемент більшого (запаадливі пошуки пані Високою квартири для подружжя Радюків у Києві) чи меншого включення героїв у побут оточуючого їх середовища (перебування Радюка в родині Дашковича, Сані Навроцької – у родині батька). Комашко – взагалі короточасний „гість” у чужому побуті.

Сказане не означає, однак, що вироблена письменником у творах із селянського життя манера письма зовсім не зникає в ідеологічних повістях (*Хмари, Над Чорним морем, Навіжена, На гастрольях в Микитянах*), які свідчать скоріше про її закріплення і функціонування як цілісного стилю.

Як представник соціально-побутової течії в реалізмі Нечуй-Левицький скрізь тяжіє до панорамного показу буття, етнографічно докладного його опису у просторі й часі. В горизонтальному аспекті охоплення дійсності (широта її тематичного охоплення) авторська інформація переважає над стереоскопічністю, психологічним аналізом (можна сказати, що психологічне життя описується через його зовнішні прояви). Усе у творах Нечуя починається з природного плину життя, з випадку, дрібниці; подальша оповідь супроводжується детальним, етнографічно достовірним описом обставин, оточення, місця дії, інтер'єру, неодмінним портретом персонажа, відомостями про його біографію, одяг тощо. І хоч оточення, інтер'єр, описи стану природи, пейзажі існують об'єктивно і далеко не завжди стають знаками психологічного змісту, в кінцевому підсумку детальне змалювання обставин, серед яких діють персонажі, наприклад, опис одягу у шафі Елпідора Ванатовича, кімнат у будинку Сватківських (*Неоднаковими стежками*), суто буденного спілкування з іншими персонажами (з попом, матушкою, наймитами у повісті *На гастрольях в Микитянах*) все-таки не є самодостатнім, а більшою чи меншою мірою допомагає розкриттю сутнісних рис характерів.

Прагнення письменника відобразити життя таким, яким воно є в дійсності, з найбільшою глибиною і правдивістю висувало проблему жанру, який здатний був би задовольнити ці вимоги. Серед різних форм епосу таким жанром стала повість, в якій найбільше виявляється пізнавальна функція літератури, здатність відобразити свій предмет в усій його повноті й детальності. Саме повість більшою мірою, ніж оповідання і роман, може відображати дійсність в її безпосередності” і живій конкретності, досягаючи об'єктивності зображення.

Це стосується або середовища, в якому діють персонажі, або історії взаємовідношення людини із середовищем, або характеру особистості в його об'єктивному прояві. Відображуючи моральний, соціальний, економічний та інші стани суспільства, повість не обов'язково має розкривати глибинні економічні закономірності дійсності. Внутрішня завершеність цього жанру досягається єдністю авторської оцінки описуваних подій, підпорядкованістю всіх елементів образної структури основній ідеї.

У творах про інтелігенцію авторська позиція постає виразно, коли письменник не тільки розповідає про події, а й виражає своє ставлення до них, свою співучасть. Так, у повісті *Неоднаковими стежками* образ автора служить єднальною ланкою, через яку прокладаються структурні зв'язки між розділами та окремими епізодами твору.

Авторське начало виступає не як суто суб'єктивне почуття, а як загально значима ідея. Повість може мати будь-яку протяжність у просторі й часі, не будучи строго регламентованою ні одиничністю події чи цілісністю сюжету, як в оповіданні, ні підпорядкованістю, як роман, проблемі індивідуального характеру і замкнутості дії.

І. Нечуй-Левицький розумів необхідність створення широкого епічного полотна, де типові характери діяли б в етнографічно і соціально правдивих типових обставинах, де можливим був би всебічний аналіз типів і соціальних стосунків в Україні у пореформений період. Першим кроком у цьому був здійснений письменником перехід від традиційної оповідної форми до об'єктивно-епічного повістутвання. Це давало змогу повніше і конкретніше зобразити суспільно-побутове становище, яке формує людину.

На вибір і вироблення форми епічної оповіді у творах з життя інтелігенції Нечуя-Левицького великий вплив мали його повісті про селянське життя, природний і неквапливий плин якого, одвічний круговорот пір року визначали його динаміку, характер хронотопу, кількість і ступінь дійовості персонажів. Письменник і в селянському житті, і в своїх творах про нього мав справу не стільки з яскравими індивідуальностями (як, наприклад, Микола Джеря, котрий є власне характером більше збірним, узагальненим, між реально існуючим як цілісна особистість), скільки із певними становими типами. Цим пояснюється небажання Нечуя-Левицького вводити у свої повісті й оповідання з життя інтелігенції багато дійових осіб, бо тоді, як писав він М. Грушевському, „трудно обмалювати докладно їх характери”⁹.

Внаслідок нахилу до максимальної докладності, об'єктивності значне місце у творах з життя інтелігенції займають поза фабульні елементи, детальні описи місця дії, різні епізоди, які не мають прямого стосунку до сюжету. Активну роль відіграє голос автора, який не тільки оцінює, коментує описувані події, а й з'єднує (через ідею, тенденційну настанову) окремі частини повістутвання та замість психологічного аналізу вдається до прямих авторських характеристик персонажів.

Жанр саме такої повісті цілком відповідав художнім задумам Нечуя-Левицького, його творчій індивідуальності. Однак письменник створює не просто повісті, а повісті-хроніки. В епічних творах для письменника важливе не стільки освоєння дії, скільки можливість „описувати всі верстви, усе життя, усіх людей свого краю». А такі можливості якраз і давала хроніка.

⁹ І. Нечуй-Левицький, *op. cit.*, с. 307.

Як відомо, хроніка – літературний жанр, у якому наявний виклад історичних подій у їх часовій послідовності. В центрі хроніки час виступає як суб'єкт історичного процесу. У ній органічною зв'язкою сюжету є сам плин часу, якому підпорядковуються дії персонажів. Хронікам властивий екстенсивний сюжет, утворений чергуванням сцен, фрагментів, картин змінюваної дійсності; структура хронік відображає темп, тривалість, порядок і ритм відображуваних подій, за точку відліку яких, як правило, беруться моменти реального історичного часу.

Для літератури XIX століття характерне естетичне переосмислення самих прийомів хронікального повісткування. Хроніка рідко зустрічається як самостійний літературний жанр. Частіше вона входить в інший жанр (роман, повість), при цьому реальний, історичний час підпорядковується вигаданому письменником сюжету.

Нечуй-Левицький в ідеологічних творах якраз і вдається до хронікального повісткування (воно характерне і для *Миколи Джері*, *Кайдашевої сім'ї*, *Старосвітських батюшок та матушок*): подає розгорнуту художню розповідь про суспільно-історичні події в країні в 60-70-ті роки XIX століття, коли боротьбу проти соціального поневолення, політичного й національного гніту вели демократи-народники (*Хмари*); доля персонажів повісті-хроніки *Над Чорним морем* підпорядковується хронологічному ходу суспільних подій, що виявилися у гнітючій політичній реакції 80-х років.

О. Кониський (один із перших критиків, який відгукнувся на вихід повісті *Хмари*) сам робить спробу дати образи „людей нового часу” і звертається теж до повісті-хроніки: *Семен Жук та його родичі* та *Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу*. Останній твір має особливо виразні ознаки хроніки. В його сюжет вкраплено згадки про історичні події, що відбувалися в добу реакції 80-х років, названої письменником „смутиним часом». Конкретно-історичними реаліями насичена також характеристика 40-60-х років, що розкриває минуле головного героя Юрія Горовенка (миколаївська реакція, справа Петрашевського, Кирило-Мефодіївське братство, виникнення недільних шкіл, польське повстання 1863 року тощо). Як зазначав М. Сиваченко, „орієнтація О. Кониського на конкретні суспільні події, на певні історичні особи найбільш відчутна, коли він показує перебування Горовенка в кадетському корпусі в Отаві, малює образ учителя історії Дмитра Павловича Пучки, який мав вплив на Горовенка»¹⁰.

Хронікальне повісткування визначило й основний принцип організації структури, композиції творів Нечуя-Левицького, які служать для розкриття й організації образів, їх зв'язків і взаємин, що характеризують досліджуваний життєвий процес. Композиція визначається характером конфлікту, закономірностями зображуваної дійсності, світоглядом письменника, художнім методом, ідейно-естетичними (зокрема жанровими) завданнями, поставленими автором.

¹⁰ М. Сиваченко, *Олександр Кониський*, Київ 1990, с. 19.

Композиція творів Нечуя-Левицького із життя інтелігенції досить своєрідна. Ідеологічні твори були новим жанром для нього, а це позначилося на характері їх структури. У повістях та оповіданнях про інтелігенцію немає напруженої динаміки, – тут переважає статика, яка іноді породжує одноманітність описів персонажів, місцевості, явищ природи. Для посилення динаміки Нечуй-Левицький вдається до способу включення героя у нове оточення, нові обставини, вводить мотивовані розвитком фабули висловлювання персонажів, авторські відступи.

Поширеним композиційним засобом творчості Нечуя-Левицького, що, зрештою, переходить у широкому його розумінні у сферу стилю, є засіб контрасту в характерології, який призводить до паралельного зображення-протистояння персонажів-антагоністів й організовує за цим принципом уже власне фабульну і сюжетну структуру (Воздвиженський – Дашкович, Радюк – Кованько; Ольга – Галя у *Хмарах*, Комашко – Фесенко; Раїса Михайлівна Навроцька – Саня Навроцька – *Над Чорним морем*). У творах про „нових людей» антагонізм (контраст) характерів і світогляду ділить людей на два табори – „батьків» і „дітей». „На контрасті характерів, життєвої поведінки і моральних устремлінь героїв будується сюжетна основа багатьох повістей Нечуя-Левицького»¹¹.

На невдалість композиції повісті „*Хмари*» неодноразово вказували критики. М. Драгоманов, вважаючи повість загалом реалістичною, відзначав слабкість композиції твору: „Всі картини, або іноді тільки нариси, не зв'язані одна з одною, не вияснюють ідеї повісті... В цьому вигляді повість Левицького зовсім не можна назвати вдалою ні по композиції, ні по ідеї, ні по змалюванню головного її представника»¹². Композиція повісті „*Хмари*» зазнала різкої критики і з боку рецензента „Правди»: „...не можна сказати, щоб ця повість п. Левицького була вдатна ані щодо композиції, ані щодо ідеї. Крім того, вона надто довга й багато в ній повторів, особливо в описовій частині...»¹³.

С. Якимович, розглядаючи композицію творів І. Нечуя-Левицького (в тому числі й ідеологічних), зауважував, що „життя і побут міцно тримали у своїх обіймах художню творчість Нечуя-Левицького», а тому письменник, навіть маючи добрий намір подати тогочасне життя, „постійно вкладав його в тісніх рамках своєї родинної повісті, убгавши до неї чималу хроніку кількох родин, які своїм життям відбивали і громадське життя»¹⁴.

На захоплення Нечуєм-Левицьким побутовими подробицями, етнографічними деталями у творах з життя інтелігенції указував і О. Дорошевич, наголошуючи, що саме цей надмірний побутовізм і став причиною слабкості ком-

¹¹ Р. Мішук, *До характеристики індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького*, Київ 1987, с. 150.

¹² „Киевский телеграф”, 1875, с. 9.

¹³ „Правда”, 1875, с. 439.

¹⁴ С. Якимович, *До композиції романів Нечуя-Левицького*, 1925, с. 217.

позиції його творів: „Того, що ми звемо с ю ж е т о м, тобто вилучення одного моменту, сильною внутрішньою, психологічною боротьбою, тут часто-густо зовсім немає»¹⁵.

Зауважимо, що це вже скоріше „романні» вимоги. Тим часом, ідеологічні погляди Нечуя принципово зорієнтовані не на динамічний сюжет, а на детальне розгортання побутового матеріалу та його опис. Майстерністю сюжетотворення письменник загалом володів слабо.

Сюжет твору є одним із найважливіших засобів втілення змісту, узагальнюючим „думки» письменника, його ідейно-емоційним осмисленням реальних характерностей життя, виражених через словесне зображення вигаданих персонажів у їх індивідуальних діях і стосунках. Як завершена в собі цілісна подія з експозицією, зав'язкою, кульмінацією і розв'язкою (тобто класичний тип композиції) сюжет у творах Нечуя-Левицького відсутній. Його ідеологічні твори мають екстенсивний сюжет.

Генетично такий тип сюжету пов'язаний з біографічною повістю, де автор уникає будь-яких штучних прийомів сюжетотворення і ніби збоку коментує те, що об'єктивно розгортається перед його очима.

Як слушно зауважував Р. Міщук, Нечуй-Левицький, як правило, не кладе в основу сюжет, пов'язаний з любовно-пригодницькою фабулою, а використовує так званий „житійний» чи біографічний сюжет, щоб уникнути його одноманітності, письменник „паралельно малює кілька споріднених або ж різко відмінних характерів. Це дає змогу митцеві показати неоднорідність зображуваного середовища, взаємодію людей різного темпераменту»¹⁶.

Зупинимося детальніше на композиції повісті *Хмари*. Твір починається повідомленням про те, як на навчання до Києва прибувають два молоді юнаки – Дашкович і Воздвиженський. Цей вихідний епізод визначає наступне природне розгортання дії: вступні іспити, навчання, проведення вільного часу і т. ін.. Це і є зав'язка твору, але не стільки сюжетно-подієва, скільки характерологічна і, можна сказати, ідеологічна. Стикаються, вступають у постійно діючий конфлікт два протилежні характери, які представляють, по суті, два народи, дві різні ідеології. Зіткнення характерів, виявлення при цьому внутрішніх якостей героїв, їх цілей, звичайно, має свій сюжет. Однак, розвиток конфлікту, зазнаючи більшого чи меншого загострення, не переходить у кульмінацію, яка (у традиційному розумінні – момент найвищого напруження у творі) взагалі виразно не простежується, оскільки це хронологічний опис того, що було, а не спеціально побудований сюжет.

Розв'язка твору – це своєрідне розв'язання конфлікту: спочатку між героями Дашковичем і Воздвиженським – через його завершення (кожен по-своєму

¹⁵ О. Дорошкевич, *Українська література*, Київ 1931, с. 206.

¹⁶ Р. Міщук, *Співець душі народної. До 150-річчя від дня народження І.С. Нечуя-Левицького*, Київ 1987, с. 13.

знайшов власне місце в житті і зайняв відповідну соціальну нішу), а згодом пригасає й конфлікт героя із самим собою (внутрішній, „психологічний» конфлікт Дашковича), а далі – завершення просвітительської місії Радюка. Така розв’язка не є випадковою. Вона дає своєрідний ключ для розуміння змісту самого плину історичного життя. Стара інтелігенція (старше покоління 40-50-х років), вважає автор, себе вичерпала, а боротися за визволення народу від соціального і національного гніту повинна молодь – інтелігенція 60-70-х років. Ідейні шукання молодого покоління інтелігенції становлять другу сюжетну лінію, яка, у свою чергу, теж завершується аналогічною розв’язкою: неспроможністю інтелігенції розігнати „чорні хмари».

Сюжет твору побудований на паралельному розгортанні кількох характерів. Досить виразний у композиційних структурах Нечуя-Левицького засіб контрасту. Сюжет у „*Хмарах*» фактично тримається на характерах-антагоністах, на відмінностях їх в ідейному і сутнісному плані. Це, власне, лінійний, біографічний сюжет зображення конкретної, „самоцінної в собі» реальності, що дозволяє авторові уникати будь-яких штучних прийомів сюжетотворення (хоч антагоністичне зіткнення полярних характерів по суті теж є сюжетотворчим елементом) і ніби збоку безсторонньо коментувати те, що незалежно від його волі розгортається перед очима. Такий сюжет великою мірою сприяв утвердженню об’єктивного стилю в українській літературі.

Є. Кирилюк особливістю композиції *Хмар* пояснював завданням, яке стояло перед письменником: показати два покоління української інтелігенції. Повість складається із двох нерівних частин: одна, де центральною постаттю є Дашкович (перші сім розділів), і друга, де центральною постаттю є Радюк (наступні десять розділів). У цілому композицію *Хмар* Є. Кирилюк вважав характерною для багатьох родинно-побутових творів Нечуя-Левицького¹⁷.

У творах з життя інтелігенції іноді зустрічаємо такий композиційний прийом, як послідовність введення зображуваного в текст через сприйняття його персонажами. Так, приміром, у повісті *Навіжена* поступово вводиться образ Каралаєвої, де читач сприймає її словесний портрет з уст Бородавкіної, далі – через безпосереднє сприйняття Ломиковського і лише згодом дається героїні авторська характеристика.

Слід відзначити тотожність композиційної географії у повістях *Навіжена* і *Над Чорним морем* (дія відбувається спочатку в Кишиневі, потім – в Одесі), а також у виведенні другорядних персонажів, зокрема Христини Бородавкіної.

Прийнято вважати, що загальна будова творів І. Нечуя-Левицького про інтелігенцію близька до романів І. Тургенєва. Приміром, погляди своїх героїв Тургенєв висловлює або безпосередньо, або у діалозі, у двобой ідейних супротивників. Так розкриваються погляди Базарова. Подібно до композиції тургенєвського роману в центрі ідеологічних творів Нечуя-Левицького маємо чітко

¹⁷ Є. Кирилюк, *Передмова*, Київ 1941, с. 34.

визначеного основного героя, який є не лише психологічною, а й виразно окресленою ідейно-суспільною одиницею і змальований на широкому тлі.

Літературні паралелі між Нечуєм-Левицьким і Тургенєвим неодноразово розглядалися дослідниками. М. Марковський, приміром, простежував вплив романів Тургенєва на композицію творів Нечуя-Левицького про інтелігенцію. Це і „наявне громадське тло, що на ньому провадиться діяльність героя», і використання художніх прийомів, і введення в текст родословної героя, і наявність дидактичних образів (у Тургенєва – Рудін, Інсаров, Базаров, у Нечуя – Радюк, Комашко), і використання автобіографічних матеріалів. Однак, як справедливо підкреслював критик, спільним є „тільки зовнішні засоби композиції; в цю запозичену форму він (Нечуй-Левицький. – Н. З.) вложив своєрідний зміст»¹⁸.

При типологічному зіставленні слід врахувати різножанровість аналізованих творів. У Тургенєва „нова людина» – це герой романів. Епічні твори Нечуя-Левицького про інтелігенцію – це екстенсивна форма ідеологічної повісті-хроніки.

Аналізуючи творчість Нечуя-Левицького, Р. Міщук спирався на такі твори, як *Причепи, Микола Джеря, Кайдашева сім'я, Старосвітські батюшки і матушки* і вказував, що в епічній структурі переважає статика, докладні життєві картини. Сутність героя розкривається не тільки у прямому художньому конфлікті, а й в різних обставинах його „прозаїчного» існування. Письменник вдається до властивого йому так званого біографічного сюжету, паралельного розгортання хроніки родинного життя різних героїв. У цьому плані „ідеологічні романи» Нечуя-Левицького – трансформація сімейного роману-хроніки. Вони відбивають загальні принципи характеротворення та сюжетної композиції, паралельність історії кількох героїв, біографічний („житийний») сюжет, контрастність типів»¹⁹.

До важливих характеристик художнього образу, які забезпечують цілісне сприйняття художньої дійсності й організовують композицію твору, належить концепція художнього часу і простору. Як формально-змістова категорія хронотоп великою мірою визначає й образ людини в літературі.

Художнє освоєння дійсності у творі передбачає розвиток, певну модифікацію всіх елементів художньої системи, зокрема хронотопу. У другій половині XIX століття ця модифікація хронотопу передусім пов'язана зі зміною художнього часу. У творчості Нечуя-Левицького свідомо й послідовно виникає і реалізується вимога єдності трьох часових площин – минулого, сучасного і майбутнього – в їх взаємозумовленості, що впливає, як один із факторів, на цілісність художнього світу твору. Хронотоп творів письменника відповідає загальній орієнтації літератури цього періоду на створення типових картин

¹⁸ М. Марковський, *Літературні паралелі. І.Ф. Нечуй-Левицький і І.Ф. Тургенєв*, 1925, с. 132–134.

¹⁹ Р. Міщук, *Співець душі народної. До 150-річчя від дня народження І.Ф. Нечуя-Левицького*, Київ 1987, с. 6–38.

дійсності, типових характерів у типових обставинах. Відповідно до провідних хронотопних форм у творах Нечуя-Левицького виступають час автора, час героя, які складають об'єктивно-епічний час розповіді, реалістично визначений локальний простір.

Коли у творах з селянського життя (*Кайдашева сім'я*, *Старосвітські батюшки і матушки*) дія відбувається в колі сімейних відносин (родинне гніздо, дім вступають як образ замкненого простору) і де в структурі хронікально-подієвого часу велике місце займає його усталений циклічний (замкнений) плин, в ідеологічних повістях Нечуя-Левицького замкнені структури часу і простору виявляють більше чи менш виражену тенденцію до розімкнення, що пов'язане із виходом героїв з обмеженого кола традиційного і малорухомого буття у динамічний світ суспільного життя.

Цей рух уособлюють образи „нових людей», які діють у часи, коли „все перевернулося» і саме життя поставило перед ними питання „Що робити?». В ідеологічних повістях відбувається розрив старих патріархальних зв'язків, а це веде, за висловом М. Бахтіна, до „експатріації». Коли лінійний сюжет *Миколи Джері*, побудований на вимушених поневір'яннях у часі і просторі Миколи, є все-таки шлях героя до рідного порога, шлях Радюка, Комашка і „нових жінок» – рух від порога, з дому, родинного кола в розімкнений час і простір. Час покоління „батьків» (старого Сухобруса, як і старого Кайдаша), Воздвиженського, Дашковича, батьків Радюка, пані Високої, батька Сані Навроцької – циклічний, побутовий, в якому крім природного прирощення років, повторення з року в рік усталеного ритму життя і старіння, власне нічого суттєвого не відбувається, ніщо не змінюється, протікає у замкненому просторі родинних турбот. З цим пов'язаний у письменника детальний опис простору, місця дії, інтер'єру тощо.

„Нові люди» („діти»), проходячи виховання (і самовиховання), вступають і в час, і простір, зв'язані з процесом перебудови суспільства, можна сказати, уже в історичний час і процес, де експатріація означає розрив з батьківськими традиціями, з виходом і вживанням у новий світ (простір). Їх час – час принципово лінійний. При цьому і для „батьків», і для „дітей» основний хронотоп – біографічний час (з яскраво вираженою протилежністю у *Хмарах*).

Час автора у Нечуя-Левицького характеризується тим, що за своїми функціями він тяжіє до конкретно-історичного, в художній реалізації його домінує принцип „безпосереднього сприйняття», а це визначає рівень художнього узагальнення і веде до ототожнення цього часу із звичайним, повсякденним, побутовим. Час героя також досить виразно і послідовно пов'язаний із щоденною атрибутикою, має вихід у побутову площину, але важливим є те, що цей час, розкриваючи особливості світосприймання і ставлення героя до оточуючого світу, тісно пов'язаний із „історією» характеру, через призму якого письменником осмислюється не тільки сучасне, але й минуле і майбутнє.

Художній час героїв повісті *Над Чорним морем*, зокрема Навроцької і Мурашкової, бере початок із їх минулого життя (розповідь про родовід),

потім переходить у їхнє побутове оточення, поступово розкриваючи характери героїнь, які формуються під впливом мінливої дійсності.

Загалом хронотоп ідеологічних повістей Нечуя-Левицького об'єднує хронікально-побутовий час. На відміну від подійного (пригодницького), він не має сюжетно визначеного початку і такого ж закінчення („життя продовжується»). Подійний час зливається з побутовим до нероздільності. Слідування плину життя, зі свого боку, вимагає координуючої присутності автора.

Отже, до головних особливостей стилю творів І. Нечуя-Левицького про інтелігенцію слід віднести: об'єктивне зображення дійсності і персонажів, які виявляють притаманну для них сутність і майже ніде не змінюються; протиставлення позитивних і негативних героїв; органічну єдність драматичного, комічного і ліричного; використання лінійного, біографічного сюжету, без глибокого з'ясування внутрішніх мотивів поведінки персонажів, принцип контрасту і паралелізації в їх поведінці; широке використання портретування персонажів, поетичні описи природи; застосування в образотворенні деталей селянського життя тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Білецький О., *Микола Джеря* [в:] Нечуй-Левицький І., *Микола Джеря*., Київ 1955.
Гинзбург Л., *О литературном герое*, Ленинград 1979.
Дорошевич О., *Українська література*, Київ 1931.
„Киевский телеграф”, 1875, №30.
Кирилюк Є., *Передмова* [в:] Нечуй-Левицький І., *Чорні хмари*, Київ 1941.
Лисенко О. М. В. Лисенко. *Спогади сина*, Київ, 1965, с. 166–167.
Марковський М. *Літературні паралелі. І.С. Нечуй-Левицький і І.С. Тургенєв* [в:] Україна, 1925, кн.3, с.132-134.
Мішук Р., *До характеристики індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького* [в:] *Індивідуальні стилі українських письменників XIX- початку XX століття*, Київ 1987.
Мішук Р., *Співець душі народної. До 150-річчя від дня народження І.С. Нечуя-Левицького*, Київ 1987.
Наливайко Д., *Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст.* [в:] *Індивідуальні стилі українських письменників XIX- початку XX століття*, Київ 1987.
Нечуй-Левицький І.С., *Зібр. творів: у 10 т.*, Київ 1968.
„Правда”, 1875, №20, с.439.
Сиваченко М., *Олександр Кониський*, Київ 1990.
Якимович С., *До композиції романів Нечуя-Левицького* [в:] „Червоний шлях”, 1925, № 3(24), с. 217.

STYLISTIC FEATURES OF IVAN NECHUY-LEVYTSKY'S IDEOLOGICAL WORKS

Ivan Nechuy-Levytsky, as a representative of the social and domestic trend of realism, always tends to show a panorama of life and to describe it in ethnographic details in space and time. The author's position appears distinct in the writings of intellectuals. The author's viewpoint reveals itself not as a solely subjective sense, but as a general significant idea. The choice of the form of an epic tale in Nechuy-Levytsky's writings about intellectuals was greatly influenced by his tales of country life. Detailed descriptions of the stage, different scenes, and elements which have no direct relevance to the plot, play a significant role in the writings of the intellectual, because of his maximum thoroughness and objectivity. Newsreel narration defined the basic principle of the structure and composition of Nechuy-Levytsky's works, which are used for the opening and organising images.

Key words: Ivan Nechuy-Levytsky, realism, narration

Sprawozdanie z Konferencji Dydaktycznej pt. „Dydaktyka akademicka: tradycja i nowoczesność”, Gdańsk, 28 marca 2014 r.

Dnia 28 marca 2014 roku na Uniwersytecie Gdańskim odbyła się 2. Konferencja Dydaktyki Akademickiej, zorganizowana przez Wydział Biologii. Temat konferencji brzmiał „Dydaktyka akademicka: tradycja i nowoczesność”. Myślą przewodnią proponowanych wystąpień była gamifikacja dydaktyki akademickiej. Wzięło w niej udział 240 wykładowców akademickich z 39 uczelni – publicznych i prywatnych – z całej Polski. Konferencja miała charakter interdyscyplinarny, a jej uczestnicy reprezentowali wszystkie kierunki dydaktyczne, zarówno humanistyczne, jak i ścisłe. Wszyscy biorący udział dostali certyfikat uczestnictwa w konferencji.

Konferencję otworzyła dr hab. prof. UG Anna Machnikowska – Prorektor ds. Kształcenia wraz z prof. dr. hab. Dariuszem Szlachetką – Dziekanem Wydziału Biologii UG.

Konferencja podzielona była na 4 części: dwie sesje wykładowe, „ideatorium” oraz debaty. Podczas pierwszej sesji zaprezentowano dwa wykłady. Jako pierwszy wystąpił dr. inż. Jan Zych z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, z Zakładu Studiów nad Bezpieczeństwem Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa. Jego wystąpienie, zatytułowane „Kształtowanie kompetencji w oparciu o gry” przedstawiało sposób wykorzystania interaktywnej gry pt. LEGION z elementami symulacji i case-em dotyczącym katastrofy ekologicznej w kształtowaniu określonych kompetencji u studentów.

Drugi wykład, zatytułowany „Gamifikacja zajęć akademickich: kurs jako gra” zaprezentował dr Michał Mochocki z Instytutu Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy wraz z kolegą, mgr. Mikołajem Sobocińskim z tej samej jednostki UKM. Trzeci prelegent tego samego wykładu –

dr hab. inż. Mikołaj Morzy z Wydziału Informatyki Politechniki Poznańskiej nie mógł się pojawić w Gdańsku w dniu konferencji, więc nagrał swoją część wystąpienia na wideo i została ona odtworzona. Przez cały czas wykładu pozostawał też z kolegami w kontakcie telefonicznym. Mógł więc odpowiadać na pytania, które zadawali słuchacze. Wystąpienie trzech panów było oparte na ich doświadczeniach z prób przekształcenia prowadzonych przez nich w Poznaniu i Bydgoszczy przedmiotów kursowych w grę w celu zachęcenia studentów do uczestnictwa i zwiększenia poprzez to ich zaangażowania, efektywności ich pracy na zajęciach oraz pozytywnego nastawienia do procesu uczenia się.

Ciekawą i innowacyjną formę wystąpienia miała druga część konferencji: „IDEATORIUM”. Miało ono postać króciutkich, 3-minutowych wystąpień uczestników, którzy mogli się wypowiedzieć na dowolny temat związany z trudnościami, na które natknęli się w swojej pracy dydaktycznej, wraz z autorską sugestią ich rozwiązania, jak również podzielić się doświadczeniami, odkryciami, nowatorskimi sposobami wykorzystania określonych teorii itp. Tematyka wystąpień dotyczyła między innymi takich problemów: jak zmotywować studentów do czytania zalecanej literatury przedmiotu, jak wykorzystać dzienniki internetowe, tzw. blogi oraz wikipedię w dydaktyce akademickiej, jak wykorzystać gry na zajęciach akademickich, jak usprawnić pracę dydaktyka itp. Jedno wystąpienie dotyczyło też doświadczeń wykładowcy akademickiego nabytych na stażu zagranicznym w Finlandii. Ogółem takich mikrowystąpień było 13. Większość z nich przygotowana była przez jedną osobę, lecz jedno z nich prezentowały trzy osoby na raz. Prelegenci mieli do dyspozycji komputer i rzutnik, lecz nie wszyscy z niego korzystali.

Trzecią część stanowiły dwie debaty pod tytułem „Sto pytań do... eksperta” oraz „Testomania. Debata o sposobach egzaminowania w kontekście weryfikacji efektów kształcenia”. Pierwszą z nich prowadził dr Maciej Barczewski z Katedry Prawa Międzynarodowego Wydziału Prawa i Administracji UG oraz Kamil Śliwowski – koordynator Creative Commons Polska. Dr M. Barczewski wygłosił króciutkie wystąpienie na temat praw autorskich, ich ochrony i sposobów łamania, a następnie odpowiadał na pytania z sali dotyczące tej samej tematyki. Wystąpienie to miało na celu uświadomienie wykładowcom akademickim, co jest wykroczeniem w świetle prawa autorskiego, jak postrzegane jest powielanie i rozpowszechnianie fragmentów podręczników i materiałów audiowizualnych oraz jak unikać plagiatu, jak posługiwać się materiałami książkowymi oraz Internetem, żeby o plagiat nie zostać posądzonym.

Druga debata dotyczyła wszechobecnych i coraz bardziej popularnych sposobów egzaminowania, czyli testów. Przedstawiono w niej wady i zalety testów pisemnych, zarówno otwartych, jak i zamkniętych, a także testów ustnych i zadań praktycznych, testujących określone umiejętności, a nie tylko wiedzę. Nową, coraz szerzej stosowaną formą testowania są tzw. testy z wyposażeniem, czyli testy, podczas których student ma postawiony konkretny problem i przy jego rozwiązaniu może korzystać ze wszystkich dostępnych mu źródeł. W debacie poruszono wady i zalety takiego sposobu testowania, jak również sugestie oceny zadań tego typu.

Po przerwie kawowej nastąpiła czwarta i ostatnia już część, ponownie zorganizowana w formie sesji wykładowej. Dr Eliza Rybska z Pracowni Dydaktyki Biologii i Przyrody Wydziału Biologii UAM z Poznania zaprezentowała wykład pt. „Strategia wyprzedzająca. Metoda *questioning the author* (QtA)”. Metoda przez nią omówiona polega na odwróceniu ról student – wykładowca, gdzie to student przejmuje odpowiedzialność za swoje kształcenie, aktywnie organizuje swoją wiedzę i samodzielnie zbiera informacje oraz sam przetwarza je i wykorzystuje. Dzięki takiemu zaangażowaniu zdobywa też dodatkowe umiejętności, jak umiejętność pracy w grupie, efektywnego organizowania swojego czasu oraz zadawania odpowiednich pytań, stawiania przed sobą właściwych zadań i myślenia analitycznego. Rolą wykładowcy w tej metodzie jest jedynie wytłumaczenie określonych procesów i wprowadzenie studentów na dane rozwiązania, do których muszą dojść sami.

Ostatni wykład, wygłoszony przez dr hab. prof. UG Joannę Mytnik-Ejsmont z Wydziału Biologii UG wraz z dr. Wojciechem Glancem z tej samej jednostki, nosił tytuł „*Wy, którzy umiecie uczyć, uczcie. Wy, którzy nie umiecie, wykładajcie* – czyli niestandardowy wykład standardowy oraz standardowy wykład niestandardowy”. Podczas swojego wykładu J. Mytnik-Ejsmont dzieliła się ze słuchaczami swoimi doświadczeniami z pracy dydaktycznej na Wydziale Biologii UG i odpowiadała różne sposoby pracy ze studentami, szczególnie przy przekazywaniu z założenia monotonna i nieciekawych informacji. Zaskoczyła widownię, występując przebrana za Karola Linneusza, twórcę binominalnego nazewnictwa biologicznego.

Po tym wystąpieniu nastąpiło podsumowanie konferencji i oficjalne jej zamknięcie.

Każdy z uczestników miał prawo zgłosić na konferencję wykonany przez siebie plakat. W sesji plakatowej zgłoszono 27 prac o tematyce dydaktycznej.

Konferencja w Gdańsku dla wielu osób był to dzień pełen inspiracji, wymiany doświadczeń, rozwiewania wątpliwości i nawiązywania międzyuczelnianych kontaktów.

Wydział Lingwistyki Stosowanej reprezentowały cztery panie: dr Justyna Szlachta-Misztal z Katedry Studiów Interkulturowych, dr Olga Jakubiak z Katedry Ukrainistyki oraz dr Marta Małachowicz i mgr Anna Kudłaj z Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej. Choć ze względów organizacyjnych nie występowały one na forum publicznym, ich artykuły znajdują się w tomie pokonferencyjnym.

Olga JAKUBIAK

Katarzyna JAKUBOWSKA-KRAWCZYK

Uniwersytet Warszawski

O współczesnym malarstwie monumentalnym

Dnia 14 grudnia 2013 roku odbyło się polsko-ukraińskie seminarium „Malarstwo Monumentalne”, którego współorganizatorem była Katedra Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego wraz ze Stowarzyszeniem Przyjaciół Nowicy.

Miłośnicy i badacze sztuki wraz z artystami starali się odpowiedzieć na pytanie o specyfikę malarstwa monumentalnego, jego założenia i potrzeby, a także wyzwania, które stawia przed nim współczesna architektura. Podstawowym zadaniem malarstwa monumentalnego jest bowiem podkreślenie wyjątkowości bryły i stworzenie stylu i harmonii wnętrza.

Jako pierwszy prelegent wystąpił kierownik Katedry Sztuki Sakralnej Lwowskiej Narodowej Akademii Sztuk Pięknych – prof. Roman Wasyłyk, który przedstawił pokrótce główne założenia ukraińskiego malarstwa monumentalnego oraz historię powstania jednostki, którą kieruje. Katedra Sztuki Sakralnej jako pierwsza na Ukrainie zaczęła przygotowywać specjalistów w zakresie malarstwa monumentalnego w przestrzeni sakralnej. Jej powstanie możliwe było dzięki odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości i legalizacji Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego. Na początku lat 90., kiedy budowano setki nowych cerkwi i rekonstruowano stare, zabrakło specjalistów, którzy gotowi byli tworzyć dojrzałe dzieła sztuki religijnej. Tę lukę wypełniła założona w 1994 roku Katedra Sztuki Sakralnej. Jej pierwszymi pracownikami oprócz Romana Wasyłyka byli tacy wybitni specjaliści jak M. Bidniak, K. Zwirynski, M. Krystopczuk, W. Owsijczuk, L. Puszkasz, K. Markowycz, R. Kysły, L. Skop. Na tle historii powstania katedry Profesor opowiedział o rozwoju ukraińskiego monumentalnego malarstwa sakralnego w ciągu ostatnich dwudziestu lat, jego specyfice, sukcesach i wyzwaniach, jakie przed nim stoją.

Następnie swoje realizacje przedstawił Konstantyn Markowycz, wykładowca Lwowskiej ASP. Rozpoczął od zaprezentowania powstałych w latach dziewięćdziesiątych polichromii cerkwi rumuńskich. Następnie szczegółowo omówił założenia artystyczne jednej z największych świątyń lwowskich – cerkwi św. Włodzimierza

i Olgi, którym w tradycji wschodniej jako chrzcicielom Rusi przypisane jest miejsce szczególne – noszą miano Równych Apostołom. Omówił zalety zastosowanej tam geometryzacji form oraz specyfikę wykonania polichromii, a także zaprojektowanego i namalowanego przez Romana Wasyłyka ikonostasu. Zwrócił uwagę, że w kontekście tej i podobnych prac można mówić o przykładzie drugiego odrodzenia bizantyjskiej tradycji z pewnymi elementami wpływów bałkańskich. Ideę tę rozwinął na przykładzie innych malowanych przez siebie cerkwi, w Kołomyi, którą projektował Roman Kysły, Tłumaczu i in. Szczególnie ciekawy wydawał się projekt w jednej ze wschodnioukraińskich wsi przedstawiający wielu ukraińskich świętych, z których niektórzy bardzo rzadko pojawiają się na polichromiach. Ostatnią przedstawioną realizacją była dopiero co skończona cerkiew pod wezwaniem przeniesienia szczątków św. Mikołaja Cudotwórcy w Rzeszowie. Na jej przykładzie K. Markowycz opowiedział o specyfice pracy na pograniczu polsko-ukraińskim.

Kolejnym prezentującym był znany lwowski artysta Andrij Wynnyczok. Przedstawił on swoją najnowszą realizację w Klasztorze sióstr św. Wincentego w Jaremczy. Kaplica w zespole klasztornym została zbudowana na wzór lwowskiej wieży Korniaкта. Ze względu na wezwanie tematem przewodnim polichromii odwiedzanego przez pielgrzymów sanktuarium miały być przedstawienia Bożego Narodzenia. Wynnyczok niezwykle ciekawie zaprezentował proces tworzenia idei artystycznej, słuchacze mogli prześledzić kolejne jej etapy, począwszy od powstawania różnych wariantów szkiców i aspektów teologicznego przesłania, aż do ostatecznej wersji, w której z lewej strony znalazło się przedstawienie Bożego Narodzenia, a z prawej Wstąpienia do otczłani. Wszystkie polichromie tworzą oryginalną i spójną całość dobrze wpisującą się w kontekst kulturowy i duchowy Huculszczyzny.

Ostatnim prezentującym był wykładowca Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie Swiatosław Władyka. Głównym tematem jego wystąpienia był projekt i wykonanie wnętrza cerkwi Narodzenia NMP, w której w 2005 roku spotkał się z młodzieżą Jan Paweł II. Bryłę tej świątyni zaprojektował w stylu ukraińskiego modernizmu wybitny architekt ukraińskiej diaspory Jarosław Żuk. Podstawą koncepcji była bryła Mychajliwskiego Soboru w Kijowie, a architekt postawił sobie nielekkie zadanie wpisania jej głównych założeń w przestrzeń socrealistycznej architektury jednej z lwowskich dzielnic – Sychowa. Cała cerkiew jest biała, co symbolizować ma czystość i nowy początek, złote kopuły przypominają zaś o niebieskim Jeruzalem. Przed artystą stało wyzwanie, aby z jednej strony stworzyć polichromie w stylu wschodnim, z drugiej zaś takie, aby pasowały do całości świątyni. W powstałych więc do tej pory malowidłach widać dążenie do minimalizmu i poszukiwanie syntezy. Uzupełniają je przemysłane akcenty sztuki tradycyjnej i ludowej, jak np. wybrane ornamenty z ludowych haftów ze wszystkich regionów Ukrainy. Całość, choć na pozór mogłaby się zdawać ryzykowna, harmonijnie współgra z pierwotnymi założeniami. Władyka zdecydował się także na łączenie malatury z mozaiką składającą się z przeróżnych elementów smalty, kamienia, szkła. Myślą przewodnią artysty jest, aby przemawiająca do współczesnego człowieka świątynia łączyła w sobie elementy

obecne w kulturze przez wieki, by w subtelny sposób pokazać, jak teraźniejszość wpływa z przeszłości.

Poruszane w trakcie seminarium zagadnienia interesująco komentował, rozwijał i uzupełniał wykładowca Warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych – prof. dr hab. Grzegorz Mroczkowski. Przedstawione prezentacje stały punktem wyjścia do rozważań na temat specyfiki malarstwa monumentalnego Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie terenów pogranicza polsko-ukraińskiego. Wszystkie z prezentowanych realizacji wykonane zostały, bowiem na dawnych „Kresach Rzeczypospolitej”. Śledząc ich rozwój, wiele możemy dowiedzieć się o różnorodnych próbach odradzania zniszczonej przez lata panowania Związku Radzieckiego tradycji tego regionu, sposobów budowania tożsamości przez jego mieszkańców oraz dróg do wpisywania ich we współczesność.

**С. Булик-Верхола, Г. Наконечна,
Ю. Теглівець, *Основи
термінознавства: навчальний
посібник*, Львів 2013, 160 с.**

W 2013 roku wydawnictwo Narodowego Uniwersytetu „Lwowska Politechnika” wydało monografię pt: „*Основи термінознавства: навчальний посібник*” autorstwa S. Bułyk-Werchoła, H. Nakonecznoj oraz J. Tehliwec’. Wszystkie autorki są pracownikami naukowymi Narodowego Uniwersytetu „Lwowska Politechnika”, prowadzą szeroko zakrojone badania naukowe w zakresie terminologii ukraińskiej i mają na tym polu duże osiągnięcia, co potwierdzają ich liczne publikacje¹. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że monografia została opublikowana w ośrodku naukowym, który od wielu lat aktywnie zajmuje się terminoznawstwem ukraińskim m.in. regularnie wydając czasopismo „*Problemy terminologii ukraińskiej*” oraz co dwa lata organizując międzynarodową konferencję naukową poświęconą tej właśnie tematyce. Recenzowana książka wydaje się być tym bardziej istotna i wartościowa, że w ostatnim dwudziestoleciu, a więc na przełomie XX i XXI wieku, terminologia ukraińska przeżywała swój „złoty okres” i rozwijała się bardzo dynamicznie. Należy jednak zaznaczyć, że nie jest to pierwsze opracowanie problemów współczesnego terminoznawstwa ukraińskiego, bowiem od czasu ukazania się powszechnie wszystkim terminologom znanej monografii „*Українське термінознавство*”² pojawiło się co najmniej kilka znaczących pozycji naukowych na ten temat³. Fakt

¹ Zob.: І. Кочан, *Українське термінознавство в іменах*, Львів 2012, с. 69, 182, 237.

² Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, *Українське термінознавство*, Львів 1994.

³ Zob.: О. Павлова, *Основи термінознавства: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, Рівне 2011; А. Д’яков, *Основи термінотворення: семантичний та соціолінгвістичний аспекти*, Київ 2000; М. Зарицький, *Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник*, Київ 2010; Л. Марчук, *Основи термінознавства*, Кам’янець-Подільський 2011 i in.

ten jednak wydaje się świadczyć o ogromnym zapotrzebowaniu na tego typu literaturę oraz o nieustającej konieczności uzupełniania wiedzy terminologicznej w dobie jej szybkiego rozwoju.

Podręcznik naukowy „*Основи термінознавства*” składa się z dziewięciu rozdziałów, z których każdy zawiera zarówno część teoretyczną, jak i praktyczną; z ośmiu dodatków oraz obszernego spisu rekomendowanej literatury. Struktura podręcznika jest bardzo przejrzysta i skonstruowana w taki sposób, że nadaje się on zarówno do pracy z nim podczas zajęć, jak również do samodzielnej pracy studentów. Jak czytamy we wstępie, monografia porusza „(...) ważne zagadnienia programowego materiału dla kursu *Podstawy terminoznawstwa*, do każdego tematu podano szereg zadań praktycznych, dzięki którym studentom będzie łatwiej przyswoić materiał teoretyczny (...)” [s. 2, tłum. – M. J.].

Struktura każdego rozdziału monografii „*Основи термінознавства: навчальний посібник*” zbudowana jest według następującego schematu: część teoretyczna, pytania sprawdzające nowo nabytą wiedzę teoretyczną oraz zadania praktyczne, mające na celu pogłębienie zdobytej wiedzy i zastosowanie jej w praktyce. W każdym rozdziale jest od 5 do 20 takich zadań praktycznych, które wymagają od studentów m. in.: samodzielnej pracy ze słownikami terminologicznymi różnych specjalizacji oraz redakcji tekstów specjalistycznych (zarówno od strony ortograficznej, gramatycznej, jak i stylistycznej). Każdy rozdział zamyka spis rekomendowanej literatury dla danego tematu.

Rozdział 1., zatytułowany *Термінознавство як наука. Предмет й основні завдання курсу термінознавства*, wprowadza w sferę teoretyczną dotyczącą podstawowych pojęć terminoznawstwa definiując m.in. *termin*, *terminologię* oraz *pole terminologiczne*. Autorki dokonują również ogólnego podziału terminów, określają ich cechy charakterystyczne oraz rozgraniczają *terminy* i *profesjonalizmy*.

W rozdziale 2. *3 історії термінознавства* w sposób chronologiczny zostały przedstawione główne etapy rozwoju terminoznawstwa ukraińskiego jako nauki, począwszy od IX wieku aż do wiek XXI. Każdy okres został scharakteryzowany przez pryzmat dokonań najwybitniejszych naukowców-terminologów danego czasu, dzięki czemu wymienione zostały nie tylko główne ośrodki i kierunki rozwoju terminoznawstwa, ale także nazwiska zasłużonych dla rozwoju tej nauki oraz ich najważniejsze dzieła.

Rozdział 3. *Опрацювання термінологічної спадщини в сучасних умовах* został poświęcony problemom uporządkowania ukraińskiej terminologii naukowo-technicznej. Autorki wymieniają pięć głównych sposobów (formalny, etnograficzny, konserwatywny, internacjonalny, umiarkowany), za pomocą których współcześni naukowcy starają się uporządkować nagromadzoną przez stulecia ukraińską leksykę terminologiczną. W tej części pracy uwaga została zwrócona również na trzy główne problemy, które dają się zaobserwować w terminologii, a mianowicie: problem słowotwórstwa, synonimii oraz kultury języka naukowego (każdy z nich został szczegółowo omówiony w następnych rozdziałach).

W rozdziale 4., zatytułowanym *Лексико-семантична характеристика української науково-технічної термінології*, autorki dokonują opisu głównych procesów leksykalno-semantycznych, które zachodzą w obrębie leksyki terminologicznej, a więc: polisemii, homonimii, hiperonimii, synonimii, antonimii oraz paronimii. Do każdego procesu podają przykłady, dzięki czemu zrozumienie opisywanego zjawiska staje się łatwiejsze. Ponadto, podają przyczyny oraz omawiają pozytywne i negatywne skutki występowania tych zjawisk w terminologii ukraińskiej.

W rozdziale 5. *Способи термінотворення* przedstawione zostały różne sposoby tworzenia terminów i skupień terminologicznych w języku ukraińskim, m.in. sposób morfologiczny, morfologiczno-syntaktyczny i analityczny. Autorki zwracają uwagę na to, że najczęściej wykorzystywany jest sposób morfologiczny (sufiksacja, prefiksacja) i dla potwierdzenia tej tezy podają liczne przykłady terminów powstałych w ten sposób oraz wymieniają najbardziej produktywne sufiksy i prefiksy, wykorzystywane w procesie tworzenia ukraińskich terminów naukowo-technicznych.

Kolejnym ważnym zagadnieniem, któremu został poświęcony rozdział 6. monografii pt. *Запозичення та переклад термінів*, są zapożyczenia terminów z innych języków oraz problemy ich przekładu. Jednak wydaje się to być tak złożony temat, że nadaje się na oddzielną publikację naukową. Dlatego też w recenzowanym podręczniku został jedynie zasygnalizowany, opisany dość pobieżnie, aby uświadomić czytelnikom i studentom będącym z niego korzystać, że taki problem w terminoznawstwie ukraińskim istnieje. Wydaje się to być jak najbardziej słuszną decyzją. W tej części monografii poruszono także kwestię poprawnego zapisu ukraińskich terminów, w tym również transliteracji.

Rozdział 7., zatytułowany *Термінографія*, pochyla się nad bardzo istotnym zagadnieniem ukraińskiego terminoznawstwa, jakim jest leksykografia terminologiczna. Na początku przedstawiono krótki zarys historii terminografii ukraińskiej, a następnie dokonano szczegółowej klasyfikacji ukraińskich słowników terminologicznych w oparciu o współczesne standardy. Do podstawowych kryteriów klasyfikujących słowniki terminologiczne autorki zaliczają m.in.: objętość słownika, sposób doboru terminów, zasięg tematyczny, typ słownika oraz jego język. W oparciu o powyższe dane, w monografii wymieniono takie rodzaje słowników terminologicznych: uniwersalne, branżowe, wielobranżowe, jedno- i wielotomowe, jedno- i wielojęzyczne, tłumaczeniowe, encyklopedyczne, ilustrowane. Do każdego rodzaju autorki starają się podać przykłady istniejących słowników terminologicznych z różnych dziedzin nauki. Jednak poważnym mankamentem tego rozdziału wydaje się być całkowity brak przykładów słowników wydanych po roku 2000. Pomimo tego, że autorki na początku rozdziału zamieściły informację, iż został on opracowany na podstawie książki „*Українська термінографія (1948-2002): бібліографічний покажчик*”⁴, decyzja ta wydaje się być całkowicie nieuzasadniona, ponieważ, jak zaznaczono

⁴ М. Комова, *Українська термінографія (1948-2002): бібліографічний покажчик*, Львів 2003.

w jednym z pierwszych rozdziałów: „(...) zauważamy dzisiaj dużą terminograficzną aktywność: w 1990 r. wydano 5 słowników terminologicznych, w 1992 – 22, w 1993 – 62, w 1996 – 29, w 2012 – 113” [c. 20, tłum. – M. J.]. Tymczasem, żaden ze 113 słowników wydanych w 2012 roku i latach poprzednich XXI wieku nie został wymieniony. Odnosząc się do powyższego cytatu możemy doszukać się jeszcze jednej drobnej nieścisłości, bowiem w innym miejscu monografii bardzo podobna informacja została przedstawiona w sposób następujący: „(...) o ile w 1990 r. wydano 6 słowników terminologicznych, to w 1992 – 29, a w 1993 – 76” [c. 79, tłum. – M. J.]. Takie dane statystyczne (zwłaszcza, że rozbieżne), dla potwierdzenia i uwiarygodnienia, z pewnością warto byłoby poprzeć podaniem jakiegoś rzetelnego źródła informacji.

Rozdział 8 monografii, zatytułowany *Стандартизація термінології*, został poświęcony problemom standaryzacji terminologii ukraińskiej. I choć jest to bardzo ważne zagadnienie, wydaje się być zbyt skomplikowanym jak na materiał przeznaczony dla kursu *Podstawy terminoznawstwa* i na tym etapie można byłoby go pominąć. Ponadto, w tej części akurat zabrakło przykładów, które pomogłyby lepiej zrozumieć kwestię standaryzacji terminologii ukraińskiej, zwłaszcza w miejscu, w którym podany został algorytm układania standardu terminologicznego.

Natomiast ostatni 9 rozdział podręcznika pt. *Науковий стиль мовлення. Ознаки. Жанри*, wydaje się być jak najbardziej potrzebny i przydatny. Porusza on kwestie stylu naukowego, charakteryzując jego podstawowe cechy oraz wymieniając główne gatunki (zarówno w ustnej, jak i w pisemnej formie), takie jak: recenzja, artykuł naukowy, wykład, przemówienie, podręcznik, monografia, dysertacja. Krótki, ale treściwy opis każdej z form naukowego stylu z pewnością pomoże studentom w opracowywaniu i przygotowywaniu ich własnych wypowiedzi naukowych w celu zaprezentowania ich szerszej publiczności.

Nieodłączną i bardzo ważną częścią recenzowanej monografii są zamieszczone na końcu dodatki. Na szczególną uwagę zasługuje dodatek 1 zatytułowany *Найвідатніші українські термінологи*. Jest to alfabetyczny spis nazwisk najbardziej znanych i zasłużonych terminologów ukraińskich (przedstawicieli różnych nauk) wraz z krótką notką bibliograficzną i wykazem ich najważniejszych dokonań w dziedzinie terminologii. Nie sposób jednak nie zauważyć, że w tym miejscu również, podobnie jak w rozdziale dotyczącym słowników terminologicznych, całkowicie pominięto dorobek naukowy współczesnych terminologów pracujących na przełomie XX i XXI wieku, zupełnie tak, jakby pośród nich nie było wybitnych osobistości zasłużonych dla ukraińskiego terminoznawstwa. O tym, że to nie prawda, świadczy chociażby, wspominana już wcześniej, monografia „*Українське термінознавство в іменах*”⁵, w jakiej można znaleźć nazwiska wielu współczesnych terminologów ukraińskich, którzy mają wybitne osiągnięcia naukowe na tym polu.

Dodatek 2 *Взірець характеристики термінів* to w przejrzysty, graficzny sposób zaprezentowana pełna charakterystyka kilku przykładowych terminów. Dzięki

⁵ І. Кочан, *Українське термінознавство в іменах*, Львів 2012.

temu, że wszystkie cechy terminów zostały wpisane do tabeli, łatwo można usystematyzować całą swoją wiedzę na temat terminologii i w zaproponowany sposób samodzielnie opisywać dowolnie wybrane terminy.

Kolejne dodatki 3–7 zostały opracowane z myślą o tym, aby ułatwić studentom przygotowanie się do zaliczenia kursu. Są to praktyczne i szczegółowe wymagania do napisania pracy zaliczeniowej oraz publikacji naukowej, łącznie z podanymi na wzór przykładami artykułu naukowego oraz graficznego zapisu wykorzystanej literatury, a także składający się z ponad 30 pytań przykładowy test zaliczeniowy. Natomiast dodatek 8 to krótki słowniczek synonimów terminologicznych, stworzony w oparciu o przykłady podawane w monografii. Całość zamyka obszerny spis rekomendowanej literatury, który z pewnością będzie przydatny osobom chcącym poszerzyć swoją wiedzę na dany temat.

Reasumując: recenzowana monografia pt. „*Основи термінознавства: навчальний посібник*” autorstwa S. Bułyk-Werchoła, H. Nakonecznoj oraz J. Tehliwec’ to rzetelnie opracowana i w skondensowany, przystępny sposób opisująca najważniejsze kwestie terminoznawstwa ukraińskiego, publikacja naukowa. Jej wielką wartością jest to, że zawiera zarówno część teoretyczną, jak i różnorodne zadania praktyczne. Dzięki temu, że zadania praktyczne w podręczniku zostały skonstruowane w sposób uniwersalny, może on być przeznaczony dla studentów szkół wyższych studiujących na różnych kierunkach, niezależnie od ich wiodącej specjalizacji, co jest niezaprzeczalnym walorem tej monografii.

Za mankament monografii uważam fakt, że trochę za mało miejsca poświęcono dokonaniom w dziedzinie terminologii z ostatniego dziesięciolecia, w którym rozwijała się ona bardzo dynamicznie. Intensywny i szybki rozwój bowiem wręcz wymaga nieustającego uzupełniania wiedzy terminologicznej. Jednak pomimo drobnych niedociągnięć i nieścisłości, których nie sposób było nie zauważyć, książka ta z całą pewnością może być z dobrym skutkiem wykorzystywana zgodnie ze swoim przeznaczeniem – czyli jako podręcznik dla studentów uczestniczących w kursie *Podstawy terminoznawstwa*. Na pewno będzie dobrym materiałem dydaktycznym oraz wsparciem naukowym dla wykładowców akademickich prowadzących taki kurs, jak również ciekawą lekturą dla studentów i cennym źródłem informacji dla wszystkich pozostałych osób, które interesują się problemami współczesnego terminoznawstwa ukraińskiego.

Magdalena JEŽ

BIBLIOGRAFIA

- Д'яков А., *Основи термінотворення: семантичний та соціолінгвістичний аспекти*, Київ 2000.
- Зарицький М., *Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник*, Київ 2010.

Комова М., Українська термінографія (1948-2002): бібліографічний покажчик, Львів 2003.

Кочан І., *Українське термінознавство в іменах*, Львів 2012.

Марчук Л., *Основи термінознавства*, Кам'янець-Подільський 2011.

Павлова О., *Основи термінознавства: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, Рівне 2011.

Панько Т., Кочан І., Мацюк Г., *Українське термінознавство*, Львів 1994.

**Тетяна Космеда, *Ego i Alter Ego*
Тараса Шевченка в комунікативному
просторі щоденникового дискурсу,
Дрогобич 2012, 372 с.**

Проблеми антропоцентричного мовознавства привертають увагу лінгвістів, починаючи з праць В. фон Гумбольдта, Й. Бодуена де Куртене, О. Потебні та ін. Водночас поняття мовної особистості з'явилося в наукових дослідженнях порівняно нещодавно – з 80-х років XX ст. За цей час питання, пов'язані з характеристикою носія мови на підставі його письмового або усного мовлення, пересунулися у центр мовознавчих студій. Особливо важливими з позицій т. зв. лінгвоперсонології стають дослідження, що присвячені видатним майстрам художнього слова, які зіграли ключову роль у становленні національної культури та національної свідомості.

Безперечно, базовою постаттю для українців став Т. Шевченко. Проте аналіз своєрідності цієї феноменальної особистості на підставі мовознавчого вивчення його творів до останнього часу не був предметом ґрунтовних праць. У зв'язку із цим особливе зацікавлення науковців викликає монографія Т. Космеди „Ego i Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу”, у якій розглядається мовна особистість українського генія на матеріалі щоденника письменника, який писав його нерідною для себе російською мовою. Вибір саме такого матеріалу свідчить про звернення дослідниці до складної, неоднозначної проблематики співвідношення понять „національне – нерідне”. При цьому професор Т. Космеда розглядає психотип Т. Шевченка крізь призму внутрішнього діалогу його „Я” і „Я1”.

Монографія має чітку, логічну структуру. У першому розділі авторка звертається до актуальних проблем лінгвоперсонології. Зазначено, що мовна спроможність, мовна та комунікативна компетенція є основними складниками фор-

мування мовної особистості. Т. Космеда порушує особливо важливі для України питання функціонування мовної особистості в умовах міжкультурної комунікації, білінгвізму, використання суржику. Дослідниця закликає науковців, викладачів вищих та середніх навчальних закладів не тільки глибоко усвідомлювати поняття мовної свідомості, мовної спроможності та ін., але й скерувати діяльність на вдосконалення комунікативної компетенції кожної мовної особистості (с. 37-38).

У цьому ж розділі Т. Космеда розглядає різні класифікації типів мовної особистості, зокрема з позицій девіативної поведінки, гендерних та вікових показників, професійної діяльності, комунікативної компетенції та ін. Щоправда, авторка не до кінця розмежовує поняття „сильна мовна особистість” та „елітарна мовна особистість”, „жива мова” та „живе мовлення”, що, очевидно, пов’язане із високим ступенем абстрагованості запропонованих термінів.

Аналізуючи параметр „емоційна компетенція” як вимір рівня комунікативної компетенції (с. 49-55), Т. Космеда визначає підвищену емоційність українців як одну з рис національного характеру. Зроблено аргументовані висновки про те, що мовна особистість елітарного типу, навіть переживаючи негативні почуття, виключає зі свого лексикону ненормативні вирази.

У другому розділі, присвяченому діалогу „Я” і „Я1”, дослідниця розмірковує над складними поняттями репрезентації автокомунікації Т. Шевченка у його поетичному мовленні. Осмислюючи такі складні психологічні та філософські питання, авторка спирається передусім на теорії К. Юнга та З. Фрейда (Фройда). Заслуговує на увагу аналіз ідей О. Забужко про двійниковість російської прози Шевченка щодо „Кобзаря” (с. 83-85). Висвітлено різновиди комунікації та автокомунікації як типи (моделі) мовленнєвої діяльності. На думку авторки, текст (дискурс) – це вища динамічна система мови, єдність змістових, семантичних і прагматичних складників (с. 95).

Хоча основним матеріалом монографії є Шевченкові щоденники, логічно, що Т. Космеда не могла оминати питання автопрезентації Кобзаря саме у його поетичних текстах. Зокрема, на численних прикладах проведено ретельний аналіз образів-концептів *думка*, *дума*, *душа*, що виступають втіленням Alter Ego Шевченка і, водночас, є, на думку автора, „основними культурними концептами української культури” (с. 109) (зазначимо принагідно очевидну стилістичну помилку авторки).

У третьому розділі описано жанр щоденника і його статус у гуманітарних дослідженнях. Читач знайде тут опис поглядів на щоденниковий жанр з позицій літературознавства та мовознавства, передусім психолінгвістики. Авторка пропонує своє бачення відповіді на питання: для чого пишуть щоденники? У цьому розділі вичерпно проаналізовано сучасні дослідження щоденникового тексту в мовознавстві. Розділ завершують висновки про те, що є підстави виокремити наукову дисципліну – діаріумологію. Запропоновано виділити такі аспекти діарумологічних досліджень, як історія становлення та етапи розвитку

цього напрямку в мовознавстві, методологія аналізу, щоденникова генологія (типологія жанрів / піджанрів); щоденникова дискурсивна практика з урахуванням типів діаристів з огляду на приналежність їх до соціотипу, етнотипу, психотипу, характеру щоденникової діяльності (с. 173).

У четвертому розділі детально розглянуто оцінку сучасними дослідниками щоденника Т. Шевченка. Водночас авторка свідомо обмежує огляд лінгвістичної шевченкіани, концентруючи основну увагу на критичному аналізі та актуалізації положень концепцій Н. Момот та Т. Радзівської, які докладно вивчали щоденникову діяльність Т. Шевченка. Відзначимо переконливу аргументацію Т. Космеди при інтерпретації проблемних питань аналізу щоденників Кобзаря (с. 197-225), підтверджену розлогими прикладами. Було показано, як у щоденнику Т. Шевченка „вербалізується концептуальна дихотомія „свій – чужий” (с. 225).

Особливе зацікавлення читачів має викликати різнобічний, комплексний аналіз проблеми: чому саме російська мова була обрана мовою щоденникової діяльності Шевченка; як оцінювалася його сучасниками й оцінюється його дослідниками російська мовна та комунікативна компетенції. Авторка свідомо винесла у назву підрозділу словосполучення „суперечливі міркування”, оскільки будь-які однозначні твердження при обговоренні цієї проблеми неможливі, вони лишаються тільки гіпотезою. Відомо, що Т. Шевченко ані у своїх листах, ані у задокументованих розмовах з друзями, ані безпосередньо у самому щоденнику не пояснив, чому він здійснив такий вибір мови щоденника. На думку Т. Космеди, цей вибір пояснюється тим, що „по-перше, сама мова мала втілювати відчужене оточення автора-емігранта, а, по-друге, треба було дуже радикально дистанціювати у світ мови оточення, переживання, навіть власне, біографічне „я” (с. 229). Доречними стають у цьому розділі паралелі між володінням українською та російською мовами Т. Шевченком та мовною компетенцією М. Гоголя.

У п'ятому, завершальному, розділі монографії авторка звертається до ключових фрагментів концептосфери щоденника Т. Шевченка та його інтерконтекстуальності. Піднімаються питання взаємозв'язку внутрішніх слів, слів-концептів з лексиконом, концептосферою мовної особистості. Авторка пропонує своє розуміння основних термінів цього напрямку досліджень: „внутрішнє, або ключове слово, слово-концепт – це умовна номінація описаної ситуації; від цієї символічної номінації слід переходити до визначення смислів у конкретних висловлюваннях”. Очевидно, такий підхід до розуміння сутності концептів не є аксіоматичним, але у своїй книзі Т. Космеда неодноразово підкреслює можливість дискусійного обговорення піднятих проблем, що зрозуміло з огляду на масштаб особистості та творчості Т. Шевченка.

Піднімаються питання прагматичної наповненості та інтерконтекстуальності власних назв у Шевченкових щоденниках. Дослідниця збагачує наші знання про онімну концептосферу письменника, зокрема про прагматичну зна-

чушість прізвищ на *–ко*. Авторка детально розглядає як відображення концепту *русский город* у мовній свідомості Шевченка, так і значення таких власних назв, як *Москва*, *Петербург*, *Україна*, *Владимир Даль* у концептосфері Кобзаря. Продемонстровано специфіку вживання і осмислення у щоденниках Т. Шевченка російських культурних концептів *посиделки*, *самовар*, *чай*. Детальне вивчення текстів щоденників з цими лексемами приводить авторку до думки, що концепт *чай* у свідомості Шевченка може мати як позитивні, так й негативні асоціації, натомість *посиделки* й *самовар* фіксуються радше як негативно забарвлені (с. 301-302).

В рецензованій праці послідовно розглянуто процес концептуалізації індивідуально-авторських okazіоналізмів та українізмів. Саме такий підхід при аналізі цих груп лексики свідчить про дослідницький хист авторки. Виділений основний тип авторської неологізації – це слова, що утворені словоскладанням. Зазначу принагідно, що творення індивідуальних юктапозитів найбільш яскраво характеризує й поетичну спадщину Кобзаря, що, як відомо, майже вся представлена українською мовою. Цікаво, що вживання українізмів в Шевченкових щоденниках є обмеженим. Очевидно, це демонструє свідоме уникання поетом інтерференції, а, отже, свідчить про його мовну, етнокультурну компетенцію.

У цьому розділі всебічно представлено експліцитні та імпліцитні інтерконтекстуальні елементи; фразеологічний, у тому числі пареміологічний, фонд щоденникового тексту Т. Шевченка. Зазначено, що „Т. Шевченко не тільки добре знайомий із російським паремійним фондом, але й уміло трансформує паремійні, фразеологічні одиниці” (с. 328).

Представлене серйозне монографічне дослідження завершують підсумки та велика бібліографія. Безперечна цінність праці Т. Космеди полягає і в широкому спектрі порушених проблем, і в нових підходах до спадщини Т. Шевченка, і в тому, що теоретичні міркування зайшли своє підтвердження у численних прикладах. Сподіваємось, що представлене видання не тільки стане імпульсом появи нових розробок у галузі шевченкознавства, але й сприятиме бажанню читачів ще раз звернутися до творів великого Кобзаря, чие 200-річчя відзначає уся світова спільнота.

Ірина КОНОНЕНКО

Sprawozdanie z Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Ukrainistyka: tradycje i współczesność” (Warszawa, 6 grudnia 2013)

Dnia 6 grudnia 2013 roku w salach Pałacu Kazimierzowskiego, znajdującego się przy ul. Krakowskie Przedmieście 26/28 w Warszawie, odbyła się Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Ukrainistyka: tradycje i współczesność”. Była to konferencja zorganizowana przez Katedrę Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego z okazji 60-lecia jej powstania. Swoim patronatem objęli Konferencję Jego Ekscelencja Ambasador Ukrainy w Polsce prof. M. Malski i Jego Magnificencja Prorektor UW prof. A. Z. Nowak.

Tematem spotkania były problemy związane z tradycją i współczesnością ukrainistyki. W referatach wygłaszanych w języku polskim i ukraińskim, poruszano zagadnienia z zakresu językoznawstwa, literatury, kulturoznawstwa, historii, prawodawstwa, polityki i psychologii. Występowali prelegenci z Polski tj. z Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Uniwersytetu Szczecińskiego oraz liczni goście ze wszystkich regionów Ukrainy, tj. z Przykarpackiego Uniwersytetu im. W. Stefanyka w Iwano-Frankiwsku, Kijowskiego Uniwersytetu Kultury i Sztuki, Uniwersytetu im. J. Fed'kowycza w Czerniowcach, Prydnieprrowskiej Akademii Państwowej Budownictwa i Architektury, Uniwersytetu w Krzywym Rogu, Uniwersytetu w Użhorodzie, Uniwersytetu im. I. Franki we Lwowie, Narodowego Uniwersytetu Zaporoskiego, Połtawskiego Uniwersytetu Pedagogicznego im. W. Korolenki, Uniwersytetu Narodowego „Politechnika Lwowska”, Uniwersytetu w Tarnopolu, Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. P. Tyczyny w Humaniu, Narodowego Uniwersytetu im. T. Szewczenki w Kijowie, Charkowskiego Narodowego Uniwersytetu Ekonomicznego, Wschodnioeuropejskiego

Narodowego Uniwersytetu im. Ł. Ukrainki w Łucku, Państwowego Berdiańskiego Uniwersytetu Pedagogicznego, Narodowego Mikołajowskiego Uniwersytetu im. W. O. Suchomłyńskiego, Czerkaskiego Uniwersytetu im. B. Chmielnickiego, Dniepropietrowskiego Uniwersytetu Spraw Wewnętrznych, Pedagogicznego Instytutu Studiów Podyplomowych w Iwano-Frankiwsku, Uniwersytetu w Doniecku, Tarnopolskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. W. Hnatiuka, Kamieniecko-Podolskiego Narodowego Uniwersytetu im. I. Ohijenki, Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. M. Drahomanowa i Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Wyniki swoich badań prezentowali wykładowcy, doktoranci i studenci, a wystąpieniom przysłuchiwały się również osoby spoza kręgu ukrainistycznych zainteresowań. Konferencja została podzielona na wstępną sesję plenarną oraz pięć sekcji, podczas których odbywały się równoległe sesje panelowe.

Konferencję otworzyła Kierownik Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego, dr hab. I. Mytnik. Podziękowała zgromadzonym za przybycie, obecnym i byłym pracownikom Katedry za przykładową i pełną zaangażowania pracę oraz studentom za ich entuzjazm w zdobywaniu wiedzy. Następnie odbyły się przemówienia gości honorowych. Jako pierwszy wystąpił JE Ambasador Ukrainy w Polsce prof. M. Malski. W swoim wystąpieniu przywitał obecnych na konferencji naukowców i pogratulował 60 lat owocnej pracy Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Zwrócił uwagę na zasługi warszawskich ukrainistów w zakresie pogłębiania wiedzy o Ukrainie, jej języku, kulturze i historii oraz zaznaczył, że Katedra była pierwszym ośrodkiem ukrainistycznym w Europie poza granicami Ukrainy. Wyraził głęboką radość z powodu kształtowania kolejnych pokoleń młodych ludzi wrażliwych na Ukrainę i jej losy, wskazał na rozwój strategicznej współpracy pomiędzy dwoma państwami i rosnącą dynamikę ich kontaktów naukowych. Podkreślił wagę Konferencji na tle współczesnej sytuacji geopolitycznej i naukowej. Na zakończenie przekazał na ręce Kierownik Katedry pięknie zdobioną Ewangelię.

Następnie głos zabrał prof. K. Hejwowski, Dziekan Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. W swoim przemówieniu przywitał zebranych i przedstawił pokrótce historię stosunków polsko-ukraińskich. Zaznaczył, że były w nich dobre i złe chwile. Zauważył, że aby było jak najwięcej dobrych punktów w tej współpracy, potrzebne jest obustronne kształcenie młodzieży z zakresu języka, kultury, historii, polityki oraz wymiana studencka i naukowa między krajami. Wyraził radość i dumę z faktu, że najstarsza ukrainistyka w Polsce znajduje się w ramach struktur Uniwersytetu Warszawskiego i bezpośrednio Wydziału Lingwistyki Stosowanej. Pogratulował osiągnięć kadry dydaktycznej i studentów.

Jako trzeci głos zabrał prof. W. Kononenko, w zastępstwie za JM Rektora Przykarpackiego Uniwersytetu im. W. Stefanyka w Iwano-Frankiwsku. Po przywitaniu zgromadzonych przedstawił historię współpracy Przykarpackiego Uniwersytetu im. W. Stefanyka i Uniwersytetu Warszawskiego. Przybliżył związki między obiema placówkami. W swoim wystąpieniu nawiązał do obecnej sytuacji polityczno-historycznej obu krajów i podkreślił cechy łączące oba narody. Wyraził radość ze spotkania

i nadzieję na dalszą owocną współpracę. Na zakończenie wręczył Kierownik Katedry ikonę napisaną przez studentów Przykarpackiego Uniwersytetu, jako pamiątkę i znak błogosławieństwa na następne 60 lat pracy Katedry.

Po przemówieniach gości honorowych rozpoczęła się inauguracyjna sesja plenarna, której moderatorem była dr hab. I. Kononenko.

Jako pierwsza wystąpiła Kierownik Katedry Ukrainistyki, dr hab. I. Mytnik. W referacie pt.: *Warszawska ukrainistyka – wczoraj i dziś* zaprezentowała historię Katedry Ukrainistyki oraz jej związki z Ukrainą i ukraińskimi placówkami naukowymi i dydaktycznymi. Wspomniała osoby zasłużone w jej historii, tj. F. Nieuważnego, S. Kozaka, G. Pazdro i wielu innych. Przedstawiła zainteresowania naukowe KU, które tworzą szerokie spektrum, a także ich owoce – liczne publikacje, podręczniki, słowniki, monografie i inne opracowania. Opisała nowe pozycje wydawnicze, m.in. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, opowiedziała o planowanych seriach wydawniczych. Następnie omówiła inne rodzaje aktywności pracowników i studentów KU – udział w wielu konferencjach i projektach naukowych, organizację wystawy ikonograficznej, wymianę z pracownikami innych uniwersytetów, udział w projekcie Nowoczesny Uniwersytet, Koła Naukowe, Teatr Niebieski Okręt oraz współpracę samorządów studenckich. Na zakończenie podziękowała pracownikom i studentom za zaangażowanie i pracę.

Następnie z referatem *Metamorfozy łączliwości w ukraińskich modernistycznych tekstach poetyckich* (Метаморфози сполучуваності в українських модерних поетичних текстах) wystąpił prof. W. Kononenko. Poruszył w nim problemy dotyczące odbioru i interpretacji na gruncie ukraińskim twórczości współczesnych poetów. Na wybranych przykładach omówił znaczenia często paradoksalnych związków wyrazowych używanych przez młodych twórców. Przeprowadził ich dogłębną analizę oraz wystąpił przeciwko zbyt krytycznej ocenie współczesnych dokonań poetów.

Prof. M. Tymoszyk przedstawił *Ukrainoznawcze projekty wydawnictwa „Nasza kultura” w Warszawie (lata 20-30 XX wieku) i ich aktualność dla współczesnego kulturoznawstwa* (Українознавчі проекти видавництва „Наша культура” у Варшаві (20-30-ті роки XX ст.) та їх актуальність для сучасності). Prelegent omówił w referacie działalność I. Ohijenki, trudności z którymi się spotykał w swej pracy oraz osiągnięcia w sferze propagowania kultury ukraińskiej w dwudziestoleciu międzywojennym w Warszawie.

Jako ostatni w sesji plenarnej wystąpił prof. A. Fałowski z referatem *Nieznane źródło leksykografii ukraińskiej z początku XVIII wieku*. Zaprezentował w nim efekty swej pracy naukowej dotyczące leksykografii ukraińskiej XVIII wieku.

Sesję plenarną zakończyła dyskusja i pytania do prelegentów. Następnie moderator sesji zakończyła ją i zaprosiła zebranych na przerwę. Po przerwie rozpoczęły się sesje panelowe.

W pierwszej sekcji językoznawczej sesji I moderatorami byli prof. H. Maciuk i prof. W. Greszczuk. Tematem przewodnim były zagadnienia z zakresu socjolingwistyki. Jako pierwszy wystąpił prof. M. Skab z referatem, w którym przedstawił

Studium porównawcze zachowań komunikacyjnych Ukraińców i Polaków: osiągnięcia, problemy, perspektywę (Порівняльні студії комунікативної поведінки українців та поляків: здобутки, проблеми, перспективи). Następnie dr O. Mychalczuk zaprezentowała *Oceniający stosunek do języka w zakresie zachowań językowych: kontekst ukraiński (Оцінне ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст).* Doktor N. Maliuha z kolei przedstawiła wypowiedź *Z doświadczeń polityki językowej (З досвіду мовної політики).* Referat *Korelacja język-płeć: nowe aspekty opisu na materiale nieoficjalnego nazewnictwa uczniów (Кореляція мова-стать: нові аспекти опису на матеріалі неофіційного іменника школяра)* autorstwa mgr A. Czuczvary obejmował zagadnienia z zakresu związków pomiędzy językiem a płcią. Jako ostatni w tej sesji został zaprezentowany odczyt autorstwa dr O. Danyłewskiej i dr J. Własowej pt.: *Językowe prawa uczniów w szkole ukraińskiej: aspekt socjolingwistyczny i prawny (Мовні права учнів у сучасній українській школі: соціолінгвістичний та юридичний аспекти).* Na zakończenie tej sesji odbyła się dyskusja oraz zadawano pytania prelegentom.

Po przerwie odbyła się II sesja socjolingwistycznej sekcji językoznawczej, której moderatorami byli prof. M. Skab i dr S. Romaniuk. W czasie obrad poruszano zagadnienia z zakresu zachowań komunikacyjnych, języka mediów, korelacje język-prawo, a także prezentowano niektóre problemy z obszaru językowego obrazu świata. Głos zabierali następujący prelegenci: prof. H. Maciuk z referatem *Język nienawiści jako forma dyskryminacji: ustawodawstwo i praktyka wirtualnych mass-mediów (Мова ворожнечі як форма дискримінації: законодавство і практика віртуальних ЗМІ)*, dr N. Chibeba z prelekcją *Językowo-kulturowy aspekt prawa zwyczajowego Bojków (umowy ślubne), (Мовно-культурний аспект звичаєвого права бойків (шлюбні угоди))*, mgr O. Trumko przedstawiła odczyt na temat *Językowa reprezentacja obrazu ukraińskiej i polskiej rodziny w utworach I. Franki (Мовна репрезентація образу української та польської сім'ї у творах І. Франка)*, mgr O. Areszenkowa omówiła *Koncepty „Ukraina” i „Europa” jako środki ubarwiające teksty reklamowe (Концепти „Україна” та „Європа” як засоби увиразнення рекламних текстів)*, prof. L. Ukrajinec omówiła *Strategie oceniające spółgłosek szumiących odzwierciedlone w językowym obrazie świata (na materiale dyskursu poetyckiego XX-XXI wieku) (Конотаційні стратегії шиплячих приголосних у відображенні мовної картини світу (на матеріалі поетичного дискурсу XX-XXI ст.))* oraz dr Ł. Mowczun wygłosiła odczyt na temat *Lingwistyczne badania rytmu: zadania, problemy, perspektywę (Лінгвістичне дослідження ритму: завдання, проблеми, перспективи).* Po wystąpieniach prelegentów zadawano pytania, toczyła się dyskusja odnośnie przedstawionych wniosków.

W III sesji sekcji językoznawczej moderatorami byli prof. D. Buczko i dr hab. I. Mytnik. Omawiano zagadnienia z zakresu słowotwórstwa, terminologii, onomastyki, a także antroponimii. Głos zabierali: prof. D. Buczko i prof. H. Buczko z referatem *Słowotwórczo-strukturalne modele jednego typu w ukraińskiej antropononii i ojkonimii (Однотипні словотвірні-структурні моделі в українській*

антропонімії і ойконімії), dr I. Kazymyrowa wygłosiła wykład nt. *Ukraińska terminologia onomastyczna na tle terminologii europejskiej: perspektywy leksykograficzne* (Українська ономастична термінологія на тлі європейської: перспективи лексикографування), prof. W. Szulowska przedstawiła *Elementy wschodniosłowiańskie w dzisiejszych nazwiskach mieszkańców województwa warmińsko-mazurskiego*, dr O. Antoniów zaprezentowała *Lingwokrainoznawczy słownik nazw własnych w procesie nauczania języka ukraińskiego jako obcego* (Лінгвокраїнознавчий словник власних назв у процесі навчання української мови як іноземної), mgr Ł. Łunio omówiła *Nazewnictwo lwowian pierwszej połowy XX wieku: spektrum, częstotliwość i struktura imion greko- i rzymskokatolików (na materiale ksiąg metrykalnych)* (Іменник львів'ян першої половини XX ст.: спектр, частотність та структура імен греко- та римо-католиків (на матеріалі метричних книг про народження)), dr L. Ostasz wystąpiła z referatem pt.: *W sprawie osobliwości rozwoju dawnej antroponimii ukraińskiej* (До питання про особливості розвитку давньої української антропонімії), dr I. Procyk zapoznała zebranych z tematem *Zielone lwy, krety i tchórze: przezwiska drużyn piłki nożnej i ich kibiców w socjolekcie ukraińskich drużyn futbolowych* (Зелені лви, кроти і тхори: прізвиська футбольних команд та їхніх уболівальників у соціолекті українських футбольних команд) oraz mgr O. Słobodzianuk zaprezentowała *Staroukraińskie apelatywy geograficzne i ich paralele w słowniku Stefana Rudnyckiego* (Староукраїнські географічні апелятиви і їхні паралелі у словнику Стефана Рудницького). Podsumowania całodziennych obrad sekcji dokonał prof. M. Skab.

Równolegle toczyły się posiedzenia sekcji II – tj. sekcji literaturoznawczej. W sesji I moderatorem była prof. O. Filatowa. Zagadnienia dotyczyły krytyki literackiej i recepcji utworów literackich. Głos z następującymi referatami zabrali: prof. I. Betko – *Opus magnum Lesi Ukrainki jako Pieśń nad Pieśniami ukraińskiej literatury pięknej* (próbą analizy rytualno-mitologicznej) (Opus magnum Лесі Українки як Пісня Пісень вітчизняного красного письменства (спроба ритуально-міфологічного аналізу)), dr O. Hudzenko – *Duet literacki Kulisz i Bułhakow z obecnej perspektywy* (Літературна дуель Куліша і Булгакова крізь призму сьогодення), dr O. Zelik – *Krytyka literacka w praktyce twórczej Mychajła Mohylańskiego* (Літературна критика у творчій практиці Михайла Могилянського) oraz dr Ż. Jankowska *Recepcja narracji folklorystycznej w ukraińskiej prozie literackiej pierwszej połowy XIX wieku: cechy szczególne rozwoju gatunku narracyjnego* (Рецепції фольклорного наративу в українській літературній прозі першої половини XIX століття: особливості розвитку відповідного жанру). Na zakończenie sesji przeprowadzono dyskusję.

Po przerwie odbyło się posiedzenie II sesji, w której moderatorami byli prof. W. Sobol i prof. S. Chorob. Problematyka podejmowana w trakcie obrad dotyczyła zarówno konkretnych grup literackich, jak również zabiegów literackich stosowanych przez ukraińskich pisarzy XX stulecia. W tej sesji występowali z referatami: dr S. Żyhun – *Grupa literacka „Łanka”: w poszukiwaniu wspólnej płaszczyzny*

(Літературна група „Ланка”: у пошуках спільної платформи), prof. O. Charłan – *Strategie gier prozy dwudziestolecia międzywojennego* (Majk Johansen – Witold Gombrowicz – Iłia Erenburg) (*Ізрові стратегії художньої прози міжвоєнного двадцятиліття* (Майк Йогансен – Вітольд Гомбрович – Ілля Еренбург)), prof. S. Chorob – *Dramaturgiczno-teatralny symbolizm ukraiński w kontekście wyboru między Wschodem a Zachodem* (Український драматургічно-театральний символізм у контексті вибору між Сходом а Заходом), prof. L. Kawun – *Kontekst wertykalny: kategoria pamięci twórczości literackiej* (Вертикальний контекст: категорія пам'яті літературної творчості), dr O. Kycan – *Stroficzna budowa ukraińskiego wiersza wolnego II połowy XX wieku* (Строфічна будова українського верлібру II полу XX століття), dr H. Radko – *Sonetarium Dmytra Pawlyczki w przestrzeni ukraińskiej i światowej* (Сонетарій Дмитра Павличка в українському та світовому просторі). Po wystąpieniach prelegentów odbyła się dyskusja.

Trzecia sesja dotyczyła zagadnień z zakresu literaturoznawstwa i kulturoznawstwa, moderatorem zaś była prof. O. Charłan. Omówiono problematykę tabu, polsko-ukraińskiego pogranicza, prezentowano rzemiosło. Wyniki swoich badań przedstawiali: mgr J. Stępnik-Szeptyńska – *Charakterystyka źródeł i materiału do badań nad tabu językowym w ukraińskich pieśniach ludowych*, mgr Dz. Hanus – *Problem dziecięcej śmiertelności w obrzędowości narodzin ludności ukraińsko-polskiego pogranicza* (Питання дитячої смертності в родильній обрядовості населення українсько-польського пограниччя), mgr M. Czumak – *Haft i wianki rejonu Zmijewskiego obwodu charkowskiego – eksponaty muzealne czy perspektywiczne rzemiosła (wschodnioukraiński przekrój etnologiczny)* (Вишивка і вінки Зміївського району Харківської області – музейні експонати чи перспективні ремесла (східноукраїнський етнологічний зріз)), dr O. Hodenko-Nakoneczna – *Stylistyczne cechy charakterystyczne ornamentu i sposoby zdobienia rytualnych naczyń kultury trypolskiej w wymiarze historycznym i wariantach lokalnych* (Стилістичні особливості орнаменту та способи оздоблення ритуального посуду Трипільської культури в історичному вимірі та локальних варіантах), dr O. Łazarenko – *Ukraińsko-polskie pogranicze kulturowe doby baroku (na przykładzie twórczości Łazarza Baranowicza)* (Українсько-польське культурне пограниччя доби Бароко (на прикладі творчості Лазаря Барановича)), prof. W. Sobol – *Carmina curioza – od baroku do neobaroku*. Sesja zakończyła się dyskusją. Podsumowania obrad sekcji dokonała prof. W. Sobol.

W sesji pierwszej językoznawczej III sekcji poruszano problemy z zakresu semantyki, leksyki, zagadnienia lingwokulturologii oraz kwestie nazewnictwa. Głos zabrali: prof. W. Greszczuk i prof. W. Greszczuk – *Semantyka nomenklatury geograficznej w słowniku „Huculska leksyka dialektyczna w ukraińskim języku literackim”* (Семантика географічної номенклатури у словнику „Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові”), dr S. Bohdan – *Leksyczny regulatyw „miłość” w tekstach epistolarnych Łesi Ukrainki* (Лексичний регулятив ‘любов’ в епістолярних текстах Лесі Українки), prof. A. Popowski – *Leksyko-*

semantyczne funkcje słowa „perekotypole” w języku ukraińskim (*Лексико-семантичні функції слова ‘перекотиполе’ в українській мові*), dr Z. Wasylko – Lingwokulturowe konotacje leksemu „wąż” na materiale frazematyki i paremii ukraińskiej (*Лінгвокультурні конотації лексеми „змія” на матеріалі української фраземіки та паремії*), dr W. Hojsak – Nominacja elementów łemkowskiego stroju ludowego w aspekcie porównawczym (*Номінація елементів лемківського народного одягу в порівняльному аспекті*), dr M. Bihusiak Nominacje na oznaczenie cech człowieka i jego charakteru w gwarach Podkarpacia (*Номінації на позначення рис людини та її характеру в говірках Підкарпатського ареалу*), dr A. Skurzewska – „Матеріялы до словаря” (1862) i „Сбѣрничокъ словъ и выражений чисто-наросныхъ до руского Словаря” (1863) I. Magury („Materiały do słownika” (1862) i „Zbiór słów i wyrażeń czysto-ruskich do Słownika ruskiego” (1863) I. Magury), dr S. Hrycenko – Spostrzeżenia na temat semantycznej adaptacji polskich zapożyczeń w staroukraińskich zabytkach piśmiennictwa XVI-XVII wieku (*Із спостережень над семантичною адаптацією польських запозичень у староукраїнських пам’ятках XVI-XVII ст.*), mgr M. Połowynkina – Leksemy oznaczające kolor w ukraińskiej i polskiej poezji końca XIX – początku XX wieku (*Кольоролексеми в українській та польській поезії кінця XIX – початку XX ст.*). Na koniec sesji wywiązała się dyskusja na temat wygłoszonych referatów.

Moderatorami drugiej sesji językoznawczej byli prof. W. Kononenko i prof. A. Fałowski. Poruszano zagadnienia z zakresu terminologii i semantyki. Głos zabierali: dr hab. W. Iwaszczenko i dr L. Turowska – *Historiografia porównawczego i konfrontatywnego terminoznawstwa na Ukrainie, na tle słowiańskich doświadczeń* (*Історіографія порівняльного і зіставного термінознавства в Україні на тлі слов’янського досвіду*), dr W. Piłecky – *Aktualne problemy współczesnego terminotworu ukraińskiego* (*Актуальні проблеми сучасного українського термінотвору*), dr O. Worobeć – *Predykat w kontekście semantyki upowszechniaczy strukturalnego modelu zdania* (*Предикат у контексті семантики поширювачів структурної моделі речення*), dr hab. S. Iwanyk – *Wkład Stepana Baleja do psychologii ukraińskiej, polskiej i niemieckiej* (*Внесок Степана Балея до української, польської і німецької психології*), prof. M. Jacymirska – *Misja dyplomatyczna Jewhena Onackiego i jej rola w ukrainistyce XX wieku* (*Дипломатична місія Євгена Онацького та її роль в україністиці XX століття*).

Równolegle odbywały się sesje panelowe sekcji IV, również językoznawczej. Jej moderatorem był prof. A. Zahnitko. Zagadnienia poruszane w referatach dotyczyły m.in. dyskursu politycznego, kształtowania języka literackiego, onomastyki i stylistyki. Wiele z prezentowanych wystąpień dotyczyło aspektu porównawczego. Swoje referaty przedstawiali: dr S. Romaniuk *Formowanie komunikatu w ukraińskim dyskursie politycznym: niewiedza czy świadoma manipulacja?* (*Формування комунікату в українському політичному дискурсі: невміння чи свідомо маніпуляція?*), dr Ł. Kysluk *Wpływ periodycznych wiodących wydawnictw na formowanie współczesnego oblicza ukraińskiego języka literac-*

kiego (*Вплив авторитетних періодичних видань на формування сучасного обличчя української літературної мови*), dr I. Kudrejko *Strukturalne i funkcjonalne parametry socjolingwistycznych portretów miast Doniecczyzny: statyka i dynamika* (*Структурні і функційні параметри соціолінгвістичних портретів міст Донецчини: статика й динаміка*), dr hab. I. Mytnik *Interferencja międzyjęzykowa w imiennictwie ziemi chełmskiej na tle kontaktów polsko-ukraińskich w dawnej antroponii*, prof. L. Struhaneć *Modelowanie procesów leksyko-semantycznych za pomocą programowania komputerowego* (*Моделювання лексико-семантичних процесів за допомогою комп'ютерного програмування*), dr T. Olijnyk *Badanie porównawcze zasad stylistyki porównawczej języka angielskiego i ukraińskiego i lingwistyki przekładu* (*Зіставне дослідження zasad порівняльної стилістики англійської та української мов і лінгвістики перекладу*). Posiedzenie zwieńczyła dyskusja.

Po przerwie wznowiono posiedzenie w ramach sesji drugiej. Jej moderatorem była dr hab. S. Sokołowa. Poruszano zagadnienia z zakresu frazeologii, językowego obrazu świata, dialektologii i stylistyki. Wyniki swoich badań przedstawili: prof. M. Skab *Osiągnięcia, wyzwania i perspektywy badań ukraińskiej frazeologii biblijnej* (*Здобутки, проблеми і перспективи дослідження української біблійної фразеології*), dr N. Kowalenko *Fitonimy w procesie tworzenia frazeologicznego znaczenia „nierozumny”* (*Фітоніми у творенні фразеологічного значення ‘нерозумний’*), mgr U. Drobiszewska *Językowy obraz świata w ukraińskich i polskich frazeologizmach porównawczych*, mgr O. Suchodolska-Nowak *Polisemia ukraińska i polska: aspekt porównawczy* (*Українська та польська фразеологічна полісемія: зіставний аспект*), mgr A. Samadova *Nazwy potraw w idiomach ukraińskich i polskich* (*Номінації страв в українських і польських ідіомах*), dr R. Zinczuk *Wpływ dawnych rzeczowników o podstawie *-ō-, *-jō- na formowanie substantywnej fleksji gwar zachodniego Polesia i dialektów sąsiednich* (*Вплив іменників давніх *-ō-, *-jō- основ на формування субстантивної словозміни західнополицьких і суміжних говірок*), dr B. Kowalenko *Fonetyczne cechy charakterystyczne podolskich bajek XIX stulecia* (*Фонетичні особливості казок XIX ст. з Поділля*), mgr M. Saniewska *Język listów pasterskich bł. Hryhorija Łakoty*. Sesja zakończyła się dyskusją.

Sesję trzecią sekcji językoznawczej poprowadziły prof. M. Skab i prof. L. Struhaneć. Swoje referaty z zakresu składni, semantyki i terminologii wygłosili: prof. A. Zahnitko *Funkcyjna typologiczność w składni: wewnątrzdzaniowa przestrzeń walencyjna* (*Функційна типологічність у синтаксисі: внутрішньореченнєвий валентний простір*), dr hab. I. Kononenko *Typologia zdań złożonych w języku ukraińskim i polskim* (*Типологія односкладних речень в українській і польській мовах*), dr I. Melnyk *Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення* (*Odliczebnikowo-czasownikowe analityczne transpozycje syntaktyczne w semantyczno-syntaktycznej strukturze zdania*), dr T. Nikołaszyna *Reduplikacje we współczesnym języku ukraińskim: struktura, semantyka, funkcja* (*Редуплікації в сучасній українській мові: структураб семантикаб функція*), mgr M. Jeż *Lingwistyka prawnicza w Polsce i na Ukrainie – współcze-*

sny stan rozwoju i perspektywy na przyszłość, mgr P. Łunio *Strukturalne modelowanie ukraińskich terminów prawa konstytucyjnego* (*Структурне моделювання українських термінів конституційного права*). Sesję zakończono dyskusją. Podsumowania obrad sesji dokonał prof. A. Zahnitko.

W sekcji V odbyły się dwie sesje panelowe. W pierwszej, literaturoznawczej, moderatorem była prof. S. Semenko. Wykłady przeprowadzili: dr O. Bihun „*Psalterz Dawidowy*” Tarasa Szewczenki: studium kontrastywne (*“Псалми Давидові” Тараса Шевченка: контрастивні студії*), dr L. Stefanowska *Mysteckij Ukrainśkyj Ruch i jego pisma literackie*, dr hab. A. Horniatko-Szumiłowicz *Antynomia, apoteoza, adaptacja. O wzajemnych relacjach „miasto – wieś” w literaturze ukraińskiej*, mgr S. Delura *Mitologizacja świata przyrody w „Cieniach zapomnianych przodków” M. Kociubynskiego i cyklu „Na wysokiej połoninie” S. Vicenza*, dr P. Olechowska *Dyskurs feministyczny we współczesnej prozie ukraińskiej. Dylematy metodologiczne*, mgr A. Korzeniowska-Bihun *Kobieta w sytuacji bez wyjścia. Motyw pułapki we współczesnym dramacie ukraińskim*. Obrady sesji zakończyły się dyskusją.

Drugą sekcję panelową poprowadził prof. B. Bunczuk. Zaprezentowano na niej zagadnienia przede wszystkim z zakresu publicystyki. Występowali: dr A. Hawrot *Huculski stosunek do pracy w teatrologii Stanisława Vicenza „Na wysokiej połoninie”*, prof. S. Semenko „*Polski*” temat w publicystyce Jurija Kosacza (*„Польська” тема в публіцистичній Юрія Косача*), dr M. Zambrzycka Charkowska *szkoła fotografii społecznej – między sztuką a dokumentem*, dr K. Jakubowska-Krawczyk *Lwowskie narracje w kulturze XX/XXI wieku*, dr T. Masycka *Cechy charakterystyczne semantycznych zależności w strukturze zdania prostego* (*Особливості семантичної залежності в структурі простого речення*). Sesja zakończyła się dyskusją, a jej obrady podsumował prof. B. Bunczuk.

Po zakończeniu posiedzeń sesji panelowych odbyło się uroczyste zamknięcie Konferencji, którego dokonała dr hab. I. Mytnik. Krótco podsumowała zakres tematyczny wygłaszanych referatów i wyraziła radość, że poruszono w nich tak szerokie spektrum zagadnień ukrainistycznych. Podziękowała zebrany gościom honorowym, gościom zagranicznym i polskim, pracownikom i studentom Katedry. Wyraziła nadzieję na dalszą owocną współpracę i życzyła wszystkim uczestnikom dalszych sukcesów naukowych.

Aleksandra SAMADOWA

Noty o autorach

Oleksandra Areszenkova – językoznawca, doktorantka, Katedra Języka Ukraińskiego, Uniwersytet w Krzywym Rogu

Olha Bihun – literaturoznawca, doktor, Katedra Teorii Literatury, Komparatywistyki i Twórczości Literackiej, Uniwersytet Kijowski im. Tarasa Szewczenki

Ludmyła Diadeczko – językoznawca, doktor, Instytut Języka Ukraińskiego, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

Maja Harbuziuk – teoretyk sztuki, doktor, Katedra Wiedzy o Teatrze i Sztuki Aktorskiej, Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki

Anna Horniatko-Szumilowicz – literaturoznawca, doktor habilitowany, Zakład Ukrainistyki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Olena Hudzenko – pracownik naukowy, Instytut Filologii, Uniwersytet Kijowski im. Tarasa Szewczenki

Stepan Iwanyk – filozof, doktor habilitowany, Zakład Semiotyki Logicznej, Instytutu Filozofii, Uniwersytet Warszawski

Maria Jacymirska – kierownik Katedry Języka Środków Masowego Przekazu, Wydział Dziennikarstwa, Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki

Olga Jakubiak – językoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Katarzyna Jakubowska-Krawczyk – literaturoznawca, kulturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Magdalena Jeż – językoznawca, doktorantka, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Borys Kowalenko – językoznawca, docent Katedry Języka Ukraińskiego, Kamieniecko-Podolski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Ohijenki

Natalia Kowalenko – językoznawca, docent Katedry Języka Ukraińskiego, Kamieniecko-Podolski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Ohijenki

Żanna Kolojiz – językoznawca, profesor, Katedra Języka Ukraińskiego, Uniwersytet w Krzywym Rogu

Iryna Kononenko – językoznawca, doktor habilitowany, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Jarosław Krawczenko – historyk sztuki, profesor doktor habilitowany, Katedra Historii Sztuki, Lwowska Narodowa Akademia Sztuk Pięknych

Iryna Kudrejko – językoznawca, Katedra Języka Ukraińskiego i Lingwistyki Stosowanej, Uniwersytet w Doniecku

Switłana Ławrynenko – językoznawca, doktor, Katedra Współczesnego Języka Ukraińskiego, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki

Natalia Maluha – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Uniwersytet w Krzywym Rogu

Hałyna Maciuk – językoznawca, profesor, Katedra Językoznawstwa Ogólnego, Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki

Oksana Mykytiuk – językoznawca, doktor, Uniwersytet Narodowy „Lwowska Politechnika”

Oksana Mychalczuk – językoznawca, Instytut Językoznawstwa, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

Irena Mytnik – językoznawca, doktor habilitowany, kierownik Katedry Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Łarysa Mowczun – językoznawca, doktor, Instytut Języka Ukraińskiego, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

Tetiana Olijnyk – językoznawca, doktor, Katedra Teorii i Praktyki Przekładu, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Wołodymyra Hnatiuka w Tarnopolu

Paulina Olechowska – literaturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Wołodymyr Pryszliak – historyk, doktor, Katedra Współczesnej i Najnowszej Historii Ukrainy, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki w Łucku

Switłana Romaniuk – językoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Aleksandra Samadowa – językoznawca, doktorantka, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Marian Skab – językoznawca, profesor, Katedra Historii i Kultury Języka Ukraińskiego, Narodowy Uniwersytet im. Jurija Fed’kowycza w Czerniowcach

Rostysław Studnyckyj – doktor, dziekan Wydziału Designu, Lwowska Narodowa Akademi Sztuk Pięknych

Natalia Szarmanowa – językoznawca, doktor, Katedra Języka Ukraińskiego, Uniwersytet w Krzywym Rogu

Roman Tkaczenko – literaturoznawca, doktor, Katedra Literatury Współczesnej, Uniwersytet Kijowski im. T. Szewczeni

Mykoła Tymoszyk – doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor, kierownik Katedry Wydawnictw i Czasopism, Kijowski Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki

Ludmyła Ukrajineć – językoznawca, profesor, Katedra Języka Ukraińskiego, Połtawski Uniwersytet Pedagogiczny

Marta Zambrzycka – kulturoznawca, literaturoznawca, doktor, Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski

Natalia Zinczenko – literaturoznawca, doktor, Katedra Literatury Ukraińskiej, Połtawski Uniwersytet Pedagogiczny im. W. Korolenka.

Rusłana Zinczuk – językoznawca, doktor, Katedra Komunikacji Społecznych, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki w Łucku